

**КОНЦЕПТОСФЕРА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
(НА ПРИМЕРЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ)**

М.К. Абаева - к.ф.н., доцент

Теоретической основой предлагаемого ниже описания закономерностей метафорического моделирования действительности стала теория концептуальной метафоры, как одного из направлений в когнитивной лингвистике, разработанная Дж. Лакоффом и М. Джонсоном. Современная когнитивная лингвистика считает метафору формой мышления, а метафорическую модель средством познания и объяснения действительности. По мнению ученых, метафора пронизывает нашу повседневную жизнь, причем не только язык, но и мышление и деятельность. Ученые утверждают, что процессы человеческого мышления во многом метафоричны, т.е. концептуальная система человека структурирована и определена с помощью метафоры.

Таким образом, в основе теории концептуальной метафоры лежит представление о метафоре как о языковом явлении, отражающем процесс познания мира.

Ключевые слова: метафора, процесс познания, теория языка, модель.

Концепты интеллектуальной деятельности соотносятся с концептами мира физического на основе сравнения первых со вторым. Такое соответствие квалифицируется как признак концепта. Признак концепта представляется общим основанием, по которому соотносятся некоторые несхожие явления. Выявление всех возможных признаков, которые могут быть объединены по общей для них видовой или родовой ассоциативной характеристике, помогает реконструировать структуру концепта.

Известно, что «одной из характерных черт фразеологии является ее антропологическая ориентированность, заключающаяся в том, что референцией фразеологии является главным образом человек, его качества, действия, деятельность, межличностные отношения, социальные, психологические, умственные, физические и т.д. особенности» [1, 47].

Нас интересуют фразеологизмы со значением интеллектуальной деятельности.

Наиболее употребительным средством выражения в языке интеллектуальной деятельности служит слово «голова». Не случаен тот факт, что наиболее частотное употребление фразеологизмов, имеющих в своем составе слово «голова», который во Фразеологическом словаре русского языка под редакцией А.М. Молотова составляет большинство всех представленных выражений. В.А. Маслова, исследуя лингвокультурологический аспект слова «голова», отмечает, что в языковом сознании представителей славянской культуры слово «голова» является не только выразителем семантики «верхняя часть тела», но и вербальным символом центра разума, интеллекта, высшей ценности [2, с. 71].

Частотность фразеологизмов с компонентом «голова» также прослеживается и И.М. Снегиревым, который объясняет употребление «соматизмов» человеком следующим образом: «Так как человек по свойству тела и души своей любит родниться с природою, изображать себя в языке своем, измеряя членами тела своего действия своего разума и движения сердца, то и в русских пословицах и поговорках часто встречаются сравнения и подобия, заимствованные от благородных частей тела, особенно *головы, языка, глаз, ушей, рук* и прочих, коими выражаются отвлеченные понятия посредством метафоры, господствующей в пословицах.

Так, головою знаменуется ум, свобода, владычество, например:

Голова всему начало.

Добрая голова сто голов кормит.

Свой ум царь в голове [3].

Изучению соматических фразеологизмов посвящены многие исследования.

Так, в А.О. Кармышаков отмечает, что не все лексемы, обозначающие название частей человеческого тела, одинаково участвуют в образовании фразеологизмов и приходит к выводу, что «безусловно, одной из причин, вызывающих значительную активность соматизмов в составе фразеологии, является степень осознания человеком в прошлом необходимости тех или иных органов для своей жизни [4, 6]. На наш взгляд, это как нельзя лучше доказывает частотность употребления фразеологизмов с компонентом «голова».

Итак, рассмотрим первую модель концептуальной метафоры, которая реализуется в соматическом

коде культуры.

К соматическому коду культуры мы относим следующие фразеологизмы:

1) фразеологизмы, имеющие в своем составе слово «голова»: *голова садовая, голова еловая, дурья голова, дубовая голова, дырявая голова, пустая голова, мякинная голова, светлая голова, сам себе голова, голова на плечах, голова и два уха, дурные волосы покидают умную голову.*

2) фразеологизмы, имеющие в своем составе слово «лоб»: *семи пядей во лбу, медный лоб, зарубить себе на лбу.*

3) фразеологизмы, имеющие в своем составе слово «мозги»: *с мозгами, куриные мозги, мозги набекрень, проводить мозговую атаку.*

4) фразеологизмы, имеющие в своем составе слово «глаза»: *хлопать глазами, стоять (маячить) перед глазами, вставать/встать перед глазами, чурка с глазами, смотреть (глядеть) в оба, как будто (словно, точно) пелена (покрыв, завеса) падает (упала/спала) с глаз.*

5) фразеологизмы, имеющие в своем составе слово «уши»: *хлопать ушами, пропускать/пропустить мимо ушей* (в значении «не обращать внимания, не замечать, сказанного»), *навострить (насторожить) слух, навострить (насторожить) уши.*

6) фразеологизмы, имеющие в своем составе слово «сердце»: *вырвать из сердца (из души), выбрасывать/выбросить (выкидывать/выкинуть) из сердца.*

7) фразеологизмы, имеющие в своем составе слово «нос»: *зарубить себе на носу.* Многие лингвисты и популяризаторы, вслед за М.И. Михельсоном связывают выражение со «специальным» значением слова **нос** – производного от глагола **носить**: т.е. бирка, на которой прежде ставили зарубки для памяти, чтобы вести учет работы, долгов и т.п. На Руси такую бирку-дошечку раскалывали и одну половинку отдавали должнику, а при расчетах обе половинки складывались.

Языковые факты, однако, опровергают такое объяснение. В русском языке известны варианты выражения, воспроизводящие именно соматическую (связанную с частями тела) его образность: *зарубить на лбу, зарубить на коже, зарубить себе в голову* и т.п. В других славянских языках представление о прочном запоминании также связано с названиями частей тела или близкими представлениями. Ср. также *мотать на ус*. Такие параллели свидетельствуют о том, что **нос** в выражении *зарубить на носу* имел первоначально анатомическое значение. Метафорически он соотносится с биркой, на которую как бы наносятся зарубки для памяти. Первоначально это выражение означало шутивную угрозу – отсюда предпочтительно повелительное наклонение [5, 459].

8) фразеологизмы, имеющие в своем составе слово «пальцы»: *знать как свои пять пальцев, попадать/попасть пальцем в небо.*

Отдельно можно выделить признаки жеста: *пожимать плечами, чесать затылок*, а также признак заболевания: *дурак и не лечиться.*

В этой модели можно выделить следующие фреймы:

1. Фрейм «Части тела», в который входят слоты:

Слот 1.1. Голова:

голова садовая, голова еловая, дурья голова, дубовая голова, дырявая голова, пустая голова, мякинная голова, светлая голова, сам себе голова, голова на плечах, голова и два уха, дурные волосы покидают умную голову.

Слот 1.2. Пальцы:

знать как свои пять пальцев, попадать/попасть пальцем в небо.

2. Фрейм «Физиологические органы». В него входят следующие слоты:

Слот 2.1. Мозг с основной функцией – мышление:

с мозгами, куриные мозги, мозги набекрень, проводить мозговую атаку.

Слот 2.2. Органы перцепции (глаза, уши, нос):

хлопать глазами, стоять (маячить) перед глазами, вставать/встать перед глазами, чурка с глазами, смотреть (глядеть) в оба, как будто (словно, точно) пелена (покрыв, завеса) падает (упала/спала) с глаз, хлопать ушами, пропускать/пропустить мимо ушей, навострить (насторожить) слух, навострить (насторожить) уши, зарубить себе на носу.

Органы перцепции обладают функцией сбора и обработки информации.

Слот 2.3. Сердце в значении памяти:

вырвать из сердца (из души), выбрасывать/выбросить (выкидывать/выкинуть) из сердца).

Вторая модель концептуальной метафоры представлена пространственным кодом. Концепт может быть описан посредством пространственного кода культуры.

Слот 2.4. Лицо и его составляющие (*семи пядей во лбу, медный лоб, зарубить себе на лбу, мотать/наматывать (себе) на ус*). Выражение *мотать/наматывать (себе) на ус*, с одной

стороны, связано с символикой усов как атрибута мужской зрелости и опыта (сами с усами), с другой – с древней системой запоминания – завязыванием узелков на ниточке или веревочке «на память» (завязать узелок для памяти). Чем длиннее ус, тем больше можно на него «намотать» жизненного опыта – такова шутовская логика выражения. Аналогичен по образности русский оборот **зарубить на носу** и диалект (иркут.) на уши намотать – «слушать, что говорят», и **наматывать себе на кулак** – «накрепко запомнить» [5, 750].

Проанализированный нами выше материал позволяет сделать следующие выводы:

Интеллектуальная деятельность человека – это область абстракции. Метафора в этом случае является важным механизмом, при помощи которой мы осмысливаем абстрактные понятия.

Метафорический анализ – это перенос образных схем из одной концептуальной сферы в другую.

В основе концептуальных метафор находятся когнитивные модели. В свою очередь концептуальные модели сводятся в универсальные типовые структуры концептов.

Интеллектуальным концептам свойственно выражение в языке через признаки внешнего мира, которые разделяются на живую и неживую природу. Живая природа характеризуется признаками растений и живых существ, неживая природа – предметом, веществом и стихией.

Системное познание мира, где каждый элемент системы обозначает определенный участок человеческого опыта, осознанный и сохраненный в виде устойчивых компонентов сознания, которые, закрепляясь за соответствующими языковыми знаками, переносят эту часть опыта в другие области познаваемого.

1 Исабеков С.Е. *Принцип дополнительности в номинативной системе языка: дисс. ... докт.филол.наук: 10.02.04 + 10.02.06. – Алматы, 1996. – 461 с.* 2 Маслова В.А. *Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.*

3 Снегирев А.М. *Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л.: Наука, 1970. – 263 с.*

4 Кармышаков А.О. *Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках: автореф. ...канд.филол.наук: 10.02.01. – Бишкек, 1992. – 24 с.*

5 Мелерович А.М., Мокиенко В.М. *Фразеологизмы в русской речи. Словарь. – 2-е изд. – М., Русские словари, Астрель, 2001. – 853 с.*

6 Лакофф Дж., Джонсон М. – *Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.*

Андатпа

Абаева М.К. - Абай атындагы ҚазҰПУ доценті, ф.ғ.к

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҚЫЗМЕТ КОНЦЕПТОСФЕРАСЫ (СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР НЕГІЗІНДЕ)

Ұсынылатын модельдеу метафоралық заңдылықтарын теориялық негізі болып метафораны бағытта-рының бірі ретінде әзірленген тыс теориясы сипаттау төмен шындыққа тіпті басқа Дж. Лакоффом және М.Джонсоном. Қазіргі заманғы когнитивная метафораны ойлау таным құралы деп санайды, ал лингвистика мен түсініктемелері метафоралық үлгі нысаны нақты. Ғалымдардың пікірінше, біздің күнделікті өмірі ғана емес, сонымен метафора өтіп кетеді, әрі тілі ойлау және қызметі. Ғалымдар, яғни адами ойлау процестері көбінесе айтуынша, метафораны және пернелі тұжырымдамалық жүйесі көмегімен адам айқындалды.

Осылайша, метафораны метафораға шағылатын таным процесі туралы да тіл теориясы негізінде жатыр, тіпті құбылыс туралы ұсыныс береді.

Түйін сөздер: метафора, таным процесі, тіл теориясы, модель.

Annotation

M.K. Abaeva - Associate Professor KazNPU Abaya

KONCEPTOSFERA INTELLECTUAL ACTIVITY (FOR EXAMPLE SOMATIC PHRASEOLOGY)

Theoretical basis of the offered the theory of a conceptual metaphor, as one of the directions in cognitive linguistics, developed by J. Lakoff and M. Johnson became lower than the description of regularities of metaphorical modeling of reality. The modern cognitive linguistics considers a metaphor a form of thinking, and metaphorical model a learning tool and reality explanations. According to scientists, the metaphor penetrates our everyday life, and not only language, but also thinking and activity. Scientists claim that processes of human thinking are in many respects metaphoric, i.e. the conceptual system of the person is structured and defined by a metaphor.

Thus, idea of a metaphor as about the language phenomenon reflecting process of knowledge of the world is the cornerstone of the theory of a conceptual metaphor.

Key words: metaphor, for the process of cognition, theory of language, model.

ӘОЖ 419.992.71.

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДА КЕЗДЕСЕТІН КИНЕСИКАЛЫҚ АМАЛДАР

П.Адиева - Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

С.Мағжан - Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

Бұл мақалада паралингвистикалық амалдардың бір түрі – кинесиканы қарастырылады. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында кездесетін кинесикалық параэлементтер мағыналық жақтан топтастырылып, сараланып көрсетіледі. Бір кинесикалық амалдың көп мағынаны білдіру жолдары мысалдармен дәйектеледі.

Кинесика – грек тілінен енген термин, қозғалыс дегенді білдіреді. Қол, бет, көзбен жасалатын түрлі ым-қимылдардың мағынасын зерттеп, түсіндіретін ғылым саласы.

Сонымен, кең мағынасындағы кинесиканы алсақ, бұл дене мен дене мүшелерінің таңбалық қозғалысын, түрлі ишараттарды қарастыратын сала болып шығады. Ишараттарға қол, аяқ, бас және бет пішінінің қатысуымен іске асырылатын мимика, мимикалық ишараттар, түрлі позалар, белгілі бір мәні бар дене қимылдары жатады, сондай-ақ осылардың қатарын кешенді бейвербалды таңбалық формалар мен манералар да толықтырады.

Ишараттар бірқатар жерлерде өз алдына дербестік сипат білдіріп, коммуникация кезінде жеке өмір сүре алады. Бұл даралық сипаты оны өзге амалдардан айрықша етіп көрсетеді. Мақалада кинесика түрлі көзқарастарға сүйене қарастырылып, бір кинесикалық параамалдың бірнеше мағынада жұмсалуды тұрғысынан түсіндіріледі.

Түйін сөздер: кинема, ишара, семантика, мағына, коммуникация, бейвербалды, қолдану, мәнмәтін, паралингвистика.

Кейбір ғалымдар дене қимылдарының семиотикасын зерттейтін пәнді **кинесика** деп атап жүр. Мұндай мағынада жұмсалатын кинесика бүкіл паралингвистикалық емес дене қимылдарын зерттеуі тиіс болып шығар еді. Тіпті адамзаттың тілдік емес коммуникация түрлерінің бәрін, оның ішінде зоосемиотиканың өзін де қарастыруға мәжбүр болар еді. Мұндай көзқарастар да өмір сүреді.

Кинесика – грек тілінен енген термин, қозғалыс дегенді білдіреді. Қол, бет, көзбен жасалатын түрлі ым-қимылдардың мағынасын зерттеп, түсіндіретін ғылым саласы.

Сонымен, кең мағынасындағы кинесиканы алсақ, бұл дене мен дене мүшелерінің таңбалық қозғалысын, түрлі ишараттарды қарастыратын сала болып шығады. Ишараттарға қол, аяқ, бас және бет пішінінің қатысуымен іске асырылатын мимика, мимикалық ишараттар, түрлі позалар, белгілі бір мәні бар дене қимылдары жатады, сондай-ақ осылардың қатарын кешенді бейвербалды таңбалық формалар мен манералар да толықтырады.

Ишараттар бірқатар жерлерде өз алдына дербестік сипат білдіріп, коммуникация кезінде жеке өмір сүре алады. Бұл даралық сипаты оны өзге амалдардан айрықша етіп көрсетеді. Мысалы, интонация мен дауыстау секілді паралингвистикалық құбылыстар сөйленістен ажырағысыз болса, кинесикалық элементтер дербес өмір сүре алады. Интонация мен дауыстау дауыс ырғағына, дауыстың қатты, жұмсақ шығуына, нығыздай, нығарлай сөйлеуге, бір сөзбен айтқанда, дыбысқа тәуелді. Дыбыс шықпаса, оларды да сезу, есту, түсіну, жазып көрсету, көру мүмкін емес. Ал өзге дауыстан тысқары параамалдар туралы олай дей алмаймыз. Оларды көруге, көру арқылы мағынасын түсінуге, сезінуге (арқадан сипау, итеріп қалу), тілде вербалды амалдар арқылы бейнелеуге, жеткізуге, сөйтіп коммуникациялық әрекетті іске асыруға болады [1].

Кинесикалық амалдар адам эмоциясының басқа біреуге, екінші бір адамға анық жетуін қамтамасыз ететін тілдік құрал. П. Экман деген зерттеуші адамның эмоциясын білу үшін бет-әлпеттің түрлі бөліктеріне эксперимент жасап байқаған. Сонда оның көзі беттің төменгі бөлігінде ашу, қуану, қайғыру, яғни жағымсыз реңкі бар эмоция анық білінетіндігіне; ортаңғы бөлік арқылы қуану, қайғыру, қорқу сезімі нақтырақ беріліп, ал жақтыртпау сезімін ортаңғы бөлімнен көре алмайтындығына анық жеткен [2, с.17-23].

Негізгі кинесикалық құралдардың ішінде ишараттардың алатын орны айрықша. Түрлі ұлттар мен халықтардың ишараттар жүйесі мейлінше жақсы зерттелген. Соған орай олардың функционалдық классификациясы жасалған. Айталық, осындай классификация жасалған функционалдық ишараттар түріне сәлемдесу, қоштасу, шақыру, келісу, жоққа шығару, таң қалу, т.б. жатқызылып жүр.

Біз «Абай жолы» романында кездесетін кинесикалық параамалдарды топтастыра келе, төмендегідей кинесикалық амалдарды мағыналық тұрғыдан анықтадық:

Қабақ шыту – ренжу, ашулану, жақтырмау, ұнатпау. Сенде қандай күйік болушы еді? – деп, Мәкіш Абайға кінәлай да, сынап да қарады. Інісінің қабағы шытынды да, өңі тағы қуаң тартты (М.

Әуезов); Мағаш жаңағыны айтқан жерде Ұлжан Абайдың сәтте *шытына қалған қабағын* байқады (М. Әуезов); Кішкене молда бұл мінездердің бәрін тәрбиесіздік, тұрпайылық сияқты танып, *қабағын қатты шытынды* да, үйден шығып кетті (М. Әуезов);

Абай ақырын езу тартып шешесіне қарап күлгенде, Құнанбай Ұлжан мінезінен нәпсілік бір жеңілдік аңғарғандай боп, *қабағын шытына түсті* (М. Әуезов);

Ақылбай *қабағы қатты шытынап*, қып-қызыл боп, екі көзі жасаурап, Оспанға жалт берді де:

– Оспан аға, туу, не деген сараң едіңіз! – деп атын бұрып алып, шаба жөнелмекші еді (М. Әуезов);

Абай Дәркембайдың сөзінен аса қатты ойға қалып, біресе *қабақ шытып*, сұрланып, біресе күрсініп, тымағын қолына алады. Өте өрескел жұмыстар түйісіп тұрғанын Абай Асылбектерден гөрі толығырақ аңғарды да, *қабағын шытып*, қинала күрсінді (М. Әуезов); Чиновникке жақын отырған бірер жас оқушы оны қостап, ойсыз күліп қалған екен. Бірақ жігіттің қасындағы тәрбиелі, көрікті әйел күлген жоқ. Чиновникке тұңғыш қара көк көздерін кейіспен бұрды. *Қабағын аз шытынып*, жігіттің әдепсіздігі үшін қызарып кетті (М. Әуезов).

– Айта берсең арман көп. Осы сары аурудан не таптың? – деп, біраз *қабағын шытып*, Түсіпке түйіліп отырып: – Дәрменсізде арман көп. Бірақ арман азық боп па еді? Айла таппас болғанда, айттың не, айтпадың не! – деді (М. Әуезов).

Қабақ түю (қабағын барынша жиыру арқылы жасалады) – *риза болмау, ренжу, жақтыртпау, кірпияздық таныту, жаратпау, дүдәмал, екіұдай (жақтырту-жақтыртпау) сезімде болу.*

– Бәсе, соны айтшы, қалқам Абай! – деп *қабағын түйіп*, қызара түсіп, өз көңілінің ауыр бір уайымын сездірді (М. Әуезов);

Құнанбай *қабағын түйіп*, тіксіне қарады да, жүрісінен бөгеліп қалды (М. Әуезов);

Бұл не қылған бала? Арызы не? Айтшы шапшаң? – деп Құнанбай әлі де *түйілген қабақпен* енді ызалы үн қатты (М. Әуезов);

... Абай Майбасардың доң айбатын мысқыл еткендей боп, шаншыла қарады да, кекетіп күліп жіберді. Майбасар оны елемеген боп, *қабағын түйіп* алды (М. Әуезов);

Абай әуелі *қабақ түйіп*, бір сәт қатты ашуланып, ”тоқта молда“ деп зілмен тыйып тастады (М. Әуезов);

Абай бұл әңгімелер уағында әлденеше рет *қабақ түйіп*, кейде ашумен жағын тістенді (М. Әуезов);

Абай қатты сызданып, *қабақ түйді*. Тәкежанға үлкен ашумен, ақыра сөйлеп жіберді (М. Әуезов);

Жарлылық жарымжандығынан басқа түк жазығы жоқ. Жылаулар, ағайын, осылар! – деп қабағын түйді (М. Әуезов);

Көзін қысу (оң не сол көзін жұму арқылы жасалады) - *айтпау, үндемеу, сырыңды ашпау, бәрі белгілі екенін білдіру; өтірікті жабу, өтірік екенін достас жаққа білдіре отырып, құптату және сүйіспеншілік білдіру, ризашылық білдіру, т.б. мағыналарды білдіреді. Мысалы:*

Жаман да болса ақ сүтін берді ғой саған. Менен сүт шықпай қалған соң, біраз күн сол емізген, – деп сөзінің аяғында Жәмиханға *көзін қысты* (Б. Нұржекеев);

Анау екеуі Абайлармен амандасуға мұршасы келмей, Тұрғанбайды қоршап жүргенде, Жиренше Абайға тақап кеп, аналарды нұсқап, *көзін қысып*, ақсия күлді (М. Әуезов);

Тәкежан бастапқы міз бақпаған салмақты пішінмен қамшыны алып жатып: – Е, молдеке, бәсе! – деді де, Жұмағұлға қарап *көз қысып*, бір жақ танауын тыржитып қойды (М. Әуезов);

– Әділетіңе ризамын, әмсе жолың болсын! Ата ұлы ғана болмадың. Өзің айтқандай... Соны бір айта беруші ең ғой! – деп, *көзін қысып*, мәздене күліп Жиренше: – Өзің айтқандай, адам ұлы болдың, Абай (М. Әуезов);

Қадала қарау – *ашулану, ашудан қатты түтігіп кету, жеп жіберердей қадала қарау* сияқты бірнеше бір-біріне жуық келетін мағынаны, көп мағынаны жеткізеді.

– “Береке-береке” дейсің. Кінә кімде? Көрдің бе! – деп Байсалға *қадала қарап* алды да: – Бірақ құдай ақта, көріп-ақ алармын! – деді (М. Әуезов);

Көз тастау – *көзін тіке қадау арқылы жасалатын ишарат. Қарау, көру, біреуді ұнату, көз салу; шолу, барлау, тексеру, ризашылық білдіру мағыналарын білдіреді:*

Мәкішке тағы бір рет *көз тастап*, ойлана түсті де, Құнанбай үн қатты: – Ей, менің балаларым, дос-жарым, іні-туғаным! – деп, ойлы, салқын *көзбен айнала жұртты шолып* өтті (М. Әуезов);

Көзін қадау/қарау. Көздің қарашығын бағыттап, алдындағы адамға жанарын тіктеу. Қараудың түрлері де, білдіретін мағыналары да әртүрлі: *көздерінен от шашып, ойнақшыта қарау, ызғарлана қарау, кірпік қақпай қарау, кірпік қақпай қадалу, алаң етіп жалт қарау, қайсарлана қарау, шұғыл бұрылып, жалт етіп қарау, жылы қарау, суық қарау, бір рет жалт етіп қарау, ашулы көзбен қадала қарау, атып қарау, оттылықпен қарау, ежірейе қарау, атып жіберердей қарау, имене қарау, имене төмен қарау, т.б.*

Ызғарлана қарау, кірпік қақпай қарау, кірпік қақпай қадалу, ашулы көзбен қадала қарау, атып қарау, ежірейе қарау, атып жіберердей қарау, суық қарау, салқын қарау ишараттарының білдіретін мағыналары бір-біріне жуық, өзектес болып келеді. Бірақ ұқсас ишараттарды мағыналық реңктеріне қарай іштей тағы топтастыруға болады.

Мысалы, *ызғарлана қарау* – жақтыртпау, жаратпау, жек көру, ашулану, кектену; тыйым салу, іс-әрекетті әрі қарай жүзеге асырмайтынын білдіріп кесіп тастау мағыналарын білдіреді. Майбасар бұл үйге ашулы пішінмен кірді. Белін шешпей, көн елтірі тымақтың бір құлағын жымырайта киіп ап, камшысын қос бүктеп, мықынына таянып отырып, құлыншақтарға *ызғарлана қарады*. Түсі сұрланып, екі танауы желбірей түсіп, тентек көздері жиреніш отын шашып тұр (М. Әуезов). Осы мысалдағы кейіпкердің ызғарлана қарауын, қатты ашуланғанын білдіретін ишаратын камшысын қос бүктеп, мықынына таяну ишараты толықтыра түскен.

Қамшы арқылы жасалатын ишараттар – ым-ишараттық жүйедегі өзіндік орны бар қазақ мәдениетінің бір бөлшегі, қазақтардың әлемді қабылдауының үлгісі:

– Жан ашырдың жоқ болғаны ғой! – деп, бағанағы көпшілік тағы қоздайын деп еді, Құнанбай Сүйіндікке қадалып тұрып, *қамшысын* жаңағы сөйлегендер жаққа *нұсқап*: – Тоқтат аналарыңды! – деп, ақырып қойды (М. Әуезов);

Қайсарлана қарау, кірпік қақпай қарау, кірпік қақпай қадалу – алған бетінен қайтпау, өз дегенінен қайтпайтынын білдіру; ерегісу, табан тіресетінін білдіру; өжеттену, қайсарлану. – Айтсаң айта ғой! Мен де сенің жаңағы “алжыған” деген сөзіңді әжеме айтайын! – деп, Абай Тәкеженға *қайсарлана қарады* (М. Әуезов).

Қайсарлана қарау (алдындағы адамға көзін жұмбай тіке қадалып қарау арқылы жасалады) – алған бетінен қайтпау, дегенін істеу, қорықпау, өжеттене түсу секілді көп мағынаны білдіреді. Мысалы:

Абай:

– Ендеше айт шыныңды, өліп кетсең де айтшы! Алып па ең мынаның малын, алмап па ең? – деп, ашулы көзбен *қадала қарап отыр* (М. Әуезов).

Бет сипау:

Абай Асылбайдан:

– Қалада не хабар бар? – деп сұрағанда, Асылбай аса бір оқыс хабар айтты. Осы күнгі өзімізді билеп тұрған ақ патша өліпті дейді. Және өлгенде өз ажалы емес, біреу атып өлтіріпті! – деді. Кішкене молда осы хабарды естумен қатар, ерні жыбырлап, дұға оқып, *бет сипады* (М. Әуезов).

Қолын сермен орнынан үнсіз тұрып кету (тұрып бара жатып оң қолын сермеу) - лажсыздан, амалсыздан көну:

... Қалаға барғанда осы жолсыз сапар үшін сізбен жоғары ұлықтар алдында есеп айырысатын боламыз! – деді.

Тентек ояз жауап қатқан жоқ. *Қолын бір сілтеп*, бұрылып жүріп кетті (М. Әуезов).

1 Мағжан С. Қазақ тіліндегі бейвербалды элементтердің көп мағыналылығы. Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2007 ж.

2 Колианский Г.В. Функции паралингвистических средств в языковой коммуникации // Вопросы языкознания. – 1973. – №1. – С. 17-23.

Резюме

Адиева П. - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, к.ф.н., старший преподаватель

Мағжан С. - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, к.ф.н., и.о. доцента

КИНЕСИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В РОМАНЕ «ПУТЬ АБАЯ»

В этой статье мы рассматривали кинесику являющуюся одним из видов паралингвистики. Параллельно кинесики встречающихся в романе-эпосе М.Ауезова «Путь Абая», сгруппировали по смыслу и проанализировали их. Многозначность кинесических элементов показаны с примерами.

Кинесика происходит от греческого термина, который означает движение. Эта сфера исследует и объясняет значение различных движений и мимик.

Таким образом, в широком смысле, кинесика предсказывает движение членов тела, обеспечивая различные жесты. Жесты рук, ног, головы выполненные в виде мимики, жестов, лицевых поз, жестах тела, а также ряд сложных дополнений в виде невербальных символических форм и манер.

Жест во многих ситуациях выражают свой независимый характер и могут существовать в отдельном сообщении. Это различие отражает особый характер своих других операций. В статье кинесика рассматривается основываясь на различные подходы и объясняется с точки зрения кинесических параситуаций.

Ключевые слова: кинема, семантика, коммуникация, невербальный, употребление, контекст, паралингвистика.

Summary

P.Adieva - A.Yasawi International Kazakh-Turkish University Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

S.Magzhan - A.Yasawi International Kazakh-Turkish University Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor

KINESICHESKIH ELEMENTS IN THE NOVEL "ABAI'S WAY"

In this article, we looked at kinesics is a type of paralinguistic's. Para elements kinesics occurring M.Auezov epic novel "Abai's Way", within the meaning grouped and analyzed them. The ambiguity kinesics elements are shown with examples.

Kinesics comes from the Greek term which means movement. This area explores and explains the significance of the various movements and facial expressions.

Thus, in a broad sense, kinesics predicts the movement of members of the body, providing a variety of gestures. Gestures of hands, feet, head, made in the form of facial expressions, gestures, facial poses, gestures of the body, as well as a number of complex additions in the form of non-verbal symbolic forms and manners.

The gesture in many situations, express their independent nature and can exist in a separate message. This difference reflects the special nature of its other operations. The article kinesics considered based on different approaches and explained in terms of kinesiyacheskih parasituatsy.

Key words: kineme, semantics, communication, nonverbal, use, context, paralinguistic.

УДК 81'367

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО, КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ

Аймагамбетова М.М. - *Казахский национальный педагогический университет имени Абая*

Докторант 2 курса, специальность: 6D020500 «Филология»

Научный руководитель: д.ф.д., профессор - Сулейменова Э. Д.

В данной статье говорится об особенностях и национально-культурной специфике фразеологизмов русского, английского и казахского языков. Несомненно, что знакомясь с иностранным языком, усваивая, изучая его, человек одновременно проникает в новую национальную культуру, получает огромное духовное богатство, хранимое изучаемым языком. Фразеология, как неотъемлемая часть и своеобразная сокровищница любого языка мира, может особенно сильно способствовать этому приобщению. Фразеологизмы и фразеологические сочетания отражают многовековую историю народа, своеобразие его культуры, быта, традиций. В своем большинстве идиоматические выражения создавались народом, поэтому они тесно связаны с интересами и повседневными занятиями простых людей. Фразеологизмы могут дать нам ключ к национальному характеру любого народа, к его культуре, истории и политической жизни.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица, безэквивалентный, национально-культурная специфика.

Язык – составная часть культуры и ее орудие, это действительность нашего духа, лик культуры; он выражает в обнаженном виде специфические черты национальной ментальности. Язык есть механизм, открывший перед человеком область сознания [1, 43].

Язык тесно связан с культурой: он «прорастает» в нее, выражает ее, «является обязательной предпосылкой развития культуры в целом» [2, 112] и, наконец, составляет важную часть культуры народа, живущего в определенное время и в определенном месте.

Национальный характер культуры, согласно концепции В.Гумбольдта, находит свое отражение в языке посредством особого видения мира. В любом языке отражен окружающий мир человека, его условия жизни, ценности, отношение к происходящему, традиции и обычаи.

Особую роль, на наш взгляд, в языке играет фразеология, так как во фразеологическом составе языка воплощено культурно-национальное «мировидение». Фразеология, по единодушному мнению лингвистов, считается наиболее специфичной и национально-самобытной областью языка. Именно фразеологизмы и фразеологические единицы сохранились, закрепились в сознании людей и переходят из поколения в поколение.

Фразеологический фонд языка – ценнейший источник сведений о культуре и менталитете народа, в них как бы законсервированы представления народа о мифах, обычаях, обрядах, ритуалах, привычках, морали, поведении <...> [2, 167]. Неслучайно Б.А. Ларин отметил, что фразеологизмы всегда косвенно отражают воззрения народа, общественный строй, идеологию своей эпохи [2, 167].

Очень часто возникают проблемы при переводе фразеологизмов с одного языка на другой, так как

фразеологизм чаще всего сохраняет национальную специфику. Это связано с тем, что он опирается на реалии известные одному определенному этносу. Поэтому представителям другой нации, которые не обладают фоновыми знаниями данного языка, достаточно сложно догадаться о значении того или иного фразеологизма. Составными частями фразеологического образа являются специфические для определенной нации реалии (топонимы, антропонимы, гидронимы), которые воспринимаются носителями языка очень легко, так как лингвистические маркеры его национальной ограниченности «лежат на поверхности», выявляются без особых трудностей [4, 93]. Например, *Shake the pagoda-tree* - быстро разбогатеть, нажиться; *pagoda* (ист.) – старинная индийская золотая или серебряная монета. *In a brown study* - в мрачном раздумье, в размышлении, в глубокой задумчивости; *brown* - в этом выражении сохраняет свое устаревшее значение *мрачный*; *study* - устаревшее значение *раздумье, размышление*. Человеку, не обладающему определёнными знаниями этимологии данных слов, трудно догадаться о значении этого фразеологизма.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод о том, что фразеологический образ является основным «хранителем» национальной специфики фразеологизма.

Далее рассмотрим фразеологизмы казахского, русского и английского языков, которые являются полными эквивалентами друг друга:

Таблица 1

Английский	Русский	Казахский
Take oneself in hand.	Держать себя в руках.	Өзің өзү ұстау.
Ask for moon.	Срывать звезды с неба.	Аспандағы айды сұрау
Wolf in sheep's clothing.	Волк в овечьей шкуре.	Қой терісін жамылған қасқыр.
Dance on a volcano.	Играть с огнем	Отпен ойнау.
To make a mountain out of a molehill.	Делать из мухи слона.	Түймейдейді түедей ету.
When pigs fly.	Когда рак на горе свистнет.	Түйенің құйырығы жерге, ешкінің құйырығы көкке жеткенде.
As like as two peas.	Как две капли воды.	Егіз қозыдай.
A fly in the ointment.	Ложка дегтя бочку меда портит.	Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді.
As stiff as a poker.	Словно аршин проглотил.	Оқтау жұтқандай.
To get out of bed on the wrong side.	Встать с левой ноги.	Сол аяғымен тұру.
To poll oil in the flames.	Подливать масло в огонь.	Отқа май құю.

В приведенных нами примерах мы можем наблюдать, что определенные свойства имеют интернациональный, одинаковый характер для всех языков. Носители разных языков обладают общечеловеческими ценностями.

В следующей таблице представлены фразеологизмы, перевод которых с первого языка фразеологизмом второго языка является адекватным по содержанию, но различным по структурно-компонентному составу.

Таблица 2

Английский	Русский	Казахский
As stiff as a poker	Словно аршин проглотил	Оқтау жұтқандай қақаю
A fly in the ointment	Ложка дегтя в бочке меда	Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді
As like as two peas	Как две капли воды	Егіз қозыдай
When pigs fly	Когда рак на горе свистнет	Түйенің құйырығы жерге,

		ешкінің құйырығы көкке жеткенде
To make a mountain out of a molehill	Делать из мухи слона	Түймейдейді түедей ету
To be born with a silver spoon in one's mouth	Родиться в сорочке	Бақытты болып туу
Bite one's lip	Кусать локти	Опық жеу
Come to life	Прийти в себя	Есін жинату
He that sleeps with dogs must rise up with fleas	С кем поведешься, от того и наберешься	Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен
Carry coals to Newcastle и (возить уголь в Ньюкасл)	Ехать в Тулу со своим самоваром	Тойға барсан тойып бар

Здесь мы можем наблюдать проявление национальных мировоззрений, характерных для определенного языка и культуры. Но существуют фразеологические единицы, при переводе которых отсутствует сходство в семантике. Например, в русском языке фразеологизм *большая рука* означает *влиятельный, значительный по своему положению человек*, а в англ. *a big hand* - *продолжительные аплодисменты*. *Из кожи вон лезть* – в рус. значит *усердствовать, стараться изо всех сил*, в англ. *to lose one's temper* – *выйти из себя, разозлиться*. Если русские говорят, что на человеке *лица нет*, это означает, что он *бледен, выглядит больным*. В казахском же языке фразеологизм *беті жоқ* (буквально *лица нет*) указывает на бесстыдного, бессовестного человека.

Образность русского и казахского фразеологизмов с компонентом *лицо* (казах. *бет*) построена на переносе типа синекдоха, но переосмысление соответствующих словесных комплексов было явно разнонаправленным: очень бледное, лишенное живых красок лицо ассоциируется с мыслью о его полном отсутствии, что свидетельствует о болезненном или угнетенном психологическом состоянии человека (значение фразеологизма в русском языке) [5]. Во фразеологизме казахского языка лицо отражает внутренний мир людей, их душевные и морально-этические качества, на основе синекдохи об отсутствии лица образно высказана мысль об отсутствии таких моральных качеств, как стыд и совесть.

В данных примерах мы можем наблюдать использований определенных слов, характерных для казахского этноса. Тертый калач ~ қу мүйіз (кісі) – человек с высохшими рогами – очень опытный человек, которого трудно провести, обмануть. Ни кола, ни двора ~ қу сирақ (голые голяшки) – в этом фразеологическом обороте говорится о бедном человеке, не имеющем ничего. Мертвая тишина ~ құлаққа ұрған танадай (словно бычок, получивший удар в ухо). Рукой подать ~ қозы кош жер (расстояние, сильное для ягненка) – небольшое расстояние. Мухи не обидит ~ қой аузынан шөп алмас (не вырвет травинки изо рта овцы) – о робком, добром и застенчивом человеке. Воды не замутият ~ қойдан қоңыр (смирнее овцы) – о неприметном, незаметном, спокойном человеке. Часто используются слова, обозначающие домашних животных (овца, теленок, лошадь и т.д.), – это связано с кочевым образом жизни казахов, так как скот играет большое значение в жизни человека.

Универсальное и уникальное обнаруживается в каждом языке. Обычно при сопоставлении языков выделяются 3 типа признаков: 1) признаки, свойственные всем языкам мира – универсальные общие черты; 2) признаки, объединяющие данный язык с некоторыми другими – черты, общие для данных языков; 3) признаки, свойственные только данному языку – это национально-специфические черты [6, 45].

Национально-культурная семантика фразеологических сочетаний складывается из трех составляющих.

Во-первых, фразеологизмы отражают национальную культуру комплексно, идиоматичным значением.

Во-вторых, фразеологизмы раскрывают национальную культуру расчленено, единицами своего состава, то есть словами. Некоторые из таких слов принадлежат к числу безэквивалентных. Например, слово *ферт* во фразеологизме *ходить фертом*: «держать руки в бока, принимать самоуверенную, вызывающую позу». В таких фразеологизмах, *as stiff as a poker*, как аршин проглотил, *оқтау жұтқандай қақау* являются безэквивалентными словами.

В-третьих, фразеологизмы отражают национальную культуру своими прототипами, поскольку свободные словосочетания, ставшие фразеологическими, описывали определенные обычаи, традиции, подробности быта и культуры, исторические события и многое другое. На самом формировании фразеологизмов, т.е. в отборе образов прослеживается их связь с культурно-национальными стереотипами и эталонами.

Итак, фразеологизмы, отображающие типовые ситуации и представления, начинают выполнять роль символов, эталонов, стереотипов культуры. Всякий фразеологизм – это хранитель культурной информации. Фразеологический компонент языка не только воспроизводит элементы и черты культурно-национального миропонимания, но и формирует их. И каждый фразеологизм, если он содержит культурную коннотацию, вносит свой вклад в общую мозаичную картину национальной культуры.

- 1 Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 156 с.
- 2 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию. Пер. с англ. / Общ. ред. И вст. ст. Кибрика А.Е. – М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1993. – 656 с.
- 3 Ларин Б.А. Эстетика и язык писателя / Сб. статей. – М.: Л.: Худож. лит., 1974. – 167 с.
- 4 Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: учебное пособие / Н. М. Шанский. – М.: Высш. шк., 1985. – 160 с.
- 5 Электронный носитель. Режим доступа: <http://altaica.narod.ru/LIBRARY/musaev/kemel.htm>
- 6 Тарасов Е.Р. Язык и культура: Методологические проблемы // Язык – Культура – Этнос. – М., 1994. – 107 с.

Түйін

Аймагамбетова М. М. - Абай атындағы ҚазҰПУ ОРЫС, АҒЫЛШЫН, ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ МАМАНДАНЫМЫ

Ұсынылып отырған мақалада орыс, ағылшын, қазақ тілдері фразеологизмдерінің ерекшеліктері мен ұлттық-мәдени маманданымы туралы сөз болады. Шет тілімен таныс болып, оны үйренуге бет ала отырып, жаңа ұлттық мәдениетпен танысады, адам өзі үйреніп отырған тіл арқылы сақталып қалған сол ұлттың кең ауқымды рухани байлығын меңгереді. Фразеология, дүние жүзіндегі кез-келген тілдің ажырамас бөлігі және өзіндік ерекшелікке толы қазынасы ретінде бұл секілді өзара ықпалдасу әрекетіне айтарлықтай үлес қосады. Фразеологизмдер мен фразеологиялық сөз тіркестері халықтың талай ғасырлық тарихын, оның мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін, тұрмысы мен дәстүрін көрсетеді. Көп жағдайда идиомалық тіркестерді халық ойлап шығарған, сол себепті олар қарапайым адамдардың қызығушылықтыра және күнделікті іс-әрекеттерімен тығыз байланысты. Фразеологизмдер бізге кез-келген халықтың ұлттық сипаты, оның мәдениеті, тарихы мен саяси өмірі туралы ауқымды ақпарат бере алады.

Тірек сөздер: фразеологизм, фразеологиялық бірлік, бейэквивалентті, ұлттық-мәдени маманданым.

Summary

Aymagambetova M.M. - Kazakh National Pedagogical University named after Abai NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY OF RUSSIAN, ENGLISH AND KAZAKH PHRASEOLOGICAL UNITS

This article states on the features and national and cultural identity of Russian, English and Kazakh phraseological units. There is no doubt, when one is getting to know a foreign language, studying and mastering it, at the same time one enters a new ethnic culture, and gets intellectual wealth treasured in studied language. Phraseology is an integral part and unique thesaurus of any world's language; it can particularly contribute to one's enculturation. Phraseological units and phraseological combinations reflect the centuries-long history of the people, features of culture, life and traditions. Basically, most of the idiomatic expressions were created by people, so these expressions are closely referred to the interests and everyday affairs of the ordinary people. Phraseological units can serve as a key to any national spirit, culture, history and political life.

Keywords: phraseological locution, phraseological unit, no-equivalent, national and cultural identity

УДК 81г1

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ТУРЕЦКИХ И АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Андабаева Д.А., Авакова Р.А - *Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби*
PhD докторант; д.ф.н., профессор

Данная статья посвящена особенностям мировосприятия, мировоззрения и специфики отражения быта и уклада жизни народов двух системно разных языков: турецкого и английского через лингвокультураны, которые в совокупности образуют единую концептосферу. Сопоставительное описание культуры через язык

дает возможность вскрыть все соответствующие стороны и грани проблематики национальной языковой личности. В свою очередь, результаты такого исследования могут быть не только материалом для познания самих сопоставляемых языков, но и дать сведения о культурном, психическом, духовном, материальном уровнях турецкого и английского народов, стать показателем своеобразия, менталитета, мира чувств, представлений у каждого народа. Основные методы исследования, использованные в работе являются: метод семантического анализа, сопоставительный анализ и метод сплошной выборки из различных фразеологических, тематических, толковых, двуязычных словарей. Исследование выполнено на пересечении антропоцентрической, лингвокогнитивной, коммуникативно-функциональной, структурно-семантической парадигм с привлечением пласта этнокультурного материала, предполагающий анализ культурологического значения концептов

Ключевые слова: филология, тюркология, фразеология, концепт.

Концептуальный анализ языка позволяет провести параллели между языком и жизнью, национальным менталитетом, культурной спецификой определенного народа. Картина мира формируется естественным образом, в процессе жизнедеятельности, накопления практического опыта на основе наблюдений. Она фиксируется в национальном языке независимо от желания его носителя, слабо осознается им, но при этом отражает его представления о мире, естественный фон, который систематизирует знакомое, осознанное, близкое и привычное.

Фразеологические единицы (далее ФЕ) извлекаются из памяти носителей языка и воспроизводятся в готовом виде как нечто целое и неделимое. В семантике фразеологизмов органически сочетаются два плана: прямой и переносный. Эти два плана воспринимаются носителем языка комплексно как сложное, богатое и образное единство. Но для изучающих язык необходимо раскрывать и объяснять генетический прототип устойчивого сочетания, давать буквальный перевод фразеологизма. Это важно для подхода к национальной фразеологической системе как к источнику экстралингвистической информации [1, с.58].

Многие турецкие фразеологизмы связаны с религией Турции, ее религиозными традициями и представлениями. Например:

- *kırk zekmak* – (досл. выйти в сорок) – потерять терпение, выйти из себя. В данном примере прямое значение словосочетания объясняет его значение вторичное. При вступлении в мусульманскую секту, человек должен был прожить сорок дней по самым строгим правилам, полностью отказываясь от всего земного.

- *el basmak* – (досл. наступать рукой) – клясться. В исламе есть традиция клясться, положив руку на Коран.

Говоря о тюркских традициях и семейном укладе, особенно стоит обратить внимание на важность женитьбы и связанные с этим событием глагольные сочетания:

- *kismet zekmak* – (досл. выйти) – о судьбе, говорят о возможности девушки выйти замуж. Известно, что рождение дочери накладывало на ее семью обязательство договориться о замужестве.

- *evde kalmak* – (досл. остаться дома) – уже не в молодом возрасте быть незамужней. Значение этого фразеологизма объясняется уходом девушки в дом мужа после свадьбы [2, с.87].

В турецкой семье всегда строго соблюдалась иерархия ее членов. Если девушка теряла отца, ответственность за нее переходила к дяде. Эта традиция объясняет вторичное значение сочетания *gayret dayuza dьyotek* – (досл. труд упал на дядю) – передать дело тому, кто сможет с ним справиться.

Своеобразие быта и жизни того или иного народа находит свое отражение в речевой этикете. Турецкая фразеология зафиксировала наиболее характерные для турецкой речи традиционные обороты вежливости, учтивости: *kolay gelsin* – (досл. пусть идет легко) – пожелание поменьше трудностей в работе, *gezmiь olsun* – (досл. пусть будет прошедшим) – пожелание скорейшего выздоровления. В связи с этим необходимо также отметить фразеологический оборот *safa geldine gitmek* – (досл. идти к пришедшей радости) – нанести первый визит вновь приехавшим. Это сочетание подчеркивает важность отношения с соседями. Именно эта традиция особенно ярко выражена в турецких пословицах. (*Ev alma, komuь al* – не покупай дом, покупай соседа).

Кочевой образ жизни тюрков объясняет большое количество фразеологизмов, связанных с дорогой, передвижением: *yola zekmak* – (досл. выйти на дорогу) – отправиться в путь, *yoldan zekmak* – (досл. выйти с дороги) – сбиться с пути, *yol gezen hanь* – (досл. проезжий двор) – многолюдное место, и др. На воинственность же тюркской нации указывают многочисленные сочетания со значением смерти насильственной, убийства, гибели: *kanьта girmek* – (досл. войти в кровь кого-либо) – убить, *yehit dьyotek* – пасть шахидом, быть убитым врагом.

Фразеологизмы в английском языке в своем большинстве являются исконно английскими оборотами, авторы которых неизвестны. Традиции, обычаи, культура, поверья, реалии, предания, былины,

исторические факты являются неиссякаемым источником ФЕ нетерминологического происхождения.

Исконно английские фразеологизмы связаны с традициями, обычаями и поверьями английского народа, а также с реалиями, преданиями, историческими фактами.

1. Фразеологические единицы, отражающие традиции и обычаи английского народа:

good wine needs no bush – «хорошее вино не нуждается в ярлыке»; = *хороший товар сам себя хвалит* (по старинному обычаю, трактирщики вывешивали ветки плюща в знак того, что в продаже имеется вино).

2. Фразеологические единицы, связанные с английскими реалиями:

carry coals to Newcastle – «возить уголь в Ньюкасл» (т.е. возить что-л. туда, где этого и так достаточно; Ньюкасл – центр английской угольной промышленности; ср. в русском яз. ехать в Тулу со своим самоваром);

play fast and loose – вести нечестную игру; поступать безответственно; играть чьими-л. чувствами (выражение связано со старинной народной игрой, в которую играли на ярмарках в Англии. На палку то туго наматывался, то распускался ремень (или веревка), причем зрители не могли уловить ловкую манипуляцию и неизменно проигрывали пари);

put smb. in the cart – поставить кого-л. в тяжелое положение (словом *cart* называли повозку, в которой доставляли преступников к месту казни или возили по городу с позором);

Lead apes in hell – умереть старой девой. Согласно старому английскому поверью, старым девам суждено после смерти нянчить обезьян в аду.

3. Фразеологизмы, связанные с историческими фактами *as well be hanged (или hung) for a sheep as a lamb* – «если суждено быть повешенным за овцу, то почему бы не украсть заодно и ягненка» (отголосок старого английского закона, по которому кража овцы каралась смертной казнью через повешение); в турецком языке - *alemin tuttuру kюю ya kanatsöz olur ya kюyruksuz* - посл."птица, которую ловят всем миром, оказывается или без хвоста или без крыльев" (говорится о птице-счастья, которая по утверждениям существовала как исторический факт) [3, с. 112].

Более подробно ФЕ и источники их образования рассматриваются в книге Л.П. Смита «Фразеология английского языка».

Касаясь темы источников фразеологизмов, можно сказать, что крылатые выражения из произведений В. Шекспира значительно обогатили английский язык. Форма некоторых шекспиризмов является фиксированной. Нами приводятся примеры наиболее известных глагольных ФЕ:

to be able to eat somebody out of house and home - разорить человека, живя за его счёт;

to be able to give (can give) the devil his due - быть способным отдавать должное противнику.

Модальный глагол *to be able to* в данных глагольных ФЕ показывает умение и способность совершения действия.

Литературные источники ФЕ в английском языке встречаются в творчестве таких писателей, как Джеффри Чосер, Джон Мильтон, Джонатан Свифт, Александр Поп, Чарльз Диккенс и Вальтер Скот.

ФЕ Джеффри Чосера: *he needs a long spoon that sups with the devil (he who sups with the devil should have a long spoon)* - когда садишься за стол с чёртом, запасись ложкой подлиннее; = связался с чёртом, пеняй на себя. В данной ФЕ модальный глагол *need* передаёт опасение возможности нежелательного действия. ФЕ Чарльза Диккенса: *you can never say die* - не отчаивайтесь; *not to be able to put too fine a point on it* - говоря напрямик, попросту говоря, если называть вещи своими именами [3, с. 125].

В турецком языке выделим крылатые выражения из произведений Ходжи Насретдина:

armut piromeli arzэта diюmeli - ждать, пока жареные голуби сами летели в рот.

Высказывание писателя Гюрбуза Азака:

sinek kьзьktьr ama mideyi bulandэрabilir - погов. "мал клоп да вонюч", непорядочный (о человеке).

Важнейшим литературным источником заимствованных ФЕ является Библия в английском языке и Коран в турецком языке. О колоссальном влиянии, которое оказали на английский язык переводы Библии, говорилось и писалось много; в течение столетий Библия была наиболее широко читаемой и цитируемой в Англии книгой, не только отдельные слова, но и целые идиоматические выражения (часто буквально переводы древнегреческих и греческих идиом) вошли в английский язык со страниц Библии. Число библейских оборотов и выражений, вошедших в английский язык, так велико, что собрать, и перечислить их было бы весьма нелёгкой задачей:

Can the leopard change his spots? - разве может барс сменить свою пятнистую шкуру? (= горбатого могила исправит) [4, с. 45].

Среди заимствованных ФЕ в турецком языке большую группу составляют коранизмы:

helal sьt emmiю – (досл. выпивший законного молока) – честный, благородный, правдивый (о человеке). Фразеологизмы библейского происхождения и коранизмы не являются застывшими цита-

тами, не допускающими никаких изменений. В современном английском и турецком языках многие из них обрастают вариантами, подвергаются различным видам обновления, от них могут образовываться производные. Ниже приводятся примеры подобных ФЕ библейского происхождения и коранизмы. В скобках указаны варианты:

to be able to cast in (throw in) one's lot with smb. - связать свою судьбу с кем-либо;

to be able to proclaim (cry shout) from (upon) the housetops - объявить во всеуслышание, разгласить на всех перекрестках.

Приведём примеры коранизмов:

her iueyin vakti s'ras' olmal'ə - всему своё время;

hi'z bir iueyde olguyu asmamal'ə - во всём надо знать меру [5, с. 28].

Некоторые английские фразеологизмы связаны с античной мифологией, историей, древнегреческой и древнеримской литературами. Многие из этих фразеологизмов сейчас имеют интернациональный характер:

to be able to blow hot and cold – (досл. уметь дуть горячим и холодным) – колебаться, делать взаимоисключающие вещи, занимать двойственную позицию (в одной из басен Эзопа путешественник одновременно дул на свои пальцы, чтобы согреть их, и на суп, чтобы остудить его);

Выражение *Caesar's wife must (или should) be above suspicion* - жена Цезаря должна быть выше подозрений (слова Юлия Цезаря, объясняющие, почему он развёлся со своей женой Помпеей) породило фразеологизм *Caesar's wife* = человек, который должен быть вне подозрений (буквально "жена Цезаря").

Английская пословица *one can do in Rome as the Romans do; when at Rome do as the Romans do* – (досл. если находишься в Риме, то живи, как римляне) – в чужой монастырь со своим уставом не ходят [6, с. 78].

Учитывая, что точного и регламентированного определения термину «картина мира» на сегодняшний день не существует, на основе обзора лингвистической и лингвокультурологической литературы дается собственное понимание этого явления.

Языковая картина мира – это, прежде всего, различные способы видения мира, закрепленные в языке. Языковая картина мира не есть собственно языковая, она – выражение познавательной деятельности народа, обусловленной историей, географией, культурой и другими факторами, в пределах единого объективного, но не собственно языкового мира. Констатируется также тот факт, что нами был принят и такой термин как «фразеологическая картина мира» [7, с. 98].

Существование фразеологической картины мира логично, так как под ней подразумевается картина мира, выраженная фразеологическими средствами языка. Она выступает как очень важный фрагмент целостной языковой картины мира. Фразеологизмы наиболее ярко отражают мировидение и миропонимания носителей данного языка, их культуру.

Во фразеологической картине мира содержатся знания человека о мире, его представления о мироустройстве. Особенность таких знаний состоит в том, что они представляют собой не просто аккумулированные знания, а скорее результат их образного переосмысления.

Турецкие фразеологизмы и их английские соответствия представлены не изолированно, а как компоненты семантических полей и микрополей.

Следует отметить, что значение ФЕ часто носит синкретический характер, что довольно ясно видно при проведении классификации и отнесения ФЕ к тому или иному полю. Таким образом, типовое значение фразеосемантического поля по отношению к значению конкретного члена группы находится в таких же условиях, как образная основа ФЕ по отношению к отвлеченному и афористичному значению ФЕ.

1 Телия В.Н. *Фразеология в контексте культуры*. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 125 с.

2 Аксой О.А., *Словарь пословиц и фразеологизмов*. – Анкара, 1998. – 328с.

3 Логан П. *Смит. Фразеология английского языка* – М., 1959. – 218 с.

4 Пархамович Т.В. *Англо-русский, русско-английский словарь фразеологизмов*. – Минск, 2011. – 350 с.

5 Aksan D. *Türkzenin Zenginlikleri ve Encelikleri*. – Ankara, 2005. – 314 с.

6 Винокуров А.М. *Англо-русский словарь идиом. 5500 наиболее употребительных английских и американских устойчивых словосочетаний с примерами*. – М., 2009. – 234 с.

7 Корнилов О. А. *Языковые картины мира как произведение национальных менталитетов*. – М, 2003. – 189 с.

Түйін

Андабаева Д.А., Авакова Р.А - Эл-Фараби Қазақ ұлттық университет PhD докторант; ф.ғ.д., профессор

ТҮРІК ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДЕ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Мақала типологиялық және генеологиялық жағынан түрлі тілдік жүйеге жатанын түрік және ағылшын тілдес халықтардың өмір сүру салты мен әдет-ғұрпы бейнеленген лингвокультуремалар арқылы әлемді тануы мен танымының ерекшеліктеріне арналады. Осы аталған факторлар ортақ концептосфераны құрайды. Тіл арқылы мәдениетті салыстыру ұлттық тілдік тұлғаның түрлі қыларын ашуға мүмкіндік береді. Бұндай зерттеулер салыстырылып отырған тілдік материалдардың (қордың) табиғатын ашып қана қоймайды, сонымен қатар түрік және ағылшын халықтарының мәдени, психологиялық, рухани және материалдық құндылықтары туралы мәліметтерден мағлұматтар беріп, әр халықтың менталитетін, дүниені сезіну ерекшеліктерінің көрсеткіші бола алады. Зерттеуде қолданылған негізгі ғылыми әдістер: семантикалық талдау әдісі, салғастырмалы әдіс, түрлі фразеологиялық, тақырыптық, түсіндірмелі, екі тілдік сөздіктерден алынған деректерге жаппай іріктеу әдісі. Зерттеу жұмысы этномәдени қабаттағы тілдік деректер негізінде сұрыпталған мәдени мазмұнға ие концептерді талдау арқылы антропоцентристік, лингвокогнитивтік, функционалды-когнитивтік, құрылымды-семантикалық ғылымдар тоғысы парадигмасында орныдалды.

Тірек сөздер: филология, түркітану, фразеология, концепт.

Summary

Andabayeva D.A., Avakova R.A. - Al-Farabi Kazakh national university PhD student; professor
LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD THROUGH THE PRISM OF TURKISH AND ENGLISH PHRASEOLOGY

This article is devoted to the peculiarities of world perception, ideology, specific of life style reflection through linguoculturemes of two systematically different languages: Turkish and English, which together form united conceptual sphere. Comparative description of culture through language makes it possible to uncover all relevant parts and edges of the problem of national linguistic identity. The results of this study can give information about the cultural, psychological, spiritual, material levels of Turkish and English people, become an indicator of identity, mentality, the world of feelings, views of mentioned about nations. Basic research methods used in the study are: method of semantic analysis, comparative analysis and method of random sampling from different phraseological, bilingual and definition dictionaries. The study was performed at the intersection of anthropocentric, linguo-cognitive, communicatively-functional, structural and semantic paradigms involving ethno-cultural information. The analysis is a cultural research of concepts.

Keywords: philology, Turkology, phraseology, concept.

УДК 81-13

МЕСТО ПОСЛЕСЛОГА В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Айтен Ахмедова - диссертант Гянджинского Государственного Университета Азербайджана

Послеслог существует во многих языках мира: тюркской, финно-угорской, иберо-кавказской и других языковых группах, в том числе европейских языках. Послеслог очень часто в лингвистике идентифицируется с предложением, а также падежом, однако, хотя между их функциями есть близость, будучи отличающимися лингвистическими единицами, между функциями тоже есть отличия и расценивались в качестве самостоятельной вспомогательной части речи. Послеслог оказывает серьезное воздействие на слово, к которому присоединяется, а значит и к информации в предложении. Послеслоги обладают омонимичными и синонимичными свойствами, что нельзя отнести к падежу. Как появляющийся с конкретным аффиксом какой-либо падеж носит конкретный грамматический смысл, так же и круг слов, которые они увязывают, ограничен, круг же слов, с которыми вступают в связь послеслоги, обширен, широк.

Ключевые слова: послеслог, предлог, часть речи, падеж, смысловый оттенок, функция.

Классифицирование частей речи, их формирование и переходные процессы, а также взаимосвязь основных и вспомогательных частей речи и др. многочисленные вопросы представляют собой проблемы, стоящие перед лингвистикой с древних времен. Решение этих проблем является одним из важнейших шагов в области словесного обучения в целом. Так, «части речи демонстрируют положение слов в лингвистической структуре, отображают картину местоположения слов в лингвистической системе» [1, с. 59].

Слово, являясь основной единицей языка, было исследовано, изучено с различных аспектов. Однако в грамматике, особенно в морфологии, слово изучается в более обширном плане, вместе с богатыми грамматико-лексическими свойствами. В этом контексте исследование слов в среде частей речи, в парадигматическом плане играет важнейшую роль в раскрытии их значения. Так как «учение о частях речи представляет собой учение о слове» [2, с. 51].

Правильное разрешение проблемы частей речи осветит вопросы решения и ряда других спорных вопросов на других уровнях языка. В этом контексте учение о частях речи значимо для всех уровней языка. Так, «без понятия «части речи» не может быть учения о словосочетании и предложении, то есть синтаксиса» [3, с. 12]. И поэтому про проблемы частей речи в лингвистике периодически проводились конференции, писались работы. Несмотря на это, есть много вопросов, ждущих разрешения этой проблемы. Одной из этих тем является послеслог, определяемые им критерии, границы, уточнение отличий от схожих частей речи и пр.

Послеслог, являясь одной из вспомогательных частей речи, обладает древней историей. Послеслог, играющий активную роль в формировании семантико-грамматических связей между словами, активен в ряде языков, в том числе тюркской, финно-угорской, иберо-кавказской и др. языковых группах. Многочисленные исследовательские работы о послеслоге в различных языках сообщают о широте возможностей использования, богатстве семантико-грамматических свойств этой части речи в этих языках. Послеслог выполняет функции, схожие с называемыми в лективных языках «предлогами» словами, а само слово было образовано от латинского «*postpositino*» путем кальки. Это означает, что понятие послеслога не чуждо для европейской лингвистики, даже в некоторых языках, например, финском, английском языках, наряду с предлогом, используются и послеслоги [4, с. 3].

О задаче, месте послеслога в лингвистической системе появились различные взгляды. Можно сказать, во всех работах, повествующих об этой части речи, отмечается ношение им одинаковой функции с предлогами во флективных языках. О.М.Богданова показывает, что роль «предлога» в финно-угорских играет послеслог и падеж [5]. Высказывается даже мысль о том, что они выполняют одинаковую функцию, единственное их отличие заключается в их использовании в начале или конце слова. Необходимо подчеркнуть, что предлог и послеслог в разносистемных языках выполняют близкие друг к другу функции; оба присоединяются к слову в соответствующем падеже, формирует определенные семантические отношения между словами. Однако в различных языках есть некоторые отличные моменты, связанные с задачами, выполняемыми послеслогом [6].

Первый заключается в том, что применение послеслога в различных языках с частями речи не одинаково; если в английском языке послеслог используется с глаголами, в агглютинативных языках основным является соединение с существительным. Даже показывается, что хотя порой в английском языке послеслог используется после существительного и местоимения, все равно относится к глаголу. Иногда же послеслог может не относиться к глаголу. Любопытно, что в этих языках послеслог образует существительные и глагольные соединения; в этих соединениях послеслог предстает в качестве семантического компонента этих соединений. В этом контексте послеслог не морфологическая или же синтаксическая единица, а неразрывная часть английского словаря [7].

Еще одним вопросом, обращающим на себя внимание в связи с этим фактом, является то, что в зависимости не только от использования послеслога с какой-либо частью речи, но и с каким словом, член предложения, формируемый в предложении, обладает отличным характером. Как известно, в современном азербайджанском языке слово или соединение с послеслогом никогда не может быть подлежащим; подлежащее согласуется со сказуемым, присоединение послеслога к подлежащему могло бы изменить характер синтаксической связи между подлежащим и сказуемым, что не соответствует грамматическому строению азербайджанского языка. Однако в некоторых языках, в том числе корейском языке, послеслог может присоединиться к подлежащему, являющемуся синтаксической единицей. Также, в качестве средства выражения подлежащего, к которому присоединился послеслог, оказывает воздействие оканчивание существительного гласной или согласной [8, с.13].

Второе – это то, в различных языках проявляется различие в том, с какими падежами в отдельных языках используется послеслог. В большинстве языков послеслог присоединяется к именительному, родительному, дательному падежам. Однако встречается и иная ситуация. Например, отмечается неиспользование в казахском языке послеслога с родительным и местным падежами [9], в некоторых тюркских языках [10, с.135], а также в дагестанских языках [11, с.16], наоборот, использование послеслога с местным падежом, в казахском языке (9) есть даже факт применения в действительном падеже. А это все факты, показывающие обладание послеслогом индивидуального характера.

Наконец, третье заключается в том, что порой предлог и послеслог в один момент могут быть использованы в одном слове. Так, например, в языке пушту послеслог может присоединяться как к слову с «предлогом», так и без него

[12, с. 18]. Отображение двух одинаковых категорий в одном слове, будучи редко встречающимся в языке явлением, как правило, обуславливается стилистическими моментами. И в этом случае лишней раз подтверждается, что функционально послеслог не является предлогом.

Необходимо подчеркнуть еще и то, что в английском языке существует и послеслог, и предлог. Указывается, что они отличаются друг от друга задачами; так, если предлог служит цели закрывать слова, послеслог придает слову (глаголу), с которым вступил в связь, иной смысловый оттенок или же усиливает имеющийся. При этом первичной функцией послеслога является еще большая конкретизация содержания [4, с.3]. В отличие от азербайджанского языка, в английском языке послеслог бывает под ударением. Словно в английском языке параллельно применяются два предлога: один относится к предыдущему слову, второе же – к последующему. Любопытно, что в этом языке параллельно могут использоваться два послеслога, относящиеся к двум глаголам; при этом второй уточняет первый. Это еще раз показывает, что послеслог и предлог - совершенно разные категории.

В лингвистике существует и явление смешивания категории падежа и послеслога. Некоторые лингвисты идентифицируют послеслог и категорию падежа, защищают мысль о том, что основной целью послеслога является установление связей между словами. Говоря о месте, функции послеслога в языке, указывается, что в удегейском языке падежные отношения даются двумя способами:

1. синтетическим, то есть путем падежных аффиксов;
2. аналитическим, то есть с помощью послеслога [13, с. 11].

В некоторых языках указывается на синонимичность послеслога содержательно падежам, и даже аффиксацию определенных послеслогов объясняют как подтверждение этой идеи [14, с. 16]. Однако нельзя идентифицировать падеж и послеслог. Обращают на себя внимание взгляды об этом Ф.Зейналова, изучавшего вспомогательные части речи в тюркских языках: «Послеслоги, на первых порах, преимущественно, служили для указания отношений, что не могли выразить падежные аффиксы, для большего уточнения свойств, что выражали эти аффиксы. Сейчас даже между подобного рода группами послеслогов и падежными аффиксами проявляется синонимичность. Однако между падежными аффиксами и послеслогами ставить знак параллельности было бы категорически неправильно» [15, с.60].

Правда, и послеслог, как падеж, участвует в налаживании связей между словами. Однако, прежде всего, падеж, будучи грамматической категорией, формируется грамматическими аффиксами; превращение или возможность превращения нескольких послеслогов в аффиксы не может подтверждать их идентичность с падежами. Так, превращение послеслогов в аффиксы представляет собой исторический процесс, то есть процесс перехода самостоятельных слов в послеслоги, а послеслогов в аффиксы является утвердившимся в лингвистике явлением.

С другой стороны, послеслоги обладают омонимичными и синонимичными свойствами, что нельзя отнести к падежу. Как появляющийся с конкретным аффиксом какой-либо падеж носит конкретный грамматический смысл, так же и круг слов, которые они увязывают, ограничен, круг же слов, с которыми вступают в связь послеслоги, обширен, широк. Однако необходимо подчеркнуть и то, что в синонимичности послеслогов есть свойство, присущее словам с самостоятельным лексическим значением, и это наличие между ними определенных смысловых оттенков; как синонимичные послеслоги могут всегда заменять друг друга, так есть и случаи, когда заменить не могут.

Известно, что в азербайджанском языке существует шесть падежей и содержание, которое они выражают, тоже узко. Как много самих послеслогов, столь же богаты и смысловые оттенки, которые они прививают словам, к которым присоединяются. Как подчеркивалось, один послеслог, в зависимости от характера слова, к которому присоединился, в том числе от его семантики, может сформировать

ровать различные смысловые оттенки. Э.А.Бокарев показывает, что содержание, созданное послеслогами, близко содержанию падежа, однако содержание послеслогов в полной мере свое выражения падежами не находит, то есть функция, выполняемая послеслогами, лексико-грамматически более глубока [16, с. 236].

Еще один признак заключается в том, что во многих случаях послеслоги вместе со словами, к которым добавляются, могут использоваться с грамматическими аффиксами – аффиксами падежа, множественности, сказуемого, принадлежности. Это явление связано с наличием в послеслоге в определенной степени лексического понятия. А это отличный признак послеслогов. Ю.Г.Долин полагает, что использование послеслога с определенными грамматическими аффиксами не является в них характерным для послеслога явлением; так, послеслог, как и другие вспомогательные части речи, представляет собой неизменяющуюся часть речи. А их использование с грамматическим аффиксом носит исторический характер, вернее, существование этого явления связано с предыдущим состоянием изолированного послеслогом слова, то есть послеслоги автоматически принимают после себя грамматические аффиксы [17, с.86].

Отметим, что это можно отнести и к другим аффиксам; так, и слова, имеющие в составе другие грамматические аффиксы, также падежные аффиксы, используясь с аффиксами сказуемого, могут выступать в функции сказуемого, однако, это правило упорядочивания аффиксов, относящихся к существительным, искать здесь особое отличающую особенность не нужно.

Наконец, одним из основных свойств послеслогов является их использование именно с тем или иным падежом существительного. А совместное использование одинакового грамматического понятия и грамматической формы, то есть двух падежных форм себя не оправдывает. Некоторые лингвисты для обоснования того, что послеслог и падеж представляют собой одну категорию, приводят в качестве примера присоединение послеслога к именительному падежу или же подчеркивают использование дательного падежа в той функции и без наличия послеслога «*tərafı*» (сторона) [18, с. 66]. Однако необходимо сказать, что категория падежа представляет собой отдельно существующее грамматическое понятие и у каждого падежа есть своя функционально-семантическая позиция.

В современном азербайджанском языке четыре падежа существительного могут использоваться с послеслогом, и присоединяющиеся к этим падежам послеслоги прививают ему различные смысловые оттенки. Это или необходимость, или случайность, что послеслоги, имеющие содержание направления, добавляются к дательному падежу, имеющему то же содержание. Однако это не означает, что без применения послеслога дательный падеж выражает то же содержание. Потому, что дательный падеж, можно сказать, служит выражению лишь одного грамматического значения, соответствующие послеслоги же образуют различные смысловые оттенки. К тому же к дательному падежу добавляются не один, несколько послеслогов различного характера.

При этом отметим и то, что как слово в падеже используется без послеслога, так и слово, применяемое с соответствующим послеслогом, может быть без падежного аффикса. Например: 1.*Beş saatdan sonra çıx*; 2.*Beş saat sonra çıx*. (*Выходи после пяти часов. Выходи после пять часов*) Однако, хотя информация в этих предложениях одинакова, об общности их общего содержания речи быть не может. Так, хотя оба предложения могут быть использованы с одной целью, временная определенность во втором предложении более ясна, в первом же неточна. В первом предложении «*beş saat sonra*» представляет собой конкретное, определенное время, во втором предложении во времени «*beş saatdan sonra*» определенности нет; это время может и удлиниться и укоротиться. Это положение хотя и порождено взаимоотношением послеслога и слова в падеже, в большей степени связано со словом в падеже. То же можно отнести к словам, имеющим смысл места, к которым могут присоединиться эти послеслоги.

Необходимо отметить также и то, что как к одному падежу могут присоединиться послеслоги, образующие несколько различных смысловых оттенков, некоторые послеслоги, одновременно присоединяясь к нескольким падежным формам, могут образовать различные падежные формы. В.В.Радлов отмечает наличие подобного явления и в древних памятниках. Как он отмечает, один и тот же послеслог, используясь со словами различного содержания и различными падежами, дает различные смысловые оттенки (19, 9). А это в очередной раз подчеркивает, что послеслоги не являются падежами.

Особо надо подчеркнуть то, что послеслог представляет собой слово; как и союз, частица, восклицание, подражания и модальные слова, послеслог, хотя и не обладает самостоятельным лексическим значением, в качестве вспомогательной части речи выполняет различные грамматические функции и пишется раздельно от окружающих его слов самостоятельного лексического значения, от слов, с

которыми вступает в связь. Некоторые из послеслогов, оказавшись уже в форме аффикса, отдельно от слова использоваться не могут:

-can², -ca², -däk из таких. В последнее время принято и слитное написание послеслога «*täk*» в качестве орфографической нормы. На наш взгляд, слитное написание этой послеслога не порождено никакой необходимостью, его слитное написание связано лишь с односложностью, что не опирается на научное обоснование. Написание послеслогов «*İlä*» и «*üçün*» в двух вариантах представляет собой результат естественного эволюционного процесса.

Признание аффиксированного варианта послеслога послеслогом тоже должно находиться в центре внимания. Как известно, поскольку вспомогательные части речи служат выражению грамматических понятий, должны расцениваться в качестве грамматической категории. Однако вспомогательные части речи именно потому считаются не аффиксами, а словами, что пишутся отдельно со словами, с которыми вступают в связь; первым из основных признаков, характеризующих слово, является отдельное существование и отдельное его написание. С этой точки зрения, потеря некоторыми из послеслогов, союзов и частиц возможности самостоятельного применения и попадание в форму аффиксов на самом деле должно изменить и его предназначение; то есть называть словом лексическую единицу, которая не пишется отдельно от слов, с которыми вступает в связь, научно-логически не оправданно. Например, на наш взгляд, образующие наречия аффиксы *-la², -ca²* исторически распространились именно из послеслогов. Со временем грамматическая функция было заменена образованием лексического содержания. В лингвистике зафиксировано и явление подобного изменения послеслогов [11, с.17]. А.Г.Рашидова пишет о наличии словообразования среди функций послеслогов.

Вышеприведенные образцы слитного написания послеслогов сегодня не обладают лексико-семантической функцией, однако, возможно, спустя определенное время, они и послеслоги, имеющие двойственную форму - и отдельную форму, и форму аффикса – превратятся либо в лексический аффикс, служащий образованию лексико-семантического понятия, либо же грамматический аффикс, выражающий какую-нибудь самостоятельную грамматическую категорию. В нынешнем состоянии же более приемлемо отмечать их в качестве послеслогов, поскольку в нынешнем состоянии они находятся в переходном процессе.

В целом, в послесловах надо с отличных позиций подходить к вопросу о создании связей как категории падежа; так, любые два слова, в том числе при соединении слова с самостоятельным лексическим значением и какой-либо вспомогательной части речи и выполнении определенной синтаксико-семантической функции отображение связей между этими словами естественно, в противном случае и само это соединение было бы невозможно. Некоторые лингвисты уподобляют послеслог союзу, даже в качестве одного из отображений этой функции, акцентируют внимание на использовании послеслога в составе определенных союзов [17, с.87].

В действительности, у каждой лингвистической единицы есть своеобразная синтаксико-семантическая функция. Идентифицировать функции союза и падежа нельзя; связывание слова друг с другом представляет собой основную функцию союза как лингвистической единицы, однако прививание им определенного смысла слову или предложению второстепенная, точнее даже, реализуемая на месте, задача. И падеж реализует связь двух слов, однако его функция заключается не только в установлении связи, но и в определении семантического характера этой связи.

В послеслоге положение иное. Основной функцией послеслога является не связывание слов друг с другом, а создание в них определенного смыслового оттенка. Создание же смысловых оттенков представляет собой факт, демонстрирующий обладание послеслогом лексического значения. Послеслог порой может создать не один, а несколько смысловых оттенков. А.О.Трофимова справедливо полагает, что в выражениях, где используется послеслог, бывает одно основное и несколько второстепенных значений. При выражении второстепенного значения мысль серьезно изменяется [13, с.8]. Говоря о второстепенном значении, подразумеваются смысловые оттенки, созданные послеслогами. Любопытно, что, например, при использовании послеслога в английском языке появляется столько разных отличных смыслов, что при этом возникает необходимость обращения к словарю, поскольку, в словарях, наряду со значением слова, дается и смысл, которое оно выражает вместе с послеслогом. В этом языке существует отдельные словари лексических единиц, и выражений с послеслогами.

Добавляемые к словам для образования смысловых оттенков послеслоги автоматически выступают в этих словах в качестве средства связывания. Например, в предложении «*Evä gediräm*» к наречию места можно присоединить обладающие различными смысловыми оттенками послеслоги:

1. *Evä qädär gediräm*; Иду до дома
2. *Evä dođru gediräm*; Иду к дому

3. *Evə gōrə gedirəm*; *Иду из-за дома и т.д.*

Во всех предложениях между словами «*ev*» (дом) и «*get*» (идти) есть установленная с помощью дательного падежа связь. Следовательно, у этих слов нет необходимости грамматически-функционально заново связывать эти слова. Однако единство этих двух слов служит единству одного значения, вернее, одной информации. Для предоставления различных оттенков при сохранении общего содержания к ним каждый раз присоединяются различные послеслоги. Присоединением послеслога расстояния в первом предложении в содержании происходит изменение, то есть хотя в предложении «*evə getmək*» (*идти домой*) является основной информацией, содержательно мысль, что выражается в нем взаимосвязью слов, обновляется. Содержанием предложения является уже не хождение домой, а хождение до дома; а это не одинаковые по смыслу содержания.

Присоединением указывающего направление послеслога во втором предложении предложение обретает новый смысл, то есть в нем дается содержание не хождения домой, не конкретного, ограниченного расстояния, а содержание движения, определяемого направлением.

В третьем предложении же полагается совершенно другая информация: здесь добавление послеслога «*gōrə*» (*из-за*) образует и в семантической нагрузке, и в информации предложения серьезное, основательно отличающееся содержание. Уже в этом предложении нет содержания хождения домой. В предыдущих двух предложениях слово «*ev*» (дом) в связи со сказуемым «*gedirəm*» (*иду*) обладает понятием места, а в третьем предложении обладает понятием не места, а объекта, и по этой причине, связываясь с послеслогом «*gōrə*» (*из-за*), выражает не движение, направленное к месту, а цель обрести определенный объект.

Сравнение этих предложений в очередной раз подтверждает, что основная цель в использовании послослогов заключается вовсе не связывании слов друг с другом, а в придании нового смысла слову, которое связывается им, а на основе этого, и предложению в целом, следовательно, еще большей конкретизации информации, данной в предложении.

Принимая во внимание, что в предложениях подобного строения, вернее, в предложениях, где участвуют другие слова, которые могут быть использованы для иных целей, могут использоваться и другие послеслоги, яснее видна основная функция послеслога. А это означает, что в зависимости от предполагаемой цели, то есть выдвигания какой-либо цели, могут добавляться иные послеслоги.

Как ясно видно и из примеров, добавление послеслогов к словам образует в них оттенки содержания, так же играет определенную роль и в синтаксическом членении. В первой и втором из данных примеров слова с послеслогом носят функцию наречия места. Идентичность синтаксической функции заключается в близости в них потенциального содержания послеслогов; как расстояние, так и направление представляют собой понятия, непосредственно связанные с пространством. А послеслог в третьем примере указывая в потенциальном содержании причину-цель, выполняет здесь функцию наречия не места, а именно цели.

Все это показывается, что послеслоги представляют собой отдельные, независимые группы, имеющие самобытные семантико-грамматические особенности, синтаксические позиции. Они нуждаются в более подробном исследовании.

1 Сеидов Я. Грамматика азербайджанского языка. - Баку: БГУ, 2000 (на азерб. языке)

2 Чикобава А.С. Части речи как понятие филологической грамматики и как понятие описательного научного анализа // ВТЧП

3 Милословский И.Г. Морфологические категории русского языка. - М., 1981

4 Айтемирова А. Х. Функционально-семантическая характеристика послелогов аварского языка и предлогов немецкого языка. АКД. - Махачкала, 2007

5 Богданова О. М. Учебное пособие для изучающих язык // fullrif.ru38ctd7977c70afb5e6ed438.html

6 e-grammar.narod.ru/2-1.htm

7 Фразовые глаголы // Reshal.ru/?p=7527

8 Каук Бу Мо. Пространство и время: сопоставительный анализ предлогов и послелогов. АКД. - Казань, 2012, 22 с.

9 Доценко Е. Русские предлоги и их казахские эквиваленты // litmisto.org.ua/?p=4048

10 Хаджилаев Х.М. О послелогах карачаево-балкарском языке // В помощь учителю балкарской школы. - Нальчик, 1961

11 Рашидова А.Г. Выражение пространственных отношений в лакском, английском и русском языках. АКД. - Махачкала, 2013, 23 с.

12 Махгуль С.Д. Система предлогов и послелогов в современном литературном языке паишо. АКД. - СПб., 1993. - 23 с.

13 Трофимова А.Г. Послелогии удегейского языка (в сопоставительном аспекте), АКД, 2007. - 24 с.

14 Багаев Н.К. Послелог. Значение и грамматические признаки послелога как части речи // Современный осетинский язык. I том. - С. 399-416

15 Зейналов Ф. Вспомогательные части речи в современных тюркских языках. - Баку: Просвещение, 1971. - 312 с.

16 Вокарев Е.А. О категории падежа применительно к дагестанским языкам-ВЯ, 1954. - №1-2. - С.236-255.

17 Долин Ю.Г. Предлоги. послелог // Вестник ОГУ, 2005, №1. - С.86-88.

18 Гаджиев Э. Функционально-семантические особенности вспомогательных частей речи в современном английском и азербайджанском языках. – Баку, 2006. - 272 с.

19 Ертаев К.Е. Лингвистический статус послелогов в трудах В.В.Радлова. АКД. - Алма-Ата, 1992.

Annotation

Ayten Ahmadova - dissertant of Ganja State University, Azerbaijan
THE PLACE OF POSTSYLLABLE IN LINGUISTIC SYSTEM

The postsyllable exists in many languages of the world: Turkic, Fin-Ugric, Iber-Caucasian and other language groups, including European languages. The postsyllable very often in linguistics is identified with a pretext, and also a case, however, though between their functions there is a proximity, being different linguistic units, between functions too there are differences and were regarded as an independent accessory of the speech. The postsyllable makes serious impact on the word to which joins, so and information in the offer. Postsyllables possess homonymous and synonymous properties that it is impossible to carry to a case. As any case appearing with a concrete affix carries concrete grammatical sense, also and the circle of words which they coordinate, is limited, the circle of words with which take up postsyllables, is extensive, wide.

Keywords: postsyllable, pretext, part of speech, case, semantic shade, function.

Түйіндеме

Айтен Ахмадова – Азербайжан Гянджи Мемлекеттік университетінің диссертанты
ТІЛДІК ЖҮЙЕДЕГІ ШЫЛАУЛАРДЫҢ ОРНЫ

Шылаулар дүниежүзінің көптеген тілдерінде: түркі, фин-угор, ибер — кавказ, тағы басқа тілдер тобында, оның ішінде Европа тілдерінде бар. Шылаулар лингвистикада сөз алдындағы көмекші сөздермен, сондай-ақ септік жалғауларымен өте жиі теңестіріледі. Алайда олардың арасында жақындық болғанымен, әрқайсысы лингвистикалық бірлік ретінде бір-бірінен қызметі жағынан айрылады, дербес көмекші сөз табы ретінде бағаланады. Шылаулар өзі жалғанған сөзге елеулі ықпал жасайды, осы арқылы сөйлемге де белгілі бір дәрежеде әсер бере алады. Шылаулар омонимдік және синонимдік қасиет-сипатқа ие, сондықтан да оларды септікке жатқыза алмаймыз. Белгілі бір қосымша жалғанған сөздер белгілі бір грамматикалық мәнге ие болады, олар шектеулі болады. Ал септіктер байланысатын белгілі бір шенбердегі сөздер тобы бай және көп.

Түйін сөздер: шылау, көмекші сөз, сөз табы, септік жалғаулары, мағыналық мән, қызметі.

УДК 811.1/8

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ *ŋ (ң), p (п), r (р) в казахском, турецком и узбекском языках*

Байтуова А.Н. - к.ф.н. доцент *Международный казахско-турецкий университет им.Х.А.Ясауи*

В данной статье рассматривается сравнительное исследование трех аспектов развития казахского, турецкого и узбекского языков, являющихся доминирующими компонентами соответственно трех крупных языковых групп – кыпчакской, огузской и карлукской. Многовековая история развития тюркских языков благоприятствовала их консолидации, приобретению ими групповой общности, вместе с тем история способствовала их дифференциации, размежеванию, разобшению, приобретению множества различных признаков (в данном случае в фонетической структуре). Применяется сравнительно-исторический метод, который отвечает целям и задачам данного исследования. Вместе с тем используются сопоставительный и описательный методы. При этом проводится не только простое сопоставление фактов, но и делается попытка прояснить глубинные причины всевозможных фонетико-фонологических инноваций и закономерностей с учетом их прошлого состояния и последующих этапов эволюционного развития. Каждый из сравниваемых языков, имея глубокие исторические корни родства с другими на стадии праязыкового состояния, в дальнейшем приобретает свою, присущую только ему собственную историю развития и пути формирования литературных норм, которые характеризуют его как самостоятельный национальный язык.

Ключевые слова: сравнительное исследование, дифференциация, закономерность, согласные, ассимилятивная, артикуляторная, рекурсия, система, праязык, говор, казахский, турецкий, узбекский, сравнение, заимствование.

Фонема *ŋ* (ң)

Говоря о тенденциях к устранению языковых элементов, имеющих незначительную семантическую нагрузку в разных языках, Б.А.Серебренников указывает, что „Согласный *ŋ* в тюркских языках обладает очень незначительной фонетической нагрузкой. В чувашском и турецком языках эта фонема исчезла полностью” [1; 69-70].

В узбекском языке фонема *ŋ* передается сочетанием звуков *ng*(*ng*), а в казахском - в чистой форме, в которой она звучала в пратюркском языке. Таким образом, в трех сравниваемых языках фонема *ŋ* имеет троякую фонематическую характеристику, составляющую их отличительную черту.

Фонема *ŋ* (ң) в казахском языке.

На основе данных инструментального анализа среднеязычному, увулярному сонорному смычному гласному [ŋ] дана следующая характеристика:

«Ассимилятивная (позиционно=комбинаторная) характеристика:

- 1) артикуляторная - во всех позиционно=комбинаторных случаях артикулируется как смычный;
- 2) акустическая - в интервокальной позиции произносится как типичный сонант, после гласных в конце слога преобладает воздушность. Например: *aŋ* `дикие животные`, *dʒaŋa* `новый`, *tʃŋ* `тысяча`, *tüŋgü* `ночной` и др. [2; 34].

Фонема *ŋ* (ң) в турецком языке.

Фонема *ŋ* в турецком языке отсутствует, хотя встречается в некоторых восточных диалектах. [3; 44-45].

Фонема *ŋ* (ң) в узбекском языке.

Фонема *ŋ*- особый заднеязычный носовой согласный, представляющий собой слияние *n* и *g*, т.е. согласный звук, начинающийся с сонорного и кончающийся смычным. В узбекском он предстает в аналитическом виде как *ng* и обозначается в действующем алфавите двумя буквами *ng* (*tong* - `заря`; *ming* - `тысяча`; *tinglamoq* - `слушать`; *äkäng* - `твой старший брат`, *kellyng* - `приходите`). [4; 32-33].

Выводы к фонеме *ŋ* в сравниваемых языках.

В сравниваемых языках имеет троякую фонематическую характеристику.

Общность: в казахском и узбекском языках сонорный смычный.

Различие: в турецком языке отсутствует. В узбекском языке заднеязычный обозначается сочетанием *ng*. В казахском языке среднеязычный основной форме.

Примеры: каз. яз. *ke ŋ* - `широкий`, *žeŋis* - `победа`.

узб. яз. *tengsiz* - `бесподобный`, *tong* - `рассвет`.

Фонема *p* (п)

Ученые предполагают (Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева и др.), что „На разных этапах развития тюркского праязыка начальный *p* был, по-видимому, довольно распространенным смычным согласным. Исторически он предшествует начальному *b*”. Такие слова древних и современных тюркских языков, как *baš* - `голова`, *balyq* - `рыба`, *bol* - `становиться`, `быть`, *boš* - `пустой`, и др., когда=то начинались с *p*. Найти в современных тюркских языках реликты праязыкового начального *p* довольно трудно. Скорее всего их можно обнаружить в диалектах, где часто происходит чередование прежнего начального *p* и вновь возникшего *b*.

Ср: башк. *piš*=// *biš*= `вариться`; узб. диал. *bütün*// *pütün* `целый`.

Чередование *p~b* в интервокальной позиции (ср. каз. *kabak*~тур. *qapaq* - `веко` каз. *töbe*~уйг. *töpä* - `холм` и др.), или озвончение *p* в этой позиции (ср. хак. *tobyrak* `земля`>из *topurah* и др.).

Хорошо сохранился общетюркский конечный *p* основы в конце закрытого слога: *tap*= `находить`, каз. *sep*=, уйг. *säp*=, чув. *sap*=, тат. *sip*= `сыпать` и др.

p конечный перед аффиксами подвергается озвончению. Ср: тат. *sip*= `поливать`> *sibälä*= `накрапывать` и др. [1; 38].

Фонема *p* (п) в казахском языке.

По данным экспериментального анализа губно= губному глухому смычному согласному *n* (те. *p*) в казахском языке дана следующая ассимилятивная (позиционно= комбинаторная) характеристика:

1) артикуляторная- в начале и в конце слова, а также в соседстве со смычными согласными артикулируется как смычный, в интервокальной позиции и в соседстве с щелевыми согласными-как билабиальный щелевой;

2) акустическая-смычный вариант согласного произносится с сильным придыхательным взрывом. Например, *pul* - `вещь`, `деньги`, *päre* - `взятка`, *ıraj* - `очко`, *ter* - `пинай`, *kürü* - `тельняшка` и др. [2; 301].

Фонема *p* (п) в турецком языке.

Фонема *p*-это губно-губной смычный глухой согласный звук. *p* произносится с аспирацией или придыханием. Не подвергается смягчению или палатализации перед гласными переднего ряда. В начале слов встречается очень редко.

Фонема *p* (п) в узбекском языке.

А.Махмудов в своем спектральном исследовании дает фонеме *p* в узбекском языке почти одинаковую характеристику с фонемой *b*, относящейся к смычным согласным. Так, например, в начальной позиции звук *p* на спектрограмме выделяется только в момент взрыва... Низкочастотная область глухого *p* в начале слова сильно заглушается... Наиболее четко картина *p* выявляется в интервокальной позиции, наиболее удобной для определения длительности выдержки и влияния гласных слева и справа, так как в начальной и конечной позициях смычка из-за отсутствия энергии не видна... Согласный *p* в основном оказывает понижающее влияние на гласные... [5; 33-34].

Выводы к фонеме *p* в сравниваемых языках.

Общность: в казахском, турецком и узбекском языках губно – губной смычный глухой. В сравниваемых языках произносится с придыхательным взрывом (в каз. яз. сильным). Встречается во всех позициях.

Различие: существенной разницы нет. В турецком языке в начале слов встречается очень редко.

Примеры: каз. яз. *perde* - `занавес`, *qospa* - `месть, кушанье`.

тур. яз. *Para* - `деньги`, *kapi* - `дверь`.

узб. яз. *ip* - `нитка`, *kirpik* - `ресница`.

Фонема *R* (р)

Отмечается, что согласная фонема *r* в тюркском языке в начале слова не употребляется, не подвергается изменению и в интервокальной позиции. Однако эта ее устойчивость не сохраняется внутри слова. Она в отдельных языках допускает выпадение (ср.в тур.диалекте: *vedi* `он дал` из *verdi*; в уйг. *bädi* `он дал` из *bärdi*; уйг. *ödäk* `утка` < *ot ördäk*).

В абсолютном конце односложных основ во многих языках, он *r* устойчив, хотя в отдельных языках (напр., в уйгурском: *bar*>*ba* `есть`, *qar*>*qa* `снег` и т.д.), в целом, *r* считается неустойчивой фонемой [1; 71].

Фонема *R* (р) в казахском языке.

На основании данных, полученных в результате экспериментального анализа, переднеязычный сонорный дрожащий согласный *P* (т.е. *R*) в казахском языке получила следующую позиционно - комбинаторную характеристику:

1) артикуляторная – в интервокальной позиции артикулируется как одноударный (одна смычка), перед согласными и в конце слова – как многоударный (два - три удара);

2) акустическая – всегда сонорный, случаев оглушения не наблюдается. Пример: *ara* `шмель`, *qurt* `червь`, *artqu* `конечный` и др. [2; 32].

Фонема *R* (р) в турецком языке.

По свидетельству В.Севортяна: «Согласный *R* в турецком языке, в сравнении с соответствующим согласным русского языка, является менее напряженным и раскатистым. Артикулируется он с одной=двумя вибрациями кончика языка. По произношению турецкое *r* значительно ближе к персидскому или отчасти армянскому *R*, чем русскому *P*». [6; 28].

Фонема *R* (р) в узбекском языке.

Фонема *R* реализуется в виде переднеязычного дрожащего согласного, а не язычкового картавого *R*. В наманганском говоре в индивидуальном произношении встречается картавое *R*. В положении перед переднеязычными гласными звук *R* имеет в узбекских говорах часто очень переднюю

артикуляцию, но поскольку это не отдельная фонема, а комбинаторно – позиционный вариант, то данное качество *R* оставляем неотмеченным. В отдельных йекающих говорах, например, в наманганском, звук *r* очень неустойчив, часто выпадает в произношении или подвергается ассимиляции прогрессивной и регрессивной (*mättä - marta* – ‘раз’; *onyudan turdu- ürnidan turdi* – ‘он встал с места’; *sünnäj – surnaj* – ‘муз.инстр.’). В исконно узбекских словах употребляется главным образом в середине и в конце слова (*märäp* – ‘враг’; *otur* – ‘садись’; *tor* – ‘сетка’). В конечной позиции приглушается и ослабляется, нередко выпадает полностью. Иногда ассимилируется с последующим согласным (*bitta – birta* – ‘одна штука’). [7; 43; 260-261].

Выводы к фонеме *R* в сравниваемых языках.

Общность: в казахском, турецком и узбекском языках переднеязычный сонорный, дрожающий.

Различие: в каз. яз. не оглушается. В тур. яз. менее раскатистый и смягченный. В узб. яз. в отдельных говорах очень неустойчив.

Примеры: каз. яз. *ras* – ‘верно’, *gar yus* – ‘проклятие’.

тур. яз. *Renk* – ‘цвет’, *jara* – ‘рана’.

узб. яз. *Rahmat* – ‘спасибо’, *bitta – birta* – ‘одна штука’.

1 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1986. – 294 с.

2 Джунибеков А., Базарбаева З., Утебаева З. Строй казахского языка. Фонетика. – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 115 с.

3 Дмитриев Н.К. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1955 – С.44 - 45 с.

4 Исхаков Ф.Г. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. – М., 1955. – 106 с.

5 Махмудов А. Сонорные узбекского языка. – Ташкент, 1980.

6 Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. – М., 1955. – 134 с.

7 Решетов В.В. Узбекский язык. Фонетика. – Ташкент, 1959. – 354 с.

Түйіндеме

Байтуова А.Н. - ф.ғ.к. Х.А.Яссауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті

ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМАЛАРЫ

Д (Ң), Р (Н), R (P) ҚАЗАҚ, ТҮРІК ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕ

Бұл мақалада түркі тілдес қыпшақ, оғыз және қарлұқ тайпаларының басым компоненттері - қазақ, түрік және өзбек тілдерін қалыптастыру мен дамыту үдерісінің жалпы сипаттамасы қарастырылады. Онда мамандардың қолда бар және жарияланған еңбектері негізінде пікірлерге шолу жасалады, салыстырмалы тілдердің ұқсастығының генетикалық байланыстары мен дәрежелері анықталады.

Заманауи түркі тілдерінің әрқайсысы құрылымдық даму, әдеби (жазбаша-орфографиялық, сөйлеу т.б.) нормаларды жасау және әрдайым жетілдірудің ұзақ үдерісі нәтижесінде қалыптасқаны белгілі. Осы үдерісте олардың сол таңдаған және өңдеген фонетикалық жүйесі тілдің, оның жеке нормалары мен құрылымдық элементтерінің қалыптасуының басты факторларының бірі болып табылады.

Кез келген тілдің фонетикалық құрылымы аталмыш тілдің тұрақты ережелері мен заңдылықтарына біртіндеп айналатын, өзара тығыз байланысқан және өзінше үйлестірілген фонетикалық және фонологиялық құбылыстармен құрылады.

Түйінді сөздер: дауыстылар, ассимилятивтік, артикуляторлық, рекурсия, жүйе, арғы тіл, сөйлеу ерекшелігі, қазақ, түрік, өзбек, салыстыру, басқа тілден алу.

Abstract

A.N. Baytuova - k.f.n.dotsent International Kazakh -Turkish University im.H.A.Yasavi

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF CONSONANTS

D (Ң), P (N), R (P) IN KAZAKH, TURKISH AND UZBEK.

This article describes a comparative study of three aspects of development of the Kazakh, Turkish and Uzbek languages, which are the dominant components, respectively, of three major language groups - Kipchak, Karluk and Oguz. The centuries-old history of the Turkic languages favored the consolidation, the acquisition of a group of community, however, has contributed to the history of their differentiation, demarcation, division, the acquisition of a variety of different signs (in this case, the phonetic structure). It is used comparative-historical method that meets the goals and objectives of this study. However, using descriptive and comparative methods. This involves not only the simple comparison of facts, but also attempts to clarify the root causes of all kinds of phonetic-phonological patterns of innovation and taking into account their previous condition and the subsequent stages of evolutionary development. Each of the compared languages, with deep historical roots of kinship with others on stage prayazykovogo state in the future acquires its inherent only his own history of development and ways of formation of literary norms that characterize it as a separate national language.

Key words: comparative study, differentiation, pattern, consonants, assimilative, articulatory, recursion, system,

УДК 81'271

ЯЗЫК И КУЛЬТУРА КАК КОМПОНЕНТЫ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Бекишева Р.М. - *Казахский Национальный Педагогический Университет им. Абая*
Магистрант 2 курса

В статье речь идет о проблеме соотношения языка и культуры как компонентов языковой личности. В последнее время большое количество ученых интересуются проблемой языковой личности. Этот феномен объясняется резким ростом экономических, культурных, политических связей между разными странами в эпоху глобализации.

В статье рассматривается связь «личность-язык-культура». Соотношение языка и культуры рассматривается с когнитивного аспекта, а также описывается значение языка в выражении культурных ценностей любого этноса. В статье также говорится о подходах к проблеме языковой личности. В сегодняшнее время лингвистов интересует человек в языке, поскольку только через язык человек может передать свою мысль, описать свое состояние и чувства. Только посредством языка можно отобразить все тонкости культуры народа и его мировоззрение.

Ключевые слова: язык, культура, личность, языковая личность, этнос, мировоззрение, ментальность, народ, национальная культура, мир.

В настоящее время стали современными исследования, связанные с обострением интереса к феномену культуры и проблемам языковой личности, которое объясняется развитием социокультурных процессов. Сегодня резко возросли культурные, научные и экономические контакты стран и их народов, которые выдвигают темы «язык и культура» и «языковая личность» в число актуальных социолингвистических проблем.

Язык рассматривается как культурный код нации, а не просто как орудие коммуникации и познания. Фундаментальные основы такого когнитивного подхода были рассмотрены в научных трудах В.Гумбольдта, А.А. Потебни и других ученых. Например, В.Гумбольдт утверждал, «Границы языка моей нации означают границы моего мировоззрения».

Связь «личность (человек с его мышлением) – язык- культура» ярко выражена в трудах В. фон Гумбольдта: «Сумма всех слов, язык – это мир, лежащий между миром внешних явлений и внутренним миром человека» [Гумбольдт, 1956, с.348]. По В.Гумбольдту, язык – хранилище народного духа, культуры, «объединенная духовная энергия народа, чудесным образом запечатленная в определенных звуках» [Гумбольдт, 1956, с.349].

Язык всегда воплощает своеобразие народа, национального видения мира, национальной культуры. «Изучение языков мира, - говорил В. Гумбольдт, - это также всемирная история мыслей и чувств человечества. Она должна описывать людей всех стран и всех степеней культурного развития; в нее должно входить все, что касается человека» [Гумбольдт, 1956, с.349].

В.Гумбольдт также говорил, - «Так как восприятие и деятельность человека зависят от его представлений, то его отношение к предметам целиком обусловлено языком. Тем же самым актом, посредством которого он из себя создает язык, человек отдает себя в его власть; каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, из пределов которого можно выйти только в том случае, если вступаешь в другой круг».

Язык тесно связан с культурой и составляет важную часть культуры народа. Язык не может существовать вне культуры. Являясь одним из признаков нации, язык представляет собой главную форму выражения и существования национальной культуры. Язык является выразителем и хранителем культурных ценностей данного этноса. Определяющая роль в культуре принадлежит ценностям нации, которые являются концептами смыслов. Культурные ценности представляют собой систему, в которой можно выделить универсальные и индивидуальные, доминантные и дополнительные смыслы. Они находят отражение в языке, в значениях слов и синтаксических единиц, во фразеологизмах, в паремиологическом фонде и прецедентных текстах (по Ю.Н.Караулову).

Есть много теорий, связанных с соотношением языка и культуры. Одна из них теория лингвистической относительности. Согласно «теории лингвистической относительности» Э.Сепира–Б.Уорфа культура того или иного народа формируется под влиянием языка, который используется в данном языковом континууме. Суть данной теории сформулирована в ее положении

согласно которому люди видят мир по-разному – сквозь призму своего родного языка. Различия между культурой одного этноса и иными культурными мирами обусловлены различиями в языках. Язык – это как путь, по которому мы проникаем не только в современную ментальность нации, но и в воззрения древних людей на мир, общество и самих себя. Язык – сокровищница, кладовая, копилка культуры. Культурные ценности этноса, пережив века, сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах, метафорах, символах, культуры и т.д. Все тонкости культуры народа отражаются в его языке, который специфичен и уникален.

Как Ю.М. Лотман утверждает: «Культура – это «символическая вселенная». Некоторые ее элементы, приобретая особый этнический смысл, становятся символами народов: бесбармак, бауырсак, кымыз, шубат, юрта, кокпар, асык, тогузкумалак, айтыс, бесик – для казахов; береза, щи, каша, самовар, лапти, блины, сарафан, матрешка, кафтан – для русских; пиво, штрудель, шпик, сосиски, шнапс, шницель, БМВ – для немцев; овсянка, английский чай, легенды о привидениях в замках, Стоунхедж, Биг Бен, двухэтажный красный автобус – для англичан ит.д.

В проблеме «язык и культура» сходятся интересы всех наук о человеке. Это «та сквозная идея, которая, как показывает опыт ее анализа и описания, пронизывает и все аспекты изучения языка и одновременно разрушает границы между дисциплинами, изучающими человека, поскольку нельзя изучать человека вне его языка» [1, 3].

Для современной науки интерес представляет не просто человек, а личность, т.е. конкретный человек, носитель сознания, языки, который обладает сложным внутренним миром и определенным отношением к судьбе, миру вещей и себе подобным. В настоящее время ученые интересуются человеком в языке, так как язык – единственное средство, способное помочь людям, человеку проникнуть в скрытую от нас сферу ментальности, поскольку он определяет способ членения мира в той или иной культуре. И.А. Гончаров писал: «Язык не есть только говор, речь: язык есть образ всего внутреннего человека: его ума, того, что называется сердцем, он выразитель воспитания, всех сил умственных и нравственных».

Язык является одним из важнейших средств идентификации человека. Как всем известно, только человек, личность творит культуру и живет в ней.

Проблему языковой личности впервые рассматривал немецкий ученый Й.Вейсгербер. В русской лингвистике первым занимался данной проблемой В.В. Виноградов. На сегодняшний день существуют разные подходы к изучению языковой личности, которые определяют статус ее существования в лингвистике: этносемантическая личность (С.Г.Воркачев), русская языковая личность (Ю.Н. Караулов), языковая и речевая личность (Ю.Е.Прохоров, Л.П.Клобукова), словарная языковая личность (В.И.Карасик), эмоциональная языковая личность (В.И.Шаховский) и т.д.

Ю.Н.Караулов считает, что языковая личность – это человек, который обладает способностью создавать и воспринимать тексты, различающиеся: а) степенью структурно-языковой сложности; б) глубиной и точностью отражения действительности; в) определенной целевой направленностью». Ю.Н.Караулов разработал уровневую модель языковой личности. По его мнению, языковая личность имеет три структурных уровня. Первый уровень – вербально-семантический (инвариантный), который отражает степень владения обыденным языком. Второй уровень – когнитивный, где происходит актуализация и идентификация важных знаний и представлений, которые присущи языковой личности и которые создают коллективное и индивидуальное когнитивное пространство. Данный уровень предполагает отражение языковой модели мира личности, ее тезауруса, культуры. И третий – высший уровень – прагматический. Этот уровень включает в себя выявление и характеристику мотивов и целей, движущих развитием языковой личности. Из этого следует, что кодирование и декодирование информации происходит при взаимодействии трех уровней «коммуникативного пространства личности» - вербально-семантического, когнитивного и прагматического. Концепция трехуровневого устройства языковой личности коррелирует с тремя типами коммуникативных потребностей человека – контактоустанавливающей, информационной и воздействующей, а также с тремя сторонами процесса общения – коммуникативной, интерактивной и перцептивной.

Языковая личность – это многокомпонентная парадигма речевых личностей. При этом речевая личность – это языковая личность в парадигме реального общения, в деятельности. Именно на уровне речевой личности проявляются как национально- культурная специфика языковой личности, так и национально-культурная специфика самого общения. Языковая личность существует в пространстве культуры, отраженной в языке, в формах общественного сознания на разных уровнях, в поведенческих стереотипах и нормах, в предметах материальной культуры и т.д.

Ю.Н.Караулов дает такое определение: «Языковая личность есть личность, выраженная в языке (текстах) и через язык, есть личность, реконструированная в основных своих чертах на базе языковых

средств». Язык отражает для человека окружающий его мир, язык также отражает культуру, созданную человеком, хранит ее для человека и передает ее от человека к человеку, от родителей к детям. Язык – орудие познания, с помощью которого человек познает мир и культуру. Наконец, язык – орудие культуры: он формирует человека, определяет его поведение, образ жизни, мировоззрение, менталитет, национальный характер и идеологию. В заключение хотелось бы привести слова Тер-Минасовой: «личность – это продукт языка и культуры».

- 1 Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. - 262 с.
- 2 Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002. - 447 с.
- 3 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учеб. пособие)
- 4 Седов, К.Ф. Типы языковых личностей и стратегии речевого поведения (о риторике бытового конфликта). // Седов К.Ф. Вопросы стилистики. Язык и человек. – Саратов, 1996. Вып. 26. - С. 8-14.
- 5 Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: АСАДЕМА, 2001.
- 6 Воробьев В.В. Лингвокультурология. М., 2008.
- 7 Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода. - СПб., 1859.
- 8 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984.
- 9 Гумбольдт В. Язык и философия культуры. - М.: Прогресс, 1985.
- 10 Гумбольдт В. О различии организмов человеческих языков и о влиянии этого развития на умственное развитие человеческого рода. - СПб., 1859.

Түйіндеме

Бекішева Р.М. - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті 1 курс магистранты
ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Мақалада тіл мен мәдениеттің тілдік тұлға үшін маңызы қарастырылады. Соңғы кезде ғалымдардың көпшілігі тілдік тұлға мәселесіне аса қызығушылықпен қарайды. Аталмыш құбылысты жаһандану заманында әр түрлі мемлекеттердің бір-бірімен экономикалық, мәдени, саяси байланыстарды орнату жөніндегі келіссөздерінің санының өскендігімен түсіндіруге болады. Мақалада «тұлға - тіл - мәдениет» түсініктерінің байланысы сөз болады. Бұл байланыс мақалада когнитивті тұрғыдан қарастырылады. Сонымен қатар, тілдің қандай да болмасын ұлттың мәдени құндылықтарын көрсетудегі маңызы сипатталады. Аталмыш мақалада тілдік тұлға мәселесіне байланысты көзқарастар да сөз етіледі. Қазіргі таңда тіл мамандары үшін тілдік тұлғаның маңызы зор, өйткені адам тек қана тіл арқылы өзінің ойы мен сезімдерін жарыққа шығара алады. Тек тіл арқылы ұлттың мәдениетінің еркшеліктерін және дүниетанымдық көзқарасын сипаттауға болады.

Тірек сөздер: тіл, мәдениет, тұлға, тілдік тұлға, ұлт, дүние тану, діл, халық, ұлттық мәдениет, әлем, дүние.

Annotation

Bekisheva R.M. - Kazakh National Pedagogical University named after Abai 1st year postgraduate student
LANGUAGE AND CULTURE AS COMPONENTS OF A LINGUISTIC PERSONALITY

The article deals with the problem of the language and culture as components of a linguistic personality. Nowadays a great number of scientists are interested in the problem of a linguistic personality. This phenomenon is due to the increase of economic, cultural, political contacts between different countries in this time of globalization. The correlation «personality-language-culture» is also described in the article. The correlation is considered from the cognitive aspect. The role of the language in the description of cultural values of a nation is dealt with as well. The approaches to the problem of a linguistic personality are also given in the article. Nowadays linguists are interested in the linguistic personality as only through language a person can express his or her opinions or feelings. Only through language one is able to express all the peculiarities of the culture and world view of his or her native nation.

Key words: language, culture, personality, linguistic personality, nation, world view, mentality, folk, national culture, world.

ӘОЖ 070.1
Б94

ЖАРНАМАНАНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТКЕ ӘСЕРІ

Ә.Т.Білдебекова – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, ф.ғ.к.

Қоғам дамуында жарнаманың алатын орны айрықша. Әр ұлттың ұлттық менталитетіне сай жасалынатын жарнамалардың берілу тәсілдері мен оның қабылдануы сол ұлттың тілі мен ұлттық ерекшелігіне сай келеді. Қандай жарнама болмасын ол тұтынушыға арналады. Ал тұтынушы дегеніміз бұл халық. Халық ұлттан құралады. Сондықтан да жарнаманың сәтті болуы сол ұлттың ұлттық ерекшеліктерін ескерумен де тығыз байланысты. Демек, жарнамада сол ұлттың әуені, ұлттық киімі, тарихи орындары, ұлтына белгілі азаматтары,

табиғаты т.б ерекшеліктері көрініс тапқанда жарнама табысты болмақ. Бірақ қазір жаһандану процесі жүруде. Әйтсе де батыстық мәдениет пен шығыстық мәдениет бөлінісі, діндердің өзіндік қасиеттері жойыла қоймады.

Батыстағы жалаңаш, ашық-шашық, теріс іс-әрекеттер шығыс жарнамасында қабылданбайды. Шығыс жарнамасы ұяндықты, жұмбақтылықты қажет етеді.

Мақалада жарнаманың ұлттық ерекшелікке байланысты жасалу жолдары мен тілдік ерекшеліктері сөз болады. Мемлекеттік тілдегі жарнамалардың сапалылығы сөз бола отырып, Қазақстанның жарнама нарығында алға ілгерушіліктің барлығы байқалады. Ұлттық құндылықтарымыз әр қилы жарнамада көрініс табады, жарнама нарығында сапалылық алдыңғы орынға шығады. Міне, сол кезде Қазақстандық жарнама өзіндік ерекшелігімен өзгешеленіп, алғаш ұсынылғанда-ақ есте сақталып, өзгелерге жеткізілетін болады.

Түйін сөздер: Жарнама, ұлт, мәдениет, халық.

Қазіргі қоғамды жарнамасыз елестету мүмкін емес. Жарнама үнемі дамып отыратын, тез өзгеретін адамзат қызметінің бір саласы. Жүздеген жылдар бойы жарнама адамзаттың серігіне айналып, онымен бірге өзгеріп келеді.

Жарнаманың тарихы сонау ерте заманнан бастау алады. Алғашқы өнім өндіру және қоғамдық қатынастар сол өнімді таратуды қажет етті. Нәтижесінде тауар айналымы пайда болды. Бұдан келіп бәсекелестік туындады. Бәсекелестік тұтынушыларға өз тауары туралы мәлімет беруді талап етті. Міне бұдан келіп жарнама қажеттілігі сезілді.

«Алғашқыда жарнама жасайтын адам саудагер тарапынан тағайындалған. Оны «Глашатай» деп атаған. Алғаш бұл атау Египетте пайда болып, кейін еврейлерге, гректерге және римдіктерге тараған.

Жарнаманың алғашқы атауы протореклама болатын. Жарнаманың түрлері өте көп. Негізгілері: саяси, экономикалық, әлеуметтік, тұлғалық т.б» [1].

Жалпы жарнама ұлтымыздың тілін, салт-дәстүрін, менталитетін, ұят, инабат деген ұлттық құндылықтарымызды жегі құрттай жеп барады. Жарнамалардағы шектен тыс көрсетілетін кейбір дүниелер ұлттық болмысымызға мүлдем жат, әрі теріс тәрбие беретін нәрселер. Бір арнада түрлі-түсті бояу қосылған суларды «ішсең бақытты боласың, қайғы-мұңды ұмытасың» деп жарнамалап, ішпесіңе жаныңды қоймайды. Ал екінші бір арнада «Бояулы су адам ағзасына, әсіресе, балаларға өте зиян», – дейді. «Жасасын, пепси-кола, жасасын, салқын сыра, жасасын, сирақтың жүнін қыратын ұстара», – деп ұрандатып жатыр. Тіпті, оларға арнап әндер шығарып алған. Ал бірде-бір арна қазақтың қасиетті қымызы мен шұбатын, сары-май мен ірімшігін, айраны мен құртын жарнамаламайды. Олар бұл елде мүлде жоқ сияқты.

Жарнама – тілдік құралдар арқылы да, вербалды емес құралдар арқылы да ұлттық мәдениеттің белгілерін көрсетуі қажет. Ал ұлттық мәдениеттің танылуы тілдің ұлттық белгілері: сөз қолдану, грамматикалық заңдылығы, нормалары игерілгенде көрінеді. Жарнама мәтіні ұлт тілімен, ұлттық мәдениетпен байланысты қалыптасатын жағдайда ғана, өзінің негізгі мақсатын атқара алады [2].

Жарнама қазіргі таңда қоғамның ең қуатты бөлігіне айналды. Барлық құрылымдар жарнамамен жұмыс жасайды. Жарнама нәтижесінде көптеген әлемдік брендтер қалыптасты. Жақсы жарнама сәтті табыс кепілі, керісінше болса онда сол сауда маркасы тоқырауға ұшырайды. Жарнаманың шығармашылық сипаты басты рөлге ие. Сондықтан да қоғамда арнайы жарнама жасайтын мамандықтар пайда болды. Олар: жарнама дизайнерлері, пиар менеджерлер, промоутерлер секілді маман иелері.

Қандай жарнама болмасын ол тұтынушыға арналады. Ал тұтынушы дегеніміз бұл халық. Халық ұлттан құралады. Сондықтан да жарнаманың сәтті болуы сол ұлттың ұлттық ерекшеліктерін ескерумен де тығыз байланысты. Әр жарнама берілгенде сол халықтың менталитетіне, тіліне, дініне сай етіп жасалынғанда өтімді болады. Демек, жарнамада сол ұлттың әуені, ұлттық киімі, тарихи орындары, ұлтына белгілі азаматтары, табиғаты т.б ерекшеліктері көрініс тапса онда жарнама табысты болмақ. Бірақ қазір жаһандану процесі жүруде. Әйтсе де батыстық мәдениет пен шығыстық мәдениет бөлінісі, діндердің өзіндік қасиеттері жойыла қоймады.

Батыстағы жалаңаш, ашық-шашық, теріс іс-әрекеттер шығыс жарнамасында қабылданбайды. Шығыс жарнамасы ұяндықты, жұмбақтылықты қажет етеді.

Қазақ халқы Қазақстан Республикасының негізгі ұлты. Сондықтан да жарнама қазақ ұлтының ерекшеліктерін ескеріп жасалынады. Мысалға алар болсақ қазақ оюларымен, әуендерімен, ұлттық киімдерімен жасалынса және жарнама сюжеті сол ұлттың тарихи оқиғасына байланысты құрылса, онда жарнама сол ұлттың сәтті қабылдауына ұшырайды. Мысалы, көрші ел Ресей мемлекетіндегі кезінде Тимур Бекмамбетов түсірген «Банк Империялдың» тарихи циклді жарнамасы әлемдік танымалдылыққа ие болды.

«Маңызды рөл атқаратын басты құндылықтар – махаббат, отбасы, патриотизм. Жарнаманың басым бөлігі салауатты өмір салтын ұстауға, спортқа, дұрыс тамақтануға арналады. Мысал ретінде мына бір бейнероликті алалық: 45-50 жас аралығындағы отбасылық жұп кереуетте ұйықтап жатады.

әйел ұйқысы келмей, ерінің құлағына: «Қымбаттым, біз екеуміз екі кемеле екі бағытқа жүзіп бара жатқандаймыз. Сен менімен бұрынғыдай ерекше кейіпте сөйлемейсің, үнсізсің...» дейді. Ері оны түсінбейді, әйел қамқоңіл, қайта ұйықтауға әрекет етеді. Ері оған жай бұрылып, құлағына «Мен сені сүйемін. Өте қатты жақсы көремін» деп сыбырлайды. Әйел қуана күліп, құшақтаған күйде тәтті ұйқыға енеді. Бұл Magis Harpens компаниясының «Ғажайыптар орындалады» деген слоганға ие жарнамасы.

Назар аударатын жайт, ол американдық жарнама роликтерінің кейіпкерлері сіздің көзіңізге тіке қарайды. Олар сізді сендіреді, дәлелдер келтіреді, тайсалмай тіке қарап, нәтижесінде сізді сол тауарды сатып алуға көндіреді. Американдық жарнаманың дәлдігі мен ұғынықтылығы мына роликте айқын көрінеді: Футболнигінде «Сіз(You)» деп жазылған ер адамға және бір «Cinet.com» деген жазуы бар ер кісі келеді. Олар бір-бірінің қолынан ұстап «Ең тиімді баға (The best Price)» деген жазуы бар еркекке келіп, үшеуі қол ұстаса, күлімдейді. «Cinet.com. Тиімді бағалар. Жоғары технологиялық тауарлар» деген слоганға ие бұл жарнама нағыз американдық стильде дайындалған. Сауда саттыққа бағытталған» [3].

Американдық жарнамада ұғынықтылық, терең логика, қарапайымдылық, қуатты сендірушілік күш бар. Басты маңызға ие ол тіл, сөз. Жақсы ойластырылған мәтін көптеген қызықты сюжеттерге негіз болады. Америка халқының жоғарыда келтірілген мысалдардағы жарнамалары арқылы сол елдің өзіне ғана тән ерекшелігін байқауға болады.

Франция еліндегі жарнама. Бұл елдің жоғары эстетикалық талғамы тұманды және елітуге толы визуалды кейіпкерлерге ие жарнамасында да көрініс тапқан. Ол әдемілікке тұнып тұр, үйлесімді, өздігінше заманауи. Француз жарнаманы рухани ләззат алу үшін көреді, мұның өзі сол тауарды сатып алуына түрткі болатын басты себеп.

«Мысалы Golf 4motion-ның жарнама ролигін алалық. Фокусниктің өнер көрсетуі, ол қабырға сөресіне жасырылған әйелді аралайды. Бейнекамера сахнаның қараңғы түкпіріне бағытталады, сол сәтте әйелдің сөренің жоғары бұрышына ауысып алатыны белгілі боп, байқалып қалады. Келесі кадр-бокшылар сайысы. Бейнекамера жұдырыққа жақындап түсірген сәтте сокқының бетке тимей, тек бетті миллиметр қашықтықта жанап қана өтетіні көрсетіледі. Одан ары қарай, көрермендер биік ғимараттың ұшар басында ілініп тұрған адамды қолымен жібермей ұстап тұрған адамды көреді. Алайда кейін кадр түсіріліп болған соң көрермендер «құлағалы тұрған адамның» тік бағытта емес, көлденең бағытта екенін көргенде еріксіз таңдайларын қағады. Соңғы кадр, әсем автокөлік тірі жан жоқ қарлы кешкі қала көшелерімен жүріп бара жатады, бұрылысқа тоқтап, бұрылыс жарығын жағады. Осы кезде оның кіші жарық шамдарының бірі жанады. Слоган: «Әрдайым қандай да бір нәзіктік бар. Golf 4motion» [3].

Бұл ел косметикалық тауарларымен әйгілі. Жарнамалары көп ретте әйел мен ер адам қатынасына құралады. Көп қолданылатын детальдар: кешкі көйлектер, раушан күлтесі, балауыз шамдар т.б нәзіктікті көрсететін заттар. Ел жарнамасы ғажайыпқа, нәзік креативтік образдарға құрылған. Американдық креативті директорлар өз қызметін копирайтерліктен бастаса, ал француздықтардың жарнама саласына суретшіліктен келетіні кездейсоқ емес. Француз жарнамасында сөздің өте аз қолданылуы да міне осы себепті болар.

Жапон жарнамасы жапон елінің барша қасиетін баян етіп тұрады. Жапондар жарнамасында көбіне бонсай бұтағы, әсем гүлді қол орамалдар, гүл ашып тұрған шиіе ағашы және су бейнеленеді.

Жапон жарнамасы осы елдің рухына толы. Егер жер бетіндегі барлық елдердің жарнамаларын саудаға бейімделуіне қарап рейтинг бойынша тізімдесек, жапон елінің соңғы орынға орналасатыны анық. Жапондықтар өз жарнамаларында көптеген табиғат пейзаждарын, әдемі фотосуреттерді негіз етіп алады. Әрбір жарнама бір философиялық ойды, көріністі айқындап, жеткізіп тұрады. Жапон жарнамасындағы жапырақтардың сылдырына құлақ тұру арқылы, керемет бір терең экзотерикалық ойға берілуге болады. Ал американдық жарнамасындағы осындай жапырақ сыңғырына құлақ түре қалсаңыз, онда сіз «еееең жжжжжааааксссыыы жжжеңілдіктеерррр» деген сөзді естисіз.

«Жапондық орталық көркем фильмдер арнасының жарнамасын көрелік. Сымбатты ер кісі мен сұлу әйел мейрамханада отырады. Екеуі де жас. Мейрамханада өздерінен басқа ешкім жоқ. Ер жігіт: «Мені таңдағаның үшін, мына кішігірім сыйлық саған» деп әйелге сағат ұсынады. Сол сәтте басқа бір жас жігіт қала орталығындағы үлкен көпір үстінде біреуді күтіп тұрады. Әйел сағатты алып, оған қарайды да, мейрамханадан жүгіріп шығады. Ол мереке болып жатқан үйлердің үстімен асып жүгіріп, желаяқ спортшылардың бір тобын басып озып, жол үстіндегі автокөліктерден аттап өте, көпірге тез жүгіріп жетеді. Жас жігіт оны көріп, оған қарай асыға жүреді. Ол оны итеріп жіберіп, жүгіруін жалғастырады. Үйіне жетіп, теледидарды қосады. Слоган: «Үздік теледидар. Жапонның орталық көркем фильмдер арнасы». Сюжет қарапайым болуы мүмкін. Алайда бұл роликтің бар әсемдігі мен

мәні оның детальдарында. Өз сүйгенін күткен жігіт тұрған көпір күн нұрына малынып, шағылысса, қыз асып өткен үйлердегі салтанатты дастархандардағы балауыз шам жарықтары қыз жүгірісінің екпінінен сөніп қалады. Осы бір нәзік те, жарқын детальдар жапон жарнамасына бай бояу мен тереңдік береді» [3].

Ұлыбритания – тамаша креатив пен жеңіл әзілге толы ашық, сапалы, жан жақты жарнамасы бар ел. Көнеден келе жатқан халық. Ағылшын жарнамаларында көбіне көп тарихи камалдар, салт атты адам т.б. бейнелер көрініс табады. Ағылшын елінің әлемге танымал жарнамасы ол шай дайындау әдісі. Ағылшындар әрдайым жарнамадан өз елдерінің бір тарихи құндылығын іздейді.

«Ағылшындықтардың талғамы жоғары. Көп назарды тарихқа, дәстүрге, этикетке аударады. Мысалы, «Aah! Bisto» томат соусында: ақсүйек ағылшын жанұясы мейрамханада түстенеді. Отбасы иесі котлетке тапсырыс беріп, соус әкелмегеніне таңданады. Даяшы бұл котлетке соус қажет емес деп айтады. Мырза орнынан тұрып, шешінеді. Тек лыпамен ғана қалады. Барлығы да танданыстарын жасыра алмай, жағаларын ұстайды. Ол даяшыдан «Мұны да қажетсіз деп ойлайсыз ба?» деп сұрайды. Ол басын шайқайды. «Дұрыс, қажет. Адам киіммен, ал котлет соуспен берілу керек дейді.» Слоган: «Aah!Bisto» соусы. Әрқашан.Әрдайым» [3].

Латын Америкасы елдері (Бразилия, Аргентина). Бұл аймақтың бай мәдениеті қарапайымдылыққа, құштарлыққа, экспрессивтілікке негізделген жарнамаға толы. Бай бояулы эмоция, қатынас, сезім. Адамдардың сезімдерінің нәзіктігі мен ішкі жан дүниелерінің сыршылдығы. Қарапайым, бірақ өз кезегінде таңқалдырар сюжеттер. Жоғары эмоциялық әсер.

«Мысалы, екі зағип ер кісі қаптаған автокөлік жүріп жатқан жолды кесіп өтпек болады. Бірі екіншісінен: «Сіз өтесіз бе?» деп сұрайды. Ол «Иә»деп жауап қатады және біріншісінің қолынан ұстайды. Ал ол «Көмектеспек» деп ойлап, бірінші болып қадам басады. Олар солайша ерсілі қарсылы ағылып жатқан автокөліктердің ортасында қалып қояды... Слоган: «Білмеу-жаман. Бәрін білемін деп ойлау одан да жаман. Mercado. Іскерлік журналы» [3].

Әр елдің жарнама ерекшелігі туралы ұзақ та әсерлі айтуға болады.. Бірнәрсені есте ұстау шарт, кез келген жарнама сол елдің дәстүрі мен әдет-ғұрпының, мынжылдық мәдениетінің бет бейнесі.

Тауарлар мен өнімдердің, қызмет түрлерінің жарнамаланып отыруын реттейтін жарнама агенттіктері қажет және олар мемлекеттік тілді жетік меңгерген, қазақ халқының этномәдениетінен толық хабардар, сондай-ақ басқа тілдерді де жақсы білетін тілші мамандармен, аудармашылармен жасақталуы тиіс.

Қазақ жарнамасы енді орнығуда. Біраз уақытқа дейін шетелде даярланған жарнамалар дубляжда-лып бізге ұсынылатын. Қазіргі таңда сирек болса да қазақ ұлтының менталитетіне жақын жарнамалар нарыққа шығуда. Солардың бір парасы: GSM-Қазақстан/Kcell компаниясының, Halyk BANK-нің т.б. отандық танымал құрылымдардың жарнамалары халық есінде сақталып қалды. Азиаданың жарнама ролигі тіптен ғажап. Конькидегі ою-өрнек, әсем сырғанау биі, қобыздан төгілген қазақ күйі, ұлттық нақыштағы киім, трамплиннен секірген спортшының бүркітке айналуы, шаңғышының кісінеген тұлпар ат бастаған бір үйір жылқыға айналуы. Міне, осының бәрі Қазақстан жарнама нарығындағы қазақы жарнамалардың бірді-екілісі.

Жарнама халықтық болғандықтан санаға әсер етеді. Жарнамадағы мазмұнды көріністі бірінші ретте жастар қабылдайды. Жарнамадағы көрініске еліктейді. Қазіргі қазақ қоғамы материалдық жағдайы жоғары емес, орта деңгейден төмен таптан құралған. Сондықтан қымбат, сапалы жарнама өз құнын өтей бермейді. Сол себепті Қазақстандағы шетелдік сауда маркалары өздерінде жасалған жарнаманы дубляждап, халыққа ұсынады. Бұл өз кезегінде жергілікті менталитетпен қарама қайшылыққа ұшырап, басым жағдайда жеңіп кетіп жатады.

«Американдық психологтар тіпті емізулі нәрестенің де жарнаманың әуеніне елітіп, елең ететінін байқап, зерттеулер жүргізген. «Кино, мультфильмдерден де әсер етуі күшті жарнаманың құпиялылығы неде?» Мұның сыры жарнаманың тікелей өмірге қатынасты болуы, күнделікті тіршілікте жарнамаланған тауардың кезігуі, көлемінің қысқалылығы, тез есте сақталуы сияқты ерекшеліктері жарнаманың құндылығын арттырады» [4]. Демек, Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарында берілетін жарнамалардың барлығын електен өткізіп, тіпті бесіктен белі шықпаған жас сәбилерге дейін әсер ету факторларын ескерген жөн болар.

Бүгінде Қазақстанның жарнама нарығында алға ілгерушілік байқалады. Ұлттық құндылықтарымыз әр қилы жарнамада көрініс табады, жарнама нарығында сапалылық алдыңғы орынға шығады. Міне, сол кезде Қазақстандық жарнама өзіндік ерекшелігімен өзгешеленіп, алғаш ұсынылғанда-ақ есте сақталып, өзгелерге жеткізілетін болады.

2 *Жас ғалым №3/ Журфак магистранттары ғылыми мақалалар жинағы./Алматы: Қазақ университеті, 2009. - 92 б.*

3 *Психология в рекламе/Менталитет в рекламе //www.advertime.ru*

4 *Роберт Чалдини. Психология влияния. - Питер, 2001. – С.72-75.*

Аннотация

**А.Т.Бельдибекова - Международной казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясауи
кандидат филологических наук**

ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНОГО ЯЗЫКА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ

Реклама занимает особое место в развитии общества. Методы представления рекламы, созданной в соответствии с национальным менталитетом народа, и ее восприятие зависят от национальных и языковых особенностей этой нации. Какова бы ни была реклама – она предназначена прежде всего для потребителя. А потребитель – это народ. Народ состоит из нации. Поэтому для того, чтобы реклама была успешной, необходимо учитывать национальные особенности этой нации. То есть для успеха необходимо, чтобы в рекламе отражались такие особенности, как национальные мотивы, одежда, исторические места, известные личности, природное богатство и т.д. Однако в настоящий момент активно идет процесс глобализации, и разделение западной и восточной культуры не сможет устранить те или иные религиозные особенности.

В восточной рекламе не принимаются оголенные части тела и вызывающее поведение, очень распространенные на западе. Восточная реклама требует скромности и некоторой тайны.

В статье рассматриваются языковые особенности и пути создания рекламы в соответствии с национальными особенностями, затронуты вопросы качества рекламы на государственном языке и указано на то, что в Казахстане является одним из двигателей рынка. Наши национальные особенности отражены в рекламе, на рынке которой приоритет отдан качеству. Только сохраняя качество можно и своеобразные национальные особенности можно добиться соответствующего эффекта восприятия.

Ключевые слова: Реклама, нация, культура, народ

Annotation

Beldibekova A.T. - A.Yassawi International Kazakh-Turkish University Candidate of Philology

FEATURES OF ADVERTIZING LANGUAGE AND ITS INFLUENCE ON NATIONAL MENTALITY

Advertising takes to the person a place in development of society. Methods of representation of the advertising created according to national mentality of the people and her perception depend on national and language features of this nation. What was advertising – it is intended first of all for the consumer. And the consumer is the people. The people is nations. Therefore in order that advertising was successful, it is necessary to consider national features of this nation. That is it is necessary for success that such features as national motives, clothes, historical places, celebrated personalities, natural wealth, etc. were reflected in advertising. However at the moment actively there is a globalization process, and division of West and East culture won't be able to eliminate these or those religious features.

In East advertising the bared parts of body and the defiant behavior very widespread in the West aren't accepted. East advertising demands modesty and some secret.

In article language features and ways of creation of advertising according to national features are considered, the questions of quality of advertising in a state language are raised and is specified that in Kazakhstan is one of engines of the market. Our national features are reflected in advertising in which market the priority is given to quality. Only keeping quality it is possible and peculiar national features it is possible to achieve the corresponding effect of perception.

Key words: Advertising, nation, culture, people.

ОӘЖ 417.99

ТҮРІК СӨЗІНІҢ ТҮП-ТӨРКІНІ ТЕРЕҢДЕ

**Тоқболат Еңсегенұлы - Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
профессоры, ф.ғ.д., Түркістан қ., Қазақстан. e-mail: etokbolat@mail.ru**

**Сейілхан Тоқболат - «Болашақ» университетінің аға оқытушысы, т.ғ.к.,
Қызылорда қ., Қазақстан. e-mail: seiltokbolat@gmail.com**

Бұл көтеріліп отырған тақырып төңірегінде талас пікірлер көптен қозғалып келеді. Мысалға белгілі ғалым С.Г.Кляшторный «түрік» сөзінің және сол атаудың қашан туып, қалай пайда болғаны жайлы бұрын айтылған

пікірлерді қайталай отырып, ежелгі аңыздық деректерді тілге тиек етеді. Сосын ол осы саладағы өзге зерттеушілердің пайымдауларын өзінше қайталап айтып, жаңалық айтқандай болып танылады. Мысалға, профессор Н.Л.Гумилев «түрік» деген атау алғаш рет V ғасырда пайда болған десе, С.Г.Кляшторный келтірген дерек бойынша түрік атанған тайпа шамамен V ғасырда өмір сүре бастаған секілді.

Сондай-ақ, қытайлықтар Ашина хан төңірегіне жиналған топты «Ту-кю» деп атаған, бұл сөзді П.Пельо «Түркийот» деп аударып, «түркілер» деген атауды білдіреді деп тұжырым жасаған. Қысқасы, түркітанушы шетел ғалымдарының бірсыпырасы түркі тектес халықтардың бірігіп халық болуын, «түрік» деген атауға ие болуын Ашина кінәз басқарған бес жүз шаңырақтың топтасуынан, яғни б.д. V-VI ғасырлар аралығынан бастайды. Бұл болжамдарды көптеген ғалымдар қолдамай, өздерінің орынды тұжырымдарының мәні ашылады. Мына мақалада осындай күрделі мәселе қозғалады.

Түйін сөздер: Түрік, Ашина, көне түркілер, қағандық, Алтай.

Көне түркілер жасаған рухани мұралар жайлы шетел ғалымдары мен археологтары және саяхатшылары жазған еңбектерде байқалған ағат, кереғар пікірлерді оқығанда, бұған өзіміз кінәлі екенімізді біліп, бармақ тістеуге тура келеді. Себебі, ежелгі бабалар жасап қалдырған мәдени ескерткіштерді бәріміз жанашырлықпен біліп зерттеу жасамағындықтан, төтесінен айтқанда, көне түркі руна жазба мұраларынан мүлде бейхабар болғандықтан күлкіге ұшырап келеңсіз жағдайға душар болдық. Осындайда еске саларымыз, қанша бай ел болғанымен, қаншама заман, уақыт өзгеріп, өткенімен көне мәдениеті, көне жазуы жасалынбаған халық – жабайылар, тобырлар қатарына жатады, бөтен дамыған, өркениетке жеткен мемлекеттің зор жетістігіне ортақтасқан, дайын астың атасы болып саналады. Қайталап айтсақ, академик В.В.Бартольдтің: «Қазақ – қарақшы, бүлікшіл, ұрыншақ деген мағынаны білдіретін түрік сөзі», – дегені [1, с. 535], саясаткер В.Жириновскийдің: «Путин «Нағыз орыс жерін» қазақтарға беріп қойды. Қазақ ұлты жоқ, Қазақстан Республикасының түгел территориясы Ресейдікі», – деп сандырақтай сөйлегенінің төркіні – ақиқатында, әлемді таңдандырып, солардың қажетіне жараған және мәңгі жасай беретін дала, көшпенділер мәдениетін танып игермегендіктің салдары [2].

Егер бабалар жасаған рухани байлықтарды шапшаңдатып игеріп, ежелден дамыған ел екенімізді ғылыми негізде дәлелдемесек, әлгіндей тұғырту сөздерді әлі талай рет еститініміз сөзсіз. Мынандай бізді мүсәпір етіп көрсететін жағдайға тап болуымыздың мәнісі – еліміздегі жүздеген ғұлама ғалымдарымыз өзінің ата-бабасы мәңгілік тозбастай етіп жасаған көне түркі руна жазуын, түркілік-ұлттық дәстүрін жете игермеген, мұны олар білгісі де келмейді. Ал бір-екі жол, жөн білетіндер бұл бағытта шетел ғалымдарының еңбектерінен ебін тауып көшіріп ғалым атанғандар.

Зерттеуші В.П. Юдин «Қазақ сөзінің төркінін зерттеген болып: «1. қазақ–«человек подобный гусю», т.е. вольный как птица. Здесь каз– «гусь», ақ–аффикс со значением подобия. II. Казак– «белая гусиня». Здесь каз–«гусыня», ақ–белый». III. Қазақ < каз «гусь» +қак «ворон». IV. Қазақ < қыз+ақ. Здесь қыз- «девушка», ақ–восклицательно-выделительная частица», – деп көңілінің түбінде шөккен келеке, мұқатту ойын ешкімнен шімірікпей ақтарып тастайды [3, с. 138].

«Қазақ» деген сөздің мән-мағынасын зерттеген болып, сол халықтың атауын келекеге айналдырған түркітанушы ғалым С.Г. Кляшторный да «түркі» сөзінің және сол атаудың қашан шығып, қалай пайда болғанын аңызбен жеткізуге әрекеттенгені байқалып тұр. Оның зерттеу еңбегіне кіргізген түрік атауы жайлы бірінші аңызда: Ерте заманда бір күшті тайпа қасындағы елге шабуыл жасап, оларды түгел қырғынға ұшыратады. Солардың ішінде дұшпанның әптен қорлауына ұшырап, кеудесінде тек жаны бар он жасар бала өлмей тірі қалады. Бала аштан өлуге жақындайды. Оны қаншық қасқыр асырап соның көмегімен аман қалып, кейін ол сол қаншыққа үйленеді.

Қаншық қасқыр баланы жаулық жасаған тайпадан жасырын алып қашып, Гаочан тауының солтүстік жағындағы үңгірге паналап, өзі аман сақтап өсірген адамнан 10 бала туады. Қасқырдан туған балалар кейін үйленіп, өздерінше руын қалыптастырады. Сол балалардың біреуінің аты Ашина

екен. Оның есімі өз руының атауына айналады. Сол тайпа Алтай тауында тұрғанда «Түрік» деген атауға ие болады [4, с.104].

Осы бірінші аңыз жайлы сөз қозғасақ, біріншіден, мұнда С.Г. Кляшторный түркілердің қаншық қасқырдан туған адамнан тарағанын шабыттана баяндамай-ақ, бұл аңыздың солай айтылып, қалыптасуының түпкі мақсаты–түркілерді қасқырдай айбатты, күшті, жүректі етіп таныту ниетімен халық аузында сондай қиялдан туған дүние туындап, ел-елге тарағанын мәлімдегені ыңғайлы да сыпайы болатын еді. Әрі аңыздың сыр-сипатын біліктілікпен ашып көрсеткендік деп ұғуға негіз қалайтын.

Алайда зерттеуші С.Г. Кляшторный олай жасауға бармаған, себебі, оның көкейінде В.В. Бартольдтің «Қазақ қарақшы, бүлікшіл» деген сөзі [1, с. 53] және көне қытай билеушілерінің түркілерді «жабайы» деп атағаны оның көмейінде кептеліп, әйтеуір бодандықта тапталған халықты тағы да кемсітіп қалуды ниет тұтқан тәрізді [5, 174-290-бб.].

Екіншіден, С.Г. Кляшторный ұсынған аңыз бойынша біздің арғы бабаларымыз Асянь-шад бастаған тайпа Алтай тауының күнге бетіне қоныстанып, жұжандарға бағынышты болып, темір өндіріп беріп тұрады. Сонда бұл қай кезең? Мұны анықтау онша оңайға түсе қоймас. Осы мәселе туралы Л.Н. Гумилев: «Тобалар солтүстік қытайды бағындырған кезде, олардан жеңілген тайпалардың ішінде «Бес жүз шаңырақ Ашина руы да» бар еді. Монғол Алтайдың сілемдерін хуннан тарап, түрік тілінде сөйлейтін тайпалар мекендейді екен. Кінәз Ашинаның нөкерлері осындағы байырғы жұртқа сіңісіп кетеді де, оларға «түрік» яки «түркіт» деген ат береді», – деп мәлімдейді [5, 22-24-бб.].

С.Г. Кляшторный келтірген екінші аңыз бойынша түріктердің шыққан тегі Алтайдың солтүстік қапталындағы Аққу өзенінің Бию өзеніне құярлығындағы Со иелігінен шыққан. Тайпа басшысы Абану ағалы-інілі он жеті адам екен. Соның ішінде Ичжинишид «қасқыр баласы» атаныпты. Со иелігін дұшпандары жойып жібереді, аман қалған рулар жан-жаққа бытырап тарап кетеді. «Қасқыр баласы» атанған Ичжинишидің ерекше ептілігінің арқасында оның руы айрықша жақсы жағдайда болады. Оның балалары әр өңірге иелік жасаған. Ал үлкен ұлы Нодулу-шадқа Цзянсы Чжучжеші аймағы тиеді. Сол Нодулу-шадқа жеке Абану руы қосылады.

Нодулу-шадтың он әйелі болады, олар шешелері атындағы ру атауын иемденеді. Тайпа көсемінің кіші әйелінің баласының есімі Ашина екен. Нодул-шад қайтыс болғаннан кейін оның балалары өзара келісіп, кім күшті, батыл болса, сол тайпа көсемі атанады деп ұйғарым жасайды. Сол өзара бәсекеде Ашина жеңіп, тайпа көсемі болып, Асянь-шад деген атақты иемденеді. Оның жолын ұлы және немересі Туу жалғастырады.

Профессор С.Г. Кляшторныйдың баяндауынша, Туудың баласы – руна мәтіндеріндегі Тумынь, Бумын қағанат негізін қалаушылар болды. Қысқасы, екі аңызда да Ашина тайпасының көсемі арқау болып тартылған. Ал аңыздар құрылысында, мазмұнында аздаған өзгешеліктер бар. Ең негізгісі, екі аңызда да қасқырдан тараған ұрпақ билікке, үстемдікке ие болады.

Профессор Л.Н. Гумилевтің келтірген мәліметі бойынша «түрік» деген атау алғаш рет V ғасырда пайда болған [5, 22-б.]. Ал С.Г. Кляшторныйдың келтірген дерегіне жүгінсек, түрік атанған тайпа шамамен V ғасыр ортасында өмір сүре бастаған секілді [4, с.106]. Сондай-ақ, қытайлықтар Ашина хан төңірегінде топтасқан қалың жұртты «Ту-кю» деп атаған. Бұл сөзді П. Пельо «түркют» деп аударып «түркілер» деген атауды білдіреді деп тұжырым жасаған [6, 86-б.].

Сонымен, түркітанушы шетел ғалымдарының көбісі түркі тектес халықтардың бірігіп ел болуын, «түрік» деген атауға ие болуын, «түрік» сөзінің пайда болуын жоғарыда дәлел есебінде келтіргендей, б.д. V-VI ғасырлар аралығынан бастайды. Бұрын, «Қорқыт ата әлемі» атты монографиялық еңбекте білдіргеніміздей, түркі тайпаларының қуаттанып, тарих сахнасында бой көрсетуі б.з.б. XII-X ғасыр шамасында екені өзге де бірталай ғылыми еңбектерден белгілі. Ал көне түркілердің бірігіп күшті мемлекетке айналуы, тарихшылар тұжырымдағандай, б.з.б. VIII-VI ғасырлар шамасы. Қысқаша айтқанда, көне түркілердің өзінің тарихын, мәдениетін, сәулетті өнерін, кәсібін, дінін, дәстүрін, төл

жазуын қалыптастырып, озық жетістіктерін әлемдік мәдениетке қосуы б.з.б. VIII-VII ғасырлар аралығында танылып, бекем қалыптасты [7, 145-б.].

Бұған зердеге ұялатар айқын мәлімет келтірсек, Қазақ Совет энциклопедиясындағы: «Байырғы сақ, ғұн, үйсін, тайпалар одағының күшейіп, олардың әлеуметтік құрылысы мен шаруашылығының ілгері дамуына байланысты өркендеуі—б.з.б. VII ғасыр. Оған басты себеп: түсті металл қорытумен бірге, жаңадан темір балқыту әдісі пайда болды. Көшпелілер өнерінің бұл алғашқы даму кезеңі б.з.б. IV ғасырда биік сатыға көтерілді», деген тұжырым толық негіз [8. 98-б.]. Бұған қосарымыз, біздің бабаларымыз көне түркілердің рухани, мәдени жағынан биіктігі, байлығы әлемдегі ерте дамыған даңқты елдердің қатарына барып қосылады. Бұған әйгілі ғалым М. Аджидің: «Біздің заманымызға дейін көп бұрын сол кезде Алтай және Оңтүстік Сібірде тұрған түріктердің табыну объектісі «адам—аспан», «адам—күн—Тәңірі» болған.

Олардың Тәңір құдайының пайда болуы ең кешінен санағанда б.з.б. V-III ғасырларға жататынын қытай тарихшылары да атап көрсетті. Түріктердің өзге халықтардан айырмашылығы құдайы жалғыз болды. Христос туғанға дейін көп бұрын түріктер жалғыз құдайға табынды, міне, олардың мәдениетінің ерекшелігі»,—деген қорытынды пайымдауы толық дәлел болады [9, с. 209, 211].

Бұған белгілі ғалым Қ. Затовтың: «Меніңше Анахарсис дүниетанымының қалыптасуына Зороатуштраның құдай туралы ілімі зор ықпал етсе керек. Ежелгі гректер Скифияның алдыңғы қатарлы адамдармен, ғалымдарымен таныс болғаны тарихтан аян, оған сақ ғұламалары Анахарсис, Абарис, Дәукетұлы Тоқсарис, маг Зоратуштра дәлел. Олардың есімі Пифагор, Платон, Аристотель сияқты грек философтарына белгілі болған»,—деген сөзімен жинақтап беруді жөн санадық [10, 85-б.].

Белгілі ғалым Қ. Салғараұлы кезекті зерттеу еңбегін «Түрік әлемі» (Тарихты қайта пайымдау)» (Астана. «Елорда». 2000) деп атапты, оның жақшаның ішіне алса да «Тарихты қайта пайымдау» деген сөзін қуаттаймын Өйткені, бәріміздің бойымызда ұлттық рух, ұлттық намыс лаулап тұруы керек. Профессор Қ.Салғараұлының бұл кітабына берілген қысқа анықтамада: «Кезінде еуроцентристік ғалымдардың танымының талассыз шындығы етіп ұсынып, ғылымға зорлықпен енгізген тұжырымдамаларының салдарынан бұл күнде, қай тұрғыдан да алып қарағанда да әлемнің ең көне ежелгі халықтарының қай-қайсысымен болсын иық теңестіріп, өзінің жайқалып өсіп, жамырай тараған сан алуан бұтақтарымен бәйтеректік алыптығын танып отырған түрік халықтарының ресми тарихта арғы шығу тегі беймәлім IV-VI ғасырларда Алтайда пайда болған жаңа, жас халыққа айналып жүргені қазір баршаға аян. Бұл тарихқа жасалған қиянат еді», — деп жазылыпты [11, 2-б.].

Бізде онымен бірге опынамыз, бұл бағыттағы ой, байлам, қорытынды тұжырым және пікірлерді сығымдап білдірсек, түрік сөзінің, түркі атауының, түркі жазуының туып қалыптасуы жайлы көптеген шетел ғалымдары өз ойын, тұжырымын ертеден-ақ білдірген. Бұған қосарымыз, көшпенділермен әр кез қақтығыста болған ежелгі қытайлар да көне түркілерге бірнеше ат қойған. Біздің бабаларымыз үстемдік танытқан қарсыласына есесін жібермеген. Оған танымал ғалым М. Орынбековтің: «Қытай жазбаларының білдіргеніндей, ғұндар б.з.б. XII ғасырларда қытай патшалығымен үнемі қақтығысқа түсіп отырған», — деп жазғаны айғақ [12, с. 70]. Олар қытай қамалын да көне түркілерден қорғану бағытында орнатқаны тарихи деректерден белгілі. Сондықтан табғаштар күйінгеннен түркі деп атауға аузы бармаған сияқты. Осы жәйт туралы біз ілгеріде жазған еңбекте: Қытайлар көшпелілерді «тағылар» деп атап, осы сөзді «түркі» атауының орнына қолданған», — деп жаздық [13, 21-б.].

Бұл күрделі тақырып төңірегінде зерттеу жасаған белгілі оншақты ғалымдардың ішінде сол өзекті мәселеге тереңдете талдау жасап, өз байламын айтқан ғалымдардың бірі профессор Л.Н. Гумилев. Ол көне түркілерге «түрік» яки «түркіт» деген ат» қашан және қалай берілгенін тарихи деректермен дәлелдеп түсіндіруге тырысады. Бұл орайдағы оның келтірген мәліметтері профессор С.Г. Кляшторныйдың тұжырымдарымен сәйкес келеді. Ал тіпті, оқиға болған уақытты көрсетуде алшақтық байқалмайды. Мысалға, Л.Н. Гумилев: «Ашин Хәсиді билеген Хун кінәзі Муганға бағынып

тұрған. 439 ж. Хундарды жеңіп, Хэсиді Вэй империясына қосып алған кезде, «Ашина бес жүз үймен жужандарға қашып барды да, Алтай тауының күнге бетіне қоныстанып, жужандарға темір өндіріп беріп тұрады», – деп жазса [5, 22-б.], зерттеуші С.Г. Кляшторный: «Когда северовэийский император Тай У-ди уничтожил Цзюйцюй (439 г.), Ашина (вождь племени) с пятьюстами семей бежал к жу-жу (жуань-жуаням). Они (племя ашина) жили из рода в у гор Циньшань (Алтай) и занимались обработкой железа» (Суи шу, Цз 84», – деп мәлімет ұсынады [4, с.106]

Профессор Л.Н. Гумилев «түрік» сөзінің шығу тегін зерттеу барысында тағы соған қатысты күрделі мәселелердің басын қамтып өтеді. Ол: «Біздің тақырыбымыз үшін осы бір сөз тағдырының танымалы да маңызды екені сондай, оған айрықша назар аудару керек. 1500 жыл ішінде «түрік» сөзі өз мәнін бірнеше рет өзгертеді. Жоғарыда көрсеткеніміздей, V ғ. кінәз Ашиннің айналасында топталған орда, сосын VI-VIII ғғ. түрікше сөйлеген шағын халық түріктер деп аталған. Ал бірақ осы тілде сөйлеген көрші халықтар мүлде түріктер деп аталмаған. Орта және Орталық Азияның барша көшпелілерін арабдар, тілдеріне қарамастан, түріктер деп атап кеткен», – деп мәлімдейді [5, 24-б.].

Атақты ғалым Л.Н. Гумилевтың мұндағы айтайын деген ойының түйіні – барша көшпелілер б.д. VI-VIII ғасырлардан бастап «түріктер» деп аталып кеткен», – деген тұжырым жасау еді [5, 24-б.]. Л.Н. Гумилев мұнымен ғана тоқталмай, жоғарыда басын қылтитып шығарып, «шағын халық түріктер» деген сөзіне елеусіз деректермен жан енгізіп: «ал түріктер халқы, Алтай мен оның бөктерлеріне тән орманды – дала ландшафты жағдайындағы этникалық араласу нәтижесінде V ғ. аяғында пайда болған. Келгіншілердің жергілікті халықпен бір туғандай ұласып кеткені сондай, арада жүз жыл өткеннен кейін, 546 ж. олар көне түрік немесе түріктер деп аталған тұтас бір халық болып шыға келді», – деп жазды [5, 25-б.].

Қысқасы, оның пайымдауынша барша көшпелілер түркі атауын алып, халық болып қалыптасуы түркі қағандығы орнай бастаған V-VIII ғасырлар аралығы. Оған дейін түркілер Алтай бөктерінде шашылып жүріп тірлік етіпті. Сонда көшпенділер бір ғасыр ішінде түрік атауын алып, тұтас бір халық болып шыға келіпті ғой. Біздің бабаларымыз көне түркілерді, меніңше, бұдан асыра қорлау бола қоймаған шығар.

Бұрын осындай жағымсыз әрекеттерге тосқауыл қою мақсатында көне түркілер бағзы заманда өзара ортақтасып, олардың мәдениеті, өнері, әдебиеті, кәсібі, діні, дәстүрі, өмір сүру ережелері берік қалыптасып, әлемдік мәдениетке елеулі үлес қосқанына бірталай нақты деректерді тізіп келтірген едік. Сол мәліметтердің бір-екеуін дәлел үшін амалсыз сығымдап қайталайық. Мәселен, Қазақ Совет энциклопедиясында: «Байырғы сақ, ғұн, үйсін тайпалар одағының күшейіп, олардың әлеуметтік құрылымы мен шаруашылығының ілгері дамуына байланысты өркендеуі–б.з.б. 7 ғасыр», – деп жазылған [8, 98-б.].

Жалпылай білдіргенде, тақыр жерге соның түп-тегі болмаса ештеңе шықпайды. Бәрі әу бастағы тамыр жайған дәніне, мәйегіне байланысты. Бұл орайда, профессор Қ. Салғараұлының: «Түрік тілінің қайнар бастауы тұнық, онда басқа тілдің қоспасы жоқ. Түрік тіліндегі кейбір сөз түбірінің дыбысталу үнінің табиғатының төл үнімен үндесіп жатуы да осыны дәлелдейді. Өйткені, олар адамның қатысынсыз табиғаттың өзінде бар дыбыстар. Олардың сырт түрін өзгертіп құбылуы–кейінгі уақыттың, тілдік дамудың ішкі заңдылықтары негізінде түлеп, жетілудің нәтижесі», – деген дәйекте-месіндегі бірсыпыра пікірлерді қолдауға болады [11, 90-б.].

Турасына көшсек, тіл – жаратылыс сыйы. Сонымен бірге тілдің де архетипі бар. Осы сала жөнінде зерттеу жасаған сандаған ғалымдардың болжам, тұжырымы табиғат-анаға барып түйіседі. Жинақтай пайымдағанда архетип–ататип – жалғыз жаратушы, соған барып тіреледі. Ал Қ. Салғараұлының: «Жалпы адамның тегі зәу-затына тартса, сөздің тегі түбірге тартады. Бұл – сөздің түбірі өзгеріссіз сақталып, тек соңынан жалғау, жұрнақ жалғануы арқылы туынды сөз жасалып, түрленетін түрік тілінің төл қасиетінен туындайды. Сол себепті де түбірді «сөздің төркіні» деп тануға тиіспіз», – дегені

бұрыннан санаға ұялаған байлам болса да иінді тұста орынды айтылған пайымдау [11, 90-б.].

Одан әрі Қ. Салғараұлы: «Сондықтан бұл арада төрелікті сөздің өзіне барып, ана тілімізде бар қазіргі тұр, тұр, тұр түбірлес сөздердің түрленгендігі мағыналарының мәнін ашу арқылы ой таразысына салып көрелік.

Тұр – кескін, бейне, өрнек.

Тұр – көне замандарда тұр бірлестігін құрған байырғы тайпалардың арғы тегінің жиынтық аты.

Тұр-ан – тұр тайпасының елі, отаны.

Тұр-а – тұзу, тік; ауыспалы мағынасында әділ (тура биде тұған жоқ), – деп түбір сөзге талдау жасайды [11, 91-92-бб.].

Ең көне заманда даңқы дүниеге жайылып, дұшпанын дүрліктіріп, оларды ерлігімен тізе бүктірген біздің арғы бабамыз тұрандардың қаһармандық істері әлемдегі діндік мұралардың атасы атанған, ең беріден санағанда б.з.б. VIII-VII ғасырлар аралығында жасалған тұңғыш көлемді кітап, даналық мұра «Авеста» шығармасына енген. Қ. Салғараұлы айтқандай, «Сөздің тегі түбірге тартады. Тек соңынан жалғау, жұрнақ жалғануы арқылы туынды сөз жасалынып түрленетін» болса, «Тұр-ан-тұр тайпасының елі, отаны» болса, «Түрік» сөзі, «түркі» атауы қасиетті «Авестаға» енген «Тұран» атауынан бұрын немесе қатар жасалуы мүмкін.

Біздің бұл болжамымыз Қ. Салғараұлының: «Міне, осы айтылғандардан ой қорытсақ, көне ирандықтардың зороастризм діні кітаптарының жиынтығы – Авестада көне Иранның солтүстік шығысын мекендеген халықтардың бәрін «Тұрлар» деп атауын, сол халықтардың әу бастағы жұрт таныған төл аты деп мойындап, ал осылардың кейін өзара бірігіп елеулі ел болып, төңірегіне танылған кезіндегі ортақ атын «түрік» деп қабылдаған жөн ғой дейміз», - деген сөзі біздің пайымдауымызбен үйлесім табады [11, 94-95-бб.].

Одан әрі Қ. Салғараұлының: «Бұдан шығатын жалпы тұжырым мынау. Б.з.б. VI мыңжылдықтан шумер, ассирия жазбаларында «türkis», «türükki», «turuq» деп белгіленген, б.з.б. XII-VIII ғғ аралығында қытай дерегінде «truk» – деп хатқа түскен, шығысы Хуанхэден (Сарыөзен) батысы Месоптомияға (Қос өзен) дейінгі алып аймақта түрүк атты белгілі қауымдар, тайпалар, тайпалық бірлестігі (конфедерация) өмір сүрген», – деген сөзін қоссақ [11, 46-б.], түркі сөзінің туындау түйіні шешіліп қалуы сөзсіз.

Осындайда айрықша таңдандыратын жәйт-түрік сөзінің туындауы, түрік атауының пайда болуы, Л.Н. Гумилевтің ұйғарымынша түріктердің «тұтас бір халық болып шыға келуі» Ашина атымен бас қосқан «бес жүз шаңырақ» қытайдан Алтай қойнауындағы жужандарға қашып барғаннан кейін ғана пайда болады. Бұрын сөз арасында білдіргеніміздей, бұған Л.Н. Гумилевтің: «Қашқындар келіп шыққан Монғол Алтайдың сілемдерін Хуннан тарап, түрік тілінде сөйлейтін тайпалар мекендейді екен. Кінәз Ашинаның нөкерлері осындағы байырғы жұртқа сіңісіп, кетеді де, оларға «түрік» яки «түркіт» деген ат береді. 546 ж. олар көне түрік немесе түркіттер деп аталатын тұтас бір халық болып шыға келеді», – деп жазғаны айғақ [5, 24-25-бб.].

Тіпті қытайлар да Алтайға қашып кетіп қалған Ашина төңірегіне шоғырланған шағын жұртты «Тю-кю» деп атапты. Тағы бір қызығы, Ашина басқарған бес жүз шаңырақ бұрын монғол тілінде сөйлеген. Олар да Алтайға қоныс аударғаннан кейін түрік болып кетіп, монғол тілін мүлде ұмытады. Оған Л.Н. Гумилевтің: «VI ғ. орта кезінде Ашина руының халайығы оның серіктері біржола түрікте-ніп, монғол тілінің нышанын тек өздері ала келген атақтарында ғана сақтап қалған деп ойлауға болады», – деп жазғаны дәлел [5, 24-б.]. Тосын бұйрық шығарып, әскери қатал қысыммен тоқтаусыз әрекет жасағанның өзінде мұндай ырыққа көнбейтін жұмыстар тездетіп жүзеге аса қоймас, оған ондаған ғасыр уақыт керек.

Ашина есімін еске алып, ой таразысына салып, саралап, топшылау жасаса, ол түркі қағандығын орнату қарсаңында ғайыптан пайда болған құдірет сияқты, яғни көктегі құдай тәрізді елестейді. Оның

аңыздық бейнесі де нақты айқын емес, бұлыңғыр. Қазірге дейін аса зор дарын иесі болмаса, кез-келген жазушының қолынан келе бермейтін типтік бейне аңыздық шығармаларда мәңгілік тозбастай етіп жасалынған. Сондай-ақ түркі қағандығын орнатуға бастау болған Ашина өмірде өшпестей іс-әрекеті қалған тарихи тұлға болуы керек қой. Оған қатысты жинақталған азды-көпті мәліметтерден оның тарихи тұлғасы байқалмайды. Ол көкте қалқып жүрген жақсылық тілеуші аруаққа ұқсас елес сияқты.

Түркі қағандығын орнату жорығында жүрген тайпа көсемі болса, Орхондағы биік қабырға тастарға жазылған жорық жыр дастандары: Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, Онгин, Күлі-Чұр, Татпар (Құтылық) қаған, Ел Етміш Йабғұ, Күлтархан, Орду-балық және басқа жазба ескерткіштерді түгел оқып шыққанда «Ашина» деген сөзді кездестіре алмадық. Ал Енисей, Талас бойындағы тастағы жазбаларда да, Түрфаннан табылған «Ырқ бітіг»– «Алдыңды болжап бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағынан да «Ашина» деген атау кездеспеді.

Түркітанушы Қ. Сартқожаұлы Қытайдан қашып шығып Алтайдағы жужандарды паналап, соларға темір өндіріп беруші болған «Бес жүз шаңырақты» басқарған Ашина жайлы айтпақ ойын қорытып: «Ашина» атауына жоғарыда талдау жасалды. Ол тайпа атауы емес, қасиеттілікті (сокральность) білдіретін анықтауыш «көк» деген сөз», – деп жазады [13, 68-б.].

Басқасын былай қойғанда, Монғолия жеріндегі көне түркілер биік қабырға тастарға түсірген жазба ескерткіштерді зерттеген ғалымдардың көбісі Ашинаны тайпаны билеуші, түркі қағандығын орнатушылар соның ұрпағы деп көсіле жазған болатын. Мәселен, профессор Л.Н. Гумилев: «Кінәз Ашинаның нөкерлері осындағы байырғы жұртқа сіңісіп кетеді», – деп жазады да, бірақ, олар «артына із қалдырмай құрып кетіп жатқан», – деп түйіндеу жасайды [5, 22-б.]. Ендеше ондай күдік тудыратын жәйттерді неге дабыра қылып көрсетуге жол берілді. Бұл орайда түрік қағандығын орнату жайлы жорықтарды алғашқы зерттеген ғалымдар Ашинаны ру, кінәз, тайпа басшысы етіп көрсетіп жіберген. Кейін бұл салаға қалам тартқандар сол дайын дерек, мәлімет, атауларды нанымдылықпен пайдаланған.

Ашина атауы жайлы айтпақ ойды жинақтап білдірсек, көне түркі дәстүрінде және қазақ халқының өміріне бекем сіңген қасиет – әр тайпаның өзінің елін, жерін жаудан қорғауда бірлікке, бір тудың астына жиналуға шақыратын, сондай-ақ жауға қарсы аттанғанда сыйынатын атаулы ұраны болған. Меніңше, Ашина атауы – түркі қағандығын, түркі империясын орнату жолындағы жорықтарда көк түрік ел билеушілері мен әскер қолбасшыларының және барлық жауынгерлердің ортақ ұраны болса керек. Ақиқатында түркілік рухты оятатын ортақ атау – қолбастаушы күш есебінде танылады.

1 Бартольд В.В. Сочинения. Т.5. – М.: Наука, 1968. – 759 с.

2 Жас Алаш // 1 ақпан 2005 ж.

3 Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. - Алматы: «Дайк-Пресс». 2001. – 220 с.

4 Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Изд. «Наука», 1964. – 214 с.

5 Гумилев Л.Н. Көне түріктер. - Алматы: Білім. 1994. – 502 б.

6 Еңсегенұлы Т. Көне түркі руна жазба поэзиясы. 2-том. «Ырқ бітіг». - Алматы: «Тоғанай Т», 2014. – 326 б.

7 Еңсегенұлы Т. Қорқыт ата әлемі. - Алматы: Білім, 2000. – 290 б.

8 Қазақ Совет энциклопедиясы. 2-том. - Алматы: 1973. – 639 б.

9 Аджи М. Полюнь полевецкого поля. – М.: ТОО и Пик-Конспект». 1994. – 315 с.

10 Затов Қ. Зороастризм және мәдениеттер сұхбаты. Кан.дисс. - А., 1998. –150 б.

11 Салғараұлы Қ. «Түрік әлемі (Тарихты қайта пайымдау)». – Астана: «Елорда», 2000. – 474 б.

12 Орынбеков М. Предфилософия протоказахов. - Алматы: «Өлке», 1994. – 207 с.

13 Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. - Астана: Арыс, 2007. – 301 б.

14 Еңсегенұлы Т. Әдебиетіміздің бастауы – «Авестада». - Алматы: «Ғылым», 1996. – 214 б.

Аннотация

Токболат Енсегенулы, Сейілхан Токболат СМЫСЛ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА ТЮРК ЛЕЖИТ ГЛУБОКО

Вокруг затрагиваемой темы неперестают возникать множество споров, домыслов. К примеру, известный ученый С.Г.Кляшторный приводит данные древних легенд, повторяя ранее высказанные мнения о значении и происхождения слова «тюрк». Он посвоему повторяет гипотезы исследователей этой сферы и выдает их за открытие. Например, профессор Н.Л.Гумилев утверждал, что название «тюрк» впервые появилось в V веке, а по приведенным данным С.Г.Кляшторного, племя под названием «тюрк» якобы начала существовать приблизительно в V веке.

Также, китайцы называли «Ту-кю» группу людей, собранных под начало Ашина хана. Это слово П.Пельо переводит как «Туркют» заключив его значение, как «тюрки». Словом, ряд зарубежных ученых тюркологов придерживаются той позиции, что объединение тюркских племен в единый народ с присвоением названия «тюрк» берет начало с князя Ашина, собравшего под свое крыло пятьсот семей, то есть в период V-VI века нашей эры. Многие ученые не поддержали подобные гипотезы, раскрывая свои уместные заключения. В данной статье затрагивается этот актуальный вопрос.

Значимые слова: Тюрк, Ашина, древние тюрки, каганат, Алтай.

Annotation

Tokbolat Ensegenuly, Seiilkhan Tokbolat THE MEANING OF THE WORD TURK IS DEEPLY

Around the affected threads incessant raises a lot of controversy, speculation. For example, the famous scientist S.G.Klyashtorny cites ancient legends, echoing previously expressed opinions about the meaning and origin of the word "Turk". He repeats the hypothesis the researchers own way this sector and provides them for the discovery. For example, Professor N.L.Gumilev claimed that the name "Turk" was first introduced in the V century, and from the data S.G.Klyashtorny tribe called "Turk" supposedly came into existence around the V century.

Also, the Chinese called "Tu-kyu," a group of people gathered under the command of Khan Ashina. This word P.Pelo translates as "Turkyut" concluding its value as "Turks." In short, a number of foreign scientists of Turkic studies adhere to the position that the union of Turkic tribes into one nation with the assignment of the name "Turk" originates from Prince Ashin, gathered under his wing and five hundred families, during the period V-VI century AD. Many scientists did not support such a hypothesis, revealing their relevant conclusions. The article dealing with this urgent issue.

Key words: Turk, Ashina, the ancient Turks, Khanate, Altai.

ОӘЖ 811.512.122'342 9

ИНТОНАЦИЯ - ИНТОНОЛОГИЯНЫҢ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Жалалова А.М. - *Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан*

Қазақ тілінің интонациясы ұзақ жылдар бойы тілі білімінің зерттеу объектісі болған жоқ. Осы уақытқа дейін интонациялық зерттеулер фонетика мен синтаксистің аясында қаралып келді, сондықтан да, интонацияның потенциалды және функционалды мүмкіндіктері мен өзіндік қасиеттері зерттелген жоқ. Бірақ, қазақ тіл білімінде 90 жылдары ғылымның жаңа саласы *интонология* пайда болғалы бері ол тек қана шешендік сөз өнері мен сахна өнерінің көлеңкесінде қалып қоймай, интонацияны көп қырлы, кең ауқымды тілдік құбылыс ретінде бірнеше аспектілерде қарастыру мүмкіндігі туды. Қазақ лингвистикасында интонациялық зерттеулер XX ғасырдың 20 жылдары А.Байтұрсынов, Қ.Жұбановтың еңбектерінде кездеседі. Солардың ісін жалғастырған С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, А.Ысқақов, Ә.Хасенов, Ш.Сарыбаев, Т.Кордабаев, І.Кенесбаев, Г.Мусабаев, Ш.Әуелбаев, Қ.Қабиева, А.Джунисбеков, К.Аханов, Ж.Аралбаев, Ә.Нұрмаханова, Н.Түркбенбаев, З.Базарбаева секілді ғалымдар қазақ тілінің интонациясын теориялық жақтан зерттеумен қатар, орта және жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдарын даярлап, интонологияның ғылым саласы ретінде дамуына үлкен үлес қосты.

Тірек сөздер: интонология, интонация, просодикалық сипаты, суперсегмент, екпін.

Тіл білімінде *интонология* өз алдына жеке сала ретінде қалыптасқалы бері оны ғылыми тұрғыдан қарастыруға ғалымдар ерекше көңіл бөліп келеді. Әсіресе, қазіргі кезде қазақ тілінің интонациясы тіл білімінің әртүрлі деңгейлерінің нысаны болып, жан-жақты зерттелуде. Зерттеу нәтижесінде қол жеткізген ғылыми-теориялық тұжырымдар жалпы тіл біліміндегі және қазақ тіл біліміндегі интонация қызметінің әрі қарай дамуына септігін тигізуде, сондай-ақ, теориялық және экспериментальды фонетика, интонология, прагмалингвистика, мәтін лингвистикасы мен публицистикалық стильге

байланысты зерттеулерді толықтырды десек қателеспейміз.

Қазіргі тіл білімінде интонацияны зерттеп жүрген ғалым - интонолог З.М.Базарбаева: «Қазақ тілінің дыбыс жүйесі тек сегментті фонетиканың аясында ғана емес, суперсегментті фонетика тұрғысынан да зерттеліп жатыр. Себебі, тілдің фонетикалық жүйесі оның сегменттік бөлшектерінен, сөздердің дыбыстарынан ғана тұрмайды, ол тілдің күрделі суперсегментті деңгейін, яғни сөйлемдердің, мәтіннің жалпы интонациялық сипатын да қамтиды. Сөйлеу тілінің суперсегменттік, просодикалық ерекшеліктері қазіргі заман талабына сай тіл білімінің терең үнілуді қажет ететін маңызды проблемалардың бірі болып саналады», - деп жазды [1:3]. Тілдің суперсегменттік, яғни интонациялық деңгейін алып қарасак, оның сөйлеу тілінде көрініс тауып, түзілуін де, атқаратын қызметінің де әр жақты, өте күрделі екенін көреміз. Сондықтан да соңғы кезде жалпы тіл білімінде жоғарыда айтылған тілдің суперсегменттік, интонациялық деңгейіне ерекше назар аударылып жүр. Суперсегментті фонетика - сөйлеу тілінің интонациялық жүйесін, оның қызметін, бірліктерін, компоненттерін (әуен, қарқын, интенсивтілік, ырғақ, екпін, ұзақтылық, дауыс реңкі т.б.) тіл білімінің басқа салаларымен (синтаксис, семантика) байланысты қарастырады. Әсіресе, қазақ тілінің интонациясы тіл білімінің әртүрлі деңгейлерінің нысаны ретінде жан-жақты зерттелуде. Күрделі мәтіндердегі интонацияның компоненттері экспериментті зерттеу арқылы айқындалды. Сөйлеу тілінде интонацияның әуен, қарқын, үдемелік, кідіріс, дауыс реңкі деп аталатын компоненттерінің бірімен-бірі тығыз байланысты екенін, бірақ олар сөйлемнің барлық түрлерінде әр уақытта бәрі бірдей орын алады және бәрі бірдей тыңдаушыға анық естіледі деп айту қиын. Олар өзара түрлі қарым - қатынасқа түсіп, сөйлемнің әр - алуан түрлерін түзуші, оларды бір-бірінен ажыратушы қызмет атқарады.

Интонацияның компоненттері тілдердің бәрінде қолданылатын универсалды просодикалық тәсіл болып табылатындықтан, просодикалық тәсілдердің әуені, қарқыны, кідірісі барлық тілдердегі синтагмалар арасындағы мағыналық қарым-қатынасты білдірудің универсалды әдісі болып саналады. Әр тілдегі просодикалық тәсілдердің көрінісі сол тілдің интонациясының жалпы ерекшелігіне байланысты. Мысалы, ағылшын тілі интонациясының әуеніне әсер ететін, оның ерекшелігін түзетін осы тілде сөйлейтін ұлттың сөз екпіні. Ал қазақ тілін алатын болсақ, мұнда әр сөзге түсетін екпін жоқ екені белгілі.

Қазақ тіл білімінде ең алғашқы интонациялық зерттеулер А.Байтұрсынов, Қ.Жұбановтың еңбектерінен бастау алады. А.Байтұрсынов тілдегі интонацияның маңызды компоненті ретінде қазақ тілінің сөз екпінін, оның функциясы мен табиғатын туыстас емес поляк, орыс, француз, чех тілдерімен салыстыра - салғастыра отырып, тілдерді екі топқа бөледі:

- 1) шектеулі, тиянақты екпін функциясы бар тілдер;
- 2) әркелкі, жылжымалы екпін функциясы бар тілдер.

Осы зерттеулердің нәтижесі бойынша А.Байтұрсынов: «Орыс тілінде екпін буыны бір сөздің басында келсе, екінші сөздің ортасында, үшінші сөздің аяғында келеді, ол әр жерде көшкілеп жүреді, қазақ тілінде екпін буыны сөздің я аяғында келеді, я аяғына таяу буын болып келеді. Екпін буыны аяғында келетін сөздерімен, қазақ тілі француз тіліне ұқсас» - деген тұжырым жасады [2:190]. Қазақ тіліндегі өлең шумақтарының просодикалық тәсілдердің теориялық негізін жасаған да А.Байтұрсынов. Оның қазақ тілі интонациясының негізгі ерекшелігін сипаттаған тұжырымы қазіргі тіл білімінде экспериментальды зерттеу әдісімен дәлелденіп, қазақ тілі интонациясының теориялық негізін қалауға әсерін тигізді.

Қазақ тілінің просодика мәселесі Ж.Аралбаевтың «Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер» (1979) атты еңбегінде берілген. Ғалым екпіннің функционалдық қызметіне байланысты тілдерді 3 топқа бөледі:

- 1) әркелкі - жылжымалы екпінмен айтылатын тілдер (орыс тілі);
- 2) шектеулі екпінмен айтылатын тілдер (чех, армян, түркі тілдері, финугор, поляк, монғол тілдері);
- 3) шектеулі, екпін фонетикалық сөздің соңына түсетін тілдер (француз) тілі.

Қ.Жұбанов интонацияның эмоционалды функциясына көп көңіл аударады: «Адам көңілінің түрлі күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді. Сондықтан, сөздің әнінің арқасында хабардың өзін ғана емес, сөйлеушінің көңіліне сол хабардың қалай тигенін, немесе қалай тиген етіп көрсеткісі келетінін білеміз. Адамның көңілі қобалжуының түрі көп; тіпті ұшы қиыры жоқ десек те болады. бұларды білдіруге арналған амалдық дауыс сазының да түрі көп» [3:217].

XX ғасырдың 40 жылдарына дейінгі интонациялық зерттеулердің объектісі - интонацияның просодикалық жүйесі және оның талдау әдістері болды. Әсіресе, сол кезеңдегі интонацияның компоненті – әуенді зерттеуге көп көңіл бөлінді. Мұның себебі, әуен интонацияның басқа компоненттеріне қарағанда физикалық талдау жасауға ыңғайлы екендігіне байланысты сияқты. Экспериментальдық фонетиканың дамуына байланысты интонацияның акустикалық табиғаты мен оның

лингвистикадағы көрінісі ғалымдардың зерттеу жұмысының өзегіне айналды. Осы кездегі сөйлемнің суперсегменттік талдау әдістері мен олардың функционалды мүмкіндіктерін анықтауда Н.Sweet (1892), D.Jones (1909), В.А.Богородицкий (1917), В.Н. Всеволодский - Гернгросс (1922), N.Pernot (1930), S.Karcevskij (1931), M.Grammont (1933), S.C.Boyanus (1936), Л.В.Щерба (1937) үлкен үлес қосты [1: 10].

Қазақ тіл білімінде С.Аманжолов (1940), Н.Сауранбаев (1948), М.Балақаев (1950), А.Ысқақов, Ә.Хасенов (1951), Ш.Сарыбаев (1959), Т.Қордабаев (1961), І.Кеңесбаев (1962), Г.Мусабаев (1962), Ш.Әуелбаев, Қ.Қабиева (1972), А.Джунисбеков (1972), К.Аханов (1972), Ж.Аралбаев (1979), Ә.Нұрмаханова (1979), Н.Түркбенбаев (1981), З.Базарбаева (1991) және т.б. ғалымдардың еңбектерінде интонацияның құрылымы, мәні және оның сөйлемдегі рөлі мен көріністеріне берілген сипаттамалық зерттеулер орын алған. С.Аманжолов: «Интонация дегеніміз жеке сөздің я бір топ сөздің, не сөйлемнің көтеріңкі екпінмен, дауыстың ерекше мәнге лайық басым айтылуы, қандай сөйлем болсын, мейлі ол екі сөзден, немесе бір сөзден құралған сөйлем болса да өзіне тән интонация болады», - деп анықтама берді [4:62]. Н.Сауранбаевтың зерттеулерінде интонацияның күрделі сөйлемдерде үлкен рөл атқаратыны тілге тиек болса, Т.Қордабаевтың еңбектерінде интонацияның күрделі сөйлем компоненттерінің арасындағы байланыстырушы қызметін атқаратындығына көп көңіл бөлген. І.Кеңесбаев пен Г.Мұсабаевтың 1962 жылы бірігіп жазған «Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика)» атты студенттерге арналған оқу құралында интонацияның компоненті - екпіннің түрлерінің (динамикалық, фразалық, музыкалық) функционалды мүмкіндіктеріне сипаттама береді. Ш.Сарыбаев «Междометие в казахском языке» (1959) атты еңбегінде одағай сөздерге талдау жасау арқылы олардың әуендік контурының түрлерін (жоғары, төмен, біркелкі, үзік) айқындайды. А.Нұрмаханова «Қазіргі қазақ тілі» (1979) атты студенттерге арналған оқу құралында интонация мен оның компоненттеріне анықтама бере келіп, интонацияның екі функциясын (эмоционалды – экспрессивті, лексика-грамматикалық) айқындап береді.

Интонацияның тіл біліміндегі жүйесі, алатын орны, интонация компоненттері мен интонемалар, интонацияның синтаксис пен семиотикаға қатысымы, интонацияның просодикалы және прагмалингвистикалық аспектілері, оның поэтика және проза тіліндегі, көркем мәтін дискурсындағы көрінісі бүгінгі күннің әлі толық зерттеліп болмаған өзекті мәселелерінің бірі. Ғалымдардың интонология саласындағы зерттеу нәтижесінде қол жеткізген ғылыми-теориялық тұжырымдары жалпы тіл біліміндегі және қазақ тіл біліміндегі интонация қызметінің әрі қарай дамуына, сондай-ақ, теориялық және экспериментальды фонетика, интонология, прагмалингвистика, мәтін лингвистикасы мен публицистикалық стильге байланысты зерттеулерді толықтыруға септігін тигізеді деп ойлаймыз.

1 Базарбаева З.М. / *Казахская интонация*. - Алматы, 2008.

2 Байтұрсынов А./*Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер*. - Алматы, 1989.

3 Жұбанов Қ./ *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. 1999.

4 Аманжолов С.А./ *Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы*. - Алматы, 1994.

Абстракт

Жалалова А.М. - Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ИНТОНАЦИЯ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЕ ИНТОНОЛОГИИ

Вопросы казахской интонации долгое время не было объектом языкового исследования. До сих пор исследование интонации рассматривалась в рамках фонетки и синтаксиса, по этой причине потенциально - функциональные возможности и своеобразные свойства интонации не были изучены. Но, с появлением в казахской лингвистике нового направление – интонологии в 90 –х годах интонация не могла оставаться только лишь в тени ораторского и сценического искусства, появилось возможность глобального изучения этого многостороннего языкового явления в разных аспектах речи. В 20г. XX века в казахской лингвистике впервые появились интонационные исследования в трудах А.Байтұрсынова, К.Жубанова. Их последователи, ученые такие, как С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, А.Ысқақов, А.Хасенов, Ш.Сарыбаев, Т.Қордабаев, І.Кеңесбаев, Г.Мусабаев, Ш.Ауелбаев, Қ.Қабиева, А.Джунисбеков, К.Аханов, Ж.Аралбаев, А.Нұрмаханова, Н.Түркбенбаев, З.Базарбаева внесли большой вклад в становлении интонологии как отдельное направление науки. Они рассматривали не только теоретическую сторону интонации, появились учебные пособия для школ среднего и высшего образования.

Ключевые слова: интонология, интонация, просодические характеристика, суперсегмент, ударение.

Abstract

Zhalalova A.M. - Kazakh National Pedagogical University named after Abai

INTONOLOGY AS THE RESEARCH OBJECT OF INTONOLOGY

Problems of Kazakh intonation were not the subject of linguistic research for a long time. Until now intonation has

been viewed only in the sphere of phonetics and syntax, therefore the potential and functional opportunities and peculiar characteristics of intonation were not studied. But with the appearance of the new direction of the Kazakh linguistics - intonology in 90th years could not hidden only in the shadows of public speaking and performing arts, it will be able to explore the global multi-language phenomenon in various aspects of the speech. In 20th years of XX century in the Kazakh linguistics first intonation studies appeared in the works of A.Baitursynov, Zhubanov. Their followers, scientists such as S.Amanzholov, N.Sauranbaev, M.Balakaev, A.Yskakov, A.Hasenov, Sh.Sarybaev, T.Kordabaev, I.Kenesbaev, G.Musabaev, Sh.Auelbaev, K.Kabieva, A.Dzhunisbekov, K.Ahanov, Zh.Aralbaev, A.Nurmahanova, N.Turkbenbaev, Z.Bazarbaeva made a great contribution in the development of intonology as a separate science. They considered not only the theoretical aspect of intonation, also they prepared textbooks for secondary and higher education schools.

Key words: intonology, intonation, prosodic characteristics, supersegment, stress.

УДК 81'37

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЫСКАЗЫВАНИЙ С ПРОХИБИТИВНОЙ СЕМАНТИКОЙ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)

Жумабекова Б.К. - Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова
Кандидат филологических наук, доцент, зав. кафедрой «Иностранные языки»

В данной статье рассматриваются прагматические аспекты высказываний с прохибитивной семантикой в сопоставительном аспекте (на примере казахского и немецкого языков). Для экспликации высказываний с семантикой запрета используются разноуровневые средства в сопоставляемых разноструктурных языках. Выявлены сходные и различные средства их реализации. Фоном для описания является речевая среда, включающая в себя интенции адресанта, отношения между коммуникантами, их социальный и возрастной статус. Раскрыты функции языковых средств и особенности языковой картины мира казахского и немецкого народа.

Ключевые слова: прагматические аспекты, семантика запрета, интенции адресанта, социальный, возрастной статус.

Исследование человеческого фактора в языке обуславливает закономерный интерес для лингвистов с точки зрения прагматики. Прагматика в широком понимании – это «совокупность условий пользования языком (формирование высказывания с установкой на определенное речевое воздействие)» [1, с. 131]. При этом под воздействием понимается приказ, просьба, угроза, обещание, предупреждение и т.п., и, таким образом, прагматика выступает, как замечает Г.В. Колшанский, уже не как сама коммуникация, а как практический результат коммуникативного воздействия. Прагматика включает в себя как интра-, так и экстралингвистические факторы, способствующие достижению определенной цели, содержащейся в речевом акте.

Коммуникация в целом и речевой акт в частности всегда целенаправленны, т.е. связаны с интенцией говорящего, которая составляет основание для высказывания говорящего. Признано, что волеизъявление, лежащее в основе любой побудительности, относится в своей сущности к сфере прагматики.

Запрет есть вариант общего, инвариантного значения побуждения и при рассмотрении коммуникативно-прагматических аспектов высказываний с семантикой запрета (с прохибитивной семантикой) важен учет экстралингвистических факторов, включающих в себя интенции адресанта, отношения между коммуникантами, их социальный и возрастной статус.

Прохибитивное – в переводе с английского языка означает запретительное. Запретительное значение тесно связано со значением приказа не только семантически, но и формально-грамматически. Запретить – значит не позволить что-нибудь делать.

В.И. Карасик определяет коммуникативную ситуацию запрета как лишение права совершать что-либо и выделяет в ней «следующие компоненты»:

- а) тот, кто налагает запрет, т.е. обладает правом на запрет;
- б) тот, кто выражает запрет, т.е. формулирует запрет как перформатив;
- в) тому, кому адресован запрет;
- г) запретное потенциальное действие;
- д) санкция, т.е. наказание за нарушение запрета;
- е) реальная причина запрета;
- ж) называемая причина запрета;
- з) сфера запрета;
- и) срок действия запрета;
- к) место действия запрета;

л) тональность запрета (степень категоричности)» [2, с. 65]. При этом он подчеркивает, что в определенных ситуациях некоторые из компонентов не дифференцируются, например, наложение и выражение запрета или реальная и называемая причина. И далее, «между участниками данной коммуникативной ситуации по определению существуют отношения статусного неравенства. Запрещающий должен иметь право на запрет» [2, с. 65]. В.С. Храковский делит отрицательные побудительные предложения на две группы: прохибитивные и превентивные. В прохибитивных каузируется неисполнение контролируемого действия и они имеют значение запрета [3, с. 35]. Для запретительного значения характерно наличие отрицательной формы глагола в казахском языке и отрицаний *nicht*, *nichts*, *keinesfalls* в немецком языке в побудительных высказываниях.

Доминантным средством выражения запрета является морфологическое средство – повелительная форма глагола в обоих сравниваемых языках.

В казахском языке это высказывания с центральной формой императивной парадигмы – 2-е лицо в отрицательной форме.

При образовании отрицательной формы к корню глагола присоединяются сначала суффиксы отрицания (-ма/-ме, -ба/бе, -па/-пе), а затем следуют окончания повелительного наклонения: кел-медер, же-ме-ңиздер.

– *Мына үйіңді жайлауға апарма, қайын ағаңа бер. Болды, болды, ашпа аузыңды!...* (F. Мүсірепов)

«Степень категоричности запрета варьирует от предельно жесткого лишения права совершать обозначенное действие до мягкого совета, иногда маскируемого в виде просьбы» [2, с. 67]. В нашем случае, на первый взгляд совет переходит в жесткий запрет. В первом высказывании глагол во 2-ом лице единственного числа повелительного наклонения имеет отрицательную форму, т.к. к корню глагола примыкает отрицательный суффикс *-ма* и репрезентирует семантику запрета. Повторение глагола *болды* (статуальное слово) придает оттенок нетерпения и требования немедленно прекратить действие. *Ашпа аузыңды* – фразеологизм, имеющий запретительное значение. Фразеологизмы – устойчивые сочетания слов, выраженные яркими, образными единицами, являются важным экспрессивным средством языка.

– *Қойшы! Жоқты айтпай!* (F. Мүсірепов)

Семантика глагола в первом высказывании, стоящем во втором лице единственного числа повелительного наклонения, имеет прохибитивное значение; аффикс *-шы* использован для выражения нетерпения. Следующее за ним высказывание *жоқты айтпай* по смыслу повторяет первое и усиливает значение запрета. Коммуниканты – знакомые, равные по возрасту и по социальному положению, общение происходит в неофициальной обстановке.

– *Fürchten Sie nichts! – sagte er, machte eine Pause und stellte sich die Gedenktafel vor, – ich werde bleiben.* (H. Mann)

Прохибитивную семантику придает данному высказыванию отрицательное местоимение *nichts* и указывается причина, по которой нужно выполнить/не выполнить данное действие. Глагол выражен формой вежливого обращения, обращение относится к единственному числу. Коммуниканты – незнакомые, равные по возрасту и по социальному статусу, сфера общения – неофициальная.

К конституенту микрополя запрета, примыкающему к доминанте, относятся высказывания с перформативным глаголом *тыйым салу* в казахском языке и *verbieten* в немецком языке в сочетании со смысловым глаголом, репрезентирующие семантику запрета.

Heute lief Holt dem Wachtmeister in die Arme. „Ich muß Ihnen das nun doch verbieten“, – meinte er. (D. Noll)

Der Priester erhob verzweifelt die hohle Stimme:

– *Ich verbiete Ihnen, mein Herr, sich über die Religion lustig zu machen!* (H. Mann)

Перформативный глагол *verbieten* в силу своего значения самым непосредственным образом

эксплицирует семантику запрета и представляет собой само действие говорящего – запрещение. Подчеркнутая вежливость, переданная вокативом, демонстрирует более высокое социальное положение побуждаемого, в данной ситуации – духовного лица. Выражение *hohle Stimme erheben* в словах автора передает степень категоричности запрета.

К ядерным средствам экспликации семантики запрета примыкают высказывания с глаголом в форме настоящего времени изъявительного наклонения с отрицанием. В немецком языке это презенс индикатива, который типичен в ситуациях, когда адресант игнорирует точку зрения адресата, считая его обязанным выполнить высказанное им повеление [4, S. 219].

– *Keinesfalls gehst du allein! Los, Sepp, Christian, wir gehen mit. (D.Noll)*

Контекст и речевая ситуация, а именно отрицание *keinesfalls*, обстоятельство образа действия, а также отношения участников коммуникативного акта указывают на то, что данное побудительное предложение имеет прохибитивное значение. Использование формы настоящего времени усиливает категоричность повеления. В следующем за ним высказывании *los*, вокативы – имена собственные – демонстрируют степень знакомства коммуникантов, а в инклюзивной форме раскрывается смысл приказа.

В высказываниях с использованием временных форм индикатива – настоящего и будущего времени – в повелительном значении говорящий (адресант) убежден, что его требования (распоряжения) будут выполнены потому, что его социальное положение выше социального положения слушающего (адресата).

В казахском языке имеется аналитическая форма со значением категорического запрета, состоящая из причастия будущего времени на *-ушы* и отрицательной формы императива от глагола *болу*: *барушы болма*. Ее употребление возможно для 2 и 3 лица единственного и множественного числа.

– *Саған онда баруға болмайды.*

Адресатами такого запрета становятся в зависимости от ситуации дети, ученики и т.д. Подразумевается, что есть территории, куда ходить запрещается.

Форма *ашнай тұр* образована от деепричастия с вспомогательным глаголом *тұр*.

На периферии ядерных экспонентов находятся высказывания, содержащие глагол в инфинитиве с отрицанием *nicht*. Инфинитив с отрицанием *nicht* также выражает запретительное волеизъявление. Так, С.Я. Гехтляр выделяет в ситуации запрета постоянные компоненты: а) номинации коммуникативно-актуализированного нерезультативного действия, представленного как реальность или потенция; б) волеизъявление, импульс которого исходит от говорящего и направлен на слушающего (адресата) как на реального или потенциального производителя действия, запрещаемого говорящим [5, с. 48].

– *Rina! Nicht hinunterfallen! – riefen alle! (H. Mann)*

– *Nie die Haltung verlieren! – hörte Janna-Berta Opa Hans Georg sagen. (G. Pausewang)*

– *Nicht loslassen! Mutti und Vati kommen gleich, – rief Janna-Berta. (G. Pausewang)*

Непосредственно в инфинитивных конструкциях говорящий специальной лексемой не представлен. В них употреблены отрицание *nicht* и наречие с отрицательной семантикой *nie*. В данных речевых ситуациях имеет место социальное преимущество говорящего, сфера общения может быть как официальной, так и неофициальной. В казахском языке данный конституент отсутствует.

Конституент – эллиптическое высказывание, выраженное причастием 2.

– *Berühren verboten!*

В данном побудительном высказывании употреблен перформативный глагол *verbieten* в форме партицип 2 в сочетании с полнозначным глаголом в неопределенной форме, который идентифицирует прохибитивное значение. В партиципных конструкциях адресат (адресаты) определя(ю)тся в опоре на коммуникативную ситуацию так же, как и в других эллиптических высказываниях. Подобные конструкции типичны для языка военных команд. Коммуникация проходит в официальной обстановке, социальное преимущество говорящего – явное, и поэтому возраст не играет роли. Т.А. Юрова, исследуя модально-стилистическую обусловленность просодии директивных актов разрешения и запрета, причисляет к числу специфических черт языка команд официальность, точность, ясность, краткость, лаконичность и пишет по этому поводу, что «общение тем официальнее, чем дальше социальная дистанция между коммуникантами. Основная коммуникативная цель – выражение ситуативного волевого импульса и достижение понимания и выполнения подчиненным. Неравные отношения между адресатом и исполнителем (командиром и подчиненным) обусловлены

особым типом отношений военнослужащих – четкой субординацией, что определяет специфичность их речевого поведения, набор языковых средств. Категоричный характер команд запрет-разрешение предопределяет семантическую и интонационную структуру этих речевых актов» [6, с. 34].

Императивный инфинитив также часто встречается в объявлениях, предостерегающих о чем-либо или запрещающих что-либо, т.е. призывающих к чему-либо. Неличная форма глагола создает впечатление предельно безличного обращения и тогда все внимание концентрируется на самом действии.

– *Nicht rauchen!*

В призыве реализована прагматическая функция запрета, эксплицированная глаголом в инфинитиве с универсальным отрицанием *nicht*. Значение запрета пересекается с семантикой призыва.

Периферийным конституентом микрополя выступают высказывания с модальными глаголами *können* и *dürfen* с отрицанием *nicht*. Они однозначно эксплицируют значение запрета. Повелительные предложения с модальными глаголами звучат особенно категорично и твердо (*können nicht, dürfen nicht*).

Sie sagte entschlossen: – Werner, du kannst heute nicht bleiben. (D. Noll)

В повествовательных предложениях с модальными глаголами слушающий, он же исполнитель действия, явно выражен. Даже при социальном равенстве коммуникантов, маркерами чего являются вокатив – название по имени, обращение на *ты*, побуждающий находится в несколько преимущественном положении, что дает ему право запрещать. Актуализатором данной повелительной семантики является универсальное средство отрицания *nicht*. Вводящее слово *entschlossen* подчеркивает высокую степень категоричности запрета, а также определено время действия запрета. Сфера общения – неофициальная.

К данной группе относятся также повествовательные предложения, имеющие в своем составе модальный глагол *dürfen* с отрицанием *nicht*. Они выражают абсолютное, категорическое запрещение, близкое по категоричности к глаголу *müssen*.

– *Darf ich sie ihm noch zeigen? – sagt Janosch.*

– *Nein, darfst du nicht. Morgen ist ein anstrengender Tag. Macht, daß ihr ins Bett kommt! – Mit diesen Worten geht Landorf wieder. (B. Lebert)*

В данной ситуации можно выделить такие компоненты, как налагающий и выражающий запрет (они совпадают); запретное потенциальное действие, в первом предложении употреблены два отрицания: модальное слово *nein*, усиливающее категоричность приказа, и отрицательная частица *nicht*. В последующем предложении дается реальная причина запрета, т.е. по какой причине невозможно совершение данного действия. И, наконец, в третьем высказывании адресат побуждается к совершению действия. Здесь participial phrase *macht* десемантизирована, употреблена для того, чтобы побуждаемые поторопились, не затягивали осуществление действия, и служит сигналом к выполнению действия, названного в придаточном предложении. Статус запрещающего: он – воспитатель интерната дает ему право налагать запрет по отношению к адресату – воспитаннику интерната.

– *Hoffen wir's! Du darfst übrigens nicht wieder in den Laden rufen. Wehe, wenn meine Frau drinnen gewesen wäre... Auf morgen, um drei! – aber wenn du mir den Jungen nicht in Ruhe läßt, sind wir keine Freunde mehr. (H. Mann)*

Употребление подобных предложений с модальным глаголом *dürfen* плюс отрицание *nicht* считается возможным со стороны старшего по должности к своему подчиненному или старшего по возрасту к младшему, родителей – к детям, учителю – к ученикам и т.д. Односоставные предложения: наречное и предложение, выраженное предлогом и числительным, усиливают категоричность приказа; следующее за ним сложноподчиненное предложение с придаточным условия эксплицирует семантику угрозы или предупреждения в интересах адресата и означает: при невыполнении условия наступит действие, оговоренное в главном предложении, а именно – «не буду общаться».

Высказывания, имеющие в своем составе модальный глагол *müssen* с отрицанием *nicht*, имеют также прохибитивное значение.

– *Sie müssen nicht staunen, es ist so.*

– *Du mußt ja gar nicht viel reden, – antwortet Florian (B. Lebert)*

Общение происходит в неофициальной обстановке, коммуниканты знакомые, социальный статус у коммуникантов одинаковый.

Интересно отметить параллельное употребление двух модальных глаголов *müssen* – *dürfen* с отрицательной частицей *nicht*, что должно по-видимому, выражать логическую связь «внутренний долг, обязанность» и «запрет»:

– *Da dürfen wir doch nicht draußen bleiben, im Gegenteil, wir müssen unsere Auffassung stark*

überzeugend vertreten.

Эллиптические высказывания действуют чаще невежливо. Они возможны только при непосредственном общении. В большинстве случаев в таких предложениях адресат (исполнитель действия) определяется в зависимости от контекста, в опоре на коммуникативную ситуацию.

– *Halt! Nicht dorthin! Setz dich bitte zu Malen. (B. Lebert)*

Как пишет в своем диссертационном исследовании Т.С. Ярушкина: «Для выражения запрета могут употребляться предложения, содержащие глаголы с «запретительной» семантикой. В число глаголов с «запретительной» семантикой входят: глаголы прекращения действия – *aufhören, einstellen*; глаголы аннулирования: *abschaffen*; отказа от осуществления действия – *unterlassen*; глаголы отрицательного речевого воздействия – *abraten* и некоторые другие» [7, с. 76].

– *Ach, hört auf. Mit Milch kenne ich mich aus. Diese hier schmeckt nicht richtig. Habt ihr sie mit Wasser oder etwas anderem vermischt?» (W. Dirie)*

Как видно, для выражения значения запрета, в казахском и немецком языках есть много сходных конstituентов: центральные (эталонные) формы императивной парадигмы – отрицательные формы 2-го лица повелительного наклонения в казахском языке, те же формы с отрицаниями в немецком языке и форма вежливого обращения, высказывания с глаголами в изъявительном наклонении настоящего и будущего времени в отрицательной форме, с перформативными глаголами, с модальными глаголами, косвенные речевые акты, имплицитные высказывания. Если средством отрицания в казахском языке являются отрицательные суффиксы, присоединенные к глаголу, то в немецком – частица *nicht*, отрицательные местоимения и наречия.

М.М. Копыленко в своей работе «Основы этнолингвистики» отмечает, что «... подобно романтикам, В. фон Гумбольдт считает, что язык универсален по своей основе и национален по различным способам выражения» [8, с. 9].

В формулах речевого этикета, используемых в казахском языке, преобладают косвенные средства выражения запрета: например, *(бармаганың) дұрыс болар/жақсы болушы еді, (не істеуге) болмайды/тиым салынады*, что свидетельствует о манере казахов говорить иносказательно. Почитание, уважение представителей старшего мужского поколения младшими обеспечивало достаточность таких формул, как *(бармаганың) дұрыс болар/жақсы болушы еді*, которые имеют прагматический смысл запрета с оттенком совета.

Таким образом, при рассмотрении коммуникативно-прагматических аспектов высказываний с прохибитивной семантикой важен учет речевой среды, включающей в себя интенции адресанта, отношения между коммуникантами, их социальный и возрастной статус.

1 Колианский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М. Наука, 1984, 175 с.

2 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004, 390 с.

3 Груздева Е.Ю. Типология императивных конструкций. – СПб. «Наука»: С.–Петербургское отделение, 1992. – 304 с.

4 Willmanns W. Deutsche Grammatik. – Straßburg, 1966. – 398 S.

5 Гехтляр С.Я. Семантика прохибитива в императивных высказываниях с инфинитивом. Императив в разноструктурных языках. - Л., 1988. - С.48-49.

6 Юрова Т.А. Модально-стилистическая обусловленность просодии директивных актов разрешения и запрета. Диссертация на соискание уч. степени канд. Филол.наук. - Пятигорск, 1995. - 205 с.

7 Ярушкина Т.С. Побудительная функция структурно-вопросительных предложений (на материале нем. языка). Дисс. на соиск. уч.степ. к.ф.н. - Л., 1986. - 198 с.

8 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. - 179 с.

Түйіндеме

Б.К. Жумабекова - Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова Кандидат филологических наук, доцент, зав. кафедрой «Иностранные языки»

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЫСКАЗЫВАНИЙ С ПРОХИБИТИВНОЙ СЕМАНТИКОЙ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)

Бұл мақалада қазақ және неміс тілдеріндегі мысалдар негізінде салғастырмалы тұрғыдан сөйленістердің прагматикалық аспектілері прохибитивті семантикасымен бірге қарастырылады. Сөйленістерді тыйым салу семантикасымен коммуникативтік және прагматикалық аспектілер негізінде қарастырғанда (прохибитивті семантикасымен), онда енгізілген адресанттың интенциясы, коммуниканттардың арасындағы қарым-қатынас, олардың әлеуметтік мәртебесі мен жасы ескерілген. Бұл тәсіл бізге тілдік құралдардың қызметтерін, сөйленістердің прохибитивті семантикасымен бірге түрлі ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: прагматикалық аспектілері, прохибитивті семантикасы, адресанттың интенциясы, әлеуметтік мәртебесі мен жасы.

Summary

B.K. Zhumabekova - Pavlodar State University named after S. Toraigrov Candidate of philological sciences, docent, head of "Foreign languages" department

PRAGMATIC ASPECTS OF EXPRESSIONS WITH PROHIBITION SEMANTICS (ON THE EXAMPLES OF KAZAKH AND GERMAN LANGUAGES)

The given article considers pragmatic aspects of expressions with prohibition semantics in contrasting aspect on the examples of Kazakh and German languages. While considering communicative-pragmatic aspects of expressions with prohibition semantics, it counts extralinguistic factors that include addressee's intentions, relationships between communicators, their social status and age. The given approach allowed to define different means of expressing prohibition, reveal functions of language means.

Key words: pragmatic aspects, prohibition semantics, addressee's intentions, social and age status.

УДК 811.161.1

О СТАТУСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ПЛЮРИЦЕНТРИЧЕСКОГО: ЗА И ПРОТИВ

¹Жумабекова А.К., ²Мирзоева Л.Ю.

¹КазНПУ им. Абая, 050010, Республика Казахстан, Алматы, ул. Достык, 13

²Университет им. Сулеймана Демиреля, 040900, Республика Казахстан, Алматинская обл. г. Каскелен, Абылай-хана, 1/1

Работа выполнена в рамках проекта «Применение метода моделирования для описания языковых ситуаций с плюрицентрическим языком (на примере Казахстана)», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. Номер проекта: 1930/ГФ4.

Мақалада қазіргі лингвистикалық әдебиетте орыс тілі плюрицентрикалық тіл ретінде көзқарастарға талдау жүргізіледі. Орыс тілінің көпұлтты тіл ретінде функционалдық статусына және оның ұлттық/аймақтық варианттардың болуына ерекше назар аударылады. Орыс тілді плюрицентрикалық тіл ретінде жақтайтын және оған қарама-қарсы пікірлер талданады. Бұл көзқарастар тілі жүйесін түрлі деңгейлерін қамтитын варианттылығы, кодификациялаудың болуы/болмауы, т.б. факторларға негізделген. Қазақстандық тіл білімінде, Ресей лингвистикалық ғылымында зерттеу нәтижелерін, сондай-ақ М. Клайн, Р. Уордхо және басқа да алыс шет елдеріндегі ғалымдардың әлеуметтік лингвистика бойынша еңбектерінің шолу негізінде авторлар орыс тілінің плюрицентрикалық тіл мәртебесі қазіргі уақытта белгісіз болып табылады және тіл жүйесінің барлық деңгейлерінде лингвистикамен шектес басқа да ғылымдарының нәтижелерін пайдалана отырып, одан әрі кең зерттеуді талап етеді деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: плюрицентрикалық тіл, лингва франка, инвариант, вариант, кодификациялау.

В новейшей истории русистики, а именно в начале XXI века, появились утверждения, что обретение русским языком статуса полинационального стало основанием для установления факта региональных вариантов русского языка [1-3].

Исследователи справедливо указывают, что понятие «русский язык зарубежья» неоднородно: следует разграничивать положение русского языка в дальнем и ближнем зарубежье. На наш взгляд, следует и далее дифференцировать состояние русского языка в странах СНГ в зависимости от его правового статуса и роли в качестве языка межнационального/межкультурного/межэтнического общения (избранного таковым не столько лингвистами или юристами, а самими жителями этих стран). Но достигают ли эти различия такого уровня, чтобы можно было говорить о русском языке как плюрицентрическом или, в другой терминологии, инварианте и национальных (или региональных) вариантах русского языка?

Прежде всего, необходимо пояснить, какое содержание вкладывалось в термин «плюрицентрический язык» Х. Клоссом и М. Клайном, которые ввели данное понятие в широкий научный обиход. Так, М. Клайн подчеркивает, что в качестве плюрицентрического языка следует рассматривать язык, характеризующийся наличием нескольких взаимодействующих центров, каждый из которых является основой для определенного национального варианта. По М. Клайну, основной функцией такого «центра» является подкрепление национального варианта собственными кодифицированными нормами [4, с. 2]. Важно то, что плюрицентрический язык представляет собой внутренне противоречивый феномен: он способен одновременно объединять и разъединять говорящих на нем людей. Объединяющую роль язык такого рода способен выполнять, универсализируясь в качестве средства общения; разделяют же носителей разных репрезентантов плюрицентрического языка различные

нормы, возникшие как результат кодификации вариантов. Таким образом, по мнению М. Клайна, в основе формирования вариантов лежат скрытые лингвоконфликтологические предпосылки.

В одной из более поздних работ М. Клайн дает четкие критерии национальных вариантов плюрицентрического языка (на примере немецкого): это наличие относительно небольших, но в то же время четко проявляющихся различий на морфосинтаксическом уровне; прагматическая вариабельность, основанная на различии культурных ценностей; а также различия на уровне лексики и фонологии. Остановившись на прагматических различиях, М. Клайн акцентирует внимание на предпосылках их формирования: различия такого рода возникают в течение более или менее длительного периода формирования нации и строительства государственности; основой в данном случае выступают различные национальные приоритеты в сфере коммуникации [5, с. 7].

Как известно, М. Клайн квалифицировал русский язык как моноцентрический. В работах западных исследователей вопрос о его статусе далеко не однозначен, в особенности когда речь идет о функционировании русского языка в рамках постсоветского пространства. Остановимся, в частности, на точке зрения, представленном в работе Р. Уордхо *Introduction to Sociolinguistics* [6], а также в [7]. Зачастую, исследуя сложную лингвистическую ситуацию, связанную со статусом и функционированием русского языка в постсоветском пространстве, зарубежные языковеды предпочитают опираться на такие термины, как вариант и диалект. Так, Уордхо утверждает, что в исторической перспективе возможно даже квалифицировать русский язык (так же, как и английский, немецкий, французский, хинди) как диалекты индоевропейского праязыка. Именно благодаря дивергенции диалектов, по его мнению, в настоящее время существует индоевропейская языковая семья [6, с. 33]. В целом, западные исследователи, в частности, Р. Уордхо, склонны связывать сложные языковые процессы и явления языковой политики в постсоветских странах в основном с «крушением империй и переделом границ» [6, с. 124], а также возникновением национальных государств. В этой связи Р. Уордхо отмечает такие характерные черты, как, например, большая толерантность со стороны бывших языковых меньшинств (получивших в результате статус большинства) к небольшим языковым группам (анклавам). Говоря же о ситуации в Казахстане, исследователь утверждает, что одной из важнейших черт языковой политики являлась русификация. В то же время, подчеркивается необходимость выбора единого средства межнациональной коммуникации, что неизбежно для огромной страны, «включавшей около 100 различных национальных образований, каждое из которых обладало своим языком или вариантом языка» [6, с. 226].

К числу важнейших аспектов языковой политики в такой ситуации исследователь относит «стремление поднять региональные и местные диалекты до статуса языка». Однако, по нашему мнению, такая тенденция вряд ли может быть продиктована необходимостью реализации известного древнего принципа «разделяй и властвуй». В то же время нельзя не согласиться с тем, что именно русский язык был избран (и эта языковая политика целенаправленно проводилась органами власти) в качестве лингва франка; «русский язык возглавлял огромное число языков, которые процветали в Советском Союзе» [6, с. 231]. В цитируемой работе затрагиваются также такие проблемы, как внедрение кириллицы, и в особенности – вопросы лексических заимствований (в случае необходимости). К факторам, которые способствовали распространению русского языка и имели первоочередную важность для его распространения, Р. Уордхо относит миграцию населения в СССР. В частности, это, по его мнению, привело к миноритарному положению коренного населения в Казахстане, странах Балтии (Латвии и Эстонии). В то же время следует акцентировать внимание и на том, что Р. Уордхо подчеркивает своеобразие языковой ситуации, связанной с употреблением турецкого, арабского, немецкого и других языков, использование которых не поддерживалось, а языковые контакты ограничивались. Особый интерес представляет и определение статуса русского языка как «языка объяснений в школах». Сами республики, входящие в состав СССР, по мнению Р. Уордхо, строились на двух «китах» - на языке и этнической принадлежности. Но даже столь сильно подвергшееся русификации постсоветское государство, такое, как, например, Украина, провозгласило не только государственную, но и языковую независимость. В то же время, затрагивая лингвокон-фликтологические проблемы, Р. Уордхо склоняется скорее к определению статуса русского языка как лингва франка.

В.Н. Белоусов весьма однозначно определяет свою позицию: «самым веским доказательством неблагоприятного положения дел в сфере изучения, преподавания и функционирования русского языка как неродного стала реанимации точки зрения о появлении национальных (или региональных) вариантов русского языка, т.е. формировании неких языковых сущностей, имеющих отличия от национального русского языка на фонетическом, грамматическом, семантическом и лексическом уровнях» [8, с.33].

Появились работы, в которых рассматриваются национальные или региональные варианты русского языка в России (Е. А. Оглезнева), Украине (А.Н.Рудяков), Казахстане (Е.А. Журавлева), Литве (Н.В. Авина), Молдавии (В. И.Тудосе), Финляндии (Е.Протасова) и др..

Так, А.Н.Рудяков определяет русский язык как «инвариант, противопоставленный другим инвариантам, таким, как английский язык, украинский язык, немецкий язык. Этот инвариант реализуется в различных «позициях», каковыми выступают государства: Россия, Украина, Белоруссия, Казахстан и других. ...основным национальным вариантом русского языка (подобно основным вариантам фонемы, семантемы и других языковых единиц) является российский вариант русского языка» [9, 66]. Автор рассматривает инвариант и вариант как разные формы существования одной и той же реалии. В качестве примеров приводится инвариантный концепт «верховный законодательный орган» и варианты его реализации (соответственно в российском и украинском национальных вариантах русского языка): Государственная Дума / Верховная Рада; на уровне грамматики – соотношение предлогов *на* и *ив* в сочетаниях «на Украине/ в Украине», на уровне фонетики – в основной реализации фонемы [г] как взрывной и фрикативной.

В свою очередь, в научно-публицистической работе А. Лошихиной приводится целый ряд высказываний казахстанских лингвистов, подтверждающий точку зрения о длительном и многоступенчатом процессе формирования феномена «казахстанский русский язык» [10, с. 33].

По мнению Е.А. Журавлевой, рост числа казахских вкраплений, в особенности – терминологического характера, дает возможность говорить о процессе сложения казахстанского варианта русского языка. Важно отметить, что Е.А. Журавлева фактически приближается к разработанному М. Клайном термину *плюрицентрический язык*, утверждая, что русский язык, как и всякий мировой язык, *имеет несколько центров развития национального языка*. Утверждается, что «русский язык в Казахстане используют следующие группы населения:

- Русский этнос → монолингвы (реже билингвы с казахским языком), осознанно впитавшие концепты близкострадающего языка и отражающие в русском языке реалии окружающей действительности (социально-политической, географической, культурной жизни);

- Казахский этнос → билингвы (в преобладающем большинстве), использующие в русской речи понятия родного языка и концептуальные единицы в силу автоматического переключения кода;

- Другие национальности (более 100), проживающие в Казахстане в зависимости от разных причин и временной протяженности → монолингвы (русский язык) и билингвы (родной язык, реже казахский язык), использующие русский язык в качестве родного, во внутриэтническом и межнациональном общении, кроме казахских концептов и реалий окружающей действительности включающие в свою речь единицы этнического языка ...русский язык у каждой из трех групп имеет свои характерные особенности, но в тоже время это именно русский литературный язык со всеми его основными для ярусов чертами и правилами. Ярко проявляющимся отличием русского языка в Казахстане от русского языка, развивающегося на исконной территории (Россия), при сравнении лексических систем, является корпус единиц близкострадающего языка (казахского) и русских единиц, отражающих реалии казахстанской действительности. ...Эти особенности и многие другие позволяют относить русский язык к группе полинациональных языков, таким как английский, французский или испанский языки» [14]. Подчеркнем, в то же время, что на современном этапе функционирование русского языка в Казахстане не сопровождается особой кодификацией, которая отражала бы принципиальные отличия казахстанского варианта русского языка от языка, функционирующего на исконной территории.

Анализируя точку зрения, обозначенную как «концепция Журавлёвой-Рудякова», согласно которой «национальный вариант русского языка рассматривается как разновидность русского языка, реализующаяся за пределами России этническими русскими, концептуальная картина мира которых содержит общерусские и специфические (безэквивалентные и фоновые) инонациональные концепты, заимствованные у других этнических общностей в процессе совместного с ними проживания на одной территории» [11, с.6], Е.Н.Степанов приводит возражения, связанные с необходимостью разграничения дифференциальных признаков понятия 'нация', 'этно-нация' и 'политическая нация' применительно к социолингвистике.

В большинстве работ, авторы которых являются сторонниками вариативности русского языка, приводятся примеры значительных отличий на лексическом уровне. В связи с этим В.Н. Белоусов подчеркивает необходимость учета собственно лингвистических факторов: «В отсутствие фактов изменения в фонетико-фонологической, морфологической, словообразовательной и синтаксической системе русского языка - иначе говоря, в языковой системе - нет достаточных оснований говорить о существовании тех или иных национальных вариантов русского языка» [8, с.43].

Этой же позиции придерживается Э.Д.Сулейменова: «если рассмотреть проявления "национализации" русского языка на территории Казахстана, то окажется, что к ним будут отнесены главным образом лексические, а не собственно грамматические и фонетические особенности. Более того, в основном, это заимствования казахской безэквивалентной лексики, или элиминирование лакун способом заполнения..., а также ...названия реалий современной казахстанской жизни, обеспечивающие коммуникативную адекватность русского языка как проявление его высокой адаптивной способности и пластичности. Наконец, главное - отличительные особенности русского языка в Казахстане могут считаться достаточными, чтобы объявить его национальным вариантом, только в случае нормализации (кодификации), то есть весьма и весьма далекого от реальности момента»[12, с.103].

По мнению большинства исследователей, только кодификации вариантов при достаточно сильных различиях на всех уровнях языковой системы могут стать основанием для выделения национальных/региональных вариантов русского языка, как мы видим это на примере английского, немецкого, испанского и других языков, определяемых М.Клайном как плюрицентрических, в отличие от моноцентрических.

Так, Е. Н. Степанов приходит к выводу, что « в современном своём состоянии русский язык не имеет национальных вариантов, а территориальные койне (региолекты) функционируют как территориальные (региональные) варианты единого национального русского языка. В свою очередь, каждое из территориальных койне имеет разные степени реализации приобретённых особенностей в зависимости от групп носителей. В наименьшей степени эти особенности проявляются в русской речи этнических русских, то есть представителей русских диаспор новейшего времени; в большей степени – в русской речи представителей титульных наций, для которых русский язык стал родным или одним из родных; в наибольшей степени – у представителей титульных наций сродным титульным» [11, с.13].

Э.Д.Сулейменова, анализируя положение русского языка в Казахстане в своём фундаментальном труде, отмечает: «совершенно очевидно, что для того, чтобы столь неоднородные в языковом отношении носители русского языка сформировали собственный вариант русского языка, нужны более сильные предпосылки, чем просто длительный, массовый и интенсивный языковой контакт.

Важнейшей из таких предпосылок, безусловно, явилась бы изолированность (обособленность) казахстанского ареала от основной территории распространения русского языка, которая могла бы способствовать образованию казахского варианта русского языка. В таком случае сам казахский вариант русского языка должен был, согласно логике развития процессов в изолированной языковой и культурной среде, демонстрировать значительные отклонения от русской литературной нормы, вызванные фронтальной интерференцией со стороны казахского языка» [12, с. 88].

Таким образом, статус русского языка как плюрицентрического, или, в другой терминологии, инварианта, имеющего национальные/региональные варианты, является в настоящее время неопределённым и требует дальнейших масштабных исследований на всех уровнях языковой системы с привлечением данных смежных с лингвистикой наук.

1 Мечковская Н. Б. *Постсоветский русский язык: новые черты в социолингвистическом статусе* // *Russian Linguistics*. - 2005. - Vol. 29. - P. 49-70.

2 Авина Н. Ю. *Региональные особенности русского языка: вопрос о нормативном статусе (на материале русского языка в Литве)* // *Русский язык сегодня*. - Вып.4. Проблемы языковой нормы. - М., 2006. - С. 4-13.

3 Тудосе В. И. *Грамматические особенности русской речи жителей Молдавии* // *Мова*. - Одесса, 2006. - № 11. - С. 72-76.

4 *Pluricentric Languages: Differing Norms in Different Nations*. Mouton de Gruyter, Berlin. 1992.

5 Clyne M., Norrby C., Warren J., *Language and Human Relations: Styles of Address in Contemporary Language*. Cambridge: Cambridge University Press. 2009. - 183 p.

6 Wardhaugh, R. *An Introduction to Sociolinguistics*. - Blackwell Publishers Ltd, 2006.

7 *The Routledge Handbook of Sociolinguistics Around the World*, edited by Martin J. Ball. - 2010

8 Белоусов В.Н. *Межкультурный диалог языков: его последствия и интерпретации* // *Материалы VI Международной научной конференции "Русский язык в языковом и культурном пространстве Европы и мира: Человек. Сознание. Коммуникация. Интернет"*. 23 -25 мая 2014 года. – Лёвен (Бельгия), 2014. - С.32-44

9 Рудяков А. Н. *Георусистика и лингвистические механизмы формирования национальных вариантов языка* // *Язык и общество в современной России и других странах. Межд.конф.: Доклады и сообщения. Институт языкознания РАН, Научн-иссл. центр по нац.-яз.отношениям*. – М., 2010. – С.64-66

10 Лоцихина А. *Ы и Алматы*. – *Русский мир.ru. Журнал о России и русской цивилизации*. – Июнь 2015. – С. 31-34.

11 Сулейменова Э.Д. *Языковые процессы и политика: монография*. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 117 с.

12 Степанов Е. Н. *Национальные варианты русского языка или русские территориальные койне?* // *Мова:*

научно-теоретический часопис з мовознавства. - Одесса, 2001.-Вып. 16. - С. 9-14.

13 Оглезнева Е. А. Дальневосточный региолект русского языка как региональный вариант русского национального языка. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.amursu.ru/attachments/article/9500/%D0%B010_%D0%9E%D0%B3%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B03.pdf

14 Журавлева Е.А. К проблеме национальной вариативности языков: особенности развития русского языка в Казахстане. – Электронный ресурс. Режим доступа: URL <http://ia-centr.ru/expert/4124/>

Резюме

В статье проведен анализ взглядов на русский язык как плюрицентрический в современной лингвистической литературе. Особое внимание уделяется рассмотрению специфики русского языка как языка полинационального с учетом его функционального статуса и возможности выделения национальных/региональных вариантов. Анализируются полярно противоположные точки зрения, предполагающие возможность/невозможность квалификации русского языка как плюрицентрического, на основе различных факторов, в число которых входит наличие/отсутствие кодификации, вариативность, охватывающая различные уровни языковой системы и др. На основе рассмотрения результатов исследований, представленных в казахстанской лингвистике, российской лингвистической науке, а также в социолингвистических работах М. Клайна, Р. Уордхо и других лингвистов дальнего зарубежья, авторы приходят к выводу о том, что статус русского языка как плюрицентрического является в настоящее время неопределенным и требует дальнейших масштабных исследований на всех уровнях языковой системы с привлечением данных смежных с лингвистикой наук

Ключевые слова: плюрицентрический язык, лингва франка, инвариант, вариант, кодификация

Abstract

The article dwells upon the problem of analysis of the Russian language as a pluri-centric one represented in contemporary linguistic science. The authors focus on its specificity as a poly-national language, taking into account its functional status and existence of national/regional variants. Opposite viewpoints based on the concept of pluri-centric language peculiar characteristics, are represented here. In the process of analysis, such factors as codification, variability represented on different levels of language system are taken into account. In terms of results, provided by Kazakh and Russian scholars, and also findings of contemporary Western sociolinguists (M. Clyne, R. Wardhaugh etc.), the status of Russian as a pluri-centric languages should be treated as an ambiguous one.

Keywords: pluri-centric language, lingua franca, invariant, variant, codification

ӘОЖ 801.8

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ

Иманқұлова М. А. – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық Университетінің Phd докторанты (Алматы қаласы) mika_iman@mail.ru

Мақалада қазіргі тіл білімінде қолға алынып жатқан жаңа салалардың бірі когнитивтік лингвистика ғылымы жайында зерттеу жүргізілген. Тілдегі таным теориясының зерттелуі айтылып, қазақ тіл білімінің негізін салушы, тіл білімін жан-жақты зерттеген А.Байтұрсынұлының тілдің танымдық қырына да аса назар аударғандығы жазылады. Сонымен қатар, А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі таным мәселесі жан-жақты қарастырылып, ғалымның когнитивтік көзқарастары, когнитивтік қағидалары мен ұстанымдары талданып зерделенді. Тілші еңбектеріндегі тіл мен ойлау, тіл мен сана, тіл мен сөйлеудің байланысы тіл мен танымды ұштастырып, тілдің экстралингвистикалық сипаттарын анықтауға жол ашатындығы көрсетілді.

А.Байтұрсынұлы тілдің танымдық сипатын зерттей отырып, тіл арқылы ұлтты, сол халықтың мәдениетін, қоғамдық ортасын анықтауға болатындығын түсіндіреді. Бұл мақалада ғалымның когнитивтік лингвистика саласымен бірге, этнолингвистика, лингвомәдениеттаным және социолингвистика сияқты жаңа ғылым салаларының қалыптасуына қосқан үлесі туралы айтылады.

Кілт сөздер: А.Байтұрсынұлы, тіл білімі, сөз өнері, тілдің функционалдық қызметі, тілдік бірліктер, когнитивтік лингвистика, танымдық әрекеттер, морфологиялық концепт, дүниетаным, психикалық процесс.

Қазақ тіл білімінде тілді танымдық болмысы арқылы зерттеу қолға алынып, жан-жақты зерттелуде. Таным мәселесі адам баласының назарын әрдайым өзіне аударып келгендіктен бірде арнайы, бірде қосымша қарастырылған. Астрономия, физика, химия, биология сияқты ғылымдардың дамуында адам танымын түсінуге ХІХ ғасырдың аяғына дейін ешбір ғылыми әдіс қолданылмады. Тіл философиясы төңірегіндегі зерттеулерде таным мәселесінің әр түрлі ұшқындары байқалып қана отырды. Ғалымдардың атасы саналатын философия тарихын зерттеген Аристотель, Платон, Әл-Фараби еңбектерінде тілдің таным құралы бола алатындығы жөнінде пікірлер кездеседі. Тілдің танымдық сипатына соңғы жылдары шет елдік, отандық ғалымдар мен зерттеушілер баса назар

аударып отыр. Когнитивтік ғылымның негізгі ерекшелігіне, зерттеу нысанына, оның бағыттары мен ұғымдарына алғаш көңіл бөлген шетелдік ғалымдар болатын.

Тілдің танымдық болмысы жайлы алғаш В. Гумбольд еңбектерінде тілдің «рухы» бар деген теория қалыптасты. В.Гумбольдтың пікірін А. Потт, Г. Штейнталь, Г. Курциус, К. Фосслер, А.А. Потебня және И.А. Бодуэн де Куртенэ еңбектері жалғастырды. Когнитивті лингвистиканың жеке ғылым ретінде зерттелуі Д. Лакоф, Р. Лангакер, Р. Джакендоф, Е. С. Кубрякова, А.Вежбицка, Ю. Д. Апресян, В.А.Маслова, И. А. Мельчук, А. К. Жолковский және т.б. ғалымдар еңбектерімен тығыз байланысты.

Қазақ тіл білімінде тілтаным теориясына қатысты мәселелер ХХІ ғасырда Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Р.Сыздық, Н.Уәли, Ж.Манкеева, Қ.Жаманбаева т.б. ғалымдардың зерттеулерінен бастау алып, лингвистикадағы антропоэлектік парадигма тұрғысынан Г.Снасапова, Ш.Елемесова, М.Күштаева, Н.Аитова, А.Әмірбекова, Қ.Жаманбаева Э.Оразалиева, А.Ислам, С.Жиренов, Ә.Айтпаева тәрізді жас ғалымдардың жұмыстарында қарастырылып, когнитивтік лингвистика мәселелері этнолингвистика, лингвомәдениеттану, психолінгвистика, әлеуметтік лингвистикамен тығыз байланыста зерттелген.

Когнитивтік лингвистика ғылым деңгейінде ХХІ ғасырда зерттелді дегенмен, алғашқы тіл мен таным сабақтастығындағы ой-пікірлердің бастауы ХХ ғасырдың І жартысынан бастап ғылыми зерттеулерде қарастырылды. Тіл мен таным сабақтастығының жалпы теориялық негізі қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалымдарымыз А.Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов лингвистикалық еңбектерінде арнайы айтылмағанмен, тілдің танымдық қасиеті жайлы алғашқы пікірлері мен тұжырымдары көрсетілген. Тіл болмысының адам баласы үшін тек қарым-қатынас құралы ғана емес-тігін ғалымдар бірден аңғарып, тілдің адам санасынан, тұрмыс-тіршілігінен, ұлттық ерекшелігінен, қайталанбас болмыс қасиетінен көрініс бере алатындығын әр түрлі пікірлері мен көзқарастары арқылы көрсеткен.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынұлы: «тіл – құрал, «тіл – қор» , «тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі»[1;13], - деп түсіндіреді. Тілдің табиғатын жақсы түсінген ғалым тек тілдің құрылымдық қырын ғана емес, оның танымдық жағына да баса назар аударады. «Һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады»[1;13]-деп, әр тілде сол тілді қолданушы халықтың қасиеті сақталатындығын көрсетеді.

О. Жұбаеваның: «А.Байтұрсынұлы еңбектерін талдау арқылы ғалымның тіл жүйесінің негізгі концептуалды құрауыштарын көрсетіп, олардың грамматикада көрініс тапқан ұғымдар (және концептілер) құралатынын түсінгенін, «когнитивті лингвистика», «морфологиялық концепт» т.с.с. атауларды қолданбаса да, бұл саланың өзіндік ерекшелігін терең зерделегенін байқаймыз. Ғалым зерттеулерінде адам сөйлермен, өзіндік әлемі, өзіндік дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады»,- [2;97] деген пікірімен келісе отырып, А.Байтұрсынұлының танымдық көзқарастары жаңа ғылымның қазақ тіл білімінде қалыптасуына өзіндік үлесін қостанын айтқымыз келеді.

Ғалымның танымдық көзқарастарын зерттеген Э.Оразалиева А.Байтұрсынұлы еңбектерін «біріншіден, терең этнолингвистикалық зерделеудің үлгісін танытты. Екіншіден, «Тіл-құрал» атауының өзі жеке қазақ тіліне емес, жалпы тіл ұғымына, оның қызметіне арналып тағайындалған. Үшіншіден, ғалым тіл табиғатын зерделей келе, тілдің ойлау жүйесімен байланысына ерекше мән береді» [3;38-40] - дегеніндей, ғалым еңбектерінен этнолингвистикалық сипаттағы тілдік бірліктерді кездестіреміз. Ғалым еңбектері қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі салт-дәстүрлерімен, мәдени өмірінен көрініс беретін тілдік тұлғалармен байланыса зерттелінген.

Тіл білімінің когнитивтік сипат алуы адам миының мүмкіндіктерін жоғары бағалап, оны тереңірек зерттеуді алдыңғы орынға шығарды. Ақпаратты қабылдау, өңдеу, қорыту, сақтау тәрізді процестер тілдік зерттеуде де басты мотивацияға айналды. Жаңа дерек алған адамның оны жадында бар бұрынғы дерекпен салыстыратынына, екеуі теңдес келсе де, соны ақпараттың жаңа бір қырын байқататынына және байқағанын тілге түсіру процесіне мән берілді.

Танымның жоғары сатысы болып табылатын психикалық процесс - ойлау сезімдік танымға негізделеді, санадағы бейнелерге сүйенеді. Дүниедегі құбылыстарды, жекелеген фактілерді қабылдай отырып, адам оларды ойша өңдейді, олардың әрқайсысының мәнісі мен қасиетін, өзара байланысын танып біледі. А. Байтұрсынұлы: «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату бернелеу, суреттеп ойлау: көңіл ісі – түйю, талғау» [1;242] - деп, сөз өнерін үш негізге тіреді. Сондай-ақ, ғалым: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау» [1;242], - деген тіл мен ойлау, ақпаратты қабылдау және пайымдау жайында көзқарасын білдіреді. Демек, ғалым «қабылдау, ойлау, тану, пайымдау,

түсіну»[4;153] әрекеттерінің адам санасының тіл болмысымен байланысындағы басты қызмет атқаратындығын көрсетеді.

Когнитивті лингвистика тіл жүйесінің заңдылықтарына сүйеніп, онтологиялық жағдайдың когнитивтік амалмен мағына беруін, тілдік бірліктерде танымдық белгілердің көрініс табуын, тілдің лексика-фразеологиялық және синтаксистік жүйесінің ішкі бірлігін көрсетіп, сөздің мәнін әлемдік көзқарас пен мәдени факторлар позициясы арқылы анықтауға мүмкіндік беретін бағыт ретінде қалыптасуда.

Танымның төменгі сатысы болып табылатын сезімдік таным адамның көру, есту, ұстау, иіскеу, дәмін алу сияқты нақты физиологиялық каналдары негізінде жүзеге асады. Олар арқылы адам айналасындағы қоршаған дүниені қабылдайды. Бұл процесс мида белгілі бір нәрсе туралы түйсік тудырады. Заттардың, құбылыстардың сезім мүшелерімізге тікелей әсер еткенде олардың жеке белгілерінің санада бейнеленуі түйсік деп аталады. Түйсіктің нәтижесінде адам шындық болмыстағы заттардың, құбылыстардың жеке қасиеттері, сапалары туралы мағұлмат алатын болса, қабылдау кезінде заттың, құбылыстың тұтас бейнесін сезінеді, бағамдайды. Кез келген затты немесе құбылысты қабылдау адамда бұрыннан ұрпақ жалғасып келе жатқан тәжірибе, білім негізінде жүзеге асады.

Осыған орай, А.Байтұрсынұлы еңбектерінен де тілдік бірліктерді түсіндіруде халықтың түсінігіне жақын етіп, адамның қоршаған ортаны қабылдауда қызмет атқаратын сезім мүшелерін де ескере отырып танымдық тұрғыдан жеткізгендігін көреміз. Мысалы: «Зат тегінде екі түрлі болады. Біреулері – көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіскелетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі заттар. Екіншілері – көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын, денеге сезілмейтін, адам ақылмен ғана білетін дерексіз заттар»[1;53] - деп, деректі және дерексіз зат есімдердің табиғатын адамның бес сезім мүшелері арқылы түсіндіреді. Ғалымның бұл пікірін О.Жұбаева: «тарихи даму барысында танымның екі түрі – *сезімдік* және *логикалық* таным қалыптасқан. *Сезімдік таным* адамның сезім мүшелері арқылы қабылдау, түйсіну қызметімен байланысты болса, *логикалық таным* ойлау нәтижесінде қандай да бір құбылыстардың мәнін, өзіндік ерекшеліктерін, заңдылықтарын айқындауға бағытталған»[2; 98] - дей келе, ғалымның зат есімдерді түсіндірудегі шеберлігін «адамның сенсорлық қабылдауын» түгел қамти отырып жеткізген деген тұжырым жасайды.

А.Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі тарихында алғашқы терминдерді қалыптастырғаны баршаға аян. Ғалым ғылыми терминдерді жасауда қазақ тілінің болмысына терең үңіліп, сөздердің қолданысына, мағынасына, сонымен қатар, қазақ тілінің құрылымына, функционалдық қызметіне баса назар аударғандығы байқалады. Оған сол кезеңде жасалған терминдердің бүгінгі күнге дейін маңызыдылығын жоғалтпай, керісінше біте қайнасып кеткендігі дәлел. А.Байтұрсынұлы термин жасауда тілдің танымдық болмысына да аса мән бергендігін байқаймыз. Атап айтқанда, дыбыс жүйесінен бастап, сөз жүйесі, сөйлем жүйесі, жазу мәселесі т.б. ғылым салаларына байланысты терминдердің жасалуында таным мәселесі айқын көрінеді. «Бас мүше дейміз – сөйлем ішіндегі сөздер байланатын қазық сөзін, сөйлем иесін. Ол нәрсенің сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын айтып баяндайтын сөз баяншы мүше болады»[1;158]. Демек, бастауышты «қазық» арқылы түсіндіріп, оның функционалдық қызметінің мәнін аша түскендей. «Жеңілдік үшін бас мүше – бастауыш деп, баяншы – баяндауыш деп аталады»[1;158].

Қазақ тіл білімінің негізін салған ғалым тіл білімінің барлық саласын және қазақ өміріндегі жазу мәселелеріне байланысты еңбектерін, ой-пікірлерін, көзқарастарын тұжырымдауда тіл арқылы әлемді танытатындығын көрсетеді. Э. Оразалиева «А.Байтұрсынұлы – қазақ тілін өз алдына оқшаула- нып тұрған, бір халықтың игілігіне ғана қызмет ететін қазына ретінде ғана емес, тіл туралы ғылымның іргелі бір тармағы есебінде, жалпыадамзаттық құндылықтың жүйелі көрсеткіші сияқты зерттеу керектігін алғаш дәлелдеген ғалымдардың бірі»[3;38],-деген баға береді.

А.Байтұрсынұлы мұраларын лингвистиканың жаңа салалары тұрғысынан талдау арқылы дүниетанымның бастау арналарын, қоғамдық формациялар барысында тілдің жай-күйі мен дамуын, қалыптасуын, дүниетанымдық көзқарасын аңғаруға болады. Тіл мен таным сабақтастығында зерттелінген ғалымның еңбектері бүгінгі этнолингвистика, социоллингвистика, когнитивті лингвистика ғылымында маңызы зор.

1 А.Байтұрсынұлы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Қазақ тіл білімінің антологиясы. Алматы, Қазақ тіл білімінің антологиясы. - Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.

2 О.Жұбаева. А.Байтұрсынұлы когнитивтік лингвистиканың негізін салушы. «А.Байтұрсынұлы – тіл білімінің көшбасшысы» атты ғылыми-әдіснамалық конференция материалдары. - Алматы, 2012. - 319 б.

3 Э. Оразалиева. Танымдық қазақ тілі. - Алматы: Мұрагер, 2005. - 176 б.

Аннотация

Иманкулова М.А.

ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЕ В ТРУДАХ А.БАЙТУРСЫНОВА

В этой статье когнитивная лингвистика рассматривается как новейшая сфера языкознания. Не смотря на свое позднее формирование в казахском языкознании истоком когнитивных взглядов и принципов являются труды А.Байтурсынулы. В трудах исследователя говорится о связи языка с мышлением, разумом, речью которые определяют экстралингвистические факторы.

А.Байтурсынулы в своих трудах объясняет об отражение атрибутов нации, культуры и общества в языке. Также в статье говорится о вкладе лингвиста в формировании таких наук как когнитивная лингвистика, этнолингвистика и социолингвистика.

Ключевые слова: А. Байтурсынулы, искусство речи, функция языка, языковые единицы, когнитивная лингвистика, языкознание, познавательные действия, морфологический концепт, познание мира, психологический процесс.

Abstract

Imankulova M.A.

THE THEORY OF KNOWLEDGE IN THE WORKS A.BAITURSYNOV

In this article, cognitive linguistics is seen as the latest sphere of linguistics. Despite its late formation of the source in the Kazakh linguistics cognitive views and principles are the works A.Baytursynuly. The researchers say the writings on the relationship of language to thought, mind, speech that define extralinguistic factors.

A.Baytursynuly explains in his writings about the reflection of the attributes of a nation, culture and society in the language. The article also referred to the contribution of the linguist in the formation of such sciences as cognitive linguistics, sociolinguistics and ethnoinguistics.

Keywords: A.Baitursynuly, art of speech, language function, language units, cognitive linguistics, linguistics, cognitive actions, morphological concepts, knowledge of the world, psychological process.

УДК 81'38; 801.6; 808

ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ МЕТАФОРИКИ КАЗАХСТАНСКОЙ ПОЭЗИИ

Г.Ж.А. Кажигалиева - *Казахский государственный женский педагогический университет кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры русского языка и литературы*

Ш.А. Тажибаева - *Казахский государственный женский педагогический университет кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры русского языка и литературы*

Статья посвящена лингвокультурологическому анализу метафоры казахстанской поэзии. В ней рассматриваются ключевые концепты казахской языковой картины мира, нашедшие отражение в стихотворениях, которые были созданы на русском языке поэтами Казахстана. Общей для всех поэтов Казахстана, независимо от языка произведения, является тема родины. В связи с чем доминирующим казахским лингвокультурным концептом является степь. Данная лингвокультурема представляет собой метафору любви к родине, ее просторам, свободе, это источник поэтического вдохновения. Безграничность степи получает в поэзии обозначение «круглая плоскость», круг. Поэтическая репрезентация степи, как показывает проведенный авторами статьи лингвокультурологический анализ ряда стихотворений казахстанских поэтов, отражает особенности традиционной казахской языковой картины мира.

Анализируется также лингвокультурная окрашенность концепта «полюнь». По мнению авторов статьи, в произведениях русских монолингвов полюнь ассоциативно связана с горестью, страданиями, горькой судьбой, а в казахстанской поэзии представляет родину, ее природу, степную свободу, вызывает прекрасные воспоминания.

Ключевые слова. Языковое сознание, лингвокультурема, метафора, билингв, лингвокультурная окрашенность, степь, национальный характер поэзии, языковая картина мира.

Казахстан – страна контрастов, уникальных различий: географических, климатических, культурных, религиозных, языковых.

В стране доминируют два языка: казахский и русский. Что же можно сказать о художественной литературе Казахстана? Не вызывая дискуссий и споров в современном Казахстане функционирует

казахская литература (литература на казахском языке), с литературой же на русском языке не все так однозначно. Начать рассматривать проблему следует, по нашему мнению, с рассмотрения терминологии.

Прежде всего необходимо определиться с тем, что является главным критерием для определения, характеристики литературы: язык или содержание? Как известно, в Казахстане целый ряд писателей и поэтов (Олжас Сулейменов, Надежда Чернова, Бахытжан Канапьянов, Бахыт Каирбеков и др.) творят на русском, но не считают себя русскими писателями и поэтами. В творчестве этих художников слова можно проследить, как содержание (сознание) оказывает существенное влияние на форму (язык). Проявления казахской ментальности и косвенным образом казахского языка представляют своеобразие языкового сознания русскоговорящих жителей Казахстана.

Подтверждением лингвокультурной специфики речи казахстанских билингвов может служить лингвокультурологический анализ произведений, отражающих художественный билингвизм.

Общей для всех поэтов Казахстана, пишущих на русском языке, независимо от национальности, является тема родины. Казахстан ассоциируется прежде всего со степью, это доминирующая казахская лингвокультура [1] (казахская, так как представляет казахскую культуру). «Казахская модель мира строится с ориентацией на степь. По степени употребительности концепт «степь» - один из значимых в лирике казахстанских поэтов» [2, с.151].

Степь – это метафора любви к родине, ее просторам, свободе, степным травам (ковыль, полынь), это воспоминания о счастливом детстве:

Степь и ковыль волною серебрится, / Простор: звенит в ушах, ласкает взор. (Александр Сидорович, 2011)

Ковыльные волны колышутся плавно, / Под ласковым ветром вздымая прибой. / В их тихом шептании, шорохе травном / Слышны отголоски легенды седой. / Легки, невесомы жемчужные перья, / Послушны дыханию ветра в степи. / Прислушайся к ним, как их слышу теперь я, / И в сказку степную тихонько вступи. (Татьяна Мирошникова, 2007)

В стихотворении советского поэта, уроженца Казахстана, Павла Васильева, расстрелянного в 1937 году, звучит красивое признание в любви к родным просторам, отражающее степной, казахский менталитет.

Родительница степь, прими мою, / Окрашенную сердца жаркой кровью, / Степную песнь! Склонившись к изголовью / Всех трав твоих, одну тебя пою! / К невучему я обращаюсь звуку, / Его не потускнеет серебро, / Так вкладывай, о степь, в сыновью руку

Кривое ястребиное перо (1935).

Казахский характер стихотворения проистекает из соответствующей художественной образности, связанной с идеей произведения. Это, во-первых, олицетворение степи, степь предстает в данном стихотворении в двух ипостасях: 1) прародительница, мать, источник жизни; 2) источник поэтического вдохновения. Во-вторых, в произведении функционируют еще две лексемы, которые также, тем более в этом поэтическом контексте можно обозначить как казахские лингвокультуры: *серебро, ястребиное перо*.

Серебро у казахов было связано с чистотой, выступало в роли оберега от злых, темных сил, поэтому метафора «не потускнеет серебро звука (т.е. поэзии, песни)» вполне соответствует казахской языковой картине мира. Перо ястребиное указывает на степную птицу, ястреб – метафора свободы творчества и поэтического полета.

Степь – это древняя история, полная величия и тайн. Эта мысль метафорически выражена в следующем произведении:

Затерян след в степи солончаковой, / Но приглядишься - на шее скакуна / В тугой и тонкой кладнице шевровой / Старинные зашиты письма. / Звенит печаль под острою подковой, / Резьба стремля узорна и темна... / Здесь над тобой в пыли многовековой

Поднимется курганная луна. / Просторен бог гнедого иноходца.

Прислушайся! Как мерно сердце бьется / Степной страны, раскинувшейся тут, / Как облака тяжелые плывут / Над пестрою юртою у колодца. / Кричит верблюд. И кони воду пьют (Павел Васильев, 1929).

Развернутые метафоры: *затерян след в степи солончаковой, старинные зашиты письма, в пыли многовековой поднимется курганная луна, просторен бог гнедого иноходца* показывают нам красоту и величие степи. С точки зрения лингвокультурного своеобразия особенно интересны метафоры *звенит печаль под острою подковой* и *просторен бог гнедого иноходца*. Первая метафора *звенит печаль*, которую, на наш взгляд, можно назвать оксюмороном, позволяет поэту выразить ассоциативно с помощью однокоренного слова звон мечей, звуки битв, звуки истории. Еще более

неожиданной кажется метафора *просторен бог гнедого иноходца*, использование слова бог в сочетании с конем, иноходцем в казахской языковой картине мира не является чем-то необычным, так как конь у казахов считается благородным, светлым, небесным созданием.

В произведении Бахыта Каирбекова «Не успел я на степь наглядеться» степь – это светлая грусть о минувшем:

Не успел я на степь наглядеться, / Кто мне сможет сегодня помочь? / Жеребенок веселого детства / Ускакал в непроглядную ночь...

Метафора *жеребенок веселого детства*, по нашему мнению, также может быть отнесена к культурно маркированным. «Жеребенок мой», - так часто ласково обращаются к своим детям казахские родители (данное стихотворение посвящено отцу).

Для Олжаса Сулейменова степь – это великое прошлое, которое служит источником вдохновения для поэта. Казахская лингвокультурема *степь* в поэзии Сулейменова репрезентируется другими лингвокультуремами, которые раскрывают ее концептуальное пространство. Это лексемы и словосочетания: *конь, всадник, кочевники, аруах, раскаленная пустыня, волчий плач, курган, карагач*. Они создают образ родины поэта: степь - суровая, но спокойная, бесконечно мудрая и понимающая.

Безграничность степи получает у поэта обозначение "круглая плоскость", степь – это круг, а круг, т.е. степь, в приводимом ниже произведении О. Сулейменова - совершенное и загадочное явление, поэтому звучат однокоренные слова: *круглая, кругло, круг*.

*Под круглой плоскостью степи / углами дыбятся породы. / Над равнодушием степи / встают взволнованные руды, / как над поклоном — голова, / как стих, изломанный углами. / Так в горле горбятся слова / о самом главном. / Далёкое уводит нас. / Всё близкое **кругло**, как воздух. / За миллионы лет от глаз — / углами голубые звёзды. / Нас от звезды спасают крыши, / но мы ломаем — и летим. / Над вдохновенными горами / унылый **круг** луны потух. / И молнии кардиограммой / отменены уступы туч... / И радуга — не коромысло, / она острее углов любых. / Нас обвиняют в легкомыслии, / а мы — фанатики в любви! Мы долетаем! И встречает — / равнина. Поле. Борозда. / Изломы гор, зигзаги чаек. / Простая **круглая** звезда.*

Подобное представление степи не является индивидуально-авторским. Оно объясняется особенностями традиционной казахской языковой картины мира. Круг воспринимался наиболее совершенной формой, о чем свидетельствует форма традиционного переносного жилища казахов – юрта и круглое навершие юрты – шанырак.

Ж.К. Каракузова и М.Ш. Хасанов отмечают, что «земля была для кочевника *вращающимся шаром, потому что он кочевал по кругу в семьсот километров от джайляу (летней) к куздеу (зимнему месту жилища), от кыстау к коктеу (весеннему) и от коктеу снова к джайляу*. Круг замыкался во вращательном движении, и сам кочевник становился колесом, кружащим по космическому пространству – степи. И Земля осваивалась как законченный цикл в этом вращательном движении. Так, Великое Колесо Космоса становилось Колесом Земли и Колесом Жизни для кочевника» [3].

Еще один образ, имеющий яркую лингвокультурную окрашенность, - это полынь. Степная трава, является символическим образом и в русской поэзии, но в произведениях русских монолингвов метафора горести, страданий, горькой судьбы. На этом лингвокультурном значении, характерном для русской языковой картины мира, построено стихотворение Ольги Бергольц «Полынь»:

Но сжала рот упрямо я, замкнула все слова.

***Полынь, полынь**, трава моя, / цвела моя трава. / Все не могли проститься мы, / все утаили мы. / Ты взял платок мой ситцевый, / сорвал кусок каймы... / Зачем платок мой порванный, / что сделал ты с каймой?.. / Зачем мне сердце торное / от поступи земной?.. / Зачем мне милые слова / от нелюбых - чужих?.. / **Полынь, полынь**, моя трава, / на всех путях лежит...*

В произведениях казахстанских поэтов, созданных на русском языке, полынь ассоциируется с родиной, ее природой, степной свободой, прекрасными воспоминаниями, то есть имеет противоположную лингвокультурную коннотацию, как, например, в стихотворении Оскара Природина:

*Мне б горечь **полыни** в казахской степи, / Раздольной да вольной, вдохнуть полной грудью, / Из ручья бы степного да воду испить, Забыв, хоть на миг, воду с мутью... / А как по весне зацветают там маки... / Спустя много лет не могу я забыть / Горизонта просторы и алую магию, / И сокол часами там может парить... / Вольна степь казахская! Вольная-вольная, / Не бери мою жизнь ты на суд и в расчёт, / Ты как старец мудра и как море раздольная, / И меня к тебе вечно влечёт! (Оскар Природин, 2014)*

Горечь полыни напоминает поэту о вольной жизни и степной мудрости.

Еще более неожиданным для русского языкового сознания представляется сочетание «нежна полынь», которое использует Павел Васильев в стихотворении «Семипалатинск» в следующем фрагменте:

Полдня июльского тяжеловесней, / Ветра легче - припоминай, - / Шли за стадами аулов песни / Мертвой дорогой на Кустанай. / Зном взятый и сжатый стужей, / В камне, песках и воде рябой, Семипалатинск, город верблюжий, / Коршуны плавают над тобой. Здесь, на грани твоей пустыни, / Нежна полынь, синева чиста. Упала в иртышскую зыбь и стынет / Верблюжья тень твоего моста (1931).

Представленный краткий анализ лингвокультурного своеобразия поэтической метафоры казахстанских поэтов, пишущих на русском языке, позволяет, на наш взгляд, сделать следующие выводы: во-первых, нельзя определять национальный характер поэзии только по языковому признаку; во-вторых, языковая картина билингов (по нашему определению) совмещает в себе элементы двух и более культур; в-третьих, казахская культура, ее отдельные концепты оказывают свое влияние на языковое сознание казахстанцев, и это находит отражение в поэзии на русском языке.

1 Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – М., 2008.

2 Абишева У. Образная символика современной поэзии Казахстана // Режим доступа: <http://enu.kz/repository/repository2012/obraznaya-simvolika>.

3 Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры // Режим доступа: <http://lib2.podelise.ru/docs/32738/index-6047-13.html>

Түйіндеме

Г.А.Қажығалиева - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к., орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдыстырылған профессорының қызметінің атқарушысы

Ш.А. Тәжібаева - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к., орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдыстырылған профессорының қызметінің атқарушысы

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПОЭЗИЯНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЕГЕЙ МЕТАФОРАСЫ

Мақала қазақстандық поэзиядағы метафораның лингвомәдени талдауына арналған. Қазақ ақындарының орыс тілінде жазылған өлеңдерінде көрсетілген қазақ тілдік әлем бейнесінің тірек концептілері қарастырылады. Шығармалардың тіліне қарамастан барлық қазақстандық ақындар үшін отан тақырыбы ортақ тақырып болып табылады. Негізгі қазақ лингвомәдени концепті «дала» болып табылады. Бұл мәдени культурама отанға, оның кеңшілігіне, бостандығына деген метафора, бұл ақынның шабытының қайнар көзі. Өлкенің кендігі поэзияда «дөңгелек жалпақтықты», шеңберді көрсетеді. Қазақстандық ақындардың бірқатар өлеңдеріне жасалған лингвомәдени талдауындағы өлкенің көрсетілуі қазақ тілдік әлемдік бейнесінің дәстүрлі өзгешелігін көрсетеді.

Сондай-ақ лингвомәдени концепт «жусан» талданады. Мақала авторларының ойынша орыс монолингвтердің шығармаларында «жусан» сөзі ащылықты, қайғыны, ащы тағдырды білдірсе, ал қазақстандық поэзиясында отанды, оның табиғатын, өлке бостандығын, тамаша еске алуларды білдіреді.

Түйін сөздер. Тілдік таным, мәдени культурама, метафора, билингв, лингвомәдени суреттеме, дала, поэзияның ұлттық бейнесі, тілдік әлем бейнесі.

Annotation

G.A.Kazhigaliyeva - Kazakh State Women's Teacher Training University candidate of philological sciences, acting associate professor of Russian language and literature

S.A. Tazhibayeva - Kazakh State Women's Teacher Training University candidate of philological sciences, acting associate professor of Russian language and literature

This article analyzes the cultural features of the Kazakh poetry metaphors. It discusses the key concepts of the Kazakh language picture of the world, as reflected in the poems that have been created in Russian poets of Kazakhstan. Common to all the poets of Kazakhstan, regardless of the language of the work, is the theme of the homeland. In connection with this concept is dominating the Kazakh steppe. This kulturema a metaphor for love of country, its open spaces and freedom, it is a source of poetic inspiration. Latitude steppe gets poetry designation "circular plane" circle. The poetic representation of the steppe, as the analysis conducted by the authors of a number of poems by poets of Kazakhstan, reflects the characteristics of traditional Kazakh language picture of the world.

Also analyzed the cultural significance of the concept of "Wormwood." According to the authors, in the works of Russian monolinguals wormwood is associated with sorrow, suffering, bitter fate, and in the Kazakh poetry is his homeland, its nature, the freedom of the steppe, is the wonderful memories.

Keywords. Language consciousness, kulturema, bilingual, national cultural coloration, the steppe, the national character of poetry, language picture of the world.

И.ОРАЗБАЕВ ПЬЕСАЛАРЫ ТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г.Каримова - *Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің докторанты*

Драмалық шығармалар – көркем әдебиет стилінің ерекше де күрделі жанры. Қазақ әдебиетіндегі драматургия жанры ХХ ғасырдың басында әлеуметтік-қоғамдық шиеленістермен байланысты факторлардың ықпалымен пайда болған.

Драмалық шығармалар көркем әдебиет стилінің жаңа жанры ретінде ХХ ғасырдың 20-жылдарында пайда болды. Осы кезеңде театрда сахналанған шығармалар сын мен ой-пікірлерді тудырды. 1920 жылдардың басында отыздан астам драмалық шығармалар жазылған. Сан жағынан осыншама жазылған драмалық шығармалардың сапасы түрлі деңгейде болып, баспасөз беттерінде қызу талқыға түсті. Яғни драмалық жанр туралы сыни және ғылыми-зерттеулердің теориялық негізі қалана бастады.

Мақалада драмалық шығармалардың зерттеулеріне шолу жасалып, қазіргі қазақ драматургиясының төрінен алған Иранбек Оразбаевтың «Естайдың Қорланы» атты пьесасының сюжетіне, тілінің ерекшеліктеріне талдау жасайды.

Түйін сөздер: драма, драматургия, поэтика, тіл.

Қазақ драматургиясының зерттеулеріне қысқаша шолу жасасақ, қазақтың халық поэзиясындағы айтыс жанрын ұлы жазушы, драматург М.Әуезов драма диалогіне жатқызады. М. Әуезов қазақ тілінде ертеде «драма», «театр» деген сөздердің болмағанын, бірақ ұлт поэзиясының түрлері, көшпелі жұрттың ұлттық салтына, өмір өзгешелігіне лайық дәстүрлі театры болғаны туралы былайша жазды: «Шынында ерте күнде ас пен тойда, ұлы жиында ізденіп келіп өлеңмен, әнмен айтысатын көп ақындар өз заманына театр жасамай не жасады? Солар жасаған сауық елдің құр қуанып, құр көңілін көтергеннен басқа кәрі, жастың сай сүйегін босатып, аруағын шақыртып, барынша қыздырып желіктірген жоқ па еді? Одан соң ұзататын қыздардың тойында еркек пен әйел қақ жарылып алып айтысатын «Жар-жар» салт ойыны халық туғызған театрдың өзі емес пе?» [1, 115 б.]. Драматургияның қарқынды жылжуына әсер етуші фактордың бірі – халықтың бай ауыз әдебиеті. Алғашқы драматургтер эпостық материалдарға сүйене отырып, орыс, Еуропа әдебиеттеріндегі драмалық формаларды пайдаланып, драманың үлгілерін жасады. Бұған Ғ. Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесасы, «Қыз Жібек» пьесасы, Ж. Шаниннің «Арқалық батыр» пьесасы, М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Қара Қыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан» пьесалары жатады, олар ұлттық классикамызға айналды.

Ғалым Р. Нұрғалиев С. Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар» драмасындағы тілдік ерекшеліктерді көрсете кетеді. «Қазақ арасында ғасырлар бойы тұрақты мағынада жұмсалып келген сөздерге автор жаңа әлеуметтік мән беріп, соларды метафоралық, тіпті символдық ұғымда қолданды. Енді тұлпар, сұңқар емес, асау тұлпар, қызыл сұңқар» [2, 273 б.]. Драмалық шығармалар адамдар бейнелерінің, мінездерінің айқындылығымен, бір-біріне ұқсамайтын қайшылықтарымен қымбат. 1960-1980 жылдары драматургия туралы жазылған еңбектерден С. Ордалиевтің «Қазақ драматургиясының очеркі» (1964) кітабын, Ә. Тәжібаевтың «Қазақ драматургиясының очеркі» (1964), Р. Нұрғалиевтің «Трагедия табиғаты» (1968) монографиясы, «Қазақ драматургиясының поэтикасы» (1973) монография, Р. Рүстембекованың «Қазақ совет комедиясы» (1975), М. Дүйсеновтің «Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселесі» (1977), Е. Жақыповтың «Дастаннан драмаға» (1979) зерттеулерін айтуға болады.

Жекелеген қаламгерлердің драмалық шығармаларын зерттеген ғылыми еңбектер де бар. С.Құлбарақовтың «Т. Ахтанов драматургиясы» (1994), Ж. Әбілұлы «Қ. Мұхамеджанов драматургиясы» (1995) зерттеулері жарыққа шықты.

Н.Ғабдуллиннің «Ғ. Мүсірепов драматургиясы» зерттеуінде қаламгердің пьесаларындағы монологтар мен диалогтердің оңай жатталатынына тоқталып, тілінің байлығы мен өткірлігін айтып өтеді [3, 356.].

Ә. Тәжібаев «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы» деп аталатын монографиясында «Драматургиямыздың тілі жөнінде зерттеулер әлі жетісе бермейді. Дұрысында бұл – өте қызықты және өте зерттеуге қажет саланың бірі», – деп драматургияның тіліне көңіл бөлу қажеттігін атап көрсеткен [6]. Р.Сыздық Ғабит Мүсірепов драмаларының тіліне тоқтала келіп, драмалық шығармалардың тілі күрделі екенін жазған болатын. Ғалым Р.Нұрғали «Драма өнері» монографиясында (2001) трагедия, комедия, драма жанрына қатысты барлық еңбектерінің жинақталып жазылған.

Кейінгі жас толқын ғалымдар А.Таңжарықова Д.Исабеков шығармаларының көркемдік әлеміне зерттеу жүргізсе, Н.Нығметова С.Жүнісовтің драмалық шығармалары тілінің көркемдік ерекшеліктеріне толықтай тоқталған.

Өз кезеңінде парадигма болатын драмалық шығармалар зерттеуді қажет етеді. XX ғасырдағы қоғамдық-саяси жағдайлардан хабардар еткен, сол күннің жемісі ретінде туындаған драмалық шығармалар тілі мен поэтикасы жан-жақты қарастырылған болатын. Ал тәуелсіздік дәуіріндегі драматург туындылары өз деңгейінде кешенді түрде қарастырылмағандықтан, талмай зерттеуді қажет етеді. Бұл – әдебиеттің ғылыми әлемін деңгейлеп көтеруге алып келеді. Р.Нұрғалиша айтқанда, жазушылар О.Бөкеев, Р.Сейсенбаев, И.Оразбаев, С.Балғабаяев бірнеше пьесаларын сахнаға шығарып, көпшілікті қуантса, Д.Исабеков, С.Сматаев, Б.Мұқай драмалары көрермендерін тапты. Көпшілік назарына ілігіп, оқырманын табу бір басқа, шығарма сюжеттерінің уақыт пен кеңістікке байланысты бере білу бір басқа.

Қазақ драматургиясының бұрынғы кезеңіне көз жүгіртсек әр дәуірде туындаған шығармалар тілі көңілге қонымды, жатық, авторлық қолданыстары да бар екенін байқадық. Сонымен қатар, лиро-эпостық жанрда да, ауыз әдебиеті жырларынан да, мифтік сарыны есілетін пьесалар жазылғанын аңғарамыз.

Сонымен, толқыған күй, толықсыған алуан әуендер қазақ халқының ауыз әдебиеті сияқты атадан балаға, бағзы замандардан кейінгі уақытқа мұра болып келеді. Әрбір ән мен күй, қайғы мен мұң, күйік запыран, ащы зар домбыраның шегінен, қобыздың қылынан, сыбызғының үнінен үміт пен арман болып ақтарылмақ. Әр халықтың осындай аңызға айналған уақиғалар мен фольклорлық мұраларға жаңаша мән-мағына беріп, өздері өмір сүріп отырған дәуірдің биік идеясы тұрғысынан жаңғырта қайта жасау – дүние жүзі озық әдебиеттерінің үрдісінде бұрыннан бар нәрсе. Әсіресе, тәуелсіздік жылдарындағы драматургиямыздың қалыптасу дәуірінде мұндай шығармаларға бет бұру, халқымыздың арғы-бергі өмірін жан-жақты мол қамту және оны келешек ұрпаққа сол бояу-нақышымен айна қатесіз жеткізу екенін арнайы айту керектігін сыншы Әшірбек Сығай жазған болатын.

Яғни, осындай сара жолды ұстанып, драматургияның дамуына үлесін қосқан қомақты шығарма – Иранбек Оразбаевтың “Естайдың Қорланы” атты пьесасы. Шығарма 1996-шы жылы жазылған. Аңызға айналған оқиға екі ғашықтың айналасындағы екені белгілі. Ел аузында қалған Естай мен Қорланның бір-біріне деген махаббаты. Салт-санадан аттамай, махаббаттарын құрбандыққа шалып, тек адал жүректерінің шуағынан жылу алып, сыңарын іздеген аққудай сыңсыған екі асылдың өмірі бүгінгі біздің “күйдім, сүйдім” деп сүлікше жабысып, армандарына жетер-жетпесте сергелдеңге түсіп, ойнаймын деп от басқан жастарымызға өнеге үйретер нұрлы саңылау болып отыр. Елу жыл бірін-бірі көруге ынтызар болып, әйтеуір бір кездесетін белгісіз күндерінің елесімен өмір сүрген бұл жандар адам баласының тән-сұлулығына ғана емес, жан сұлулығына, өзің ғашық болған кісің қасында болмаса да, оның амандығын тілеп, сол болмысқа деген ақ сезімге табыну және дәл сол адамның сені де зарыға аңсауда екенін сезініп, сол үшін өмір сүру ғашықтар әлеміндегі нағыз адамгершілігі мол парасатты жандардың қолынан ғана келетінін дәлелдейді. Сөйтеді де сол ізденіске, сол парасат биігіне болашақ ұрпақты тартады.

Арқалы Естай ақынның Қорланның үйіне келуі жалғыз Қорланның ғана емес, күллі ауылдың қуанышына айналады. Сюжет желісі Ұлы Отан соғыс жылдарынан көрініс береді. Соғыс пен жоқшылық болған заманды шығармаға арқау еткен.

Пьеса кейіпкерлерінің кездескен кезі аянышты, сері Естай емес, жамау шинель, жаман дорба арқалаған шалды көргендей болатынын суреттеген. Осыны саналы көзбен тани білген драматург жан ауыртар әрекет иірімдерін ұтымды тандай алған. Қандай шығармада болмасын, кейіпкерлердің мінез-құлқын, олардың бойындағы күллі қасиеттерін, ішкі дүниесін, характерін анықтайтын, айқындайтын - оның тіл ерекшелігі болмақ. Осы орайда, әлемдік драматургия тарихына көз жіберсек, уақыт сынына төтеп берген, тарих елегінен өткен ең үздік драмалық шығармалардың қай-қайсысы болса да үлкен ақындық толғаныс-тебіреніспен жазылғанын сезіну қиын емес. Тіршілікті ақынша толғап, әдемілік, сұлулық, асқақтықты ерлікке ұластыру – пьесаның негізгі жетістігі. Пьеса кейіпкерлерінің диалог, монологтары түгелдей өлеңмен жазылуы шарт емес. Ал еңбек толығымен өлеңмен жазылса, ол бізге жат та болмас еді. Бірақ сол диалог, монологтарда айтылар ойлар поэзияда ғана кездесер үлкен жинақылық құдіретіне ие болып, бұл шарттар пьесада едәуір

сәтті орындалған десе де болады. Сөйтіп, автор поэзия тіліндегі астарлау, меңзеулерді пьесадағы қажетті шарттардың біріне орынды айналдыра білген. Мұндай ізгілікті де жарасымды қасиеттер тек ақын жанды жазушылардың үлесіне тимек. Сондықтан да, Естайдың, Қорланның, Қожақ пен ақсақалдың пьесадағы өлеңмен өрілген сөздері, ізгі армандар әр сәт сайын мол кездесіп, олардың іріленген бейнелерін көрермен мен оқырман алдында барынша биіктете түседі. Драмада кейіпкерлер диалогтары барынша мәнді, дәмді болуды қалайды. Ол кейіпкерлерін күшті әрекетке итермелеу үшін, сөз бен сөз қақтығысқанда от шығып, ұшқын шашып жатуын талап етеді. Қожақ төрге жайғасқан Естайды көргенде: “Бірден төрге озбай, есікте жайғассаң, жағдайың әлдеқалай болар еді” – дей беріп, орнынан тұруға ұмтылған Естайға тағы да: “Отыр, отыр, жылы орныңды суытпа” деп, оның еңсесін басып, тіл қатуға мұрша бермеуі автордың ақиық ақынды бір сәт көз алдымызда көптің бірі етіп жібергендей әсер қалдырады. Әрине, Қожақ та осал адам емес. Оның: “Сен елу жыл алыстан сүйген Қорланды мен елу жыл құшағымда қыстым. Ендігі шешім – Қорланда” – деген мырзалық көңілін де еске тұтыңыз. Дегенмен де, автор жыр қанатына қонған Естайдың бар болмысын, аңызда естілген сері де парасатты, көмейінен бал тамған есілі ақынды ұрпақтың көз алдында (образдық жағынан) бұлдырландырып жібереді. Бір кемшіліктің бір жетістігі болмай ма? Екі ғашықтың бір-бірін өлеңмен қарсы алуы мен Естай ақынның:

Мен біреуді етегімнен ұстаттым,
Сөйттім дағы құшағымда жылаттым.
Сен біреудің етегінен ұстадың,
Сөйттің дағы құшағында жыладың, -

деген лирикалық көңіл-күйлері кейіпкерлердің талай жыл бір-біріне сақтаған ізгі ниеттерін толығымен аша түседі. Өйткені, лирикалық сөз, ең алдымен, ақылдан гөрі сезімге әсер етеді. Пьесадағы Естай мен Қорлан тіліндегі лирикалық саздар, алдымен, сезіміңді қозғап, содан соң ғана ақылға, санаға салмақ салады. Негізінде, пьеса жанры сан түрлі ситуацияларда сыналады.

Драматургия тілі функциональды стиль сияқты жазба тіл мен ауызекі тіл аралығын қамтиды. «Егер менен, драмада ең басты нәрсе не деп сұраса, тіл – дер едім. Тіл – драмалық шығарманың өзіндік қасиетін білдіретін басты қаруы; оның қуаттылығы да, әлсіздігі де тілінен көрінеді», – деп жазады аса көрнекті драматург К. Тренев [4, 561 б.]. Драмалық туындылар театрдың сахнасында қойылатындықтан, олар кейіпкердің психологиялық жақтарын да көрсетуі керек және көрерменінің сезіміне әсер ету үшін жазылады.

Драмалық шығармаға қойылар өзіндік шарттар да болады. Біріншіден, пьесаның көлеміне шек қойылады. Екіншіден, «драмадағы ең басты, ең негізгі нәрсе – тіл. Пьесаның күші де, әлсіздігі де тілде. Пьесадағы әр сөз мірдің оғындай өткір, көздеген жерге дөп тиердей дәл, мағыналы, мәнді болуға тиіс. Драма тілі тұжырымды, қысқа, түйінді болады» [5, 186 б.]. Театр сахнасына арналып жазылған драмалық шығарма көрерменнің көркем бейнелі, жанды сөзді қабылдауына, яғни есту қабілеті мен көрерменнің көру қабілетіне бағытталады. Драманың әлеуметтік мәні оның қоғамға арналуы. Драманың прозадан айырмашылығы ойланып, қорытынды жасау көрерменнің немесе оқырманның еншісінде.

И.Оразбаевтың әдеби шығармаларында драматизм басым көрінеді. Диалог пен монолог арқылы кейіпкерлер бейнесі әр қырынан ашылып, көрерменнің сезіміне әсер етеді. Көрерменге сахнадағы іс-әрекет пен сөз эмоционалды және эстетикалық тұрғыда қатты әсер етеді. Бұл – драманың көрерменге бағытталған эстетикалық қызметі мен прагматикалық қызметі. Осы қызметтердің жиынтығы көрерменіне тәрбиелік тұрғыда да әсер етеді.

Драмалық туындылардағы кейіпкерлер тілінің қызметтері шығармада жеке қарастырылмайды және тілдік құралдар арқылы берілмейді. Дегенмен драманың бойында бірімен-бірі өзара тығыз байланыста болады. Драмалық шығармадағы кейіпкерлер тілі - шындық өмірдегі жағдайларды көз

алдына елестету, коммуникативті-прагматикалық және конструктивті қызметтерді жүзеге асыруға бағытталады, ал монологтан түсіндірмелік қызмет анық көрінеді.

Драмалық шығармалардың тілі – көркем әдебиеттің өзге жанрларының сөз кестесінен ерекше, себебі тіл – драмада негізгі нысан. Драмалық шығармаларда кейіпкер бейнесін драмадағы кейіпкерлердің сөйлеген сөздері мен істеген қимыл-әрекеттері де береді [6,30].

Пьесадағы Естай диалогтарын көбіне өлең жолдарымен өрбітеді. Одан басқа кейіпкерлерден өлең жолдарын кездестірмейміз.

«Күдіретім деп таныдым,
Құрбандығың болайын.
Сен мың жаса, Жарығым,
Мен-ақ көктей солайын!
Күрсінбе де, күрмелме –
Азғырар Ай, арбар Күн.
Сен жер басып жүргенде,
Махаббат – бар, Мен – бармын!» [7]

Сен осы өмірде болғанда адам баласы азғырар дегенді, мен саған демеуім, менің махаббатым мәңгі дегенді өлең жолдарымен өзіңдік қолданысымен береді. Ұлттық драматургиямызда поэзияның үлкен роль атқарып келе жатқанын білеміз. Әрине, оның барлығы бірдей өз орнын табуымен қатар, қисынсыз бағытқа ауып бара жатар тұстары да байқалып жатады. Әйтсе де, қаламгерлеріміз поэзияны драматургиядан бөлмеуді, керісінше, олардың өзара ішкі байланыстарын табуға ұмтылып жүргендіктерін сеземіз. “Драматургия – поэзияның шыңы” деген ұлы қаламгер В.Гюго. Драматург Естайдың ақындығын алдыңғы кезекке шығарып, оның өз айналасымен тек өлең сөзбен ғана жауаптасуына едәуір көңіл бөлген. Ақындық шабыт әр жолы оның дәрменсіздігін, нашар халін бүркемелеп жатқандай. Себебі, ақынжанды кісінің көкірек көзі ашық. Ол қашанда айналасындағыларға қамқор көңілмен, нәзік сезіммен көз салады. Отбасын соғыс жалмаған ақынның ендігі қалған үміт-жігері – тек жалғыз Қорлан. Ол Қорланын бір көріп өлсе, жер бетінде өзінен бақытты адам жоқ және шайыр жүрек соған сенді де. Демек, бірін-бірі шын сүйген жүрек жаза басып, жаңылыс таппаса керек. Бұған дәлел – Қорланның: “Мен адамның Қорланы емес, Естайдың Қорланы болып өлемін” деген жалғыз ауыз сөзі Естай ақынның шоқтығын биіктете түседі. Бұл шығарманың қайсыбір тұстарында көңіл қабаржытатын да сәттер де жоқ емес. Мәселен, “Естай келді” дегенді естіген ел-жұрт ақының отты өлеңдерін тыңдауға жиналады. Өкінішке қарай, Естай халық күткен, болашақ сағынған, ұрпағы армандаған арынды да азулы жырлардың иесінен гөрі қайғы басып қартайған бір уыс шалды көз алдымызға әкелді. Сан ұрпаққа аты аңыз боп жеткен Естайды соншама қауқарсыз қария көрсетудің жөні жоқ секілді. Себебі, ақынның жасы көне болғанымен оның жаны мәңгі жас. Мұны бір делік. Тағы бір айта кететін жай, ертеректе әйелдер қашан да болмасын, ер адамдардың алдында бір саты болса да өздерін сәл төмен ұстаған. Осы арқылы тәрбиелілігін, тектілігін, әйел жанының нәзіктігін танытқан. Ал біз қауышқан Қорлан уақиға желісі барысында осындай шарттардың біразын аттап өткендей. Мәселен, Естайдың үстіндегі киімін шешіп, құндыз ішік пен үкілі бөрікті, құрым етікті алдына қойып: “Мә, мыналарды киіп ал, мұны өзіңе арнап, талай жыл сақтаған едім” немесе “Отағасы өзі айтты, енді еншімізді беріп, тойымызды жасасын” деп ақынның шаужайына жармасуы Естай сынды тұлғаны өзіне табындырып, ел-жұртты аузына қаратқан сұлу да ақылды Қорланнан гөрі күйеуін билеп төстеген шолжаң әйелдердің бейнесін көз алдыңызға әкелгендей болады. Біз бұл көріністен Қорланның Естайға жасаған сыйынан гөрі оның жұтаған халін мүсіркеп, өзінің ауқатты тұрмысын көрсеткісі келген тәкаппар жанды көргендей бір түрлі әсерде қаламыз. Халық ақынын үлде мен бұлдеге орамаса да кебенек ішінен танып алары сөзсіз. “Ерді кебенек ішінен таниды” деген нақыл сөз осыдан қалса керек. Өйткені, аталған пьесада оқырман тек Естай мен Қорланның махаббатын ғана емес, оған қоса, сол заманның әдет-ғұрпын, тәлім-тәрбиесін де түйсінері әбден түсінікті.

Пьеса – адамгершілік-имандылықтың, махаббаттың, ғашықтықтың адамзат ұрпақтарына тән басты ұстаным екендігін дәлелдеуге құрылған туынды. Шығарма арқауындағы негізгі қайшылық – шынайы махаббат сезімі бар адамдар мен тұрлаусыздық, жеңіл ойлылық, көрсеқызарлық құрсауындағылар арасындағы үйлесімсіздік. Шығарманың алтын желісі – адамгершілік-имандылық қасиеттерінің мәңгілік үзілмейтін ұстанымының беріктігін, қуаттылығын таныту көзқарасы. Иранбек Оразбаев драма-дастандарының тілі мен композициясы әлі де ашылмағанын білеміз. Мұның өзі үлкен дүние. Ақынның өлеңмен өрбіген драмалық шығармалары қазақ әдебиетінің тәуелсіздік кезеңінде өз орнын алған туындылар. Ақын жанының эстетикалық жағы мен келер ұраққа тәрбиелік мәні бар, рухани байлықпен сусындатар дүниелерін кешенді түрде зерттеу мен зерделеу біздің игілігімізде.

- 1 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1998. 3 т. - 392 б.
- 2 Нұрғалиев Р. Арқау. – Алматы: Жазушы, 1991. - 365 б.
- 3 Тәжібаев Ә. Өмір және драматургия // V томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1981. IV т. - 760 б.
- 4 Тренев К. Избр. произведения. Гослитиздат, Т. 2. - М., 1955. - С. 360.
- 5 Нығметова Н.Т. С.Жүнісов драмалар шығармалары тілінің көркемдік ерекшеліктері. Фил.ғыл.кандидатын алу үшін дайын.диссертация. Астана, 2009-138б.
- 6 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1992. – 264 б.
- 7 Оразбаев И.Батқан кемеңгі бейбақтары [Текст] : драмалық дастандар И. Оразбаев. - Алматы : Жазушы, 1990. - 200 б..

Аннотация

Г.Каримова - Докторант КазНПУ им. Абая

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОГО СТИЛЯ ПЬЕСЫ И.ОРАЗБАЕВА

Драма – один из родов литературы. Казахская драматургия появилась под влиянием интенсивного социально-экономического, культурно-эстетического, этического развития степи начала XX века.

В работе отмечается, что в начале 20-х годов прошлого столетия создано более тридцати казахских драматических произведений. Они, разные по жанру и тематике, вызвали бурное обсуждение в печати тех лет. Автор статьи подчёркивает, что театральные произведения были новым явлением в жизни степняков, которые способствовали появлению в казахском обществе различных точек зрения. В те годы, подмечает исследователь, были заложены основы литературной критики драматических произведений и их научного исследования.

Также в данной работе автор, проведя обзор современной драматургии, выявляет художественные особенности пьесы И. Оразбаева «Корлан Естая» («Естайдың Қорланы»), своеобразие языка персонажей драмы, стиля писателя.

Ключевые слова: драма, драматургия, поэтика, язык.

Annotation

G.Karimova - Abay names Kazakh National Pedagogical University MA, PhD student

FEATURES OF THE LANGUAGE STYLE OF PLAY I.ORAZBAEVA

Drama - one of the genre in literature. Kazakh drama came under the influence of intense socio-economic, cultural, aesthetic, ethical development of the steppe in the early twentieth century.

The paper notes that in the early 20-ies of the last century there were created more than thirty Kazakh dramatic works. They are different in genre and subject matter, caused a stormy discussion in the press of those years. The author emphasizes that theatrical works were a new phenomenon in the life of the steppe, which contributed to the emergence in the Kazakh society of different points of view. In those years, the researcher notices, laid the foundations of literary criticism of dramatic works and their scientific research.

Also, in this paper the author conducts the review of modern drama, the play reveals the artistic features of I. Orazbayeva "Korlan Yestays" ("Estaydyn Қorlany"), the uniqueness of drama characters' language, the style of the writer.

Key words: drama, drama, poetics, language

УДК 811.512'362

ŞİMDİKİ ZAMANIN YAPISAL VE İŞLEVSEL ÖZELLİKLERİ

Doç.Dr. Altınşaş Kurmanali - Süleyman Demirel Üniversitesi Almatı / Kazakistan

Bu çalışmada Kazakçada şimdiki zaman kavramını ifade eden şekillerin yapısal ve işlevsel özellikleri örnek cümleler ışığında ele alınmış ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılarak incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda bu iki dildeki şimdiki zaman şekillerinin benzer ve farklı yönleri ortaya konmuştur. Taradığımız metinlerden seçtiğimiz örnek cümlelerden hareket ederek, tam şimdiki zaman ve

{-u+dE} yapısıyla ifade edilen şimdiki zaman şekillerinin anlam ve işlev bakımından benzerlik arz ettiğini söyleyebiliriz. Söz konusu iki şekilde de devamlılık ifadesi mevcuttur. Dolayısıyla şimdiki zamanın bu iki şeklinin Türkiye Türkçesindeki

{-mEKtE}ekiyle yapılan şimdiki zamanla anlam bakımından aynı özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Kazak Türkçesindeki {-E} ekiyle sağlanan değişken şimdiki zamanın, Türkiye Türkçesindeki {-yor} ekiyle yapılan şimdiki zamandan daha fazla anlam ve işlev özelliği içerdiği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kazakça, şimdiki zaman, yapısal ve işlevsel özellikler, benzerlik ve farklılıklar, tahlil.

Giriş

Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman iki şekilde yapılmaktadır:

1) {-yor} eki ile 2) {-mEKtE /-mEdE} isim-fiil ekleri ile

Kazak Türkçesinde ise, şimdiki zamanı ifade etmek için dört şekil bulunmaktadır:

1) {-E} eki ile 2) "otur, tur, jadır, jür" yardımcı fiilleri ile

3) {-İp/-p} + "otur, tur, jadır, jür" yapısı ile 4) {-u + dE} yapısı ile

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman, anlam özelliklerine göre "değişken şimdiki zaman" ve "tam şimdiki zaman" olarak ikiye ayrılmaktadır. {-E} zarf-fiil ekiyle verilen şekil; şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zamanı ifade etmede kullanılır. Kazakça dilbilgisi kitaplarında söz konusu ekler, gelecek zamanın da göstergesi olarak nitelendirilmektedir. Aynı eklerle yapılan şimdiki zaman "değişken şimdiki zaman", gelecek zaman da "değişken gelecek zaman" diye adlandırılmaktadır. Böyle adlandırma, söz konusu zarf-fiil eklerinin metne göre kimi zaman şimdiki zaman, kimi zaman ise gelecek zamanı ifade etmesinden ileri gelmektedir. Söz konusu eklerin hangi zamanı karşıladığını onların ilişkisine girdikleri sözcüklerden ve zaman zarflarından anlamak mümkündür. Örneğin:

1) Maylıbay ata ak köylek, kara şalbar kigen, kolında bir şok gül ustağan

nemeresin toktatıp: Kayda barasıñ ?- dep suradı. Nemesesi: "Mektepke baramın."- dep jauap berdi maktanışpen. (Maylıbay dede üzerinde beyaz gömlek ve siyah pantolon giyen, elinde de bir demet çiçek tutan torununa: "Nereye gidiyorsun?" diye sordu. Torunu: "Okula gidiyorum." diye cevap verdi gururla).

2) Men künde mektepke baramın. (Ben her gün okula giderim/gidiyorum.)

3) Men erteñ mektepke baramın. (Ben yarın okula gideceğim.)

Birinci örnek cümlede, iş ve hareketin tam konuşma anında gerçekleşmekte olduğu cümlenin akışından sezilmektedir. İkinci cümlede de söz konusu hareketin geniş zaman diliminde alışkanlık halinde yapıldığını görüyoruz. Bu durum, 'künde' (her gün) zaman zarfı sayesinde kolayca anlaşılabilir, yani giderim/gidiyorum şeklinde ifade edilse de burada ifade edilen zamanın geniş zaman olduğu 'künde' sözcüğü yardımıyla kesinleşiyor. Üçüncü cümlede ise, gelecek zaman diliminde gerçekleşecek hareket dile getirilmektedir. Bunu 'erteñ' (yarın) zaman zarfı yardımıyla kolayca anlamak mümkündür. Ancak N.K. Dmitriyev söz konusu eklerin Kazak dili uzmanlarıncaya "hem şimdiki zaman, hem de gelecek zaman göstergesi olarak nitelendirilmesi" görüşüne katılmıyor. Bu konuyla ilgili görüşünü şöyle ifade etmektedir: "Kazak dilinde 'baramın' gibi şeklin kullanılışı, gelecek zaman ile o kadar sıkı bağlı ki, Kazak dilbilimciler bu şekli gelecek zaman olarak adlandırmaktadır. Gerçekte bu şekil, şimdiki zaman sayılır, gelecek zaman fonksiyonu da ona ek olarak üstlendirilir" [1, s.146].

Kazak dil bilimcisi T.R. Kordabayev ise, söz konusu şeklin hem şimdiki, hem gelecek zaman göstergesi olarak kullanılması gerektiği görüşünü savunuyor ve bunu şu şekilde açıklıyor: "Bu şeklin gelecek zaman anlamını söylemeyip onu yalnız şimdiki zamana dahil etmeye Kazak dil uzmanlarının hakkı yoktur. Çünkü Kazakça'da söz konusu şeklin şimdiki zamanla birlikte gelecek zamanın da esas göstergelerinin biri olduğunu unutmamalıyız. Edebi dilde olsun, konuşma dilinde olsun, yalnızca gelecek zaman göstergesi olarak sayılmakta olan şekillerden daha sık görülmektedir" [2, s.72].

I Değişken Şimdiki Zaman (Auispalı Osı Şak)

1.1 Değişken Şimdiki Zamanın (Auispalı Osı Şak) Yapısı ve İşlevleri

Değişken şimdiki zaman fiil kök veya gövdelerine ünsüzlerden sonra {-a/-e}, ünlülerden sonra ise {-y} eki getirilerek yapılır. Bunları II. tip zamir kökenli şahıs ekleri izler. Örneğin:

men jaz-a-mın sen jaz-a-sıñ siz jaz-a-sız o jaz-a-dı

1.1.1 Değişken şimdiki zamanın temel işlevlerinden biri, tam konuşma anında yapılmakta olan iş ve hareketleri ifade etmektir. Bunu aşağıdaki örnek cümlelerde görmek mümkündür:

1) Men kelemin. Şıldırdaydı kaltamda Avtobusқа төленбеген бес тыйн. (GB,239)

(Ben geliyorum. Şingirdiyor cebimde otobüse ödenmeyen beş tıyın (kuruş).)

2) Karaşa, Kaumen, senderdi izdep kelemiz. Buyırık sol, erteñ üy tigesinder.

(Karaşa, Kaumen, sizi arıyoruz. Emir böyle, yarın çadır kuracaksınız.)

3) – Siz nege söylemeysiz? – Sizdi tıñdap otırmin. (ÖÖ,96)

(– Siz niye konuşmuyorsunuz? – Sizi dinliyorum.)

1.1.2 Değişken şimdiki zamanın temel işlevlerinden diğeri de her zaman tekrarlanan, sürekli veya belli aralıklarla yinelenen, alışkanlık halinde yapılan iş ve hareketleri dile getirmektir. Taramış olduğumuz eserlerde değişken şimdiki zamanın çoğunlukla bu ifadeyle yer aldığı görülmektedir:

1) Apta sayın sağıniştı hat alamın Murattan. (GB,115)

Her hafta Murat'tan özlem dolu mektup alırım.

2) Abay jumasına nemese on künde bir Âbiştiñ paterine baradı. (AJ,552)

(Abay, haftada veya on günde bir Abış'in kaldığı eve gider.)

1.1.3 Değişken şimdiki zamanın temel işlevlerinden biri de hiç bir zaman değişmeyen ve her zaman doğru olan hareketleri, tabiat olayları ile bilimsel yasaları bildirmektir.

1) Küzde yıl kustarı jılı ölkelere uşadı.

(Göçmen kuşlar, sonbaharda sıcak ülkelere uçar).

2) Jer kündi aynaladı.

(Dünya güneşin çevresinde döner.)

3) Jazğıturı kalmaydı kıstıñ sızı Masatıday kulpırar jerdin jüzi. (Abay I, 85)

(Yaza doğru kışın nemi kalmaz, yer yüzü kadife gibi güzelleşir).

1.1.4 Bir alanda yetkinlik belirtmek istendiği zaman veya beceri, yetenek ve nitelikleri anlatırken de, bu zaman şekline başvurulduğu görülmektedir:

1) Beyhabar jürgensip bek kattı sınaysıñ. (Abay I, 98)

(İlgisiz görünerek (fark ettirmeden) çok sıkı sınıyorsun.)

2) Eñ âueli, arzan men kımbattıñ parkın ayırmaysıñ. Özüñdegi barıñdı arzan

ustaysıñ. Bulday bilmeyсіñ. İkincisi dos pen kastı saraptamaysıñ. (AJ,282)

(Her şeyden önce, ucuz ile pahalının farkını ayırdetmiyorsun. Sahip olduğun şeyleri seçmiyorsun ucuz tutuyorsun. Kendini ağırdan satmasını bilmiyorsun. İkinci olarak, dost ile düşmanı.)

1.1.5 Değişken şimdiki zaman, zaman üstü bir anlatıma sahip olmasından ötürü, genel yargılar, kanunlar ve kurallarla birlikte atasözleri ile vecizeleri ifade etmeye pek elverişlidir. Çünkü atasözleri ve vecizeler kesin, değişmez, doğruluğu denenmiş ya da kanıtlanmış hareketleri ifade eder. Atasözleri ve vecizelerde geçmişten geleceğe uzanma, devamlılık, hüküm ve yargı gibi ifadelerin bir arada bulunduğu görülür. Atalarımızın yaşam boyunca kazandığı deneyimleri ile yargılarının gelecekte de devam etmesinin tartışılmaz bir gerçek olduğunu hepimiz bilmekteyiz. Dolayısıyla, söz konusu özellikleri kendisinde toplayan bu zaman şekli, atasözlerini ve vecizeleri dile getirmek için diğer zamanlara tercih edilir.

1) Kartaydım dep alday körme özindi Kartık jaspen ölşenbeydi eşkaşan. (GB,20)

(Yaşlandım diye aldata görme kendini, yaşlılık asla yaşla ölçülmez).

2) Adam balası jilap tuadı, keyip öledi. (Abay II,16)

(İnsanoğlu ağlayarak doğar, üzülerek ölür).

3) Köp jasağan bilmeydi, köp körgeñ biledi. (KMM,39)

(Çok yaşayan bilmez, çok gören bilir.)

II Tam Şimdiki Zaman (Nak Osı Şak)

Tam şimdiki zaman kendi içinde yapı özelliklerine göre basit şimdiki zaman (jay osı şak) ve birleşik şimdiki zaman (kürdeli osı şak) olarak ikiye ayrılmaktadır.

2.1 Basit Şimdiki Zamanın (Jay Osı Şak) Yapısı ve İşlevleri

Aşağıdaki örnek cümlelerden anlaşılacağı üzere tam şimdiki zamanının basit şekli, yalnız "otır- (otur-) / jatr (jat-) / tur- (dur-) / jür- (yürü-)" kalıplaşmış fiillerinden biriyle yapılmaktadır. Bu fiillerin "kalıp fiiller" diye adlandırılması, onların diğer fiillerden farklı özelliklere sahip olmasından kaynaklanır. Şahıs ekleri, söz konusu fiillerin kök veya gövdelerine doğrudan doğruya bağlanır. Örneğin: men otur-mın (oturuyorum)

sen otur-sıñ siz otur-sız o otur-Ö

Burada "jatr" fiilinin, diğer kalıp fiillere göre değişiklik gösterdiğine, yani {-GEN} sıfat-fiil ekinin, direkt 'jatr' fiiline değil, 'jatr' fiilinin kökü olan 'jat-' fiiline eklendiğine şahit olmaktadır.

"Jatr" fiilinin "jat-" canlı kökü vardır. Fakat "jat-" fiili diğer kalıp fiiller gibi şahıs eklerini direkt almaz, şahıs eklerini yalnız "jatr" türü direkt alır. "Jatr" fiilinin diğer üç fiilden farklı bir yönü de, sıfat-fiil, zarf-fiil, kip, çatı, geçmiş zaman ve olumsuzluk eklerinin, onun "jatr" türüne değil, "jat-" köküne bağlanır" [2, s.85].

Söz konusu fiillerin, zaman eki almaması dikkat çeken hususlardan biridir. Bununla ilgili çeşitli tahminler ve görüşlerin mevcut olduğu görülmektedir. Otur-, tur, jür- fiillerinin (jatr fiili hariç) eskiden geniş zaman eki almış şekilleriyle kullanıldığına ve onların bünyesinde bulunan -r sesinin, zamanla geniş zaman eki olan {-İr/-r} ekini aşındırarak kaybolmasını sağladığı, jat- fiilinin ise, geniş zaman ekli (jatr) şeklini muhafaza ettiği görüşü yaygınlık kazanmıştır.

2.1.1 Bu yardımcı fiillerle yapılan şimdiki zaman, yani tam şimdiki zaman adından da anlaşılacağı üzere, genellikle tam konuşma anında yapılmakta olan iş ve hareketi ifade etmek için kullanılır. Örneğin:

1) Süyindik pen Karabas attardıñ mañında jür. (AJ, 115)

(Süyindik ile Karabas atların yanında yürüyorlar.)

2) Qazir basında jelegi bar jas kelinşek kalıñ qonaq ortasında, Abaydıñ qasında otur. (Şimdi genç gelin, kalabalık misafirin arasında, Abay'ın yanında oturuyor.)

2.2.2 Söz konusu şimdiki zaman şekli, geçmişte belli bir anda başlamış ve içinde bulunduğumuz zaman diliminde de yapılmakta olan iş ve hareketleri bildirmek için de kullanılır. Aşağıda verilen örnek cümlelerden anlaşılacağı üzere bu kullanılıştaki devamlılık fonksiyonu hakimdir. Örnek cümlelerdeki kimi iş ve hareketlerin kısa aralıklarla, fakat devamlı olarak yapıldığı, kimilerinin de sürekli, yani aralıksız yapıldığı görülmektedir. Örneğin:

1) Endi Қunanбай el sözine aralaspay, үйінде жатыр. (AJ,522)

(*Bu günlerde Kunanbay halk sohbetine katılmadan evinde yattıyor.*)

2) Осы аз күн ішінде, өлім мен тірліктің дәл ерnewінде турмын. (AJ,553)

(*Bu birkaç gün içinde, ölüm ile yaşamın tam sınırında duruyorum =bulunuyorum.*)

2.2 Birleşik Şimdiki Zamanın (Kürdeli Nak Osı Şak) Yapısı ve İşlevleri

Birleşik tam şimdiki zaman (kürdeli nak osı şak) esas fiilin kök veya gövdesine {-ip /-ip /-p} zarf-fiil eki ve "otır, tur, жүр, жатыр" yardımcı fiillerinin birinin getirilmesiyle yapılır. Bunları I. tip zamir kökenli şahıs ekleri izler.

Örneğin: мен жаз-іп отыр-мін сен жаз-іп отыр-сің сіз жаз-іп отыр-сіз о жаз-іп отыр-Ө

2.2.1 Aşağıdaki cümlelerden de anlaşılacağı üzere, birleşik tam şimdiki zaman da

basit tam şimdiki zamanın ifade ettiği anlam ve işlev özelliklerini taşımaktadır. Dolayısıyla birleşik tam şimdiki zaman, içinde bulunulan zaman diliminde, başka bir deyişle tam konuşma anında yapılmakta olan iş ve hareketleri ifade etmede kullanılır. Örneğin:

1) Оларды мен де оылаймын. Бірақ бөгейтмді көріп отырсыңız ғой. (AJ, 301)

(*Onları ben de düşünüyorum. Fakat önümde bulunan engelleri görüyorsunuz.*)

2) Жас шағında бу ақынның ірі аңші болғаны sezіліп тур. (AJ,146)

(*Bu şairin gençliğinde büyük şarkıcı olduğu anlaşıyor.*)

2.2.2 Geçmişte belirli bir anda başlamış ve konuşma anında da yapılmakta ve devamlılık özelliğini sürdürmekte olan iş ve hareketler de bu zaman şekli ile dile getirilmektedir. Örneğin:

1) Байан кulkын сâриден бері демалмастан үлкен күбиде іркіт пісіп тур. (AJ,320)

(*Bayan, sabahın erken saatinden beri dinlenmeden büyük yayıkta yoğurt çalkalıyor.*)

2) Күрес әлі жүріп жатыр. Байлық пенен кедейліктің күresi (GB,242)

(*Zenginlikle fakirlik çatışması hâlâ devam etmektedir = devam ediyor.*)

III Genel Şimdiki Zaman (Jalpi Osı Şak)

3.1 Genel Şimdiki Zamanın (Jalpi Osı Şak) Yapısı ve İşlevleri

Daha önce bahsettiğimiz gibi, şimdiki zaman kavramını ifade etmek için Kazak Türkçesinde bugün bir de mastar ile yapılan {-u+dE} şekli bulunmaktadır. Gerek yapı, gerek anlam ve işlev özellikleri bakımından sözünü ettiğimiz {-u+dE} şekli, Türkiye Türkçesindeki {-mEktE} yapısıyla eşdeğer olduğu görülmektedir. Ancak söz konusu şekil, Türkiye Türkçesindeki gibi yaygın değildir. Şimdiki zamanın bu şeklini Kazak dilbilimcisi Kordabayev T.R. (1953) zamanlara geniş yer verdiği çalışmasında "genel şimdiki zaman" diye adlandırmıştır. Dikkat çeken bir husus ise, {-u+dE} şekliyle eşdeğer olan Türkiye Türkçesinde {-mEktE} ekiyle sağlanan şimdiki zamanı, Rus Türkolog A.N. Kononov 'Türk Dilinin Dilbilgisi' adlı çalışmasında "sürekli şimdiki zaman" olarak adlandırmış ve ayrı bir alt başlıkla ele almıştır [3, s.230]. Oysa Türkçe dilbilgisi kitaplarında söz konusu şekil için ayrı bir adlandırılma yapılmamıştır. Kazakça dilbilgisi kitaplarının kiminde böyle bir şeklin mevcut olduğuna dair yalnız bir veya iki cümle geçmesi, kiminde ise hiç bahsedilmemesi dikkatimizi çeken diğer bir husustur. A. İşkaşov "Қазиргі Kazak Tili" adlı dilbilgisi kitabında (1991) söz konusu şekle fiile özgü ekler eklenmediğinden ve onda fiilimsi anlam bulunmadığından dolayı fiilin zaman şekli olarak değerlendirilmemesi gerektiğini ileri sürüyor [4, s. 331]. R.T. Қордабайев ise, bu konuyla ilgili şu bilgileri veriyor: "Buradaki -da/-de eklerinin, bulunma hali ekleri olduğu şüphesizdir. Ancak onlar, burada mastar ile birleşerek kendisinin asıl anlamını kaybetmiş ve zaman göstergesine dönüşmüştür" [2, s.108]. Çalışmamız için çeşitli eserlerden taramış olduğumuz örnek cümleler hocamızın bu tespitinin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Örnek cümleler ışığında {-u} mastar eki ve {-dE} bulunma hali ekiyle oluşan bu şeklin hem çekimlenebildiğine, hem de zaman anlamı taşıdığına şahit olmaktadır. Bu ekte süreklilik fonksiyonu hâkim olduğundan söz konusu şekli "sürekli şimdiki zaman" olarak adlandırmanın uygun olduğunu düşünüyoruz. Çünkü 'sürekli geniş zaman' terimi bu şeklin anlam ve fonksiyon özelliğini net bir şekilde açığa çıkaracaktır

Genel şimdiki zaman (jalpi osı şak), fiilin kök veya gövdesine {-u} mastar eki ile {-da/-de} bulunma hali ekinin ve I. tip zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır: мен жаз-уда-мін сен жаз-уда-сін сіз жаз-уда-сіз о жаз-уда-Ө

Yukarıda görüldüğü gibi, bu şekil çekimlenebilmekte ve üstelik zaman anlamı da taşımaktadır. Çekim özelliğine sahip olmasına rağmen, şimdiki zamanın bu şeklinin, birinci ve ikinci şahıslarda pek kullanılmadığı, genellikle üçüncü şahıslarda

kullanıldığı tespit edilmiştir.

3.1.1 Sürekli şimdiki zaman, geçmişte başlayıp konuşma anında devam etmekte olan iş ve hareketleri ifade etmek için de kullanılır. Bu zaman şeklinde diğer şimdiki zaman şekillerine göre daha belirli, daha kesin bir şimdiki zaman ifadesi söz konusudur.

1) Таñ алдында бир ғана сағат мызғыған болмаса, Abay bul түнди уықсыз өткізди.

Бирақ, âli талған жок. Âli de kitap бетине üñilude. (AJ,286)

(*Tan ağarmadan önce sadece bir saat kestirdiği sayılmazsa, Abay, bu geceyi uykusuz geçirdi. Fakat henüz usanmadı. Hâlâ kitabı dikkatle incelemektedir.*)

2) Bir adamdan bekem dostuk taba almay, Suda ғалған sabanday

Бықсып өмір sürudesiz jana almay. (GB,190)

(*Biriyle sağlam arkadaşlık kuramadan hayatınızı suda kalmış saman gibi tüterek, hiç yanamadan geçirmektesiniz.*)

3.1.2 Sürekli şimdiki zamanın tam konuşma anında yapılmakta olan iş ve hareketleri ifade etmede kullanıldığı da oluyor. Örneğin:

1) Şiñgis elinin bedeldi адамдары: Orazbay, Jiyrenşe, Asılbekter de kazir kısıluda. (AJ, 393) (*Şingis ilinin saygın insanları Orazbay, Jiyrenşe, Asılbekler de şu anda utanmaktalar.*)

2) Kazak âdebiyetine jaksı, jaña dünya keldi dep kuanudamın. (ÖÖ,95)

(*Kazak edebiyatına iyi ve yeni bir zenginlik geldi diye sevinmekteyim.*)

Yukarıda verilen örnek cümlelerden hareket ederek {-udE} ekleriyle yapılan şeklin, zaman anlamı taşıdığını açık bir şekilde söylemek mümkündür. Söz konusu eklerle ifade edilen şimdiki zamanda, hareketin mutlak olarak başlamış olma ve süreklilik anlamı dikkat çekmektedir. Şimdiki zamanın bu şekliyle bildirilen iş ve hareketin mutlaka başlamış olma durumu, eklerin yapısından kaynaklanmaktadır. Söz konusu şekil, yazı diline özgü olup, konuşma dilinde pek bulunmaz. Bunun yanı sıra bu zaman şekli, daha önce değindiğimiz gibi çekim özelliğine sahip olmasına rağmen, birinci ve ikinci şahıslarda az kullanılır, başka bir ifade ile bu şeklin kullanılışı daha çok üçüncü şahısta görülür. Olumsuz şekline ise çok fazla rastlanmaz. Çalışmamızda ele aldığımız Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki şimdiki zaman şekilleri arasında benzerliklerle beraber bir takım farklılıkların yer aldığına da şahit olmaktayız. Örneğin, adından da anlaşılacağı gibi tam şimdiki zaman ve {-u+dE} ekiyle yapılan şimdiki zamanın gelecek zaman yerine hiç kullanılmadığı görülmektedir. Çünkü şimdiki zamanın bu iki şeklinin, değişken şimdiki zaman şekli gibi, kullanım sahası geniş değildir, başka bir deyişle onlar, geniş bir zaman dilimini kapsayacak kapasitede değildir.

Sonuç

Taradığımız metinlerden seçtiğimiz örnek cümlelerden hareket ederek, tam şimdiki zaman ve {-u+dE} yapısıyla ifade edilen şimdiki zaman şekillerinin anlam ve işlev bakımından benzerlik arz ettiğini söyleyebiliriz. Söz konusu şekillerin her ikisi de, iş ve hareketin içinde bulunduğumuz zaman diliminde yapılmakta, devam etmekte olduğunu bildirirler. Başka bir deyişle her iki şekilde de devamlılık ifadesi mevcuttur. Dolayısıyla şimdiki zamanın bu iki şeklinin Türkiye Türkçesindeki

{-mEKtE} ekiyle yapılan şimdiki zamanla anlam bakımından aynı özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kazak Türkçesindeki {-udE} ile Türkiye Türkçesindeki {-mEKtE}, aynı anlam ve işlev özelliklerine sahip olmakla birlikte, yapısal benzerlik de gösterirler. Ancak Kazak Türkçesindeki {-E} ekiyle sağlanan değişken şimdiki zamanın, Türkiye Türkçesindeki {-yor} ekiyle yapılan şimdiki zamandan daha fazla anlam ve işlev özelliği içerdiği tespit edilmiştir.

1 Dmitriyev N. *Grammatika Bashkirskogo Yazıyka*. –Kazan, 1955.

2 Kordabayev T. *Kazirgi Kazak Tilindegi Etistikterdin Shak Kategoriyası*. – Almaty, 1953.

3 Kononov A.N. *Grammatika Turetskogo Literaturnogo Yazıyka*. –M., 1956.

4 Iskakov A. *Kazirgi Kazak Tili*. –Almaty: Ana Tili Baspasy, 1991.

Түйіндеме

А.Құрманәлі - Сүлейман Демирел Университеті

ОСЫ ШАҚТЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

Осы шақ категориясы қазақ тілінде тұлғаларының молдығымен және күрделілігімен ерекшеленеді. Сөйлеу сәтінде болып жатқан іс-қимылды білдіру үшін қолданылатын осы шақ категориясы етістіктің басқа шақтарынан құрылымдық тұрғыдан да, мағыналық тұрғыдан да ерекше болып келеді. Шақтық тұлғалардың

функционалды-семантикалық сипатын сараптау нәтижесінде олардың мағыналық қырларын ашуға болатыны анық. Осы жайт ескеріліп, мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі осы шақтық тұлғалардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары сарапталады. Сонымен қатар, мақалада қазақ тілінде осы шақтық ұғымды білдіретін тұлғалардың құрылымдық және функционалды ерекшеліктері мысалдар арқылы көрсетіліп, түрік тілімен салыстырылып қарастырылады.

Түйін сөздер: қазақ тілі, осы шақ, құрылымдық-функционалды ерекшеліктер, ұқсастықтар мен айырмашылықтар, талдау.

Summary

Doç.Dr. A. Kurmanali - Süleyman Demirel Üniversitesi

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL PROPERTIES OF THE PRESENT

In traditional grammar tenses are divided into three as past, present and future tenses according to their morphological signs and tense meanings. These basic tenses differ to inner development of a language, that is they differ to the structural and functional characteristics of a language, therefore one tense can have a few tense forms. The paper discusses the structural and functional characteristics of the forms, which express the present tense in Kazakh within the light of the example sentences, and the structures and functions of the present tense forms in Kazakh have been compared with Turkish. One can reveal the semantic aspects with help of analyzing the functional and semantic characteristics of the tense forms. As a result of the research, the similar and different aspects of the present tenses forms in these languages have been analysed.

Key words: Kazakh language, present tense, structural and functional characteristics, similar and different aspects, analysis.

ӘОЖ 419.992.71.

ЭМБЛЕМАТИКАЛЫҚ ҮМ-ИШАРАТТАРДЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖІКТЕЛІСІ

С.Мағжан - *Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

П.Адиева - *Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

Мақалада эмблематикалық үм-ишараттардың нақтылы семантикалық жіктелісі беріледі. Эмблемалардың екі негізгі семантикалық типі – коммуникативтік және симптоматикалық типі анықталады.

Коммуникативтік ишараттардың іштей жалпы, дейктикалық және этикеттік типтері айқындалып, талдау жасалынады. Коммуникативтік ишараттардың ішінде көлемі жағынан ең үлкен класы жалпы коммуникативтік ишараттар адресант пен адресат арасындағы коммуникативтік акті кезінде жиі қолданылатындығы айтылады.

Коммуникативтік эмблемалардың қарым-қатынас кезінде білдіретін мағынасына қарай қарым-қатынас кезіндегі қатысушыға, нысан мен оның параметрлеріне, орны мен уақытына байланысты болуы қарастырылды.

Симптоматикалық ишараттардың қолданылуының екі типі айқындалды. Сондай-ақ симптоматикалық ишараттар үшін ишарат етуші белгілі бір симптоматикалық ишаратты диалог кезінде эмоцияны жеткізуде де, эмоциядан тыс жағдайда да қолдануы маңызды екендігі, яғни ишараттардың симптоматикалық дәрежеден коммуникативтік ишараттар дәрежесіне ауысу мүмкіндігі болуы талданады.

Мақалада коммуникативтік эмблематикалық ишараттардың тағы бір класы – этикеттік ишараттар мәселесі қарастырылады. Қоғамдық нормаларға сәйкес адамның коммуникативтік мінез-құлқында кездесетін бейвербалды таңбалық бірлік – этикеттік ишараттар екендігі талданады. Этикеттік ишараттар нақты әрі қатаң бекітілген жағдаяттарда этикет ретінде орындалатыны, әрбір этикеттік ишараттың нақты сөйлеу актісіндегі өзара байланыстырып тұратын ишарат қызметін атқаруы дәйектеледі.

Түйін сөздер: кинема, эмблематикалық ишара, семантика, тип, классификация, белгі, форма, мағына, коммуникация, бейвербалды, қолдану, мәнмәтін, коммуникациялық эмблематикалық ишара, дейктикалық эмблема, этикеттік эмблема, жалпы (жалпы коммуникациялық) эмблема, симптомдық эмблематикалық ишара.

Бейвербалды элементтердің бәрін түгелдей дерлік мәтінмен бірлікте, мәтінмен байланыста, мәтінмен ғана ұштастыра қарастыруға болмайды. Олардың мәтінге тәуелсіз түрлері бар. Олар дербес, лексикалық мағынасы бар толық мәнді жеке-дара тұрып білдіре алатын атауыш сөздер секілді қызмет атқарады. Сондай бір мәтіннен тәуелсіз, мәтінге байлаулы болмай келіп, өмір сүре алатын бейвербалды элементтердің түрін **эмблематикалық ишараттар** немесе **эмблемалар** дейміз. Ал зерттеуші Г.Крейдлин эмблематикалық ишараттарға семантикалық классификация жасай отырып, оның мынандай түрлерін көрсетеді: коммуникативтік эмблематикалық ишараттар және симптоматикалық эмблематикалық ишараттар.

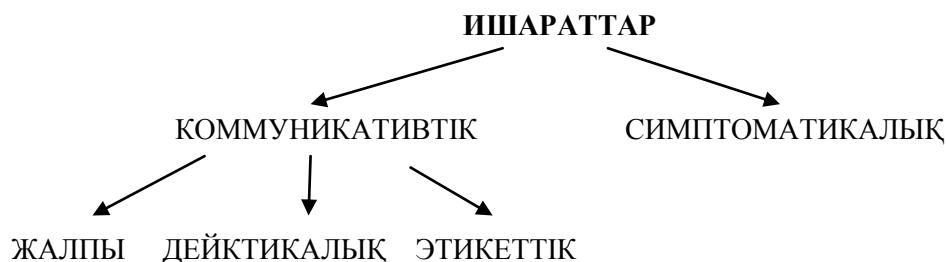
Коммуникативтік эмблематикалық үм-ишараттарға коммуникативтік акті кезінде ишарат

етуші адресатқа жеткізетін ақпаратты білдіретін кинемалар жатады. Осылайша, табиғатында олар таза диалогтік ишараттар (олардың кейбірі иллюкутивті тәуелсіз болып келеді) мысалы, қол алысу үшін *қолын созу* (ал кейбірі иллюкутивті тәуелді немесе иллюкутивті мәжбүр болады), келісу мақсатында *басын изеу* [1, б.99].

Коммуникативтік ишараттардың көлемі жағынан ең үлкен класы коммуникативтік бейтарап немесе *жалпы/жалпы коммуникативті ишараттар*. Мұндай жалпы ишараттарға *басын ию, саусағын ерніне басу, көзін қысу, басын шайқау, жұдырығын тую, теріс айналу, маңдайын түйгіштеу, ішін алақанымен шапалақтау, т.б.*

Бұл ишараттардың атауы айтып тұрғандай, олардың жеткізіп тұрған мағыналарына тек жеке пішін үйлесімі ғана емес, сондай-ақ дене мүшесінің орналасуы мен бейімделуі, оның қозғалысының типі атсалысады. Ишараттардың маңызды құрылымдық параметрлерінің құрамына әртүрлі адапторлардың болу/болмауы да енеді. Дене қалыбы мен мануальді ишараттарда дене үйлесімі мен бейімі, әдетте басқа да дене параметрлерімен қатар ишарат білдірушінің адресатқа қатысын, мысалы бейтарап па әлде бәрібір емес пе (адресатқа қатысты ашуланып *екі бүйірін таянып тұру*), ишарат білдірушінің жеткізілетін ақпаратқа немесе адресаттың мінез-құлқына қатысын («берілдім» мағынасын білдіретін *екі қолын жоғары көтеру* ишарасы) көрсетуі мүмкін. Мәселен, итальяндарда мынандай коммуникативтік ишарат қолданылады: *«неғып ашуланып тұрсың, сабыр ет»* деген мағынаны білдіретін *екі қолын кеудесіне дейін көтеріп, ашық алақанын адресатқа қарату* ишарасы. Ол кезде *қолдары жиі дірілдеп* тұрады, ол адресаттың ашуға булығып тұрғанын келемеждеу мағынасын білдіреді.

ЭМБЛЕМАТИКАЛЫҚ ҮМ-ИШАРАТТАРДЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖІКТЕЛІСІ

Сызба 1. Крейдлиннің семантикалық классификациясы

Коммуникативтік эмблемаларға белгілі жағдаяттарға қатаң берілушілік (үйірлік) сипат тән. Мысалы, *ішін алақанымен шапалақтау* немесе *сағат тілімен айналдыра сипалау* қазақ эмблематикалық ишарасы қарнының тойғанын немесе жеген тамақтан ләззат алғанын білдіреді. Бірақ бұл ишаратты *«іш ауырғанда»* қолданбайды. Сондай-ақ театрда қойылым аяқталған кезде көрермендердің *қол соғуы* да эмблематикалық ишараға жатады. Мұны *бір қатты затқа саусақ сүйегімен тақылдату* ишарасымен еш алмастыра алмаймыз.

Қазақ тілінде бейвербалды реплика-стимул болатын коммуникативтік кейбір ишараттар бар. Бұларға *жұдырығын тую, көзін қысу, қолын бұлғау, қол созу, тілін шығару, мұрнын көрсету* және т.б. ишаралар жатады. Ал кейбір коммуникативтік ишараттар бейвербалды реплика-реакция болады: *бас изеу (мақұлдау), басын шайқау, қол шапалақтау («тоқта» мағынасында), теріс айналу, құлағын жабу (келіспеу мағынасында)*, т.б.

Кейбір коммуникативтік эмблемалар білдіретін мағынасында қарым-қатынас кезіндегі қатысушыға, нысан мен оның параметрлеріне, орны мен уақытына сілтейді. Мысалы, «мен» бейвербалды амалын еуропалықтар мен американдықтар *сұқ саусақпен немесе қолымен кеудесін* немесе *жүрегін көрсету* арқылы білдірсе, қытайлар *сұқ саусақпен мұрнын көрсетіп* жеткізеді. Бұл ишарат *дейктикалық немесе дейктикалық эмблематика* деп аталады. Зерттеуші Г.Крейдлин [2, б.101] орыс тіліндегі дейктикалық эмблематикаға *қол бұлғап шақыру, қолымен көрсету, саусақпен көрсету, көзбен көрсету, саусағымен ымдап шақыру* секілді үм-ишараттарды жатқызады. Коммуникативтік эмблематикалық ишараттардың дейктикалық класы өте ертеден, кез келген тілдің ең көне үм-ишарат жүйесінде қалыптасқан. Сондықтан да әртүрлі халықтардың, әртүрлі мәдениеттің ишараттарында бір ортақ сипат бар екені таңқалдырмайды [3].

Коммуникативтік эмблематикалық ишараттардың тағы бір класы – *этикеттік ишараттар*. Этикеттік ишараттар – бұл қоғамдық нормаларға сәйкес адамның коммуникативтік мінез-құлқында кездесетін бейвербалды таңбалық бірлік. Этикеттік ишараттар нақты әрі қатаң бекітілген

жағдаяттарда этикет ретінде орындалады. Әрбір этикеттік ишаратты нақты сөйлеу актісіндегі өзара байланыстырып тұратын ишарат деуге болады. Коммуникативтік этикеттік ишараттарға, мысалы қарсы алу, шығарып салу ишараттары *қол алысу, сүйісу, орнынан тұру (жиналыста, залда) қол бұлғау, иілу*; некелесу ишаратын білдіретін *саусаққа сақина салу, қолдарын біріктіру*; сол сияқты дипломатиялық ишараттар, көңіл бөлу ишарасы, т.б. жатады.

Нақты этикеттік ишараттардың орындалуын талап ететін әлеуметтік маркерленген жағдаяттар бар. Бұл, мысалы сот залында судьяны *тік тұрып қарсы алу/шығарып салу*; әскерде *туды сүю* (Отанды сүю, құрметтеу мағынасында, ант бергенде); қонаққа барғанда үй иесінің алдыда жүріп *есік ашуы*, «кіріңіз» дегендей *қолымен үйді немесе бөлмені нұсқауы* ишарасы; оқушының сабақ сұрағанда *орнынан тұрып жауап беруі*, мұғалімді *орнынан тұрып қарсы алуы/шығарып салуы*, т.т.

Симптоматикалық ым-ишараттар ишарат етушінің эмоционалдық күйін білдіреді. Симптоматикалық ишараттарға *қолымен аузын жауып қалу (таңқалғаннан), бетін басу (ұялу), ернін тістеу, үстелдің үстін саусақпен соққылау, орындықтан атып тұру, көзін бадырайту, аяғымен жер тепкілеу, т.т.* жатады.

Симптоматикалық ишараттар біреудің қатысуымен ғана жүзеге аспайды, сондай-ақ адам жалғыз болғанда да жүзеге асырыла береді. Яғни симптоматикалық ишараттар коммуникативтілікке қарама-қарсы, өзінің қолданылуы жағынан диалогтік емес. Дегенмен симптоматикалық ишараттар үшін ишарат етуші белгілі бір симптоматикалық ишаратты диалог кезінде эмоцияны жеткізуде де, эмоциядан тыс жағдайда да қолдануы маңызды. Былайша айтқанда, ишараттардың симптоматикалық дәрежеден коммуникативтік ишараттар дәрежесіне ауысу мүмкіндігі болуы. Мысалы, ұялған кездегі *беттің қызаруы* ишаратқа жатпайды. Беттің қызаруы – бұл эмоцияның әсерінен туындаған физиологиялық реакция. Ал «ұялғаннан» *бетін қолымен жабу* – бұл симптоматикалық ишаратқа жатады. Симптоматикалық ишараттар көптеген халықтар тілдерінде бірдей деуге болады. Салыстырыңыз; «Боже мой!» Боже мой! За что?! – подумал Алексей Александрович, вспомнив подробности развода, при котором муж брал вину на себя, и тем же жестом, каким закрывался Вронский, *закрыл от стыда лицо руками* (Л.Толстой); *Бетті бастым, Қатты састым, Тұра қаштым жалма-жан* (Абай). Мысалдардан көріп отырғандай, қай тілді алмасақ та, *бетін басу* симптоматикалық ишараты «ұялуды» білдіреді.

Осылайша, симптоматикалық ишараттардың қолданылуының екі типін айқындаймыз: симптоматикалық қолданудағы симптоматикалық ишараттар және коммуникативтік қолданудағы симптоматикалық ишараттар.

1 Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога // Вопросы языкознания, №2, 1992. – С.84-99.

2 Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. Москва, Новое литературное обозрение, 2004. – 99 с.

3 Givens D. The big and the small: toward a paleontology of gesture // Sign language studies, 51, №3, 1986. – С.145-170.

Аннотация

Мағжан С. - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави
Кандидат филологических наук, и.о. доцента

Адиева П. - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави
Кандидат филологических наук, старший преподаватель

СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ЭМБЛЕМАТИЧЕСКИХ ЖЕСТОВ

В статье приводится уточненная семантическая классификация эмблематических жестов. Выделяются два основных семантических типа эмблем – коммуникативные и симптоматические.

Определяются и анализируются типы коммуникативных жестов как общее, дейктические и этикетное. Рассматривается часто используемый в коммуникативном акте между адресатом и адресантом большой по объему коммуникативных жестов общекоммуникативные жесты.

Также рассматривается коммуникативные эмблемы содержащий в своей семантике указание на участника актуальной ситуации общения, на объект и его параметры, на место и время, релевантные для этой ситуации.

Различаем два типа употреблений для симптоматических жестов. А также для симптоматических жестов жест активного диалога с определенными симптомами признаков эмоций очень важно использование жестов пределами симптоматического уровня, анализируют, чтобы быть в состоянии изменить уровень коммуникативных жестов.

В статье рассматривается еще один класс коммуникативных эмблематических жестов, это проблемы этикетных жестов. Встречающиеся в коммуникативном характере человека невербальная символическая единица согласно норм общественности анализируются как этикетные жесты.

Этикетные жесты в конкретных ситуациях выполняются как этикет и формулируются в качестве связующего звена как выполнение каждого этикетного жеста в конкретных актах речи.

Ключевые слова: кинема, эмблематические жесты, семантика, тип, классификация, знак, форма, семантика, коммуникация, невербальный, употребление, контекст, коммуникационный эмблематический жест, дейктическая эмблема, этикетная эмблема, общая (общекommunikативная) эмблема, симптоматический эмблематический жест.

Annotation

S.Magzhan - A.Yasawi International Kazakh-Turkish University Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
P.Adieva - A.Yasawi International Kazakh-Turkish University Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

SEMANTIC CLASSIFICATION EMBLEMATIC GESTURES

The article provides refined semantic classification of emblematic gestures. There are two main types of semantic emblems - communication and symptomatically.

Determined and analyzed types of communicative gestures as a general, deictic and etiquette. We consider the commonly used in the communicative act between the addressee and the addressee of a large volume of communicative gestures.

Also, communication is considered the emblem containing semantically indication of the party's current situation of communication, on the object and its parameters in place and time are relevant to this situation.

There are two types of uses for symptomatically gestures. Also symptomatic of gestures for gesture active dialogue with certain symptoms emotion features is very important use of gestures outside symptomatic level, analyzed to be able to change the communication gestures.

The paper considered carefully another class communication emblematic gestures, it is the problem of etiquette gesture. Encountered in the communicative nature of man nonverbal symbolic unit according to the rules of etiquette are analyzed as public gestures.

Etiquette gestures in specific situations perform like etiquette and formulated as a bridge as a gesture of etiquette performs each specific speech acts.

Key words: kineme, emblematic gestures, semantics, type, classification, signs, shapes, semantics, communication, nonverbal, use, context, communication emblematic gesture deictic emblem etiquette emblem, total emblem, symptomatic emblematic gesture.

УДК 81.1.23

ТҰЛҒАНЫҢ МӘДЕНИ-ТІЛДІК КОДЫ

А.П.Мыңбаева - *Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты*

Мақалада лингвистикада кодтың зерттелуі сөз болып, тілдік код пен мәдени кодтың аражігін ажыратып, семантикасы мен тіл біліміндегі негізгі кодтың түрлері қарастырылады. Код – әрбір нақты ақпаратқа берілген таңбалардың анықтамасы. Тілдік таңбада болатын кодтарды ашу үшін соған сәйкес тілдік білімі болуы қажет. Қай стильдегі мәтін болса соған сәйкес код болады. Ғылыми стильдегі зерттеуде ғылыми тілмен кодталып, ғылымилығына тән концепцияланады. Тіл білімінде қазір орын алып отырған антропоэкетілік бағытына сәйкес тілдің эмбебап құбылысы ретінде тілдік код пен мәдени код өзара байланысы мен қатар, айырмашылығы да бар.

Сонымен бірге тілдік код пен мәдени код мәселесі туралы отандық және шетелдік ғалымдардың анықтамалары келтіріліп, талдау жасалынды. Тілдік код пен мәдени кодқа қорытындылай анықтама берілді. Тілді ұлт коды ретінде қарастыру мәселесі сөз болды. Ұлт коды тарихпен байланысты. Мәдени код тұрмыс феномені ретінде мәдени оймен байланысты әлемнің бейнесін қалыптастыратын ментефакт жиынтығы. Ал мәдени-тілдік құзыреттілік В.Н.Телияның зертеуі бойынша тілдік таңбада кодтау және тілдік бірліктерді декодтау, мәдени және лингвомәдени, мәдени коннотацияларды ашу біліктілігі болып табылады.

Түйін сөздер: тілдік код, мәдени код, генетикалық код, таңба, кодты ашудың әдістері.

Өз мәдениетін тілі арқылы терең және еркін игере алған жағдайда тұлға дамуының көрсеткіші болады, себебі адам өзінің тілі арқылы ұлттық мәдени құндылықтарын көрсете алады. Қазіргі таңда қазақ тілінің байлығын қажеттілікке біз жеткізбесек кім туындатады? Қоғам дамуы үшін оның мәдениеті дамуы сөзсіз, ал мәдениетті жоғары деңгейге көтеретін – тіл, кейде мәдени код пен тілдік кодтың арасындағы түсініспеушілік ұлттың адамзаттық дамуына әсерін тигізеді. Қазіргі таңда көптеген ғалымдарды тіл мен мәдениеттің байлығы, әрбір адамның қоғамдық және жеке өміріне қатты әсер ететіндігі туралы түсініктер, яғни мәдени-тілдік код мәселесін алаңдатуға.

Мәдени-тілдік кодты игеру тіл мен мәдениеттің құрылымы мен қызметі сияқты жалпы әлемдік қондырғының пайда болуына алып келеді. Біз ары қарай мәдени-тілдік кодты зерттеуді және оның ұлттық менталитетке әсерін байқап көрейік.

Біріншіден, тілді анықтап алайық. Біз тіл – таңбалар жүйесінің сақталуы, ақпарат алмасу мен өңдеу құралы деп санадық. Яғни, бұл тұрмыс-тіршілікке қажетті бір қыры еді. А.А.Волков мынадай анықтама береді: «тіл – универсалды семиотикалық жүйе, себебі тілдік таңбалар сөз арқылы

беріледі.» [1,68]. Ол тілді руханилықпен қатар, материалдық және физикалық мәдениет деп санайды. Семиотикалық тұрғысынан алғанда мәдениет тілінің негізгі құрылымдық бірлігі таңбалық жүйелер болып табылады. Тіл адам үшін маңызды түсініктер мен оның соларға деген әсерін тіркеп отырады. Әлеуметтік ортада тіл – субъективті, жеке тәжірибеге интерсубъективті, мәдени мен үстеуді, әлеуметтік маңызды мәселелерді жеткізуді, баршаға ортақ мән үстеуге жаңдай туғызатын жол көрсетуші, құрал ретінде көрініс алады. Яғни, ақпарат алмасу процесіндегі қажеттілік.

Мәдениеттің бастауы тілдің пайда болуымен тұспа-тұс келеді. Мәдени кодына байланысты анықтамалар да жетерлік. В.В.Красных соматикалық, кеңістіктік, уақытша, рухани, предметті әртүрлі мәдени кодтарының бар екенін, олардың арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ екенін айтады [2.5-6].

Н.Уәлиев тілдік таңбада екі кодтың болатынын айтады. Біріншісі – тілдік код, екіншісі – мәдени код. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет [3,18].

А.И.Кравченко: «мәдени коды – ақпараттың таңбалар арқылы берілу, өңдеу, сақтау мен ұғыну сияқты кодталған түріндегі белгілі бірі ережелер жүйесі мен таңбалардың жиынтығы» [4.36]. Р.Барттың айтуы бойынша, код – өткеннің ізі. Ал, А.Ю.Лотманша әлем-сөз, жаратылыс – таңбаның пайда болуы, мәдениет- күрделі құрылған мәтіндердің жиынтығы. Бұл жердегі «мәтін» сөзі мәдени ескерткіштердің конденсаторы іспетті, бұл жерден мәдениет-тіл-мәтін-өмір-мәтін-ескерткіш деген байланыс шығады [5.391]. М.М.Бахтин мәтінді тек қана жанды сөйлеу ғана емес, мәтін-тілдік таңба жүйесі, яғни мәдени қарым-қатынастың түрі дейді. Осы тұрғыда Н.Уәлиев мәтінді тілдік код деп көрсетеді. Тілдік кодты ашу үшін оған сондай білім керек.

Д.Гарсия бойынша адамның генетикалық код адамның өмірлік кезеңдерінде өмір сүреді. Мысалы, бізге белгісіз жоғары жалпы код, жалпыадамзаттық код, жалпыұлттық код, тілдік код, космостық код (жұлдыз, аспан денелері, планета). Генетикалық код – белгілі бір ортадағы анықталған тұлға өмірінің құрылымы. Зерттеуші адамның генетикалық коды ұлттық тіл аясында жүреді дегенді анықтайды. Тіл - халықтың жаны мен рухын байытатын белгілі бір ұлт үшін баға жетпес құндылық. Осы жерде адамның басқа организмдерден ерекшеленіп тұратын білім үшін, генетикалық коды болады. Биологиялық тұрғыдан алғанда генетикалық код ағзадағы қанның құрамына қарай анықталады. Әлемдік көзқарас бойынша қазақтың қаны біртектес, таза, яғни түр-әлпетін, бет-пішіні басқа ұлтқа ұқсамаған, ал ағылшын, түрік т.б.халықтардың қаны аралас болғандықтан әртүрлі ренді болып келуі сондықтан. Сол сияқты адамның рухани дүниесі генетикалық кодқа байланысты. Қазақтың дәстүрі мен мәдениеті – ұлттың өзгермейтін генетикалық коды (қонақ жайлылығы, жақындарын жатсынбауы, дұшпанымен достасуға тырысуы т.б).

Сөз немесе тілдік тұлға белгілі бір мағынаны білдіру үшін кодпен байланыстырылады деген ойға жүгінсек, онда ең алдымен сол код деген ұғымның өзін айқындау керек болады және тілдік тұлға мұндай жағдайда кодпен қалай байланысады, соны шешу қажет болады. Міне, осының бәрі әрі түсініксіз, әрі анық емес.

Демек, тілді анықтау, оның негізгі белгілерін көрсету шартты ұғымдар арқылы іске аспайды. Оның оймен, санамен байланысты қарастырылуының өзі тілдің ерекшелігін аңғартады.

Осы орайда айтқанда, тілдік процестің негізінде белгілі бір энергетикалық күш жатыр, тіл үнемі даму үстінде болады. (В.Гумбльдт, П.А.Флоренский). Осыны дәлелдейтін М.М.Маковскийдің мына сөзін келтіре кетейік: «Тіл – өзін-өзі дамытатын, өзі-өзі басқаратын, өзін-өзі толықтыратын білім. Тілдік күш сол тілдің немесе басқа тілдің тілдік кеңістікке сәйкес тілдік үдерісті кодтайды. Барлық уақытта тілдік ретсіздіктердегі реттелу мен нормаға түскендегі құртылу процесі жүріп жатады. Бір уақытта жүретін тілдегі бұл екі процесс дуалды табиғатының көрінісі – оның жаратылысының міндетті шарты. Тіл өмірі – тілдік өрістегі әртүрлі нүктедегі энергия саны мен энергетикалық спектрдегі оның сақталу сапасы барысындағы тілдік энергияның үздіксіз жаңғыруы мен басылуы» [6.172].

Әрбір тілдің жиынтығы белгілі бір қатынас құралы - диалект, жаргон, тілдің стилистикалық өзгеріске ұшыраған түрлерімен қолданылады Осындай қайсыбір құралдарды код деп атауға болады. Код жалпы мағынада – коммуникация құралы.

Мәдени кодты қандай үлгіде анықтаймыз? Мәдениет өз көрсетуінде аспектуализацияланады, яғни семиотикалық тәсіл бойынша қатар түзіп, мәдениет әртүрлі семиотикалық үлгіде танылады. Сәулет өнері, музыка, кино – әртүрлі мәдениеттің тілі – семиотикалық қатарда жалпы ментальды мағынасында топтасуы мүмкін. Семиотикалық қатардың негізінде жатқан жалпы мағына мәдени кодпен ұйымдастырылады. Мәдениет семиотикасында мәдени код «лингвомәдени стереотиптермен қалыптасқан белгілер мен механизмдер жиынтығы». [7, 61-62]. Бұл механизмдер екі үдерісте жүреді:

1) мағыналардың ашылуында; 2) олардың репрезентациялануында (көрініс беруінде)

Сонымен, мәдени код – ойлау мен сипаттауды анықтайтын өз жағдайында матрица, әдіс. Мәдениет коды репрезентацияның формасы мен мазмұнын анықтайды және бағыттайды. Тұжырымдай келе, мәдени код таңбаның мағынасы мен мазмұны арасындағы сәйкестікті анықтайды, таңбаны түсініп, белгілі бір ұлттың таңбалық қасиеті мен мәнін көрсетеді. Мәдениеттің коды мәдениеттегі өзінің міндетін жүзеге асырады және қайта өңдейді. Мәдени код адамның ертедегі архетиптік көріністерінен бастау алады. Мәдениетте биоморф, анимикалық, акционалдық мәдени кодтардың түрлері белгілі. Бұл кодтың түрлері ертедегі діни-нанымдарға байланысты туындаған. Мысалы, антропоморфты мәдени код бойынша «адам», фетишті кодта «нысан», биоморфты «өсімдік», анимикалық кодта «табиғи стихия», акционалдық түрінде «әрекет» деп түсіндіріледі. Мысалы, концептуалды деңгейде биоморфты мәдени код өсімдікпен қатар, үй және жабайы жануарлар мен құрт-құмырсқа әрекетінен білінеді, яғни оларға жан бітіре суреттелу кезінде көрсетіледі.

К.Рапай мәдени кодты ашудың белгілі бір алгоритмін ұсынады. Оны ашу үшін адам айтқанындай емес, танымына сүйенді. Ары қарай кодты ашуда оның эмоциясына үңілді. Эмоциядан мағынасына емес, құрылымына анализ жасады. Тағы бір кодты ашудың әдісі – тілдік шаблондарды меңгеру. Тілдік шаблон деп сөйлеу шаблонын көрсетіп тұр. Сөйлеу шаблонын меңгеру арқылы мәдени-тілдік кодтағы бұзылысты байқауға болады. Ю.М.Лотманша мәдени код – кемінде екі мәдени таңбалардың бір-бірімен қарым-қатынасын құрайтын жарылыс. Таңбалар бір-біріне екі жақтама әсер етеді: семиотикалық кеңістікте бір-біріне бара-бар немесе жанаспайды. Мәдени код – ақпаратты тасымалдау, өңдеу және сақтау үшін таңбалардың жиынтығы мен белгілі бір ереже жүйесі. Мәдени код – мағынасы мәдени тіршілік феномендерімен байланысты әлемдегі белгілі бір фрагменттердің бейнесі мен ментефакт жиынтығы. Ал код - нақты хабарламаларды қалыптастыру ережесі.

Код мәдениеттің мағыналық деңгейіне енуіне жол ашады, кодтық білім болмай мәтінді аша алмауымыз мүмкін. Мәдени код барлық мәдениеттің тілінде жатыр, бірінен-кейін біріне мағыналық деңгейге көше беретіндіктен оларды ашу оңайға түспейді. Мәдени-тілдік код тілді қолданушылардың ұлттық менталитетімен тығыз байланысты және ақпаратты беруде оған әсерін тигізеді. Мысалы, Ә.Бөкейханов – тұлға - Алаш орда қозғалысының жетекшісі – Қазақ республикасының алғашқы төрағасы – ұлт қамын ойлағаны үшін жазаланған. Әр ұлттың мәдени коды мен тілдік коды бар. Мәдени код пен тілдік код бір-бірімен тығыз байланысты. Мәдени код тілдік код арқылы шешіледі. Мәдени кодқа жинақтай келе мындай анықтамалар беріп көрейік:

1. сол ұлттың мәдениет түрлерін (ауызша, жазба мәдениет) түсіну тетігі. Мәдени код берілген сөздің бейнеленген мағынасын түсінге мүмкіндік береді.

2. адамның материалдық және рухани іс-әрекетіне негізделген сөздің мағынасы мен белгілердің жиынтығы.

Э.Сепир тілдің мәдениетпен тығыз байланыста екенін айта келіп, мәдениет пен тілдің спецификасын жасады: «Мәдениетті анықтау үшін сол ортаның жасағаны мен ойлағанын білу керек, ал жасау мен ойлау тіл болып болып табылады». [Сепир Э. 1993, с223 193-194сс]. Сонымен мәдениет тілсіз, тіл мәдениетсіз жасай алмайтынын көруге болады. Бұл байланыста тілдің «ішкі форма» екенін, мәдениет дамуы адам қоғамында жүзеге асырылатынын байқаймыз. Осы ретте бұған дейін зерттелген мәселе, тіл – тек адамға ғана тән құбылыс. Қазіргі анықталған антропоөзектілік лингвистикада тіл мен мәдениетті игеру бірінші орынға шықты. Мәдениет сәулесінен кейін тілдің функциялары тіл білімі ғылымын негізге ала отырып адам туралы басқа ғылым салаларында қарастырылады. Мәдениет – адам жасаған және жасайтын материалды және рухани қажеттіліктер (А.И.Арнольд, Л.П.Ким).

Елбасы айтқандай «дәстүр мен мәдениет – ұлттың генетикалық коды. Қазақстандық мәдениет еліміздің барлық азаматтары үшін патриоттықтың өзегі болуы қажет. Біз ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді әр алуандығын және айбындылығын сақтай отырып, оны қорғауымыз, мұрамызды түйірлеп жинастыруымыз керек» [8]. Ол қазақстандық мәдениет – елдің барлық азаматтары үшін патриоттық өзегі болуы тиіс екенін әлденеше рет атап өткен болатын. Қазақтарда әрқашан да жеті ұлы рухани құндылығы, яғни «Жеті қазынасы» болды. Сондай-ақ, «Қазақстан-2050» бағдарламасында ұлттың мәдени кодының жеті бөлігі: мұра, дәстүр, салт, тіл, отбасы, шаруашылық жүйелер, мерекелер анықталған. Бұл туылғаннан қалыптасатын, өмір бойы адамды сүйемелдейтін және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін құндылықтар. Өзінің қалыптасуының бастауын білетін, тарихи түп тамырын құрметтейтін және дәстүрін сақтайтын халық – бұл қуатты және табысты мемлекеттің негізі. Тілді ұлт коды ретінде қарастыру мәдени мұрамыздан сыр шертеді. Мәдени мұра – тарих. Әр халық өзінің ұлттық кодын білуі тиіс. Ұлттық кодқа жоғарыда атаған құндылықтарымызды жатқызар едік. Ана тіліміздің қолданыс аясын кеңейту мақсатында қажеттілікті туындатуымыз керек. Осы

арада ұлттық кодты сипаттайтын сол ұлттың мәдениеті, әдет-ғұрпы, әдебиеті. Атадан балаға мирас болған тілді ұлттық код ретінде қарап, тарихымыз бен мәдениетімізден сыр шертеміз. Қай ұлттың болмасын басқа халықтан ерекшеленіп, дараланып тұратын сол елдің мәдениеті, салт-дәстүрі, әдебиеті. Осылайша өзінің мәдениеті арқылы басқа елдерге, дүниежүзіне танылады. Ертеден келе жатқан ата-бабалардың өлшеусіз рухани байлығы, қазақ отбасы тәрбиесінде ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан халықтығы, ізгілігі, тәрбиенің мәдениетке байланыстылығы, табиғатқа сәйкестілік, жүйелілік, тұлғалық принциптердің өткен ғасырлардағы тәрбиенің тұжырымдамалық идеяларының жалғасы екендігін көреміз. Ұлттық мәдениет тарихының қайта жаңғырып өркендеуі, әдебиеті мен дәстүрлерін қадірлеу – оның әлем алдындағы өзіндік ерекшелігі, даралығы.

Сонымен тілдік код – социолингвистикалық бағытта қарастырылатын, сол тілде қарым-қатынас жасаудағы диалект, жаргон, вербалды, бейвербалды әрекеттердегі термин. Мәдени кодқа сол елдің ұлттық құндылықтары және тарихи қойнауында өмір сүрген мәдени ресурстары. Ұлттық кодтың көрінетін тұсы – көркем мәтіндерде. Мәтін – тілдік код, мәтін арқылы байланысқа түскен адресат пен адресанттың тілдік кодты аша алатындай аялық білімі болу керек, болмаса, көркем мәтінді оқу барысында түсіне алатындай оқырманның тілдік білімі болуы қажет. Н.Уәлиевше тілдік білім дегеніміз сөзді, оның мағыналарын, сөйлем оның мағыналары мен құрылымдарын білу дегенге саяды. “Оқырман-тілдік тұлға” мен “суреткер- тілдік тұлға” – нақты бір тілдің субъектісі. Тілдің дыбыстық, лексика-семантикалық, грамматикалық бірліктерінің мән-мағынасы мен қызметі, нормасы екеуіне де ортақ. Бірақ автор өз ойын көріктендіре жеткізу үшін, авторлық қолданысымен беру үшін тілдік білімін қолдануы мүмкін. Мысалы, қаламгер *қарғыс атсын* демейді, *ақ дәмім жібермесін* деп жазады. Сонымен қатар, шығармаларда «Көзімді ашып үйдің уығына, одан шаңыраққа қараймын. Ашулы түндіктен көкпеңбек мөлдір аспанды көріп, кеудеме белгісіз бір қуаныш лықсығандай болды» [9,75]. Мұнда қазақ халқының заттық мәдениетін танытатын лингвомәдениеттер. Осылар арқылы оқырманға ерте заманның “есігі” ашылады. Жоғарыда келтірілген семиотика **тілдік код** болса, екінші жағынан, **когнитивтік код** я болмаса тіл субъектісінің адам санасында бенеленуі, ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы беріліп келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесі. Тілдік таңба стимул болса, оқырман санасындағы білімнің мән алуы (актуалдануы) – реакция. Бұл жайт мәтін арқылы “оқырман тілдік тұлға” мен “суреткер тілдік тұлға” арасында диалогтің басталғанын байқатады. Екі бірдей код – тілдік код пен мәдени код, – ашылғанда ғана екі тұлға арасында диалог өрбиді.

Көркем мәтіндегі *кереге, уық* сөзін лингвомәдени таңба ретінде алып қараудың тиімді жағы бар. Өйткені аталмыш таңбада лингвистикалық код бар да, мәдени-тарихи код бар.

1) тілдік код - сөздің лексика-семантикалық ерекшелігін көрсетеді, яғни сөздің сөздіктерде берілетін түсіндірмесімен сәйкес келеді. Оның лексикалық мағынасы болады.

2) мәдени код – лексика-семантикалық ерекшелігімен қатар, сол халықтың тарихымен үндес адам санасында көрініс беретін семиотикалық жүйе.

Қазіргі таңда барлық ғылым саласында ең бірінші мәселе – адам болғандықтан, тіл мен мәдени кодты антропозектілік мәселесі ретінде қарап, ұлттың танымында қарастырамыз.

1 Волков А.А. *Язык и мышление: Мировая загадка.* - М., 2007.

2 Красных В.В. *Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору)//Язык, сознание, коммуникация: отв редактор В.В.Красных, А.И.Изотов.* - М., 2001.

3 Уәлиев Н. *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат.* 2007. - 58 б.

4 Быкова И.О. *Образная составляющая как релевантный признак этноконнотата//Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика межкультурная коммуникация»* 2005. - №1.

5 Лотман Ю.М. *Семиосфера.* - СПб., 2000.

6 Маковский М.М. *Лингвистическая генетика: Проблемы онтогенеза слова в индоевропейских языках.* Изд. 2-е, испр.и доп. – М., 2007.

7 Алефиренко, Н. Ф. *Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Н.Ф.Алефиренко.* – М.: Academia, 2002.

8 Ақпарат көзі: <http://egemen.kz/2014/10/21/40633>

9 Ахтанов Т. *Шырағың сөнбесін. Роман.* – Алматы: Жалын, 1992. – 398 б.

Резюме
Мынбаева А.П.
КУЛЬТУРО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ КОД ЛИЧНОСТИ

В статье обсуждаются лингвистические исследования кода, рассматриваются различия между языковым и культурным кодом, основные положения теории кодов. Код – определение данному каждому конкретному [сообщению символов](#).

В статье рассматриваются проблемы лингвистического и культурного кода, а также анализируются определения отечественных и зарубежных исследователей, характеризующие код. Кроме того, автором дано итоговое определение лингвистического и культурного кода личности.

Код культуры есть не что иное, как формирующая определенный фрагмент картины мира совокупность ментефактов, которые связаны с культурными смыслами феноменами бытия. Культурно-языковая компетенция представляет собой, согласно исследовательским работам В.Н.Телия, умение кодировать в знаках языка и декодировать единицы языка, культуры и лингвокультуры, умение расшифровать культурную коннотацию.

Ключевые слова: языковой код, культурный код, генетический код, символ, декодирование.

Summary
Mynbaeva A.P.
LINGUISTIC AND CULTURAL IDENTITY CODE

The article discusses the linguistic research code, considered the distinction between linguistic and cultural code, the basic position of the theory of codes. Code - this definition of each specific post symbols.

The article deals with the problem of linguistic and cultural code, and explores the definition of domestic and foreign researchers, describing the code. In addition, the author is given the final determination of linguistic and cultural identity code.

Code culture is nothing but as forming a specific section of the world picture set of mentefaktov that are associated with cultural meaning phenomena of existence. Cultural and linguistic competence is, according to research works V.N.Teliya, the ability to encode and decode the signs of language units of language, culture and linguistic culture, ability rasshrifovat cultural connotation.

Keywords: language code, the cultural code, the genetic code, symbol decoding.

УДК 81'1

ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫ ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ ТІЛДІҢ РӨЛІ

М.Ш. Мұсатаева - *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*
Филология ғылымдарының докторы, профессор

А.О.Тымболова - *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*
Филология ғылымдарының докторы, доцент

Адам жанының әлемі, адам болмысының танымдық, ұлттық, эстетикалық құндылықтарының бірі жойылса шыдар ма еді? Бүгінде бұлардың әрқайсысы рухани құндылықтардың арнайы саласына айналған. танымдық тұрғысынан ғылымда, адами қасиеттерден мораль және құқық, эстетикалық тұрғыдан өнер аясында қарастырылып келеді. Антропоэзектік ғылыми парадигманың түрлі теориялық негіздеріндегі адамды зерттеу мәселесі мәдениет ұғымымен тығыз байланысты. Кез келген тіл ұлттық сипатқа ие және кез келген нақты этникалық тіл мен мәдениеттің тұтынушысы ұлттық тілдік менталитеттің де тұтынушысы болып табылады. Қандай да бір ұлттық тілге ақиқатты концептуалдау тәсілі тән, ол бірде әмбебап, бірде ұлттық ерекшелікке ие және нақты бір тілді тұтынушының тілдік призмасы арқылы дүниені қабылдауының этникалық ерекшелігін көрсетеді.

Түйін сөздер: ұлттық менталитет, тіл, мәдениет, концептуалдау тәсілі, этникалық ерекшелік.

Әлемді тану үрдісіне ұмтылған ойшылдар қай дәуірде де, қай кезеңде де болды. Тілдердің өзара тоғысуы, мәдениет, табиғат, қоғам, мәдениеттің қалыптасуындағы тілдің белсенді рөлі, оның адам өміріндегі әлеуметтік қызметін зерттеу мәселелері Аристотель, Демокрит, Зенон, Ксенофан, Тит, Парменид, Платон, Сократтың еңбектерінен бастау алады.

Бұл идея Ф.Бэконның (тіл мен мәдениеттің байланысының даму тарихы), И.Г.Гердердің (тіл-ойдың сыртқа шығуы, халықтың мінез-құлқы мен ұлттық мәдениеттің берілуі, яғни тіл мен мәдениеттің сабақтастығы), Ф. Гегельдің (ұлттың интеллектуалды және өзіндік табиғатының өзгешелігін), Ж.Бюффон, Дж. Вико, Ш.Монтескье, т.б. (түрлі халықтардың тіліндегі нормалар мен стандарттарды қарастыру мәселесі), М.Лазарус пен Х. Штейнтальдың («ұлт психологиясы» теориясын), В. Вундт, Г. Шпеттың (ұлттың «рухы» мен «өзіндік болмысына» негізделген мәдени шаблондарды зерттеу)

және т.б. еңбектерінде көрініс тапқан.

Антикалық дәуірден күні бүгінге дейін өзектілігін жоймай келе жатқан мұндай мәселелердің шешімдері де біраз еңбектерде қарастырылды.

Әр халықтың тіліндегі «ұлттық рух» мәселесі Вильгельм фон Гумбольдт, Й.Л. Вайсгербер, А.А.Потебня, Ф.Буслаев, И.А.Бодуэн де Куртене, ал қазіргі лингвистерден О.А.Корнилов, В.В.Морковкин, А.В. Морковкина, Т.Б. Радбиль еңбектерінде жете зерттелді.

Тілдің осындай ұлттық болмысын сипаттайтын бірнеше пікірлерді келтірейік: «... табиғи тіл ешқашан өздігінен тіл бола алмайды. Ол әрдайым ұлттық тіл. Сондықтан да, егер қиял-ғажайып жағдайлардың әсерінен тіл ақиқатты «шығарушы» болса, бұл үрдіс келісілген ұлттық үлгіде жүзеге асырылады» [1, б.13]. Тілдің осындай ұлттық болмысын сипаттайтын бірнеше пікірлер бар: «Этникалық тілді жекелеген тілдердің тілдік тұлғалары бойынша жіктеу арқылы оның жаңа қырларын танып-білуге болады. Мәселен, ұқсас этностарға мазмұны айқын әрі қайталанбайтын ақпаратты жеткізу мүмкіндігі, уақытша үздіксіз кеңістік шекарасын қамтамасыз ете білу мүмкіндігі, тілдік бірліктердің ақылға, сезімге және кәсіпке байланысты ғасырлар бойы қалыптасқан тәжірибені сақтай білу және оны болашақ этнос өкілдері үшін жеткізе білу мүмкіндігі. Осының барлығы этникалық тілді негізгі этногенді фактор қатарына жатқызуға толық мүмкіндік береді. «Тіл – халық жанының қоймасы, ұлттық шығармашылықтың ұжымдық жемісі» [2, б. 133] деуі сондықтан.

Өткен ғасырдың соңында В. фон Гумбольдт идеясының «екінші өмірі» басталды деуге болады. Ғалымның тіл мен этнос сабақтастығы туралы ілімі антропоөзектілік ұстанымның басты мәселесіне айналып, лингвистикадағы жаңа бағыттар мен мектептердің қалыптасып, олардың бай мазмұнмен толығып отыруына әкелді.

Тілді антропоөзектілік тұрғысынан зерттеу идеясы «Халықтың тілі – оның рухы», «тілдің ішкі формасы» дейтін В. фон Гумбольдтың зерттеулерімен астасып, бертін келе неогумбольдтшылдық еңбектерде, оның ішінде, тілді зерттеу материалдық дүние мен әлемді тану арасындағы «аралық әлем» болып табылады деп көрсеткен, «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымының авторы Й.Л.Вайсгербердің зерттеулерінде жалғасын табады.

В. фон Гумбольдтың «тілдің ішкі» формасы халық дүниетанымының жекелеген көрінісі дейтін теориясы шетелдік және отандық зерттеушілер Л. Вайсгербер, А.В.Звегинцев, ЭКассирер, А.Ф.Лосев, А.Марти, А.Н.Портнова, А.А.Потебни, Й.Трир, Н.Хомский, Х.Штейнталь, С.Н.Булгаков және басқалардың еңбектеріне арқау болды.

Орыс тіл білімінде В. фон Гумбольдтың идеясы А.А. Потебняның еңбектерінде, атап айтқанда, сөз, құбылыс номинациясының тәсілі арқылы ойды қалыптастыру тетігін анықтайтын «сөздің ішкі формасы»; жалпы сөз изоморфизмі мен көркем шығарма туралы тұжырымда; тілдік ойлаудың ұлттық өзара шарттастық туралы жорамалында жалғасын тапты. Бұл туралы И.А. Бодуэн де Куртене былай деп атап көрсетеді: «...Тілдік ойлау арқылы болмыс пен ғайыптың барлық салаларынан тілдік білімнің көптеген ерекшеліктерін, әлемнің материалдық, сондай-ақ жеке психологиялық және әлеуметтік (қоғамдық) көріністерін бөліп алуға болады» [3, б. 312].

Шетелдік лингвистика ғылымында В. фон Гумбольдтың идеясы Э. Сепир, Б. Уорфтың («салыстырмалы лингвистикалық теориясы»), қазіргі когнитологияның негізін салушы Дж.Лакоффың, когнитивті семантика саласының білгірі А.Вежбицкаяның (кез келген тіл «семантикалық әлемді» бейнелейді) еңбектерінде жаңа қарқынға ие болды.

Тілдік менталитет мәселесіне арналған жоғарыдағы еңбектерге бірқатар ғалымдардың талдау жасаған зерттеулері жарық көрді: Е.В. Падучеваның (Вежбицкая туралы), В. Руднева, Дж.Лакоффың (Б.Л.Уорф туралы), А.Е. Кибриктің (Э.Сепир туралы), Т.Б. Радбиль (тілдік менталитетті зерттеу мүмкіндігінің жолдары) Т.В.Цивьян, т.б. Сондықтан қолдарыңыздағы бұл еңбек жоғарыдағы ғалымдар көтерген мәселелер ауқымын анықтауды мақсат етті.

Тілдің танымға қатысты жағын басым қарастыруда 1988 жылы жарық көрген Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова, В.Н.Телия, А.А. Уфимцевалардың «Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира» атты ұжымдық оқу құралын атап өтпеу мүмкін емес. Қарастырылып отырған мәселеге қатысты Б.А.Серебренников: «Әлем бейнесіне қатысты тіл екі үдеріске қатысады. Біріншіден, оның қойнауында адамдағы әлем анағұрлым терең қабаттарының бірі болып табылатын әлемнің тілдік бейнесі қалыптасады. Екіншіден, тіл адам келбеті мен мәдениетін ендіре отырып, тілге арнайы лексика арқылы енетін өзге әлем бейнелерін көрсетеді және эксплуатациялайды. Тілдің көмегі арқылы жекелеген адамдармен алынған тәжірибелі білім ұжымдық игілікке, ұжымдық тәжірибеге айналады» [4, б. 11].

Еңбектегі ұсынылған идеялар (тілдегі концептуалды және нақты тілдік, әмбебап және арнайы ұлттық компоненттерге сай, кез келген ұлттық тілдің сапасына тән антропоөзектілік, экстралингвист-

тикалық факторлардың басымдылығы, тілдік санадағы субъективті және нақты-образды компоненттердің доминанттылығы) түрлі ғылым салаларында, оның ішінде лингвистикалық бағыттар мен мектептерде қарқынды дамып келеді.

Сондай-ақ, ұлттық менталдылық мәселесі лингвомәдениеттанымдық еңбектерде, мысалы, болгар мәдениеттанушысы Г.Гачевтың «Национальные образы мира» (1988), орыстың белгілі әдебиет және мәдениеттанушысы Д. С. Лихачевтың «Заметки о русском» (1987) зерттеуінде көрініс тапты.

Антропоэекті ғылыми парадигма когнитивті лингвистика, этнопсихоллингвистика, этногерменевтика, этнориторика, «этноконнотация», т.б. ғылыми бағыттардың пайда болуына жол ашты. Қазіргі таңда осы этникалық ұқсастық, этностың өзін өзі тану мәселесіне көптеген еңбектер арналды.

Орыс тіл білімінде тілдік менталитет диахрондық тұрғыдан жіті зерттелуде. Айталық, В.В.Колесовтың бірнеше еңбектері «орыс менталдылығының негізгі табиғаты: шындық критеріі тәжірибе емес, сенім мен тұлғаға негізделген бағыт, символизм, синтетизм, руханилылық» мәселелеріне арналған. Диахронды аспектіде мәскеу лингвомәдениеттанушылық мектептерінің рөлі зор. Мәселен, Ю.С. Степановтың константтарды тарихи тұрғыдан түрлі кезеңдердегі материалдардың негізінде сипаттауы (лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің дамуында өзіндік арна құрайтын «Константы. Словарь русской культуры» (1997) атты еңбегі лингвомәдениеттанымдық және лингвокогнитивтік зерттеулердің сенімді ғылыми қорына айналады. Түрлі тілдердің материалдары негізінде түрлі тарихи кезеңдердегі әмбебап терминдерді, мәдениеттің метатілін қарастырған Н.Д.Арутюнованың мектебі, фразеологиялық семантиканы лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеген, яғни идиомалардың ұлттық-мәдени құрылымын тіл мен мәдениетті тұтынушы тұлға арқылы талдау әдісін енгізген В.Н.Телияның мектебі, МХДУ-дегі В.В.Воробьев, В.М.Шаклеиннің, Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың эквивалентсіз тілдік бірліктердің мәселесін қарастырған мектептері дәлел бола алады.

Мәскеу лингвомәдениеттанушылық мектептері туралы В.А.Маслованың (2001) еңбегінде жан-жақты талданады.

Қазіргі таңда тілді синхронды зерттеу мәселесі белсенді түрде жүзеге асырылуда. Бұл ретте Ю.Д.Апресян негізін қалаған Мәскеу семантикалық мектебінің «Интегральное описание языка и системная лексикография» (1995) және «Языковая картина мира и системная лексикография» (2006) атты іргелі еңбектерінің мәні зор. Ю.Д.Апресяның семантикалық метатіл элементтері, «кварктың» кездесуіне байланысты айтқан пікірі назар аудартады. Ғалымның түсінігі бойынша, «кварк» - сол тілде ешқашан «вербалданбайтын», сол тілдің әлемнің қарабайыр бейнесін сипаттауға қажетті кезекті мағыналар. Оларды жеткізуге арналған ешқандай тілдік бірлік жоқ болғанмен, көптеген тілдік сөздердің семантикасының құрамына кіреді. Бұл идея семантиканың жаңа саласы – лексикалық типологияда жүзеге асырылады. Ғалымның «тілді интегралды сипаттауда» сөздік пен грамматиканың бірлігінде қарастыруға байланысты ой-пікірі бірлік немесе бірліктер тобының сөздік қасиеттерінен туындаған грамматикалық ережелерді шектеуді ескере отырып құрастыруға бағытталса, лексикографиялық сипаттау әдісінде аталған сөз, нақты қатыса алатын грамматикалық ережелер түрінде көрсетіледі. Аталмыш идея «Ұғым – Мәтін» теориясынан туындап, лексика-семантикалық компонент пен сөздік ақпаратта үлкен рөл атқарады.

Жоғарыда санамаланып көрсетілген қазіргі лингвистикадағы жаңа бағыттар тілдік жүйе аясынан шығып, адамға тілдік қабілетті, ұлттық тілді, мәдениет және менталитетті физикалық және психикалық тұрғыдан ерекше иеленетін тұлға ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұлар тілдің негізгі сапасы мен болмысының неге негізделгенін, адам мен әлемнің, тілдердің байланысы мен дүниені танудағы тілдің рөлін пайымдауды ескеруді қажет етеді.

Менталитет/ментальділік терминдерін қалыптастыру ісінің бастау көзінде әйгілі тарихшы А.Я.Гуревич тұрады. Оның пайымдауына, бір мәдениетке жататын кез-келген қоғам өкілдерінің белгілі дәрежеде «ақыл-ой құрылғылары» (адамның дүниетанымын қалыптастыратын, ақиқатты қабылдау әдістері, ұжымдық психологиялық ұстанымдар) мен «психологиялық дайындығының» (әркімнің табиғи және әлеуметтік қоршаған ортасын, өзін-өзі танып-білуге мүмкіндік беретін) болуымен айқындалады [5].

«Менталитет» ұғымын анықтау мәселесі оның ауқымы мен мазмұнының тұтаса, біркелкі ғылыми дефиницияларға бағынбайтындығынан туындайды. Менталитет ұғымын қарастырған лингвистикалық әдебиеттерде де бұл ұғым түрлі тілдер мен мәдениетті тұтынушы тұлғаның сыртқы әлеммен жалпы байланысын көрсетеді. В.А. Пищальникова менталитетке терминологияда түрліше анықтама берілуі, оның «когнитивті» және «менталдылық» ұғымдарын тоғыстыруы себеп дейді. Оның пікірінше, «Менталитет ұғымының мәні тұтастай когнитивтік ғылым аясында айқындалады. Тіл – білімнің әртүрлі деңгейдегі сатысын сақтаудың, қалыптастыру мен ұсынудың әмбебап құралы ретінде

менталитетті зерттеу барысында нысан қызметін атқарады, өйткені психикалық білім мазмұнын анықтаудың басқа тәсілі бізде жоқ». [6, б. 189].

Осыған байланысты А.А.Залевская В.А.Пищальникованың жоғарыдағы пікірін әлемнің ұлттық бейнесін лингвистикалық тұрғыдан қарастыратын зерттеулерге қажет деп есептейді. Бұл білімді репрезенттаушы жүйе түрлі ғылымдарды дәйектеуші әдістер мен формалар (үлгілі түрлерін), ал адамға түрлі канал арқылы жететін ақпарат тек тіл арқылы беріледі» дегенді білдіреді.

А.А.Залевскаяның пікірінше, В.А.Пищальникова қолданған «ең алдымен» деген анықтама «менталитет мазмұнының білімге қосымша өзге де құбылыстардың әсерінен кеңеюін болжауға мүмкіндік туғызады. Біздіңше, көп жағдайда орын алатын адамның психикалық өмірінің нақты жоспарланған, логикалық тұрғыда түзілген білімге ұласуы – адамзат баласының перцептивті-когнитивті-аффективті тамырына балта шабатын логикалық-рационалистік дәстүрдің салдары» [7, б. 45].

Т.Б.Рабдиль, менталитет сөзінің семантикасын орыс тілінің этимологиялық және түсіндірме сөздіктерімен және қазіргі батыс тілдерімен салыстыра қарастырып, онда өзгеше инвариантты семантикалық белгілердің бар екендігін, «жалпы мәдени қорға тиесілі бұл сөзге – ақылдың қоймасы, ақылды бағыттау, образды ойлау» белгілерін жатқызады. Ғалым бірқатар үндіеуропалық тілдерде кездесетін инвариантты семантикалық белгілерге сүйене отырып, ұлттық менталитет өзінше «ортақ идеологияға бағынатын, адамдардың кез-келген қоғамдық тобын индивидуумның менталитетіне» жатқызуға болатындығын атап өткен. Сонда да бұл қолданыс ең алдымен халықтың этникалық тұтасығының табиғатына негізделеді [1, б. 50]. Зерттеушінің «менталитет» ұғымына жақын келетін пікірлерінен *халықтың рухы және ұлттық рух* (В. Фон Гумбольдт), *халық психологиясы* (Г.Штейнталь), *этникалық психология* (Г.Г.Шпет), *этнопсихологияға* (А.Вежбицкая) берген анықтамаларын көрсетуге болады.

Ғылыми әдебиеттерде «менталдылық» және «менталитет» ұғымдарының дифференциалды қолданыстары жиі кездеседі, бұл олардың жеткілікті зерттелмегендігінің белгісі. А.Я.Гуревич бағытын ұстанған Л.А.Микешина бұл екі ұғымды синоним ретінде қарастырады: «менталдылық» және «менталитет» - бұл сезілмейтін ұғымдар, сенім, құндылық, дәстүр, қоғамдағы этникалық және әлеуметтік топтардың, класстардың әрекеті мен мінез- құлқының теориялық және идеологиялық жүйесі». [8, б. 431].

Т.Б.Рабдиль «менталитет» танымның белгілі бір категориясы ұғымына жақын екендігін, ал «менталдылық» «менталитет» ұғымының іске асу мүмкіндігі, таным категориясы сапасының жиынтығы дегенді білдіреді дейді. Алайда, біздің пайымдауымызша, қазіргі тілдік тәжірибеде (Орыс тілінің ұлттық корпусы бойынша) «менталдылық» және «менталитет» ұғымдары семантикалық және стилистикалық тұрғыдан аражігі мүлде ажыратылмай синонимдес қолданылып жүр.[1, б. 53]

Менталитет және тілдік менталитет ұғымдарының арақатынасына келетін болсақ, бұлар В.В.Колесов, А.Вежбицкая, В.А. Морковкин және А.В.Морковкина, Т.Б.Рабдиль, т.б. еңбектерінде абсолютті синонимдер ретінде қолданылып, менталитеттің мәні тек тілдік менталитетте ғана айқын көрінуі мүмкін деп көрсетіледі.

Дәлел ретінде бірнеше анықтамалар келтірейік. «Менталдылық» ана тілдің категориялары мен формалары арқылы дүниені тану, таным үдерісінде ұлттық болмысты танытудағы тұлғаның интеллектуалды, рухани қасиеттерінің нақты көрініс табуы» дейді.[9, б. 81].

В.В. Морковкин және А.В. Морковкина: «Тіл өзіне белгіленгенді жүзеге асыра отырып, уақыт пен кеңістіктегі (яғни этникалық кеңістіктің өзге нүктесінде өмір сүретіндермен бірге осы жерде өмір сүретіндер) индивидпен бірігіп ортаға қызмет етеді және адам санасын толықтырып, этникалық тұрғыдан ерекше бейнені құрылымдайды, оны ұлттық рухани бастауына тиесілі етеді. Шынында, адам өзін жалпыға белгілі өзіндік жеке бейнесінен тыс, басқалар үшін түсінікті болатындай бейнеде көрсете алмайды. Бұл, біріншіден, тілмен «байланған» ойлау формалары, ал екіншіден, тіл өзінің материалдық нақтылығында көрінеді».[10, б. 41]; А. Вежбицкая: «Тілдік менталитет – бұл біздің өмір сүру, ойлау және сөйлеу тәсіліміз»[11, б. 41]; Т.Б. Рабдиль: «тілдік менталитет – әлем туралы білімге тән танбалық көріністің ерекше ұлттық тәсілі, құндылықтар жүйесі мен ұлттық тілдің семантикалық жүйесіне қаныққан әрекеттер моделі»[1, б. 66]. Ойлаудың ерекше ұлттық құрылымы мен мазмұны туралы мәселе әлі де дау тудырып келеді.

И.А. Стернин мен Г.В. Быков «ойлаудың ұлттық ерекшелігі тілден емес, керісінше ақиқат шындықтан жасалады, тіл оны тек өз семантикасында көрсете отырып, белгілі бір жағдайларда адамдар арасындағы релевантты қарым-қатынастағы айырмашылықтарды» атайды. Бұл семантикалық кеңістіктің ұйымдастырылуы тілдің формалды параметрлеріне тәуелді деген тұжырым жасауға мүмкіндік беретін У.М.Трофимованың жүргізген эксперименттерінің нәтижелерімен қарама-қайшы келеді. Бұған байланысты А.А. Залевская: «Қандай да бір үрдістің (байланыс, заңдылық

түрлері және т.б.) әмбебаптылығына қатысты, сондай-ақ жекелеген этникалық қауымдастықтардан алынған материалдардағы тілдік, концептуалды және басқа да өрістерді талдаудың нәтижесі бойынша алға тартып отырған теориялық ережелердің абсолюттілігі турасында, оның үстіне негізгі зерттеу әдісі тілдік жүйені талдау болып отырғанда қорытынды жасауға асығудың қажеті жоқ» дейді. [7, б. 47].

Антропоэекті ғылыми парадигмадағы әрбір жаңа зерттеулер (лингвокогнитология, тілдік менталитет, әлемнің тілдік бейнесі, лингвомәдениеттаным, этнолингвистика, т.б.) адамның әлем мен өзін тек тіл арқылы ғана тани алатындығын, тілдің ойлау мен шынайы болмысты қабылдаудағы әмбебап және бірегей табиғи құрал екендігін тағы бір дәлелдей түседі.

1 Рабдиль Т.Б. Основы изучения языкового менталитета. – М.:Флинта, 2010 – 326 б.

2 Корнилов 2003: Языковые картины мира как производные национального менталитета. 2 изд.– М., 2003. – 348 б.

3 Бодуэн де Куртенэ И.А. Человеческие языки// Избранные труды по общему языкознанию. Тт. 1-2. -М., 1963. – 1т. – 384б.; 2 т. – 391 б.

4 Роль человеческого языка в языке. Язык и картина мира/ Под ред. Б.А.Серебрянникова– М.: Наука, 1988. – 216 б.

5 Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981

6 Пищальникова В.А. Национальная специфика картины мира и ее репрезентация в языке // Языковое сознание: содержание и функционирование. XIII междунар. симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации: Тез.докл. - М., 2000. - 189-190 бб.

7 Залевская А.А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к её исследованию//Языковое сознание и образ мира. Сборник статей. – М., 2000 – 320 б.

8 Микешина Л.А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: Учеб.пособие. – М.: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. - 464 б.

9 Колесов В.В. Жизнь происходит от слова... - СПб.: Златоуст, 1999 – 368 б.

10 Морковкин В.В., Морковкина А.В. Русские агнонимы/агнонимы (слова, которых мы не знаем). – М.: ИРЯ им. А.С.Пушкина, 1997 - 414 б.

11 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997 – 416 б.

Аннотация

М.Ш. Мусатаева - Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Доктор филологических наук, профессор

А.О.Тымболова - Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Доктор филологических наук, доцент

РОЛЬ ЯЗЫКА В ИЗУЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА

«Мир человеческого духа» потерпел бы крушение с исчезновением хотя бы одного из главных составляющих сферы человеческого сознания – познавательного, нравственного и эстетического компонентов. Каждая из сфер сознания в настоящее время располагает особой специализированной отраслью духовного производства: в познавательной сфере такой отраслью является наука, в нравственной - мораль и право, в эстетической – искусство В соответствии с антропоцентрической научной парадигмой в центре теоретических построений в разных науках, так или иначе связанных с изучением человека, находится культура. Свойственный тому или иному национальному языку способ концептуализации действительности частично универсален, частично национально специфичен и отражает этнические особенности. В данной статье рассматривается роль языка в изучении национального менталитета.

Ключевые слова: национальный менталитет, язык, культура, способ концептуализации

Summary

M.Sh. Mussatayeva - Kazakh National Pedagogical University by Abay Doctor of Filology, professor

A.O. Tymbolova - Kazakh National Pedagogical University by Abay Doctor of Filology, docent

THE ROLE OF LANGUAGE IN THE STUDY OF NATIONAL MENTALITY

"The world of human spirit" would be wrecked with disappearance of at least one of the main components of the sphere of human consciousness - cognitive, moral or aesthetic. Each of the spheres of consciousness now has special branches of spiritual production: in the informative sphere such branch is the science, in moral - morality and law, in aesthetic - art. According to the anthropocentric scientific paradigm in the center of theoretical constructions in the different sciences, anyway connected with human studying, there is a culture. The way of conceptualization peculiar to this or that national language is partially universal, partially national specific and reflects ethnic features. This article examines the role of language in the study of national mentality.

Key words: national mentality, language, culture, way of conceptualizing

АРХАИЧЕСКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ В ГОВОРАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Севиндж Садыхова - Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

В научной статье автор исследует говоры Западного Азербайджана. Объектом исследования являются лексические единицы ставшие архаичными для литературного языка, но до сих пор употребляемые в говорах Западного Азербайджана.

Лексика говоров Западного Азербайджана состоит из слов, характерных в основном для западных групп диалектов и наречий азербайджанского языка с незначительным составом фонетических отличий. Ее основу составляет огузско-кыпчакский фонд. Арабские и персидские заимствования идентичны с другими диалектами и говорами азербайджанского языка. Архаические лексические единицы вызывают большой интерес. В конце статьи автор приходит к выводу, что слова ставшие архаичными для современного литературного языка делятся на две группы: часть этих слов выходит из современного литературного языка и остаются в употреблении в диалектах и говорах, а другая часть становится архаичным и для литературного языка, и для говоров.

Ключевые слова: архаические единицы, диалект, говор, наречие, литературный язык.

Постановка проблемы. Несмотря на то, что системное и научное изучение существующих преимущественно в пределах территории Северного Азербайджана диалектов и говоров азербайджанского языка началось вестись с начала XX века, диалекты и говоры существующие за пределами Северного Азербайджана на протяжении длительного времени оставались без внимания. Поэтому изучение говоров Западного Азербайджана вызывает большой интерес.

В Азербайджанском языкознании диалекты и говоры азербайджанского языка классифицируются на основе историко-географического принципа. Диалекты и говоры азербайджанского языка, на основании этого принципа делятся на четыре группы: восточную, западную, северную и южную.

Выдающийся диалектолог М.Ширалиев отмечает: «Опираясь на историко-географический принцип, можно выделить четыре диалектные группы: восточную (кубинский, бакинский, шемахинский диалекты, муганский и ленкоранский говоры), западную (казахский, гянджинский и карабахский диалекты и айрумский говор), северную (шекинский диалект и закатало-кахский говор) и южную (нахичеванский, ордубадский, табризский диалекты и ереванский говор). Кроме того, имеются переходные говоры: геокчайский, агдашский и джебраильский» [1, с.6].

Как видно из вышеуказанной цитаты, в классификации диалектов и говоров азербайджанского языка из говоров Западного Азербайджана указывается только ереванский говор, который относится к южной группе диалектов и говоров азербайджанского языка. В то время, как к западно-азербайджанским говорам относятся говоры Агбаба, Басаркечяр, Ченберак, Карвансарай, Барана, Бёюк Гаракилься, Калинино, Кафан, Гёрус, Мегри, Кявар, Дерелеяз, Иреван, Веди, Зенгибасар, Эштерак, Хамамлы. И непременно нужно отметить, что часть этих говоров относятся к южной (напр. Иреванский говор), а другая часть к западной (напр. Ченберакский говор) группе диалектов и говоров, а некоторые имеют особенности, относящиеся к обеим группам (напр. Дерелеязский говор). Поэтому необходимо изучать говоры Западного Азербайджана, их фонетические, грамматические и лексические особенности.

Лексический состав говоров Западного Азербайджана богато словами, ставшими архаичными для современного литературного языка. «Различия между диалектами и литературным языком в области лексики заключаются в следующем:

1. В диалектах много архаизмов, отражающих старый общественный строй, производственные отношения, быт, обычаи и т.д.

2. Имеется большое количество сельскохозяйственных терминов, отсутствующих в литературном языке.

3. Наименования предметов и явлений носят более конкретный характер по сравнению с литературным языком [1, с.165].

Как видно из цитаты, в диалектах много архаизмов. К этим словам относятся «*ayinə, adinə, sayru, küz, mətah, qıl, uymax, hərami, gədə, əppək, aş, eşik, suç, saz, düş, yazı, sapan, ağu, aş, sini, xon, silkmək, arıdmax/arıtmax, varmax, üşənməx/üşətməx, uyumax*» и др. Эти лексические единицы зафиксированы в «Древнетюркском словаре», в «Этимологическом словаре тюркских языков», в «Опыте словаре

тюркских наречий» и др. источниках. Эти архаические слова также встречаются в классической Азербайджанской литературе. В произведениях поэтов классической Азербайджанской литературы И.Насими, Ш.И.Хатайи, М.Фюзули и др. встречаются слова, ставшие архаичными для современного литературного языка, но до сих пор употребляемые в говорах Западного Азербайджана.

В произведениях знаменитого поэта Азербайджана И.Насими:

*Surəti-həqqə, ey sənəm, bədri-rüxündür ayinə,
Daş ola kim ki, surətin olmağa aşıq ayinə* [5, с.37].

В произведениях М.Фюзули:

*Ayınəsinə qubar tutmuş,
Jəngi-qəmi - ruzigar tutmuş* [8, с.73].

В говорах употребляемых в Чемберакском, Вединском и Зангибасарском районах Западного Азербайджана слово «ауна» означает *зеркало*. Это слово в говорах Западного Азербайджана употребляется также и в значении *окно* (3.295). Необходимо отметить, что в Бакинском и Казахском диалектах, в Шемкирском говоре «ауна» означает *стекло*, в Гянджинском диалекте «ауна» означает *окно*, в Акдеринском говоре «ауна» означает *ладонь* [7, с.30].

*Gərçi süzölmüş gözü eylədi sayru mənə,
Rəhməti anın qanı aşıqi-bimarinə?* [5, с.47].

В Басаркечарском, Чемберакском и Хамамлинском районах Западного Азербайджана слово «sayru» означает *больной*. И.Байрамов отмечает, что это слово можно встретить в устном народном творчестве (4.104). Это слово употребляется также в Имишлинском и Борчалинском говорах и означает *больной* [7, с.422].

*Adinə günü gördü camalını Nəsimi,
Əmdi ləbi-lə'li-şəkkərin ol qanə-qanə* [5, с. 61].

В говоре Чемберакского района Западного Азербайджана слово «адна» означает *четверг*. Необходимо отметить, что в Гянджинском, Казахском, Шекинском диалектах, в Ленкоранском, Шемкирском, Зангиланском говорах слово «адна» также означает *четверг* [7, с.33].

*Şövgün qışından ağlayıcı küz təkər yaşın,
Vəslin gününə döndərü güldür baharımı* [7, с.85].

М. Ширалиев наряду с прочими архаическими словами отмечает слово «küz», обозначающий *осень*, который употребляется в Ордубадском диалекте [1, с.169]. Тогда как, слово «küz» употребляется в Чемберакском районе Западного Азербайджана и обозначает *осень*, а слова образовавшиеся от этой лексической единицы «güzdəx`» (осенний посев, зерно давший ростки осенью), «güzəm» (осенняя шерсть, шерсть стриженная осенью) и «güzdüx`» (осенняя пшеница) употребляются в Чемберакском, Дерезязском, Вединском, Зангибасарском и др. районах Западного Азербайджана.

*Ellər uyur gecələr, mən sübhədək ah eylərəm,
Həmdülillah kim, bu gün şol məhsimadır gələn* [5, с. 167].

Слово «уутах» в Чемберакском районе Западного Азербайджана употребляется в значении *спать, заснуть*.

*Həm mən qələndərsurətəm, fərdəm, mücərrəd təcridəm,
Oldum fəqirü həm gəda, həm mülkə sultan gəlmişəm* [6, с. 23].

*El qafil ikən bu macəradən,
Sultanə sənə yetir gədadən* [8, с. 103].

Слово «gəda» в районах Агбаба, Чемберак, Веди Западного Азербайджана употребляется в значении *ребёнок, мальчик*. Это слово употребляется также и в значении *прутья*, которые используются в постройке хижины [2, с. 157].

*Ətəgin silk, əlin çək kün-fəkandan,
Nə axır zübdeyi-kövnü məkansan* [6, с.78].

Глагол «silk(mək)» в Чемберакском, Иреванском, Вединском, Зангибасарском районах Западного Азербайджана означает *вытряхивать*, а глагол «silkimtəx`» означает *очищаться*.

*Fəraşü məfrəşə fəxr etmə, aşıq ol, aşıq
Ki, aşıqin eşiğində mələkdürür fərraş* [6, с.101].

*Leyli ki, eşitdi ol sədayı,
Bildir eşiğindəki gədayı* [8, с.132].

Во многих районах Западного Азербайджана (Агбаба, Ченберак, Бёюк Гаракилься, Калинино, Кявар, Джалалоглу, Веди, Зенгибасар) слово «eşix`» употребляется в значении *двор, внешняя сторона помещения*, а слово «eşix` qarı» означает *ворота*.

Выводы и перспективы: Суммируя всё сказанное о лексических единицах ставшими архаичными для литературного языка, но до сих пор употребляемые в говорах Западного Азербайджана, можно сделать следующие выводы:

1. Слова ставшие архаичными для современного литературного языка делятся на две группы: часть этих слов выходит из современного литературного языка и остаются в употреблении в диалектах и говорах, а другая часть становится архаичным и для литературного языка, и для говоров.

2. В говорах Западного Азербайджана до сих пор употребляются существительные, ставшие архаичными для современного литературного языка: *ayna, adna, gəda/gədə, küz* и др.

3. В говорах Западного Азербайджана до сих пор употребляются глаголы, ставшие архаичными для современного литературного языка: *уумаq, silkмәk/silkimmәk* и др.

4. Исследование этих слов даёт богатый материал как для диалектологии, также и для исторической диалектологии, истории литературного языка, исторической грамматики.

1 Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры Азербайджанского языка. - Баку: Элм, 1983. - 197 с.

2 Байрамов И. Лексика наречий Западного Азербайджана. - Баку: Наука и образование, 2010. - 440 с. (на азерб. языке)

3 Керимов Ш. Ченберакские и Карвансарайские говоры азербайджанского языка. - Баку: Нурлан, 2004. - 362 с. (на азерб. языке)

4 Байрамов И. Диалектная лексика Азербайджанского языка. - Баку: Наука и образование, 2011. - 120 с. (на азерб. языке)

5 Насими И. Избранное. т.1. - Баку: Лидер, 2004. - 336 с.

6 Насими И. Избранное. т.2. - Баку: Лидер, 2004. - 376 с.

7 Диалектологический словарь Азербайджанского языка.

8 Фюзули М. Сочинения. т.2. - Баку, 2005. - 336 с.

Annotation

Sevinj Sadigova - Azerbaijan State Pedagogical University sevinsadigova@gmail.com

ARCHAIC LEXIC UNITS OF LITREARY LANGUAGE IN WESTERN AZERBAIJAN ACCENT

The article deals with archaic lexic units of literary language in Western Azerbaijan accent. These lexic units are: “*ayna, adna, gəda/gədə, sayru, küz, eşix*”, *уумаq, silkмәx* /*silkimmәx*” and etc.

These are shown in «Ancient turkic vocabulary», «Etymological vocabulary of turkic people» and etc. Such archaic lexic units are meet in classic Azerbaijan literature too. At the end of article the author comes to a conclusion that the words which became archaic for the modern literary language share on two groups: part of these words appear the modern literary language and remain in the use in dialects and dialects, and other part becomes archaic and for the literary language, and for dialects.

Keywords: archaic lexic, dialects, accent, literary language

Түйіндеме

Севиндж Садыгова - Азербайжан Мемлекеттик Педагогикалык университеті sevinsadigova@gmail.com

БАТЫС АЗЕРБАЙЖАН СӨЙЛЕНІСТЕРІНДЕ ҰШЫРАСАТЫН ӘДЕБИ ТІЛДЕГІ КӨНЕ ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕР

Ғылыми мақалада автоар Батыс Азербайжан сөйленістерні (говорларды) зерттейді. Зерттеу ғысаны – әдеби тілде көне сөздер болып есептелетін, бірақ Батыс Азербайжан сөйленістерніде қазірге дейін қолданылатын лексикалық бірліктер.

Батыс Азербайжан сөйленістерінің лексикасы негізінен азербайжан тілінің батыс диалектілері тобына жататын сөйленістерден сәл ғана фонетикалық айырмашылықтары бар лексикалық бірліктер. Оның негізін оғыз-қыпшақ сөздік қоры құрайды. Араб және парсы кірме сөздері азербайжан тілінің өзге диалектілерімен, сөйленістерімен бірдей. Көне лексикалық бірліктер ерекше назар аударады.

Түйін сөздер: Көне лексикалық бірліктер, диалект, сөйленіс, наречие, әдеби тіл.

ӘОЖ 419.992 71 С-90

АТАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ МАҒЫНАЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Сүйінжанова Ж.К. - Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ-дың аға оқытушысы, ф.ғ.к.
zhanar.suinzhanova@iktu.kz

Мақалада тілімізде бұрыннан белсенді қолданылып келе жатқан сөздердің мағыналық құрылымының дамуы немесе тұлғалық мағыналық өзгеріске түсіп, жаңаша бір мағынаны білдіріп, ерекше мазмұнға көшуі, олардың тіл білімінде алатын орны қарастырылады. Мағыналық құрылымда жаңа ерекше сема қалыптастырып,

лексикалық бірлік ретінде жұмсалатын, сөйтіп сөздік құрамды байытқан бұл атаулардың өзіндік даму жолы бар. Қазақ тілінің дамуының өзіндік тарихи жолы мен бағыт-бағдары, тарихи уәжділік пен жүйелілікке негізделген кешенді қағидалары бар. Тіл мен лебіз дамуының басты көрінісі мен негізгі факторы – атау және оның қолданыстағы мағыналық мазмұнының молдығы. Тілдегі сөздік қорымыздың, сөздік құрамымыздың өсуі тек сан жағынан емес, сапа жағынан да салыстыра зерделегенде анық көрінеді. Сөздердің лексикалануы негізінде атаулардың жасалуы қазақ тілінің ішкі семантикалық құрылымының дамуын анықтайды. Әртүрлі тілдік бірліктердің (сөзформаның, сөз тіркесінің) жеке номинативті атауға ауысуы оның ішкі формасын бірте-бірте жоғалтуымен байланысты екені, басқаша сөзбен айтқанда, әуелгі өзінің негізгі мағынасынан біраз ажырап, жаңа мағыналы сөзге айналады да, негізгі сөздік құрамға енетіні түсіндіріледі.

Тірек сөздер: Атаулық тіркестер, лексикалану құбылысы, ішкі форма, сөзжасамдық семантика, аналитикалық тәсіл, номинативтік бірлік, сөзжасамдық модельдер, семантикалық тұтастық.

Дүниенің болмысы мен рухани мазмұны өзгеріссіз қалғанымен, оның түсініктерінің, танымдық мәнінің адами формалары дамиды. Сондай-ақ, заманына қарай өркениет ұсынған жаңалықтардың таңбалану жүйесі де дамиды. Білдірмей жылжып бара жатқан уақыт тіл мен лебіздің кеңістігіндегі көкжиектерге де өз ізін жасырмай салып, танымдағы ағылған ойдың өзіндік жаңаша бір таңбаларын үсті-үстіне жазуда. Қазақ тілінде бұрыннан қалыптасып, алайда қоланыста белсенділігінен ажыраған көптеген тұлғалар қайта жаңаша мәнге ұласа дамып, халықпен қайта қауышып жатса, кей атаулар жаңа ерекше мағыналық құрылымға ие болып, өзгеше қырынан танылып, қоғамдағы қатынас құралы болу қызметіне ие болды. Өзге түркі тілдеріне белсенді қолданылып жүрген атаулардың қазақ тіліне де алмаса ойысып, заттар мен құбылыстарды атау мақсатында қолданыста белсенді жұмсалуды да көңіл қуантатындай. Мәселен, пайыз, ұшақ, үдеріс, үрдіс, әкім, өкім, әуежай т.б. сынды сөздердің қолданыстағы белсенділігін осылай түсіндіруге болар еді. Сөздік құрамның дамуы, атау мағынасы мен оның стилистикалық жағынан жіктелуі көркем сөздің қолданысын байытатыны анық.

Әдетте ғылым тілінде жаңадан пайда болған сөздер «неологизмдер» - «жаңа сөздер» немесе «жаңа қолданыстағы сөздер» деп аталатыны белгілі. Алайда тілімізде бұрыннан белсенді қолданылып келе жатқан сөздердің мағыналық құрылымының дамуы немесе тұлғалық мағыналық өзгеріске түсіп, жаңаша бір мағынаны білдіріп, ерекше мазмұнға көшуі де-бұлардың жаңалығы. Мағыналық құрылымда жаңа ерекше сема қалыптастырып, лексикалық бірлік ретінде жұмсалатын, сөйтіп сөздік құрамды байытқан атаулар, әсіресе терминдік атаулардың саны осы кезеңдегі ғылыми әдебиеттерде орасан мол десек қателеспейміз. Олар-қазақ тілінде сөйлеушілерге толықтай түсінікті, негізгі, уәжді, стилистикалық жағынан бейтарап, денотаттық жилігі бар тұлғалар. Атаулар еркін сөз тіркесі ретінде қолданыста бола жүріп, ішкі лексикалық мағынасы өзгеріп, жеке номинативтік мәнге ие бола алады.

Сөздердің жаңадан жасалуы тілде толық қалыптасып, бекігенде өзінің ішкі формасын бірте-бірте жоғалтады, басқаша сөзбен айтқанда, әуелгі өзінің негізгі мағынасынан біраз ажырап, жаңа мағыналы сөзге айналады да негізгі сөздік құрамға енеді. Сөйтіп, тілдің ұзақ дамуында жеке атау ретіндегі қолданысқа ие болады. Сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы сөйлеу барысында белгілі бір ақпараттық мәнге ие болып, жеке қолданыста жұмсалады. Мұндай сөздерге кеңістік мәнді, қимыл мәнді т.б. атаулар да жатады. Жаңадан жасалған сөздер тілді ұстанушылардың бәріне бірдей түсінікті болатын жағдайға жеткенде жеке атау ретінде танылады. Атаулық тіркестік қалыпқа түседі. Бұл процестің мезгілі әртүрлі болуы да ықтимал. Сөздер өздерінің белгілейтін заттар мен құбылыстарының сипаты мен қасиетіне қарай денотаттық та, сигнификаттық та мән алуы мүмкін.

Тіл білімінде «лексикалану» деген атпен белгілі бұл сөзжасамдық үдеріс – қазақ тіл білімінің дамуында да бар құбылыс. Аналитика-семантикалық сөзжасамдық тәсілдің соңғы уақыттағы лебізде жиі анықталатын бұл түрінің өзіндік тарихи даму жолы бар. Тілдің бастапқы даму сатыларында силлабофонемалардың бір-бірімен тіркесуі, бірігуі арқылы көрінген бұл тәсілдің тіл дамуында атқарған рөлі ерекше. Жаңа атаулар екі сөздің тіркесуі, кейін бірігуі арқылы жасалып, біріккен сөздердің, кіріккен сөздердің номинативтік мағына алуымен ұштаса жалғасып, қазақ сөз құрамын толықтырды. Қазіргі тілімізде түбір сөздерден гөрі туынды сөздер мол десек, соның ішінде біріккен сөздердің пайыздық мөлшері артық екені анық. Кез келген біріккен сөз бірден пайда болған, бірден бірігіп кеткен атау емес екені түсінікті, әрбір біріккен не кіріккен негіздің өзіндік даму жолы бар. Әуелі еркін сөз тіркесі ретінде жұмсала жүріп, бір атауды білдіру үшін лебізде жиі қолданғандықтан, номинативтік бірлік ретінде танылып, бір сөз болып, бірігіп жазылғаны тарихи факт. Біріккен сөздердің осы номинативтік табиғаты олардың да бір кездерде «лексикалану» үдерісінің нәтижесі екенін танытса керек.

«Лексикалану»-сөздің ішкі формасында, басқаша айтқанда, терең ішкі мағыналық құрылымында болатын күрделі мағыналық құбылыс. Лексикалану- әртүрлі тілдік бірліктердің (сөзформаның, сөз тіркесінің) жеке номинативті атауға ауысуы немесе жаңа екіншілік мағынаға ие болып, сөздік бірлік

ретінде танылуы. Лексикалық бірліктердің ішкі формасы (В.Гумбольдт, А.А.Потебня термині) - оның құрамындағы екі немесе бірнеше сөздердің, сөз тұлғалардың ішкі құрылымының сипаты.

«Сөздің уәжділігін анықтау үшін номинативтік белгілерді анықтау қажет. Кез келген ұғым пайда болғанда, болмыстың ішкі қасиеттері бағаланады, сондай-ақ, атаудың ішкі мағынасында осы белгілер таразыланып, туынды сөздің ішкі мағынасын құрайды. Яғни, кез келген туынды сөздің жасалуында **қажеттілік, себептілік, негізділік** болуы шарт» екенін көрсетеді [1, 83 б.].

Ішкі форманы қарастырған Р.М. Авакова «Фразеологиялық семантика» деп аталатын зерттеу жұмысында былай деп жазады: «Фраземалардың ішкі формасының фразеологиялық номинациясының идиоэтикалық негізі болып саналатын, олардың семантикалық құрылымының синхрондық компоненті ретінде қарастырамыз, яғни ақиқат шындықты атау үшін қолданылатын денотативтік белгі» [2, 48 б.].

Сөздің ішкі формасы тіл дамуында біртіндеп өшіріліп қалмаса, ол атаудың қалай жасалғанын, қандай зат не құбылыстың белгісін анықтау нәтижесінде аталғанын толық көрсетеді. Бұл теориялық қисын атаулық тіркестердің табиғатын тануда да үлкен рөл атқарады. Яки, екінші сөзбен айтсақ, атаулық тіркес құрамындағы сөздер лексикаланып келіп, жаңа атау жасағанымен, өзінің ішкі мағынасы арқылы туынды сөздің ішкі формасын туғызады және негіздейді.

Айталық, соңғы уақытта қолданылып жүрген *шаруа қожалығы, шаруа қол, шаруа шаруалау* сияқты атаулық тіркестер сөздікке реестр ретінде ене бастады («Емлесі қиын сөздер» сөздігі). Осы атаулық тіркестердің ішкі формасы оларды туғызушы тұлғалардың мағынасы арқылы негізделгенін аңғару қиын емес. Немесе, *ауыр атлет, ауыр атлетика, ауыр мінезді, ауыр өнеркәсіп, ауыр салмақ, ауыр салмақты, ауыр су (физикалық термин)* сияқты атаулар құрамындағы сөздердің мағыналары атаулық тіркестің лексикаланған мағынасының ішкі формасын әрі туғызады, әрі негіздейді.

Сондай-ақ қазіргі тілімізде белгілі бір ұғымды білдіру үшін жұмсалатын түбір сөз, туынды сөз, кірме сөз, бөгде сөз, ашық рай, тұйық рай, зат есім, сын есім, қалау рай, қысқарған сөз, морфологиялық құрылым, архисема, өзек сема, арнайы сема, түбір негіз, туынды негіз т.б. сияқты тіл білімі терминдері сөз тіркестері деп қаралуы керек пе, әлде жеке тілдік бірлік ретінде саралана ма? Егер бұл тұлғалар бір мағыналық құрылымға ие болған жеке терминдік атаулар деп танылса, онда тілдік табиғаты мен ерекшелігі синтаксистік емес, лексикологияның зерттеу нысанына енеді. Демек, лексикаланудың нәтижесінде жасалған мұндай тұлғаларды толық анықтап, оларды лексикалық бірлік ретінде ғылыми тұрғыдан танып, сөздікке реестр атау ретінде енгізудің толық мүмкіндігі бар деген сөз. Бүгінде лексикалану нәтижесінде жасалған, құрылымы күрделі, бірақ бір ғана номинативтік мағынада жұмсалатын сөздер көптеп кездеседі. Мұндай сөздер тілімізде соңғы жылдары жасалып, қалыптасып, белсенді қолданылып, атау ретінде қолданылып жүр. Халыққа түсінікті болып жұмсалымға толықтай енген мұндай сөздерді сөздіктерге реестр сөз ретінде енгізу бүгінгі күннің басты қажеттіліктерінің бірі деуге толық негіз бар.

Сөз тіркестерінің атаулық тіркес жасаудағы қабілеті ерекше. Бұл әсіресе қазақ тілі материалдары арқылы анық көрініс тапқан. Қазақ тіл білімінде бұл мәселеге қатысты ғылыми жұмыстар жазылды. Олар: Ж. Әуелбекованың «Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің лексикалану семантикасы» [3] тақырыбындағы еңбегі мен Сарсембаева Мирамкүлдің «Матаса байланысқан сөз тіркесінің лексикалануы негізінде жасалған туынды сөздер семантикасы» атты диссертациялық жұмысы [4].

Лексикалану құбылысы – ең алдымен, тіліміздегі бар сөздердің қорын пайдалана отырып, өркениет пен мәдениеттің қарыштап дамуына сәйкес таным дүниесінде қалыптасқан ұғымдарды атау тәжіирбесі. Танымда анықталған жаңа ұғымдарды атау қажеттілігін қазіргі кезеңде, негізінен, композиттер (күрделі сөздер) атқарып отыр деу шындыққа толық сыйымды. Олай деуіміздің басты себебі сөзжасамдық жүйеде ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басында композиттер арқылы жаңа ұғымды анықтау белең алғаны тілдік дерекпен дәлелденеді. Еркін тіркестердің мағыналық тұрғыдан дамып, лексикаланып, жаңа екіншілік номинативтік мағынада жұмсалуды өмірдің өзі туғызған қажеттілікке айналады. Композиттердің көпшілігінің ішкі мағыналық құрылымы мен таңбалық сипаты олардың еркін сөз тіркесі ретінде қолданылып барып, бірте-бірте мағыналық дамудың негізінде жеке атау ретінде қалыптасқанын көрсетеді.

Қазіргі таңда бір ғана ұғымды білдіріп, жеке атау ретінде қалыптасқан күрделі құрылымды сөздер өте мол. Олардың кешенді қалыптасу жолы мен жүйесі бар. Ендігі негізгі мәселе-олардың сөз тіркесінен атау ретінде қалыптасуының негізгі заңдылығын анықтау.

Сөздің тілдік табиғатын анықтау, олардың сөзжасам үдерісіндегі маңызын саралау туралы мәселе тек бүгін ғана туындаған жағдай емес. Сөз тіркестері арқылы туындаған Ә.Аблақов, С.Исаев, Е.Ағманов «Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану үдерісі» атты зерттеуінде жақсы көрсетіліп, мынадай анықтама беріледі. «Сөз тіркесінің лексикализациялануы – қазақ тілінде де сөз

тудырудың өнімді тәсілдерінің бірі» [5, 12 б.]. Шынында да, қазіргі таңдағы әртүрлі ғылым салалары бойынша шығып жатқан салалық термин сөздер мен өмірімізге еніп жатқан жаңа ұғымдарды анықтаушы таңбалардың дені сөз тіркестерінің негізінде жасалған композиттер. Композиттердің жасалу сипаты мен ішкі мағыналық табиғаты күрделі. Күрделі сөздердің атау ретінде қалыптасқаны да бар, аралық қалыпта тұрып, атаулық сипатқа енді ие болып келе жатқаны да бар. Мұның өзі тілдің табиғи даму заңдылығымен түсіндірілуі қажет.

Сөз тіркесінің жеке атаулық мағынаны білдіру мақсатында бір жұп болып жұмсалуды- тәжірибеде белсенді қолданылуы жиілігінен. Атаулардың жасалуында қолданыстағы жиілік пен белсенділік-ең маңызды рөл атқаратын фактор. Жаңа ұғымды атау қажеттілігінен туындайтын қолданыс жиілігі күнделікті лебізде жұмсалып жүрген сөздердің көпмағыналығын туғызады, сөз тіркестері жеке атау ретінде лексикалық бірліктер тобына көшеді, туыстас тілдерде бір ұғымды білдіретін атаулар ауысып жұмсалады, диалектіде кездесетін кейбір сөздердің қолданыс белсенділігі артады.

1 Салқынбай А.Б. *Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). Монография. Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.*

2 Авакова Р.Ә. *Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 150 б.*

3 Әуелбекова Ж.С. *Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің лексикалану семантикасы: филол. ғыл. канд.... дисс.: 10.02.02 – Алматы, 2006. – 121 б.*

4 Сарсембаева М. *Матаса байланысқан сөз тіркесінің лексикалануы негізінде жасалған туынды сөздер семантикасы: филол. ғыл. канд.... автореф.: 10.02.02 – Алматы, 2004. – 28 б.*

5 Аблақов Ә., Исаев С., Азманов Е. *Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.*

Аннотация

Суинжанова Ж.К. - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, к.ф.н.

НАИМЕНОВАНИЕ И ЕГО СОДЕРЖАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ В УПОТРЕБЛЕНИИ

В статье рассматриваются вопросы развития назывной структуры слов активно используемых издревле, изменения их номинативного значения и роли в современном языкознании. Казахский язык имеет свою историю развития, свои направления и комплексные правила основанные на системности и мотивированности. Речевое и языковое развитие казахского языка имеет свою историю и направления, историческую мотивацию и комплексные правила, основанные на системности. Главным проявлением и основным фактором развития языка и речи является достаточно большое количество наименований и их значения. Развитие словарного состава не только в количественном но и качественном отношении определяется при сравнительном изучении. Многозначность слов, расширение синонимического, антонимического рядов, переход от многозначности к омонимии, появление наименований на основе лексикализации определяет развитие внутренней семантической структуры казахского языка. Изменение различных языковых единиц (словоформы, словосочетания) на отдельное номинативное значение и утрата внутренней формы приводит к появлению слова с новым значением и вход его в словарный состав языка.

Ключевые слова: номинативные словосочетания, явление лексикализации, словообразовательная семантика, [внутренняя форма](#) аналитический метод, номинативная единица, словообразовательные модели, семантическая целостность.

Annotation

Suinzhanova Zh.K. - The international Kazakh-Turkish university named by H.A.Yasavi Candidate of Philology
NAME AND ITS SUBSTANTIAL MEANING IN USE

The article deals with the development of the structure of denominative words were actively used many years ago, the changing of their nominative meanings and the role in modern linguistics. Kazakh language has its own history of development, its direction and complex rules are used on systematic and motivation. Speech and language development of Kazakh language has its own history and trends, historical motivation and complex rules based on the system. The main manifestation and a major factor in the development of speech and language is number of names and their meanings. The development of the vocabulary of not only quantitatively, but also qualitatively determined by the comparative study. The polysemy of words, the expansion of synonymous, antonymic series, the transition from polysemy to homonyms, the appearance of names based on lexicalization determines the development of the internal semantic structure of Kazakh language. The changing of different language units (word forms, phrases) on a separate nominative meaning and the loss of the inner forms result the appearance of the words with their new meanings and input them into the vocabulary of the language.

Key-words: nominative phrases, phenomenon of lexicalization, derivational semantics, the inner form of analytical method, nominative units, word-formative models, semantic integrity.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ ТІЛ ҰШЫ ЖАСАЛУ ОРНЫНА ҚАТЫСТЫ ТІЗБЕК БЕЛГІЛЕРІНІҢ МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Талдыбаева М.Д. - *Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша PhD докторанты*

Бүгінгі таңда оқыту үдерісінде әртүрлі жаңа технологиялар мен инновациялық әдістер кеңінен қолдануда. Оларды дұрыс пайдалана білу сабақтың сапасын арттырып, студенттің бұрынғы алған білімін жаңа ұғымдармен, түсініктермен, жаңа ақпараттармен толықтырып, кеңейте түсуіне мүмкіндік береді. Жоғары оқу орындарының студенттеріне фонетиканы оқыту барысында қолданылатын жаңа технологиялардың бірі – модельдеу әдісі арқылы оқыту. Мақалада қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жасалу орнына қатысты тізбек белгілерін модельдеу әдісі арқылы оқыту технологиясы қарастырылған. Әр тілдің өзіне ғана тән дыбыс құрамы мен дыбыс жүйесі болады. Сол сияқты қазақ тілінің де өзге тілдерге ұқсамайтын өзіндік дыбыстық құрамы мен жүйесі бар. Тілдің дыбыс жүйесі дегеніміз айырым белгілердің өзара сабақтастығы мен өзара байланысы болып табылады. Қазақ тілі дыбыстарының айырым белгілерінің құрамы өте күрделі. Айырым белгілердің қарсы, тізбек, қайшы деп аталатын топтары бар. Тізбек белгілер, аты айтып тұрғандай, тізбектеліп тұрады және олардың фонетикалық көрсеткіштерінің арасында бір ғана айырым белгі болады.

Тізбек айырым белгілер дыбыстардың тобына ғана қатысты. Ал дыбыс тобы кем дегенде үш дыбыс болу керек. Тізбек белгілер жасалу орнына қатысты ерін → тіл ұшы → тіл ортасы (тілшік) → тіл арты → езу болып бөлінеді. Мақалада тіл ұшы жасалу орнына қатысты $t[t] \rightarrow d[d] \rightarrow n[n]$ дауыссыз дыбыстарының тізбек белгілері модельдеу әдісі арқылы түсіндіріледі.

Тірек сөздер: тіл ұшы тобы, тіл ұшы дауыссыздары, тізбек белгі, жасалым белгі, дауыссыз дыбыстар, дауыс желбезегі, модельдеу әдісі, артикуляциялық модель.

Қазіргі кездегі білім берудегі мақсат – жеке тұлғаға бағытталған оқытуды жүзеге асыру, жан-жақты, білімді, өзін-өзі дамыта алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Осыған байланысты оқыту үдерісінде инновациялық технологияларды тиімді қолдану мәселесі қойылып отыр [1, 299]. Оқу үдерісінде инновациялық әдістерді қолдану сабақтың тиімділігін арттыруға жағдай жасап, студенттердің белсенділігін арттырады. Жоғары оқу орындарының студенттеріне фонетиканы меңгерту мақсатында инновациялық әдістердің бірі ретінде модельдеу әдісін қолдануды жөн көрдік. Қазақ тілі дыбыстарының айырым белгілерінің құрамы өте күрделі. Айырым белгілердің қарсы, тізбек, қайшы деп аталатын топтары бар. Тізбек айырым белгілер, аты айтып тұрғандай, тізбектеліп тұрады және олардың фонетикалық (жасалым, айтылым, естілім) [3] көрсеткіштерінің арасында бір ғана айырым белгі өзгеріп отырады:

- жасалым тұрғысынан бір сөйлеу мүшесінің қатысы (жасалу орны, жасалу тәсілі немесе дауыс желбезегінің қатысы) өзгеріп отырады;
- айтылым тұрғысынан физикалық көрінісінің бір бөлігі ғана өзгеріске ұшырайды;
- естілім тұрғысынан үн түйсінімі әсерінде бір ерекшелік байқалып отырады.

Тізбек айырым белгілер дыбыстардың тобына қатысты болады. Басқаша айтқанда, дыбыс тобы кем дегенде үш дыбыс болу керек. Дыбыс құрамы өзгеруі мүмкін, ал дыбыс саны кем дегенде үшеу болады [4, 172]. Қазақ тілі дыбыстарының тізбек белгісінің көрнекі моделі олардың байланысын нақты көрсетеді:

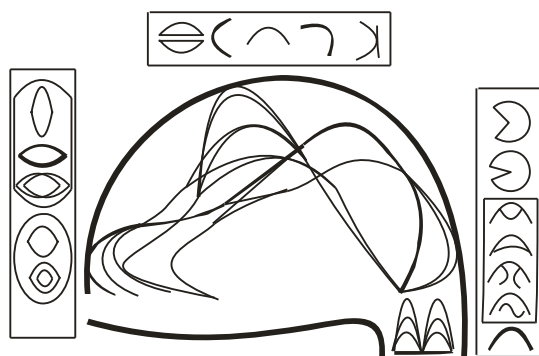
ерін → тіл ұшы → тіл ортасы (тілшік) → тіл арты → езу

Тіл ұшы тобындағы дауыссыздардың артикуляциялық белгілерінің арасынан өзекті (актуал) тізбек белгімен және бейтарап белгінің басын ажыратып аламыз. Әдетте бейтарап белгілер екі немесе одан да көп болуы мүмкін. Тізбек белгілерді талдағанда жасалым белгілердің өзекті және бейтарап болып жіктелуі орынды болып табылады. Талданымның нақты және жүйелі болып шығуы осы жіктелімнің дұрыс/бұрыс таңдалғанына байланысты.

Қазақ тілінің тіл ұшы жасалым орнына қатысты дауыссыз дыбыстары $m[t]$, $\partial[d]$, $n[n]$. Ерін дауыссыздарына қарағанда құрамы кем.

Артикуляциялық талдау үстінде өзекті, яғни тізбек белгіні қою түспен бөлектеп отырамыз, тағы еске сала кетеміз.

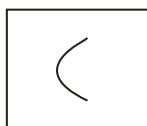
Қазақ тіліндегі $m[t]$ дауыссызы (1-сурет):

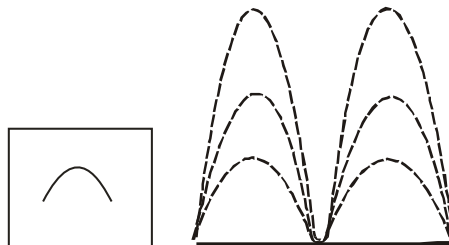
1-сурет. Қазақ тілінің $m[t]$ дауыссызының тізбек белгісінің артикуляциялық моделі

- тіл ұшы арқылы жасалады, жасалу орнына қарай тіл ұшы дауыссыз болып табылады;
- тіл ұшы мен тістің тоғысымы арқылы жасалады, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы дауыссыз болып табылады;
- дауыс желбезегі бейтарап қалады, дауыс желбезегінің қатысына қарай тербеліссіз (қатаң) дауыссыз болып табылады.

Артикуляциялық модельде $m[t]$ дауыссызына қатысты жасалым белгілері түгел берілген [2, 39]. Алайда біз үшін сол белгілердің ішінде өзектісі *тіл ұшы* белгісі болып отыр.

Дауыссыз $m[t]$ дыбысының өзге тоғысыңқы және тербеліссіз (қатаң) белгілері бейтарап қалып отыр.

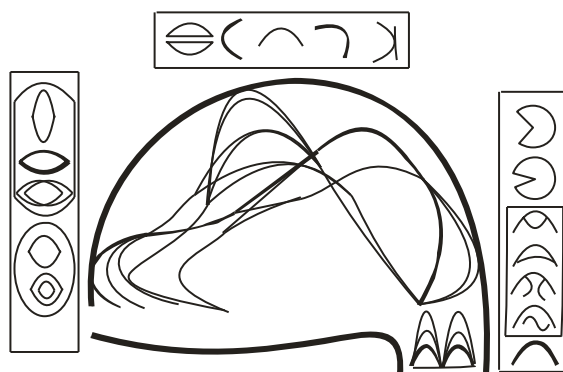
Сонымен тіл ұшы тізбек белгісіне қатысты бірінші дауыссыз дыбысты таптық.

$m[t]$ →

Дауыссыз $m[t]$ дыбысымен тізбек құратын дауыссыздарды іздейміз.

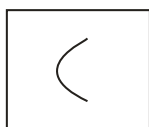
Қазақ тіліндегі $\partial[d]$ дауыссызы (2-сурет):

- тіл ұшы арқылы жасалады, жасалу орнына қарай тіл ұшы дауыссыз болып табылады;
- тіл ұшы мен тістің тоғысымы арқылы жасалады, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы дауыссыз болып табылады;
- дауыс желбезегі жартылай тербеледі, дауыс желбезегінің қатысына қарай тербеліңкі (ұяң) дауыссыз болып табылады.

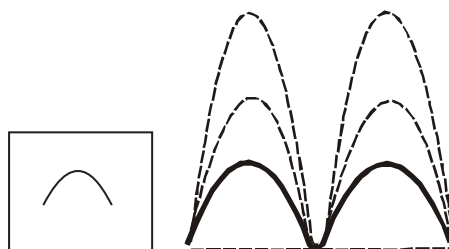

2-сурет. Қазақ тілінің $\partial[d]$ дауыссызының тізбек белгісінің артикуляциялық моделі

Артикуляциялық модельде $\partial[d]$ дауыссызына қатысты жасалым белгілері түгел берілген. Алайда біз үшін сол белгілердің ішінде өзектісі *тіл ұшы* белгісі болып отыр.

Дауыссыз $\partial[d]$ дыбысының өзге тоғысыңқы және тербелінкі (ұян) белгілері бейтарап қалып отыр.

Сонымен тіл ұшы тізбек белгісіне қатысты екінші дауыссыз дыбысты таптық.

$m[t] \rightarrow \partial[d] \rightarrow$

Дауыссыз $m[t]$ және $\partial[d]$ дыбыстарын байланыстырып тұрған тізбек белгі тіл ұшы жасалу орны болып табылады, енді тізбек белгіні жалғастыратын тағы дыбыс іздейміз.

Қазақ тіліндегі $n[n]$ дауыссызы (3-сурет):

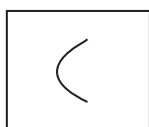
- тіл ұшы арқылы жасалады, жасалу орнына қарай тіл ұшы дауыссыз болып табылады;
- тіл ұшы мен тістің тоғысымы арқылы жасалады, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы дауыссыз болып табылады;
- дауыс желбезегі мол тербеледі, дауыс желбезегінің қатысына қарай тербелімді (үнді) дауыссыз болып табылады.

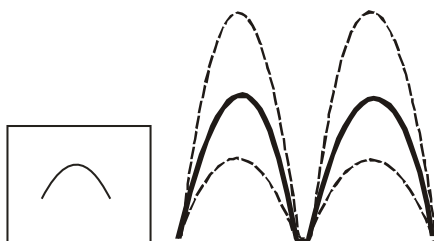
3-сурет. Қазақ тілінің $n[n]$ дауыссызының тізбек белгісінің артикуляциялық моделі

Артикуляциялық модельде $n[n]$ дауыссызына қатысты жасалым белгілері түгел берілген. Алайда

біз үшін сол белгілердің ішінде өзектісі *тіл ұшы* белгісі болып отыр.

Дауыссыз $n[n]$ дыбысының өзге тоғысыңқы және тербелімді (үнді) белгілері бейтарап қалып отыр.

Сондықтан тіл ұшы тізбек белгісіне қатысты үшінші дауыссыз дыбысты таптық.

$m[t] \rightarrow d[d] \rightarrow n[n] \rightarrow$

Сонымен, дауыссыз $m[t]$, $d[d]$ және $n[n]$ дыбыстарын байланыстырып тұрған тізбек белгі тіл ұшы жасалу орны болып табылады. Осы ретпен біз көрнекі модельдер арқылы дауыссыз дыбыстардың басқа да жасалу орнына қатысты айырым белгілерін модельдеу әдісімен түсіндіре аламыз.

1 Рысбай Б.Тілді меңгертудің кейбір тиімді жолдары// «Қазіргі тіл білімінің басымдықтары және түркі әлемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Әл-фараби атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, №3, 2014. - 299-302 б.

2 Жүнісбек А. Қазақ тілі дыбыстарының артикуляциялық моделі. – Алматы: Арыс, 2005. - 108б.

3 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 308 б.

4 Талдыбаева М. Қазақ тілі дыбыстарының тізбек айырым белгілерін модельдеу әдісі арқылы оқыту. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, №3, 2014. - 170-174 б.

Аннотация

Талдыбаева М.Д. - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави

PhD докторант по специальности казахский язык и литература marzhan.taldybayeva@iktu.kz

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ПУТЕМ МОДЕЛИРОВАНИЯ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНЫХ ПРИЗНАКОВ АЛЬВЕОЛЯРНЫХ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В нынешнее время широко используется множество новых инновационных методов и технологий. Используя их мы сможем улучшить качество урока и дополнить знания студента новой информацией и обширными знаниями. При обучении фонетики студентам высших учебных заведений используется одна из новых технологий - технология моделирования. В этой статье рассматривается технология обучения путем моделирования последовательных признаков альвеолярных согласных звуков казахского языка. У каждого языка есть свой звуковой состав и система звуков. Наряду с другими языками и казахский язык имеет свою звуковую систему, не похожую на других. Звуковая система является взаимосвязью дифференциальных признаков звуков. У дифференциальных признаков имеются противоположные, последовательные группы. Последовательные группы последуются один за другим и имеется только один дифференциальный признак между его фонетическими показателями. Последовательные признаки присущи только к дифференциальным группам. А звуковые группы состоят не менее из трех звуков. Артикуляция последовательных признаков делится на:

губной → альвеолярный → среднеязыковой → негубной

В статье рассматриваются дифференциальные признаки альвеолярных согласных $t[t] \rightarrow d[d] \rightarrow n[n]$ путем моделирования.

Ключевые слова: группа альвеолярных, альвеолярные согласные, последовательные признаки, артикуляционный признак, согласные звуки, голосовые связки, метод моделирования, артикуляционная модель.

Annotation

Taldybayeva M.D. - The international Kazakh-Turkish university named by H.A.Yasavi

Postdoctoral student in specialty Kazakh language and literature marzhan.taldybayeva@iktu.kz

TEACHING TECHNOLOGY THROUGH THE SERIAL ORDER SIGNS MODELLING METHODS OF KAZAKH CONSONANTS CONCERNING TO THE LANGUAGE TIP

Today, a variety of new technologies and innovative learning methods are widely used. It gives an opportunity to use them for improving the quality of the lesson and helps for the students in enlarging their comprehension of new

concepts and ideas. Teaching through the modelling method is one of the new technologies which are used in teaching phonetic for the students of higher education. The article is considered the teaching technology through the serial order signs modelling methods of Kazakh consonants concerning to the language tip. Each language has its specific of the sound and the sound system. Similarly, Kazakh language has its own the original sound and a different system. The sound system of language is the continuity and interconnection of distinctive signs. Kazakh language sounds' distinctive signs are very complex. Distinctive signs have against, serial and conflict groups. Serial order signs are consequential and they have only one feature in phonetic indicator. Serial order signs are only in group of sounds. And the group of sound must have at least three sounds. *Serial order signs have lip→tongue tip→middle and back of the tongue*. Language tip is explained through the $\tau[t] \rightarrow д[d] \rightarrow н[n]$ consonants of serial order signs modelling method.

Key-words: Group alveolar, alveolar consonants, consistent signs, articulation sign, consonants, vocal chords, modeling, articulation model.

УДК 81.1-027.21

ПОНЯТИЕ «КОМПЕТЕНЦИЯ» ВТОРИЧНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В СТРУКТУРЕ ЗНАНИЯ О ЯЗЫКЕ

Утебалиева Г.Е. - д.филол.н., доцент кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев Казахский национальный университет им.аль-Фараби

Каскабасова Х.С. - старший преподаватель кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев Казахский национальный университет им.аль-Фараби

В статье анализируются проблемы определения понятия «компетенция» в структуре знания о языке. Интегративный подход к исследованию процесса усвоения неродного языка диктует комплексную трактовку понятия «компетенция» вторичной языковой личности. Во втором языке коммуникативная компетенция языковой личности представляет собой многоуровневую структуру. Неоднородность, синкретичный характер коммуникативной компетенции позволяет рассматривать ее через призму когнитологии, психолингвистики, социолингвистики, лингводидактики и др. наук о языке.

Ключевые слова: языковая личность, коммуникативная компетенция, концептуальная система, второй язык.

Современная лингвистика активно занимается исследованиями, связанными с моделированием интеллектуальной деятельности человека. Исследование языка как системы, связанной с мышлением, предопределяет понимание сущности процесса усвоения языкового знания, языковых явлений, анализа смысла и значения, их восприятия и переработки структурами языкового сознания. Научная парадигма «человек и язык» как результат обобщения и осмысления понятия «языковая личность» (Ю.Н. Караулов, Л.П. Крысин и др.) являются объектом исследований лингвистики, психолингвистики, социолингвистики, лингводидактики, объединенных особым и постоянным интересом, проявляемым к человеку и его мировоззрению, и выдвигаемых в настоящее время на передний план в системе современного научного знания. «Большой интерес к структурам представления знаний, к специфике такого представления в сфере языка явно связан с распространением в современной науке когнитивного подхода, диктующего необходимость объединить данные разных научных дисциплин при изучении одного и того же явления» [1, 78]. Когнитивная наука, проникая в философию, логику, психологию, лингвистику, объединяет эти науки и помогает не только в решении прикладных задач в области знаний о языке, но и углублении теоретических представлений о скрытых механизмах языковой коммуникации, общих закономерностях интеллектуальной деятельности человека.

Когнитология связывает достижения других наук с целью исследовать человеческое знание и

человеческое поведение, чтобы получить единую синтезированную картину языка, мышления и поведения человека. В качестве особой программы достижения этой задачи исследователи выдвигают исследование познания через язык. По утверждению У. Чейфа, язык до сих пор является лучшим окном в знание, «ведь мы все время используем язык, чтобы выразить его... Язык к тому же наблюдаем, поддается анализу и нам хочется думать, что он предлагает неплохую возможность анализировать и знание...» [2, 109]. Когнитивный подход в исследовании языка открывает «широкие перспективы видения языка во всех его разнообразных связях с человеком, с его интеллектом и разумом, со всеми мыслительными и познавательными процессами, им осуществляемыми, и, наконец, с теми механизмами и структурами, что лежат в их основе» [3, 3].

Когнитивные процессы, образуя «естественную логику», не являются общими для всех людей. Эти процессы зависят от конкретного языка, используемого людьми в качестве родного, так как язык формирует картину мира, формирует наши идеи, а не просто выражает их.

Полное и систематическое обоснование понятия «языковая личность», а также теоретико-гносеологическая модель языковой личности, дают основание рассматривать коммуникативную компетенцию как одно из сложных многоуровневых свойств языковой личности.

Так как «языковая личность – это личность, проявляющая себя в речевой деятельности, обладающая определенной совокупностью знаний и представлений» [4,17], соответственно коммуникативная компетенция языковой личности – это сумма экстралингвистических и языковых знаний, приобретенных в онтогенезе и усвоенных в процессе обучения, набор сведений, объединенных в определенную упорядоченную систему, то, что уже отложилось в сознании и составляет часть памяти и является базой данных индивидуума. В этой связи, коммуникативную компетенцию носителя языка мы определяем как концептуальную систему, объединяющую языковые и экстралингвистические знания, приобретенные в онтогенезе и в процессе обучения, проявляющиеся в знании и умении индивидуума вести коммуникацию в различных ситуациях и сферах интеллектуальной деятельности на родном языке. В основе умений заложена способность индивидуума к речевой деятельности. Коммуникативная компетенция носителя языка является частью общей языковой способности – многоуровневой иерархически организованной функциональной системы, формирующейся в психике носителя языка в процессе онтогенетического развития, и приравнивается к свободному владению языком.

Во втором языке коммуникативная компетенция языковой личности представляет собой многоуровневую структуру, сформированную на базе коммуникативной компетенции первого языка и входящую в нее. Взаимодействие приобретаемых знаний с имеющимися, а также влияние умений первого языка на формирование умений в изучаемом языке подтверждают тезис о синкретичном характере коммуникативной компетенции.

Исследования, связанные с проблемой языковой личности, рассматриваемой в связи с вопросом о соотношении языка и речи, подтолкнули исследователей на выдвижение тезиса о наличии личности речевой: «любая языковая личность представляет собой многослойную и многокомпонентную парадигму речевых личностей», которые «могут дифференцироваться, во-первых, по уровню языковых знаний, во-вторых, по степени владения видами речевой деятельности, а в-третьих – по тем темам, сферам и коммуникативным ситуациям, в рамках которых происходит речевое общение» [5, 26]. Другими словами, «если языковая личность – это парадигма речевых личностей, то, наоборот, речевая личность – это языковая личность в парадигме реального общения» [6, 59], «личность, реализующая себя в коммуникации, выбирающая и осуществляющая ту или иную стратегию и тактику общения, выбирающая и использующая тот или иной репертуар средств (как собственно лингвистических, так и экстралингвистических)» [4, 17].

Если коммуникативную компетенцию языковой личности рассматривать как концептуальную систему, или совокупность всех концептов, данных уму человека, их упорядоченное объединение [7], то коммуникативную компетенцию речевой личности можно представить как иерархию концептуальных конструкций, которыми оперирует индивидуум при решении коммуникативных задач. Обращение к концептам требует интеллектуально-творческой работы по их выделению и манипуляций с ними в отличие от работы памяти, которая требуется при обращении к концептуальной системе.

Мы полагаем, что процедура вербализации концептов, а также их организация и систематизация в процессе усвоения знания во втором языке происходит по-разному в зависимости от типа нервной

деятельности, психологических свойств и когнитивного стиля обучения личности. Однако формирование знания во втором языке возможно в результате применения некоторого алгоритма, являющегося «каркасом» концептуальной конструкции. Алгоритм – это последовательность действий, выполнение которых необходимо для достижения конкретной цели. Выбор алгоритма и наполнение его сегментами информации и языковыми формами происходит с помощью когнитивного механизма, который мы обозначаем термином стратегическая компетенция.

Речевая личность, рамками ситуации поставленная перед выбором и использованием необходимых языковых и экстралингвистических средств для реализации коммуникативной цели, обращается к базе данных, отдельные и необходимые сегменты которой черпаются базой данных стратегической компетенции, одного из компонентов коммуникативной компетенции. Стратегическая компетенция берет на себя роль организующего компонента коммуникативной компетенции, который выполняет функции по планированию процесса реализации и собственно реализации коммуникативной цели.

Во втором языке коммуникативная компетенция речевой личности представляет собой взаимодействие компетенций родного и изучаемого языка в направлении от первой ко второй. Данное взаимодействие проявляется в применении имеющихся в базе данных коммуникативной компетенции первого языка знаний и умений для реализации коммуникативной цели средствами изучаемого языка.

Процесс формирования коммуникативной компетенции и в первом и во втором языке представляет собой комплексное явление, включающее когнитивный, психолингвистический, нейробиологический, социолингвистический, лингводидактический аспекты. Поэтому компетенция как концептуальная система и компетенция как взаимодействие концептов интересны и для лингвистики, и для когнитологии.

Считается, что лучший доступ к описанию и определению природы концепта обеспечивает язык, так как самые важные концепты кодируются именно в языке. Коммуникативная компетенция как концептуальная система может быть рассмотрена лингвистикой и когнитологией в связи с такими проблемами, как вопрос о врожденной способности к образованию концептов, о знании неких правил образования концептуальных структур, о зависимости развития этих структур от человеческого опыта, в том числе и языкового.

Объем и содержание коммуникативной компетенции носителя языка и изучаемого языка являются объектом исследования контрастивной лингвистики в контексте известной идеи Л.В. Щербы о ценности изучения «отрицательного языкового материала», в частности, «анализа ошибок» – методики психолингвистического исследования при контрастивном анализе (У. Немзер, Т. Слама-Казаку). Когнитологию в этом плане интересуют проблемы формирования объема и содержания, или базы данных компетенции, их переработки, разработки и реализации. Как для лингвистики, так и для когнитологии актуальными являются проблемы поуровневого описания языкового знания, внутри компетенции – проблемы категоризации, концептуализации и так далее.

Компоненты коммуникативной компетенции, давно и всесторонне исследуемые в лингвистике, также интересны когнитологии в плане их взаимодействия и роли в усвоении знания. Факт взаимодействия концептов внутри концептуальной системы, являющийся основополагающим для обоснования стратегической компетенции как базового компонента коммуникативной компетенции, схемы, по которым можно проследить процессы взаимодействия концептов, моделирование таких схем и многое другое находятся в фокусе исследований лингвистики и когнитологии.

Изучение проблемы формирования коммуникативной компетенции как концептуальной системы и стратегической компетенции как подсистемы концептуальных конструкций в процессе усвоения второго языка должно осуществляться при взаимодействии лингвистики, психологии, социологии, дидактики.

Вопрос о месте стратегической компетенции и, соответственно, коммуникативной компетенции в системе общей языковой способности носителя языка и изучаемого языка направляет нас к исследованиям, связанным с социо-, психолингвистическими проблемами двуязычия.

Осмысление системы факторов, влияющих на формирование компонентов коммуникативной компетенции во втором языке, изучение психолингвистических типов овладения языком, вопрос о психологическом барьере, нередко возникающем при встрече с иностранным языком, о его неприятии, проблемы анализа ситуации, планирования, реализации высказывания и так далее требуют обращения к исследованиям в области психологии, нейролингвистики, когнитологии.

В приводимой ниже таблице мы обрисовали круг проблем, связанных с исследованием коммуникативной компетенции, который, безусловно, не является полным и требует специальной разработки, и перечисляем дисциплины, для которых данные проблемы могут оказаться интересными.

Основные проблемы изучения коммуникативной компетенции

Лингвистические и когнитивные науки	Основные проблемы, связанные с изучением коммуникативной компетенции как системы
Лингвистика Когнитивная лингвистика	Контрастивный анализ языковой компетенции в первом и втором языках; явления интерференции; этапы становления лексико-грамматического аппарата во втором языке; объем и содержание языковой компетенции. Символические, семантические и фонологические структуры Проблемы категоризации и концептуализации Проблемы частей речи
Психолингвистика Когнитивная психология	Взаимодействие компетенций в первом и втором языках Механизмы взаимодействия компонентов коммуникативной компетенции Процессы порождения и понимания речи Проблемы усвоения языка; типы овладения языком; стили говорения, индивидуальные способы формирования компетенции
Нейролингвистика	Психофизиологические механизмы реализации и восприятия языкового знания
Прагматика Когнитивная лингвистика	Результаты взаимодействия компетенций в процессе функционирования коммуникативной компетенции Изучение условий прагматического контекста для формирования базы данных коммуникативной компетенции Исследование стратегий речевого поведения в первом и втором языках, их взаимодействие Компонент оценки Проблемы соотнесения языковых структур с когнитивными
Социолингвистика Лингвокультурология	Исследование идиоэтнического своеобразия / национально-культурного компонента изучаемого языка Социальные роли участников; сценарии речевого поведения; категории контакта Контрастивный анализ стратегий речевого поведения первого и второго языка
Лингводидактика Когнитивная психология	Способы и методы формирования умений по всем видам речевой деятельности Определение уровня владения языком Описание уровней владения языком в соответствии с объемом и качеством коммуникативной компетенции

1 Панкрац Ю.Г. пропозициональная форма представления знаний//Язык и структуры представления знаний. Сб. науч.-аналит. обзоров. – М., 1992.

2 Chafe W.L. Repeated verbalization as evidence for the organization of knowledge // Vorabdruck der Plenarvortrage. 14 Internationaler Linguistenkongress. – Berlin, 1987.

3 Кубрякова Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и форма его объективизации в языке)//Известия АН серия Литература и язык. 1999. – Т.58. - № 5-6.

4 Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М., 1998.

5 Клобукова Л.П. Феномен языковой личности в свете лингводидактики//Язык, сознание, коммуникация. Вып.1. – М., 1997.

6 Прохоров Е.Ю. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – М., 1996.

7 Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.

Түйіндеме

Утебалиева Г.Е., Каскабасова Х.С.

ЕКІНШІ ТІЛ ҮЙРЕНУШІ ТҮЛҒАНЫҢ ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ «ҚҰЗІРЕТ» ҰҒЫМЫ

Мақалада тіл құрылымына қатысты білімдегі «күзiрет» ұғымына талдау жасалады. Өзге тілді меңгеру үрдісін интегративті тұрғыда қарастыру екінші тіл үйренуші тұлғаның «күзiрет» ұғымының кешенді түсініктемесін талап етеді. Екінші тілде тілдік тұлғаның қарым-қатынас күзiреттілігі өзіндік көпдеңгейлі құрылымға ие. Қарым-қатынас күзiреттілігінің синкреттік сипаты мен біртекті болмауы оны когнитология, психолінгвистика, социолінгвистика, лингводидактика және т.б. тіл ғылымына қатысты ғылымдармен байланыста қарастыруды қажет етеді.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, қарым-қатынас күзiреттілігі, концептуалды жүйе, екінші тіл.

Abstract

Wtebalieva G.E., Kaskabasova H.S.

ПОНЯТИЕ "COMPETENCE" ВТОРИЧНОГО ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО СТРУКТУРЫ ЗНАНИЯ ЯЗЫКА

The article analyzes the problem of the definition of "competence" in the structure of knowledge about the language. Integrative approach to the study of learning of foreign language dictates a comprehensive interpretation of the concept of "competence" secondary language personality. Second language communicative competence linguistic identity is a multi-level structure. Heterogeneity, the syncretic nature of communicative competence allows us to consider it through the lens of cognitive science, psycholinguistics, sociolinguistics, didactics and other Sciences language.

Key words: linguistic personality, communicative competence, conceptual system, a second language.

УДК 808.2(075.8)

ПРОНИКНОВЕНИЕ В НАУЧНЫЙ СТИЛЬ РАЗГОВОРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ)

Юрьев А.Н. - преподаватель *Казахский национальный медицинский университет им. С.Д.Асфендиярова*

Куанышбаева Ш.С. – преподаватель *Казахский национальный медицинский университет им. С.Д.Асфендиярова*

Княжкова Г.Б. – преподаватель *Казахский национальный медицинский университет им. С.Д.Асфендиярова*

Научный стиль, свойственный научной сфере человеческой деятельности, отличается отвлеченностью, строгой логичностью изложения, значительным числом специальных терминов, определенными особенностями синтаксиса. В этом стиле используется преимущественно книжная и стилистически нейтральная лексика. Однако в последнее десятилетие в научный стиль русского языка стали проникать слова из разговорной и просторечной лексики, а также жаргонная лексика. Это, прежде всего, связано с тем, что современная молодежь все свое свободное время проводит около компьютера, и создают новые слова для общения. Пути и способы образования компьютерного сленга весьма разнообразны, но все они сводятся к тому, чтобы приспособить английское слово к нашей действительности и сделать его пригодным для постоянного использования.

Ключевые слова: научная речь, компьютерная терминология, разговорная речь, профессионализм, вульгаризмы, жаргон, компьютерный сленг.

Научный стиль, свойственный научной сфере человеческой деятельности, отличается отвлеченностью, строгой логичностью изложения, значительным числом специальных терминов, определенными особенностями синтаксиса (преобладание сложных предложений с разветвленными синтаксическими связями). В этом стиле используется преимущественно книжная и стилистически нейтральная лексика. Отчетливо выражена тенденция к однозначности употребляемых слов и терминов. Некоторые словесные сочетания используются в научном стиле особенно часто и поэтому приобретают свойства оборотов-клише: *анализ данных показывает; рассмотреть проблему; на основании приведенных фактов; из сказанного следует* и т.п. [1, 144]

Однако следует отметить, что не все подчиняется этому правилу, исключение составляет компьютерная терминология.

Вся лексика того или иного языка делится на литературную и нелитературную. К литературной относятся:

- 1) книжные слова
- 2) стандартные разговорные слова
- 3) нейтральные слова

Существует также нелитературная лексика, которая отличается своим разговорным и неофициаль-

ным характером и мы делим ее на:

1) **Профессионализмы** – это слова, используемые небольшими группами людей, объединенных определенной профессией.

2) **Вульгаризмы** – это грубые слова, обычно не употребляемые образованными людьми в обществе, специальный лексикон, используемый людьми низшего социального статуса: заключенными, торговцами наркотиками, бездомными и т.п.

3) **Жаргонизмы** – это слова, используемые определенными социальными или объединенными общими интересами группами, которые несут тайный, непонятный для всех смысл.

4) **Сленг** – это слова, которые часто рассматриваются как нарушение норм стандартного языка. Это очень выразительные, ироничные слова, служащие для обозначения предметов, о которых говорят в повседневной жизни.

Необходимо отметить, что некоторые ученые жаргонизмы относят к сленгу, таким образом, не выделяя их как самостоятельную группу, и сленг определяют как особую лексику, используемую для общения группы людей с общими интересами.

Но в чем же отличие компьютерного сленга от сленгов других типов? Имея дело с компьютерным сленгом, мы имеем дело с некоторым синтезом всех четырех групп:

Во-первых, эти слова служат для общения людей одной профессии – программистов, или просто людей, использующих компьютер для каких-то целей. При этом они используются в качестве синонимов к английским профессиональным терминам, отличаясь от них эмоциональной окраской, например, *Мускуль*, *МайЭсКюЭль (MySQL)* – одна из управляющих систем для баз данных. Является лидером, среди систем управления базами для разработки Web-приложений; **Спойлер (Spoiler)** – часть или весь текст, скрытый от глаз читающих, обычно парными тегами, типа `<spoiler>Текст</spoiler>`, отрывающими содержимое по нажатию мышкой или при ее наведении. Используется на различных форумах и сайтах.

Во-вторых, компьютерный сленг отличается «заикленностью» на реалиях мира компьютеров. Рассматриваемые сленговые названия относятся только к этому миру, таким образом, отделяя его от всего остального, и зачастую непонятны людям несведущим. Например, ни каждому человеку станет понятно выражение *трехпальцевый салют*, которое обозначает сброс компьютера нажатием клавиш Ctrl-Alt-Del. Благодаря знанию такого специального языка компьютерщики чувствуют себя членами некой замкнутой общности: *Пикча (от Picture)* – слово, обозначающее изображение, картинку; *Падение (Crash)* – непредвиденная остановка работы программы, системы, удаленной станции (сервера). Аналогичное значение имеет слово «*Краш*». Обычно падения сопровождаются различными ошибками, о которых Вам сообщит система.

И, в-третьих, в числе этой лексики нередки и достаточно вульгарные слова:

групповуха под Винды (Windows for WorkGroup)

анус (протокол Janus)

блястер (Sound Blaster) и т.п. [2].

Таким образом, эти три наблюдения не позволяют причислить компьютерный сленг ни к одной отдельно взятой группе нелитературных слов и заставляют рассматривать его как явление, которому присущи черты каждой из них. Это и позволяет определить термин «компьютерный сленг», как слова, употребляющиеся только людьми, имеющими непосредственное отношение к компьютерам в повседневной жизни, заменяющие профессиональную лексику и отличающиеся разговорной, а иногда и грубо-фамильярной окраской. Кроме того, нельзя забывать, что большинство слов, относящихся к компьютерному сленгу, являются производными от профессиональных терминов, практически все из которых заимствованы из английского языка. Поэтому необходимо проследить: 1) за появлением этих терминов и за их переходом в русский язык 2) за процессом образования от этих терминов компьютерного сленга.

В чем причины бурного образования компьютерного сленга?

Первой причиной столь быстрого появления новых слов в компьютерном сленге является, конечно же, стремительное, «прыгающее» развитие самих компьютерных технологий. Если заглянуть в многочисленные журналы, освещающие новинки рынка компьютерных технологий, то мы увидим, что практически каждую неделю появляются более или менее значимые разработки. И в условиях такой технологической революции каждое новое явление в этой области должно получить свое словесное обозначение, свое название. А так как почти все они (за редким исключением) появляются в Америке, то, естественно получают его на английском языке. Когда же об этих разработках через какое-то время узнают в России, то для их подавляющего большинства конечно же не находится эквивалента в русском языке. И поэтому русским специалистам приходится использовать оригиналь-

ные термины. Происходит так называемое заполнение культурологических лакун при помощи англоязычных терминов. Таким образом, английские названия все больше и больше наполняют русский язык. Отсутствие в русском языке достаточно стандартизированной терминологии в этой области, значительного числа фирменных и рекламных терминов и повлекло за собой тенденцию к появлению такого числа компьютерного сленга.

Многие из существующих профессиональных терминов достаточно громоздки и неудобны в ежедневном использовании. Возникает мощная тенденция к сокращению, упрощению слов. Например, один из самых часто употребляемых терминов – «motherboard», он имеет такое соответствие в русском языке как «материнская плата». В сленге же этому слову соответствует «мамка» или «матрешка». Или другой пример: «CD-ROM Drive» переводится на русский как «накопитель на лазерных дисках», в сленге имеет эквиваленты «сидюк», «сидюшник». Следующее предложение содержит слова иллюстрирующие тенденцию к сокращению: «Компы бывают двух видов – бимы и маки» (Персональные компьютеры бывают двух видов – IBM-совместимые и Macintosh).

Люди, работающие с вычислительной техникой в нашей стране достаточно молодые, преимущественно до сорока лет. В связи с этим опять же появляется желание разбавить эти термины юмором, добавить собственную эмоциональную окраску, элемент непринужденности. Достаточно вспомнить «флопповерт» (дискетовод) или «утоптаный» (сжатый программой архиватором).

В последнее время произошло также повальное увлечение молодежи компьютерными играми. Это опять же послужило мощным источником новых слов. Появились различные слова для тех или иных понятий, к ним относятся «аркада», «бродилка», «босс» (в значении самый главный враг в игре), «думер» (человек, играющий в игру «DOOM»), «квакать» (играть в игру «Quake») и т.п.

Необходимо также отметить тот факт, что большинство непрофессиональных пользователей не владеют достаточным уровнем английского языка. Но, так или иначе, им все равно приходится пользоваться новой английской терминологией, и зачастую происходит неправильное прочтение английского слова и возникающие таким образом слова порой прочно оседают в их словарных запасах. Так, например, от неправильного прочтения сообщения «NO CARRIER» в сленге появилось выражение: «НО КАРЬЕР», причем, то и другое означает отсутствие соединения при связи по модему.

Вследствие всего этого, пользователи компьютеров заговорили на придуманном ими же самими языке.

Пути и способы образования компьютерного сленга весьма разнообразны, но все они сводятся к тому, чтобы приспособить английское слово к российской действительности и сделать его пригодным для постоянного использования. Вот основные методы образования сленга, которые, охватывают большинство ныне существующей сленговой лексики:

1) **Калька** (полное заимствование): *device* – *девайс*; *hard drive* – *хард*; *message* – *мессаг*, *label* – *лабэль*.

2) **Полукалька** (заимствование основы): *application* – *апликуха* (прикладная программа); *disk drive* – *дискетник*; *User's Manual* – *мануалка*; *ROM* – *ромка*; *CD-ROM* – *сидиромка*; использование суффикса **-юк** (в просторечии) – *CD [compact disk]* – *сидюк*; *PC [personal computer]* – *нисюк*.

3) **Перевод**: *Windows* – форточки; *virus* – живность; *user's manual* – букварь, а также использование метафоры – *disk* – блин; *adapter card* – плитка [3, 18-32].

Компьютеры все активнее проникают в нашу жизнь, а вместе с компьютерами – язык тех, для кого они являются повседневной «средой обитания». Это является естественным процессом – новые технологии входят в повседневное употребление, в то время как общепринятый язык не обладает лексикой, необходимой для обозначения новых понятий. Поэтому происходит создание новых языковых единиц и заимствование их из субстандартной лексики.

Компьютерный professional language – это неформальный слой языка, состоящий из однозначных слов, обозначающих объекты поля профессиональной деятельности компьютерных специалистов. Компьютерный жаргон – набор полисемичных стилистически маркированных слов, используемых членами компьютерных изолированных групп вне профессиональной деятельности.

Основными мотивами употребления компьютерного сленга непрофессиональными группами являются желание самоутвердиться, привлекательная легкость и непринужденность сленгоидов, и, наконец, частое отсутствие необходимых для обозначения компьютерных реалий слов в литературном языке.

2 Компьютерные термины, глоссарий компьютерного сленга //www.ne-zhalgo.ru/obschee-po-saytu/kompiuternie-termini-glossariy-kompiuternogo-slenga.php#comments (дата обращения 21.11.2015)

3 Лихолитов П.В. Компьютерный жаргон / П.В. Лихолитов // Русская речь. – 1997. – № 3. – С.18-32.

Түйіндеме

Юрьев А.Н. - С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің оқытушысы,
Куанышбаева Ш.С. – С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің оқытушысы,
Киякова Г.Б. – С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің оқытушысы.

СӨЙЛЕУ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ СТИЛЬДЕ ҚОЛДАНЫСҚА ЕНУІ (КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕРМИНОЛОГИЯ НЕГІЗІНДЕ)

Ғылыми стиль, ғылыми шығармалардың тілі мен жазылу түрін анықтайтын басты фактор.

Ғылыми стильдің тілдік көріністері: сөздер тура мағынасында қолданылып, дәл айтылады. Образды сөздер аз, термин сөздер көп кездеседі. Ой күрделі баяндалып, анықтама, дәлелдеме, формулаларға негізделеді.

Ғылыми стильдің мақсаты – заттар мен құбылыстардың жалпы ерекшелігін ашып, мәлімет беру. Бұл стиль түрінде көбіне оқулықтарға арналған және шекаралас лексика пайдаланады. Бірақ соңғы он жылдықтың аралығында орыс тілінің ғылыми стиліне тұрмыста көп жұмсалатын үйреншікті сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылу түрлері сонымен қатар жастардың арасында жаргон сөздер мен компьютерлік терминдері жиі қолданысқа еніп барады.

Соңғы уақытта жасөспірімдердің компьютер ойындарымен әуестенуі күшейіп отыр. Бұл да бір компьютерлік сленгтердің пайда болуына алып келуде.

Кілтгі сөздер: ғылым тіл, компьютерлік термин сөздер, ауызекі тіл, кәсіби тіл, жаргон, компьютерлік сленг.

Annotation

Yuryev A.N. - lecturer Kazakh National University named after S.D. Asfendiyarov

Kuanyshbaeva SH.S. – lecturer Kazakh National University named after S.D. Asfendiyarov

Kiyakova G.B. - lecturer Kazakh National University named after S.D. Asfendiyarov

PENETRATION OF SPOKEN ELEMENTS INTO THE SCIENTIFIC STYLE ON THE MATERIAL OF COMPUTER TERMINOLOGY

The article is devoted to the scientific style which relates to the scientific sphere of human activity and has different distractions, strict logical presentation, significant number of special terms, certain features of syntax. In this style the book and stylistically neutral vocabulary is mainly used. However, in the last decade in the scientific style of the Russian language the words of the conversation and colloquial vocabulary and jargon lexicon began to get. This is primarily due to the fact that today's youth spends all free time sitting at the computer and create new words to communicate. Ways and means of creation of computer slang are very diverse, but all of them all boil down to adapt to the English word to the our reality, and make it suitable for constant using.

Keywords: scientific speech, computer terminology, speaking, professionalisms, vulgarisms, jargon, computer slang.

ӘДЕБИЕТТАНУ

УДК 821.512.122.0

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ АВТОР ТҰЛҒАСЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҮДЕРІС МӘСЕЛЕСІ
(А. СМАЙЫЛДЫҢ «ТАМУҚТАН КЕЛГЕН АДАМ» РОМАНЫ БОЙЫНША)

Айдарбек Ахметұлы - Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты
Балтабай Әбдіғазизұлы - филология ғылымдарының докторы, профессор

Мақалада ХХІ ғасырдағы қазақ роман жанрындағы автор тұлғасы көркем шығармашылық процеспен бірлікте талданған. Алдан Смайылдың «Тамұқтан келген адам» романындағы авторлық тұлға мен шығармашылық үдеріс байланысы, жаңа ғасырдағы роман жанрының даму бағдары, көркемдік ерекшеліктері қарастырылған. Автор романының әдеби дәстүр мен жаңашылдық тұрғыда жаңаша дамуы, әлемдік әдебиет тәжірибелері мен жаңашыл ізденістері, тарихи тақырыптың көркемдік тұрғыда игерілуі, автордың өзіндік стилі, көркем мәтіндегі авторлық тұлға ұстанымының жеткізілу түрлері жан-жақты сөз болады. Аталған роман құрылымындағы кейіпкерлердің сана ағыны, рухтармен тілдесу, елес, галлюцинациялық хал-ахуал, психологизм, философиялық иірімдер қазіргі қазақ роман жанрының түрлік даму тенденциясының бағдары ретінде сараланады. Автордың «Тамұқтан келген адам» романының біртұтас шығармашылық лейтмотиві тарихи трагизм, адамның жандүниесіндегі психотрагизм, өмір және өлім категорияларын автор-қаһарман, қаһарман-баяндаушы жан әлемін суреттеуде айырықша рөл атқарған прозадағы лиризмнің көркемдік маңызы талданады.

Түйін сөздер: әдеби үдеріс, авторлық тұлға, автор-қаһарман, қаһарман-баяндаушы, көркем әдеби шарттылық, жаңашыл ізденіс, прозадағы лиризм.

Әдеби үдерістің өзі жеке жанрлардағы дәстүрлі арналардың жаңаша дамуы, әлемдік әдебиет тәжірибелері мен жаңашыл ізденістерін шығармашылық тұрғыдан игере отырып, қаламгердің жанр мазмұны мен пішініне әкелген үлкенді-кішілі жаңалықтарының жиынтығы болып табылады. Белгілі бір кезеңдегі әдеби жанрлар өзара тұтаса келіп, ақиқат өмірді шығармашылықпен жаңғырта бейнелеудегі көркем сөздің қуатты мүмкіндігін айқындайтын біртұтас жүйені құрайды. Ол жүйе – әдеби үрдіс. Бұл жағдайдың өзі жанр мәселесіне тереңдей назар аудару қажеттігін аңғартады [1, 11].

ХХІ ғасырдағы роман жанрының даму тенденцияларына көңіл бөлу, тұтастай алғанда, жетекші жанрлық түр арқылы көркем прозаның бағдарын саралауға да мүмкіндік береді. Қазіргі қазақ романистикасының даму тенденциясынан өзара байланысып жатқан кешенді жанрлық түрлердің бір-біріне ықпалы, араласу үрдісі байқалады. Қалыптасқан парадигмалық қағидаттардың өзгеруі соңғы жылдардағы романның да жанрлық жүйесіне күрт (аморфтық) әсер етуде, яғни авторлардың абсурдтық тәсілдерді белсенді қолдануы көркем шарттылыққа ерекше мән беруінен пайда болып отыр. Қазақ прозасындағы романның құрылымдық жүйесіндегі қалыпты қағидалық жүйеден ауытқу немесе одан саналы түрде бас тарту, әсіресе, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарына және ХХІ ғасыр әдеби үрдісіне тікелей тән. Бұл үрдіс қоғамдық дәуірлердің алмасуы, яғни қоғамдық және әдеби көркем ой жаңа парадигмаларға иек артқанда туындайды. Әр түрлі дәуірлер тоғысында белгілі бір ағымдардың әдіс-тәсілдері қалыптасып, дәстүрлі қағидалық жүйелерден бастартуы және қайта қалыптастыру қажеттілігі туындайды, ол қағидаттық жүйелер қайта өңделіп, біртіндеп теріске шығарылып, антижанрларда көрініс табады. Қазақ елінің тәуелсіздікке ие болуы нәтижесінде бұрынғы қағидалық ереже болып табылған социалистік реализмнен бас тарту, қоғамдық формациялардың ауысуы осының дәлелі. Ғасырлар тоғысына сәйкес келген қазақ қоғамындағы азат ой, еркін шығармашылық, әлемдік әдеби үрдістермен мәдени-танымдық ықпалдастық қазақ қоғамына да өз әсерін тигізді.

ХХІ ғасыр қазақ романының даму бағдары туралы сөз қозғағанда жазушы Алдан Смайылдың осы аталған үрдістердің бағыт-бағдарын айқынырақ танытқан, шығармашылық ізденісі мен көркемдік ерекшелігі, тілдік, түрлік, стильдік қолтаңбасы айқын «Тамұқтан келген адам» романын атап өткен ләзім. Бұл шығармасы үшін автор еліміздің Мемлекеттік сыйлығына ие болды.

Тәуелсіздіктің екінші он жылдығында жазылған романның тақырыптық жүгі өте ауыр. Романның атауы айтып тұрғандай, ХХ ғасырдың он жетінші - жиырмамыншы жылдары, одан кейінгі кәмпеске, ашаршылықты, репрессияны көрген қазақ халқының тағдыр-талайы тамұқтан оралған адам тағдырымен өзектес, бүтін бір ұлттың қаралы тарихи трагедиясы. Роман туралы қаламгер Әнес Сарай: «Жазушы аталған шығармасында адам трагедиясының ең бір үрейлі кезеңі - өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы сұрапылын таңдап алған. Дәл осы шақ – репрессия мен геноцид, тұтас халықтарды ессіз идеологияның көзсіз құлына айналдыру, ұлттық тамырдан үзілу қатеріне алаңдайтын санасыздық, шектен шыққан қаталдық, жойқын қырғындар адам жаратылысының құпияларына бойлауға шақырып тұрғандай.

“Тамұқтан келген адам” романы кешегінің өзегінен ой сауған дүние, алыс-жақын тарихтың көркемдік философиясы, әдеби-эстетикалық жаңа ізденіс. Шығарманың өнбойында әлдебір құдіретті үн: “Халқыңды азат еткің келсе, рухын азат ет!” - деп жар салып тұрғандай.

Шығарма қазақ әдебиетінің әркім айтып жүргеніндей тоқырау үстінде емес, заманалық талаптарға төтеп беруге ұмтылыс үстінде екенін көрсетеді».[2] – дейді. Иә, роман ХХ ғасырдың 20-30 жылда-

рындағы бүтін бір ұлттың, яғни қазақ халқының геноцидке ұшырауын, репрессия үдерісін баяндаса, екіншіден жанрлық-түрлік даму тенденциясы тұрғысындағы реалистік негізді сақтады. Дегенмен жаңа заманауи парадигмалар әсерімен жазылған романның түрлік ізденісі, құрылымы қалыпты ережелердің шеңберінен шығып, көркем әдеби шарттылықты саналы түрде игерген туындыға айналған. Дәстүрлі авторлық баяндаулар, кейіпкер-автордың ішкі монологтары, кейіпкерлердің сана ағыны, рухтармен тілдесу, елес, галлюцинациялық хал-күй, яғни психологизм, философиялық иірімдер кең қолданыс тапқан роман жаңа кезеңдегі роман жанрының түрлік даму тенденциясынан хабар береді. Автор тарапынан романға эсселік сипат дарыту сол тақырыпқа деген авторлық позицияны, тәуелсіздік биігінен берген бағасын жеткізуде үлкен қызмет атқарса, дәстүрлі баяндау стилі қаламгерге тақырыпқа қатысты сан-салалы сюжеттік желілерді біріктіріп, образдар жүйесін, нақты тарихи кезеңдердегі ұлттық характерлік сипаттарды көркем бейнелеп жеткізуге септігін тигізген. Автордың өзекті идеясы романның соңғы бетін жапқанда анық көрінген:

«Тамұқтан келген адам жайлы әңгімені осымен тоқтатқым келді.

Тамұқтан келген адам тамұқтан оралған жалғзымен қауышқан соң өлім жайлы ойламайтын болған-ды.

Өлім туралы рухтар да жақ ашпайтын, тек әредікте біздер таптап жүрген көнбіс жерде бір кездері тозақ оты жалаңғанын ұмытпау үшін үнсіз еске алатын.

Ал өмірді осы күнге дейін ешкім түсінген емес» [3, 284].

Иә, тамұқтан келген адам, өмірді ешкім түсінген емес деген автор қорытындысындағы түйін қазақ халқының жазықсыздан-жазықсыз геноцидке ұшырауы, соны жүзеге асырғандардың кейбірі өмірдің мәні мен мағынасын, «кім үшін?», «не үшін?» деген сауалдардың байыбына бойлай алмай, қырғынға ұшырап, ойран-топыры шыққанын, тамырына балта шабылғанын түсінбей кеткенін алға тартады. Тағы да көркем мәтінге жүгінсек, ұзын тұра жендеттің ішкі сырынан жоғарыда айтылған мәнді аңғарамыз: «- Мен осы кім үшін, не үшін басымды бәйгеге тігіп жүрмін, - деді ашық қалған шаңырақтан жұлдыз санап жатып. – Революция дегені күннен-күнге іріп барады, ханды да, қараны да қырған түсініксіз бірдене, жерден де, көктен де, ойдан да, қырдан да жау іздеп жалаң қағады. Осы бетімен көзіне көрінгеннің бәріне қырғидай тиетін болса, біраздан соң ұрынарға қара таппай, көлеңкесін қырып алып қылғындырып отыратын шығар. Қазірдің өзінде біріне-бірі ауыз сала бастады. Қайдан қаптап кеткенін сайтан білсін, іштен шыққан жау көбейді, басшы да контр, қосшы да контр, ұрлана қараған жанарлар жалаң қағады» [3, 148].

Қаламгер романда түз тағысы ұялы қасқыр, арлан мен үй хайуаны көк төбеттің психологиясын аса сезімталдықпен, суреткерлік шеберлікпен бейнелей отырып, оны адамзат баласының жандүниесімен үндестікте жеткізуге тырысады. Туындыда көркем оқиға арлан мен төбеттің және Қарғабай шалдың отбасын шапқан жендеттердің әрекетін суреттеуден басталады. Түз тағысы арлан да, үй хайуаны көк төбетте көркем символикалық бейнелер, яғни жыртқыш аң немесе үй хайуаны түріндегі кейіпкер, кейіпкер болғанда, жай ғана емес, адам образына теңестірілген, яғни адам образын ашуда, жыртқыштық пен адами құндылықтарды, қатігездік пен мейірімділікті, опасыздықты, т.б. адами қарым-қатынастарды, өлім мен өмір сынды күрделі категорияны, авторлық идеалды-эстетикалық биік деңгейде ашып беретін қаһармандарға лайық образ.

Арлан образы арқылы қасқыр түз тағысы, табиғат жаратылысы ретінде өмір-тіршілік үшін жыртқыштық күресті алға тартса, үй хайуаны - қолға үйретілген көк төбеттің өз иесіне өлгенше адалдығын суреттеу арқылы автор адамдардың түз тағысынан бетер жыртқыштық әрекеттерге баруын, ал опасыздық пен сатқындыққа қарсы антиәрекет адалдықты, достықты, бауырмалдықты ит екеш иттен үйрене алмағанымызды, адами қасиеттердің аяқасты етілуін ашып көрсетуге тырысады. Бұл жерде автордың арлан, көк төбет сынды образдарды енгізуі қазақ әдебиетінде М.Әуезов салған дәстүрді және кейінгі әдебиеттегі көркемдік жалғастықтың жаңа толқынын көрсетеді.

Романда түз тағысы мен үй хайуанының өзіне тән характері, мінез-бітімі сомдалған. Автор арлан-ның тағылық мінезі, тағыға тән өзіндік психологиясын берсе, төбет арқылы «ит жеті қазынаның бірі» саналатын иттің адалдығын суреттеуі автор-кейіпкердің ұстанымын, авторлық тұлғаның көркем туындыдағы басты ой-тұжырымын көрсетсе керек. Әр тарауы шағын-шағын үзіктерден тұратын романда автор «адам-табиғат-қоғам» сынды философиялық ұғымдарды параллельді түрде бейнелейді.

Автордың тіл қолданысынан сөздік қорының терең, ұлттық бояуының қалың екеніне көз жеткіземіз. Романдағы бір байқалған нәрсе, онда жадыраған табиғат құбылысы, маз-майрам болған адамның жандүниесікөріне бермейді, үнемі сұрқай тыныс-тіршілік, табиғат пен адамның бір-бірін аңдысқан ішкі жандүниесіндегі арпалыстар қара, сұр, боз түсті реңктермен және ұлттық нақышта

кодталған семантикасы қалың сөздермен берілгені ерекше әсер қалдырады. Бұл автордың жеке субъективті бейнелеу танымы мен көркемдік көкжиегін, табиғат заңдылығы мен табиғи тектілік, хайуандар табиғатының айнымас тіршілігі сияқты ұстанымдарын адамдар жаратылысымен философиялық тұрғыдан байланыстыра бейнелеудегі шеберлігін көрсетеді. Адам мен табиғаттың байланысы автордың Бетпақдаланы, түз тағысы мен Бетпақдалада ажал аузында аңдысқан үш қанішер жендеттің ішкі психологиясын сана ағыны арқылы бейнелеуде ерекше көрініс тапқан. Табиғат құбылыстарын, түз тағысын, төбеттің тірлігін көркемдеп бейнелеуі романның фоны, болашақта ары қарай адамдар әрекетіндегі қатыгездікке ұласуының алды екені романның соңғы парағын жапқанда анық көрінеді.

«Арлан, Төбет, Қарғабай», «Смайыл», «Бетпақдала», «Көкжал мен үшеу», «Ызғар», «Арыстан», «Ат жетектеген жалғыз» сынды бірнеше тараудан желі тартқан шым-шытырық оқиға желісі көрінбесе де, осы аталған тараулардағы оқиғалық көрініс адамның ой мен сезімі, ішкі жан дүниесінің арпалысы арқылы өрбиді. Автордың философиялық көркем шарттылықты жиі қолдануын оның стильдік ерекшелігі ретінде танимыз. Себебі романның өне бойынан жазушының дүниетанымдық философиялық ойлары «автор-баяндаушы-кейіпкер» тұрғысында жүлгеленіп отырады.

Автор өткен ғасырдағы геноцид құрбаны болған қазақ халқының қасіретін күніренген қазақ даласымен, «қуарған Кәрі Бетпақ, безерген бетпақ, безбүйрек Бетпақ дүниемен» тығыз бірлікте, жаратылыс пен адамның үндестігінде суреттейді.

«Бетпақ Бетпақ аталғалы, қабағынан запыран жауғалы көні бір жібімесе, күйзелмегенде қайтеді?!»

Дала дала болғалы, заман ала-құла болғалы шөлі сірә да бір қанбаса, безермегенде қайтеді?!» [3,62].

«Қара түн жамылған қаралы Бетпақ қосыла ыңыранған тәрізденді. Алыс түпкірінде әлдене қырқып етіп жан тапсырып жатқандай. Шөлдің қаныпезер қарақшысы айдаланы алқымынан орып жіберді ме екен?!» [3,75].

Адам түгілі табиғат та адам тағдырына ортақ, күйзеледі, қайғырады. Адамша жаны ауырады. Автор романындағы бір ерекшелік санаулы адамдардың көркем образы мен символикалық бейнелерден (көк төбет, арлан қасқыр) кейін, романның басынан аяғына дейін жүлгеленіп отыратын концепті - Дала, Бетпақ дала!

«Кеудесінде жаны бар тірлік шыжыған шілдеде бетпақтан безе қашатын, тәңірі талақ еткен тамұқ даланың жалғанға жала жантәсілім тілейтін шағы бұл» [3,141].

Қаншама ғасырлар өтсе де, сан мыңдаған тағдырлар, ұлт тарихының ауыр тақсіретін көтеріп тұрған көнбіс жер ана, бәріне куә. Ендеше, қатал табиғатты бетпақ дала да жыртқыш бөрілердің тағылық, адамдардың қаныпезер әрекеттерімен паралельді түрде «қаталдықты» бейнелеп жеткізген көркем образ деңгейіне жеткен.

Кешегі өткен аштық жылдар, қолдан ұйымдастырылған геноцидтік саясат қазаққа оңай тимегені анық. «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деп күн кешкен, аштық құрбанына айналған қазақты төл кәсібі, күн көрісі - төрт түлігінен айыру тікелей ажал аузына айдағанмен бірдей болды. Аштық құрбаны болған халық не істемеді? «Адамды адам жеген заманда итке не кінә?» [3,273] деген сөздерді автордың сол кездегі тарихи шындыққа берген көркем бағасы деп ұққанымыз абзал.

Иә, автор көркем шығарманы саналы түрде өз болмысынан тудыру процесінде ол тарихи өткен кеңістік болсын, әлде автор өмір кешкен нақты сол заман болсын, әр қаламгер өзінше қорытып, сезініп барып, өзіндік таным таразысына салады. Сондықтан, кез-келген туынды оны тудырушы автор тұлғасына тікелей тәуілді болмақ. Осы тұрғыдан келсек, автор романынан алынған үзінділердегі картиналардың өмірде нақты болғандығы немесе болмағаны маңызды емес, авторлық позиция тұрғысынан өткен тарихи кезеңге шығарған үкімін жеткізудегі қаламгерлік шеберлігіне, шындық құбылыстарды бейнелеу эмоциясына, көркем шығарма арқылы жазушының ақиқат шындыққа деген ұстанымына көңіл аударғанымыз абзал.

Романдағы сол кезең шындығы өзге ұлт өкілдерінің астамшылығын (Ударцев пен Никита), жабайы, хайуандық әрекеттерін кешегі кеңестік уақытта ашық айту мүмкін емес еді. Автор баяндаудың, кешегі шындықты жеткізудің мәні осы екен деп құр көріксіз сөз бен ойдан ада, бір сарынды баяндаушылықтан бойын аулақ ұстап, сол кездегі саяси ұстанымдарды, тағы басқа мәселелерді авторлық қолданыспен ирониялық, әжуалау (менипенсия), абсурд деңгейінде шебер жеткізеді. Мысалы:

«Жарымес жалғанда күйзеле білмейтіндер озып жүр ғой, қайғыға қарайламайтындардың айдарынан жел еседі, жер-дүние күніренген сайын құлпырады. Құшағыңнан жарынды, бауырыңнан балаңды сылып алып сылаң қағады. Құдайдың арлы құлы болғандарды өзінің арсыз құлына айналдырғанша аямасқа бекінген» [3,236-237].

«- Қайдам... деп күрсінді ол. – тәңірінің орнына албасты отырып алмаса, әзірейіл сары сайтандан байды ғой, тәңірінің құлдарын жағалай қырмайды ғой» [3,129].

«- Жер жүзінің албастылары бірігіңдер!»[3,116].

«Сөйтіп жүргенде желіккен желөкпе күндер басталды да кетті. Қызылмыз дегендер қызылкенір-дектеңіп шыға келді»[3,150].

«Жалған құдай жасағанмен жағаласып, жалғандықтан жалпақ ел зар иледі» [3,203].

«Ғаламат деп осыны айт, тұтас мемлекет күні-түні жау жасап жанталасып жатыр. Қандай жау болатынына дейін белгілі. Жай әншейін жау емес, халық жауы. Жау көбейткен идеологияның өзі болса тап-таза, жауы жоқ. Ол күрессе тек халық жауымен күреседі. Атқылап, шапқылап жатқан кілең солар ғана. Халық үшін бәріне дайын. Халық үшін халықты да қыра салады. Халық деген ұғым халықты жайпап жүру үшін керек. Күндіз-түні халық деп қақсай бер. Халық халық болған соң жаусыз болмайтынын айтып сұңқылда да тұр. Үрейіұшқанхалық:

- Жауымдытауыпбер!-депқырсоңынанқалмайзыржүгірсін.

Ұлыжеңісдеген осы. Жаусырағанжарымесхалықкөзінекөрінгеннің бәріне жауығып жүріп өзін де, жарты әлемді де аяғының астына лақтырып тастайды.

«Үрей қара» сондықтан да үрейлі. Қанден енді көше кезіп шабаланып жүр. Ит мұраты да жау табу ғой» [3,211].

«Қанденнің шәуілі де жүйкесіне тиді. Қыстаудағы маң төбеттің әупілі кең даланың әлдиіндеі екен ғой» [3,212].

Романнан келтірілген қаһармандар(Әлмағанбет, Ұзынтыра жендет, Арыстан, т.б)монологі, күңіреген дала, рухтардың тілдесуі, кейіпкер-автор, баяндаушы-кейіпкер монолог түрінде айтылған мысалдардан: күйзеле білмейтіндер, қайғыға қарайламайтындар (қолшоқпар, жендеттер, билік басындағылар), жер жүзінің албастылары (пролетариаттар), қызылмыз дегендер (большевиктер), жалған құдай жасағандар (жеке басқа табынушылар), «Үрей қара» (НКВД), «ит мұраты да жау табу ғой» (іштен шыққан жау), «құдайдың арлы құлы болғандарды өзінің арсыз құлына айналдырғанша аямасқа бекінген» (билік, сол кездегі кеңестік саясат) сол 1920-1937-ші жылдардағы сұрқай саясатты, соны жүргізуші билікті, соның қолшоқпарларын, тіпті сол саясаттың құрбанына айналған халықтың көркем образын тебіренбей отырып қабылдау мүмкін емес. Академик С.Қирабаев: «Тарихи шындықты дәлдікпен көрсете отырып, өмірдегі өзгерістерді толық көркемдікпен бейнелеу, оның маңызды-маңызды проблемаларын дөп баса алу, сол негізде қоғам дамуының заңдылықтарын дәлелдеу толысқан суреткердің ғана қолынан келмек» [4], - дейді. Ғалым пікіріне сүйенсек, автор терең философия, ирония, абсурдтық тәсілдерді шығармашылығында еркін меңгергенін, тарихи өткен кезеңдік тақырыпты өзіндік көркемдік таным тұрғысынан шынайы жеткізетінін танытады. Әсіресе, тарихи тақырыпты шынайы жеткізуде бүгінгі прозадағы жаңа бағыт оқиғадан гөрі, адамның ішкі жандүние арпалысына, ой мен сезімнің драмасына көңіл бөліп, жақсылық пен жамандықты, жалғандық пен шындықты, қатыгездік пен мейірімділікті, күнәһарлықты, т.б адами құндылықтарды салыстырмалы жеткізуде автордың шеберлігі, шығармашылық жетістіктері анық байқалады.

Қаламгер романында қазіргі қазақ прозасындағы жиі көрініс тауып жүрген интерпретация құбылысы ұтымды пайдаланылған. Шығармада сол кездегі солақай саясат, сұрқай тірлік, қанды қырғынмен бірге бұрынғы бейбіт күндерді еске түсіруде авторлық лирикалық шегіністерге барып, сол уақытқа дейінгі қазақ даласындағы қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған замандарды бейнелеуде жыраулар поэзиясының сілемдеріндегі сөз кестелерін өзінше толғанып, қарасөзбен төгілтеді.

«Талай қар басқан, талай-талай зобалаңда таң асқан, кәріліктен хабар алған бөрі бұл күндері, ақпанның аязындай ызғарлы еді. Көкірегін қақыратып тұтанған долы ыза түкірігі жерге түспей мұз шайнайтын. Түңіліп жүріп түн қатқан, бозала шақта таң қапқан, айдалада ант атқан бөрі ғұмыр тас-талқан қағынып алған-ды»[3,59] деген үзінді Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» деген жігерлі рухқа толы романтикалық толғауындағы ерлердің рухы бөрі ғұмырмен, қайрат-жігермен үндестікті еске түсірсе, «Осынау адыра қалған өңірде күні кеше ғана өзегім талмап еді десе, адырына аң аунап, тауында арқар жамырады десе, жазығында киік өткел бермей, бұта сайын қой қоздап, түбір сайын төл өрді десе, отар-отар қой мен үйір-үйір жылқыдан даланың белі майысып, қара суда қара балық жылқы жаптырмады десе, алқымнан төмендемеген тоқшылық ауыздықпен алыстырды десе, кім сенер?»[3,59] деген автор-баяндаушы толғанысы әйгілі Қазтуғанның «Алаң да, алаң, алаң жұрт» толғауындағы жырау толғаған қазақ даласындағы молшылықты, ата-баба кәсібінің ырысын, елдің күн көріс көзі болғандығын еріксіз жадымызда жаңғыртады. Автор ұлттық дүниетаным құндылықтарын қайта жаңғыртып, авторлық таным таразысынан өткізіп, автордың тұтас көркем шығармаға тікелей қатысын, оның авторлық позициясын айқындайды. Бұның бәріне романның әдеби-эстетикалық, философиялық, психологиялық иірімдеріне терең бойласақ анық көз жеткіземіз. Қазіргі кезеңде әдебиеттануда көркем шығармадағы автор тұлғасы мәселесі, оның баяндау мәнері тұрғысынан келсек, қаламгер авторға жуық лирикалық баяндау, бақылаушы тарапынан объективтендіре

баяндау, жете тұлғаланбаған әңгімеші тарапынан субъективті бағалаушылық көзқарас таныту, очерк сипатындағы бағалауға ұмтылмайтын бейтарап баяндау, автор көзқарасынсыз құрылған тұлғаланбаған әңгімеші атынан баяндау [5,154] сынды баяндау түрлерін шеберлікпен қолданады.

Жоғарыда аталған ерекшелікпен өзектес, автор романындағы стильдік ерекшеліктің бірі, көзге анық байқалар тұсы прозадағы лиризмнің эмоционалды-экспрессивтік, оқырманға әсер етушілік реңктің молдығы дер едік. Прозадағы лиризм сонау жиырмасыншы ғасырдың басындағы Ж.Аймауытовтың «Ақбілек», М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», кейінгі жылдардағы әдебиетте О.Бөкей, т.б шығармашылығында айрықша стильдік ерекшелік ретінде көріс тапты. Осы игі дәстүрді қазақ прозасындағы кейінгі толқында өзінше жалғастырып келеді. Қаламгер А.Смайыл романындағы лиризм қазіргі қазақ прозасындағы философиялық, психологиялық тенденциялардың ерекше қарқын алуымен, романның құрылымына басқа да жанраралық түрлердің кірігуі әсерінен деп есептейміз. Романдағы лиризм терең эмоционалдық сипатты, шын мәнінде, автор тұлғасының көркем әлемге етене субъективті қатыстылығын әйгілейді.

Мысалы: «Төс айылға тебінген жарау күндер, шап айылға шабынған қарау күндердің қайсысында қалың ел дәл қазіргідей қансырап еді? Аттаны бар айғай, лақпағы бар ойбай күндерде де сөзі ұтылғанмен өзі ұтылмай, өршеленіп өрге салып келген жоқ па?! Дарасы дарынды, қарасы қарымды шығып, шашасына шаң жұкса, қарау желге қарсы шабатын.

Енді сөйткен шу асау ағайын қайда? Сабырсыз салтанатты сайран қайда? Қадырсыз қара қабырғадан қатықсыз қара су айырған күнге зар болып, қарға адым сайын қырылған ел қорамымен құрып кетпесіне кім кепіл? Қырғынды қиядан ойлап, қасақана қырып жатпасына кім кепіл? Қырғын сайын қызынып, қағына түспесіне кім кепіл?

Текеметтің үстінде өзі де тентіреді, ойы да тентіреді»[3,195].

Автордың «Тамұқтан келген адам» романында біртұтас шығармашылық лейтмотив тарихи трагизм, адам жандүниесіндегі психотрагизм, өмір және өлім категорияларын автор-қаһарман, қаһарман-баяндаушы жан әлемін суреттеуде айырықша рөл атқаратын прозадағы лиризмнің көркемдік маңызына ерекше ден қойғаны анық. Үзіндіден байқағанымыздай, лиризмге толы көркемдік-эстетикалық толғамдардан уақыт трагедиясы, қаһарман психикасының трагедиясы, өмір мен өлім, дүние жалғандығы туралы пайымдардың эмоционалды-экспрессивтік қуатының зор екені оқырманға анық сезіледі.

Романдағы кейіпкер Әлмағанбет - шартты авторлық шығармашылық ойынан туған архетип, жанама кейіпкер болғанымен көтеріп тұрған әлеуметтік жүгі ауыр қаһарман. Ауылда есалаң, есі кіресілі-шығасылы, сандырақтап жүрген диуана жан ретінде суреттелсе де, автор оның бойына әдеби шартты образ ретінде алмағайып заманның келбетін алдын-ала сезген бақсылық сарын, абыздық көрегенділік дарытады. Автор ирония, абсурдтық тәсілдерге бара отырып, антиқаһарман жасау арқылы шығарманың образ жүйесінің қуатын арттырып отыр. Автордың басқы сарынын, көреген абыздықты нақ сол күйінде емес, антиқаһарман ретінде суреттеу тәсілін постмодернистік тенденциямен байланыстырамыз.

«Көз алдындағы қияпат дала да бұл талай көрген баяғы шөл дала емес, жаһанда қаңғырған бұлыңғыр бірдеме. Аспанның астында қыпиған ай албасты басқан ғаламның алжыған шағында аясынан адасқан жиһангез жанары ғана. Жұлдыз атаулы да солай. Тегінде жұлдыз дегенің бұ дүниеден үркіп көшкен, бұл жалғаннан үрейі ұшқан шошымал рухтардың шырқыраған шыбын жанынан басқа не дейсің.

Солай ғой. Айсыз түнде Әлмағанбет жұлдыз санаушы еді ғой. Жұлдыз біткенді өлгендер жаққан шырақ дейтін. Өзі жағатын шыраққа оңтайлы орын іздейтін. Алжыған әлемнің алжымаған абызы Әлмағанбет емес пе екен?!»[3,115].

Әлмағанбет сынды образдар әлеуметтік ортадан жатсынған адамның трагедиялық ахуалы, жалғыздық сарыны, рухани құлдырау, тұйыққа тірелген адамның тағдыры, хаос сынды сарындарды ерекше сипаттап көрсетеді. Роман құрылымындағы философиялық, психологиялық жайттар, интермәтін, өзін өзі әжуәлау, мениппея тәсілі (қайғылы жағдайдағы күлкі), рухтармен, елеспен, есалаң хал-күйде (галлюцинация) өмір мен өлім арасындағы сұхбаттасу (іштей), алжасу, бейсаналылық күйге түсу тәсілдері – бәрі-бәрі қазіргі прозадағы соны элементтер, постмодернистік тенденцияның өлшем бірліктеріне жатқызу құбылысы орын алып отыр. Ал, романдағы әр ауылда болған қанды қасапты қырғын, аштықтан сабылған жұрттың барарға жер таппай қиналған жанкүйзелістерін, аштықтан амалы құрыған халықтың тобыр деңгейіне түсуі, азу, тозу сынды жайлардың көркем берілуі көз алдымызға жанды кинокартина кадрлары тәрізді әсер қалдырады. Бұл қазіргі әлемдік әдебиеттегі «роман-монтаж», киносценарий элементтерін автордың еркін игергенін айғақтаса керек.

Сөзімізді түйіндеп айтсақ, А.Смайылдың «Тамұқтан келген адам» романы тақырыптық тұрғыдан

тарихи өткен кеңістік пен бүгінгі күннің арасын еркін үндестікте суреттеген, тарихтың ақтаңдақтарын шынайы көркемдік деңгейде жеткізіп, өмір мен өлім шеңберіндегі адами құндылықтарды сарапқа салған, өмірдің қайшылықты заңдылықтарын, ең бастысы адам қоғамын қатыгездік пен зұлымдық әрекеттерге итермелеуші саяси-әлеуметтік фактордың кезінде әрекет етуші халықтың сол қайшылықты жағдайлардан шығу жолына сын көзбен қараған заманауи роман жанрының бір үлгісі, ұлттың сөз мәйегіне бай, тілі орамды, дәстүрлі әдеби процестің талаптарына толықтай жауап беретін шығарма деп есептейміз.

1 Тілеубаева Б.Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі (XX ғ. 60-80 жж). 10.01.02. – Қазақ әдебиеті мамандығы бойынша филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2010.

2 Сарай Ә. Ақиқаттан адасудың азабы. //http://spishi.kz/ Қазақстанның білім беру ақпараттық порталы.

3 Смайыл А. Шығармалары Т.І. Роман, повестер мен әңгімелер. - Астана: «Фолиант», 2013. – 568 б.

4 Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Қысқаша очерк: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: «Білім», 2003. – 224 б.

5 Қалиева А. Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм: монография/ - Алматы: ЖК «Сейітжанова Ж.Д.», 2012. – 200 б.

Аннотация

Айдарбек Ахметұлы - докторант КазНПУ им.Абай

Балтабай Абдигазулы - Доктор филологических наук, профессор

АВТОРСКАЯ ЛИЧНОСТЬ ХХІ ВЕКА В КАЗАХСКОМ ЖАНРЕ РОМАНА И ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНО – ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОЦЕССА

(по роману А. Смайыл «Человек из ада»)

В статье рассматривается анализ авторской личности ХХІ века в гармонии с литературно-художественным процессом в казахском жанре романа. В романе Алдана Смайыл «Человек из ада» рассказывается о связи между авторской личностью и творческого процесса, курс развития жанра искусства в современном мире, и художественные особенности. Обсуждаются литературные традиции и развития романа по новому с точки зрения современности, мировой литературный опыт и новые поиски, усвоение исторической темы в художественном стиле, своеобразный стиль автора, авторская позиция в изложении художественного текста. В данном романе сознания героев, их общения с духами, видение, состояние галлюцинации, психологизм, философские мышления классифицируется как ориентиры тенденции разностороннего развития жанра казахского романа. Анализируется художественная ценность лиризма в прозе, которая играет особо важную роль в описании автором душевного состояния человека в романе "Человек из ада". И единственным творческим лейтмотивом романа является исторический трагизм, психотрагизм, категорий жизни и смерти, автор – герой, герой – повествователь.

Ключевые слова: литературный процесс, авторская личность, автор - герой, герой повествователь, условия литературного искусства, инновационное исследование, лиризм в прозе.

Annotation

Aidarbek Akhmetuly - PhD student of Abay KazNPU

Baltabay Abdigaziuly -Doctor of Philology, professor

THE IDENTITY OF THE AUTHOR OF THE XXI CENTURY IN THE KAZAKH NOVEL GENRE AND LITERARY PROBLEMS OF THE LITERARY - ARTISTIC PROCESS

(based on the novel of A. Smail "The Man from the Hell")

The article deals with the author's identity analysis of the XXI century in accordance with the literary - artistic process of the Kazakh novel. The relationship between the author's identity and the creative process, the direction of the development of the genre of art in the modern world and artistic features are spoken in the novel of Aldan Smail "The Man from the Hell". The literary tradition and the development of the novel newly from the perspective of today, the world literary experience and a new research, learning of historical themes in art style, the unique style of author, the author's position in description of the literary text are discussed. In this novel, the hero's mind, their communication with spirits, the vision, the state of hallucination, psychologism, philosophical thinking are classified as a landmark trend multifaceted development of Kazakh novel genre. The artistic value of lyrism in prose which plays a particularly important role in the description of mental state of a person in the novel "The Man from the hell" is analyzed by the author. And unified creative leitmotif of the novel is a historical tragedy, the tragedy of a psycho, categories of life and death, author - hero, hero - narrator.

Keywords: literary process, the identity of the author, author-hero, hero-narrator, the conditions of literary art, innovative research, lyrism in prose.

АНАДОЛЫ ТҮРІК ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ЖӘНЕ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шабан Айдоғду - *Сүлейман Демирел университеті, филология ғылымдарының кандидаты, Сүлейман Демирел университетінің доценті*

Мақалада Анадолының фольклорлық мұрасының поэтикасын қарастырады. Анадолы түріктерінің бай фольклорлық мұрасының бірі ертегі болып табылды. Анадолы түріктері «масал» деп атайды. Ежелде түрлі халық ертегілерін жинау және тарату айналысқан жыраулар болды. Бұл мақалада ертегілер, олардың түрлі әдеби басылымдары, жіктеу түрлері, типтері мен жас топтарының тарихын талқылайды. Анадолы өміріндегі әр түрлі оқиғалар туралы, флора мен фауна туралы, балалар мен ересектерге арналған ертегілер және басқа мысалдары көрсетілген. Сондай-ақ, халық ауыз шығармашылығы ертегіні Анадолының негізгі қайнар көздерін сақтау үшін, түрік зерттеушілері XIV-XV ғасырлардағы рөлін материалдарын зерттеу ұсынылған. Анадолы түріктерін ертегілері мен аңыздары түрлі болып табылатын еңбектерінде түрік және шетелдік жазушылар мен ақындар әдеби тарихи талдау жүргізді. Мақала, халық өскелең ұрпақты тәрбиелеуде және дамытуда ертегілер, тұлғаны қалыптастыру бойынша олардың әсер мен рөлін көрсетеді.

Түйін сөздер: Анадолы, фольклор, поэтика, түрік, халық ертегілері, композиция.

Анадолы түріктері ертегіні «масал» деп атайды. Масал сөзінің арғы түбі араб тіліндегі «месел» сөзінен шыққан [1;10]. XIX ғасырдың бас кезіне дейін «масал» орнына «қисса», «дастан», «хикая» сияқты сөздер қолданылған.

Анадолы түріктерінде ертегіні айтуға машықтанған ертектілер болған; оларды ертекті мағынасында «масалджы» «масал анасы», «масал нинеси» [1;10] деп атаған.

Ертектілер өз дәуірлерінде төңірегіне қадірлі кісілер болған. Зия Гөкалп ертектілерді «өнер иесі» деп бағалап олар айтқан ертектілерді қазқалпында хатқа түсіру керектігін ескерткен: «...Ертекті-өз ісінің нағыз шебері, өнер иесі. Аузынан шыққан әр сөзінің тектен-тек айтылмағанын, орнымен айтылғанын байқаймыз. Осы секілді ертектілердің бірде-бір сөзін ауыстырмау керек. Ертегіні, ертектінің аузынан шыққан күйінде көшіріп хатқа түсіру керек» [2; 350].

Анадолы ертегілерінің зерттелу аспектілері. Анадолы түріктері ертегілерінің ең ескі нұсқалары Мевлана Джелалеттин Руми жазған 26300 бейиттен тұратын «Месневи» атты еңбегінде кездеседі [1;33].

Ал екінші еңбек Ламии Челеби (1472-1532) және баласы Абдуллахтың бірге жазған (...-1550) «Меджмаул-Летаифе» деп аталады [1;34], [3;406-407].

Османлы мемлекеті тұсында ертегілердің жиналып кітап болып басылған алғашқы ертегілер жинағы «Биллур көшк» деп аталған. Бірақ бұл кітапты кімнің дайындағаны, сондағы ертегілерді нақты қай жылы жинап және басып шығарғаны беймәлім. Осы кітап жайлы алғаш Маджар ғалымы George Ясор 1899 жылы кітапты көргенін және оның басылған жылының көрсетілмегенін айтыпты. Кітапты кейін баспаға дайындап Тахир Аланғу жариялаған. Оның анықтауы бойынша Станбул кітапханасындағы кітаптың ең ескі нұсқасы 1876 жылы басылып шығыпты.

Түрік ертегілері туралы шетелдіктер де жинау және жариялау жұмыстарымен айналысқан. Алғаш Дигеон М. деген француз 1781 жылы «Nouveaux Turc et Arabes» атты еңбегінің 2-томына 3 түрік ертегісін де қосқан. [4;13].

Маджар ғалымы түрколог Ignacs Kunoş Османлы мемлекетіндегі түрлі қалаларды аралап халық аузынан ғылыми тұрғыдан түрік ертегілерін жинап алып 1887-1907 жылдары аралығында 5 том болып шығарған [4;5]. Ал Радлов болса Петербургта басып шығарған Түркі халықтары туралы көп томдығының 8 томына 25 ертегі мен қожа насырдың 136 әңгімесін кіргізген [5;425].

Зия Гөкалп: ғылыми тұрғыдан алғашқы ертегі жанрын зерттеуші Зия Гөкалп болып есептеледі. Ол шығарған «Күчүк Меджмуа» атты журналда 1922 жылы «Ертегілерді қалай жинау керек» деген атпен мақала жазған және жинап хатқа түсірген кейбір ертегілерді жариялаған. Аталған еңбекте жарияланған ертегілерді төмендегідей жіктеуге болады:

1. Өлең мен айтылатын ертегілер.
2. Өлең және қарасөз аралас ертегілер.
3. Қарасөзбен айтылатын ертегілер.

Ол осы аталған ертегілердің бәрін кейін «Алтын Бішық» деп аталатын кітабына қосқан.

Ал кейбір ертегілерді өлең мен қайта жазып шыққан [1;37-38], [4;14].

К.Д.: Осы бүркеншік атпен Түрік ертегілерін алғаш жинап хатқа түсіріп жариялаған түрік әйел. Бірақ өзінің кім екені толық анықталмаған. «Түрік ертегілері» деп аталатын еңбегін 1912 жылы жариялаған. Аталған еңбегіне 13 ертегіні кіргізген. Шығармасына алғы сөз және қорытынды сөз де жазған. Оның еңбегі туралы алғаш Зия Гөклп әңгімелеген. [1;39]

Хамит Зубейр Қошай: «Докуз өткүнч/әңгіме/» деп аталатын еңбегін 1929 жылы жариялаған. Осы еңбекте 9 мәтін орын алған. Оның кейбіреуі кейін анықталғандай аңыздар болған. 1935 жылы жариялаған. «Анқара Бұдүн Билгиси» (Анқара халық) деп аталатын екінші еңбегінде 8 ертегі мәтіні орын алған [1;39].

Пертев Наули Боратав - Түрік ертегілері туралы зерттеулердің негізін қалаған ғалым. Халық ауыз әдебиетінен қорғаған алғашқы ғылым докторы, алғашқы дәрістер жиынтығын өткізген ұстаз, алғаш ауыз әдебиеті деректерін жинап архив жасаған. Ауыз әдебиеті жайында арнайы ғылыми еңбектің авторы. Түрік ертегілеріне арналған алғашқы типтер каталогын дайындаған. «*Türken Türkischer Volksmarchen*» (Wiesbaden 1953) атты еңбегінде түрік ертегілерін сюжеттеріне қарай жіктеп ертегілердің типтер каталогін дайындаған. Негізінен осы еңбегіне дайындық жұмыстарын ол 1947 жылы хайуанаттар жайындағы ертегілердің каталогін дайындаумен бастапты. Ол осы 1947 жылы дайындаған. 1-66 номерлі типтерді кейінгі еңбегіне қосқан. Және де кейінгі негізгі еңбегінің де негізін осы еңбегі құраған. Негізгі типтер каталогін дайындағанда 2500 түрік ертегісін зерттеп шыққан. Осы еңбегіндегі анықтаған типтер саны 378 болған. Осы каталогті өзінің ұстазы Wolfram Eberhard пен бірге дайындаған. Түрік ертегілерін дүниежүзіне таныстыруда осы туынды елеулі еңбек сіңірген. Аталған еңбектің кемшілігі есебінде каталогта кейінгі зерттеулерде табылатын типтерге бос орын қалдырмауы аталады.

Боратау 1955 жылы түрік ертегілерін француз тіліне аударған. «*Contes Turcs*» атты еңбегін (осы еңбегінде бір өлеңмен қалыптасқан дағдылы сөз және 21 ертегі мәтіні орын алған) кейін кейбір өзгерістермен «Заман заман ішінде» деген атпен түрікше де бастырып жариялаған. Артынан түрік ертегілерін немес тілінде «*Türkisc Volksmarchen*» атты еңбегін Берлинде жариялаған. Осы еңбегіне 40 ертегіні кіргізген.

Оның ертегілерді жинап 1969 жылы жариялаған кейінгі еңбегі «Аз гиттик ұз гиттик» деп аталады. Онда 48 ертегіге орын берілген. Осы еңбегінде түрік ертегілерінің жиналуы, жариялануы тарихына кең тоқтап, ертегілердің жіктелуі жайлы да кең талдау жасаған.

«Түрік халық әдебиеті туралы 100 сұрақ» атты еңбегінде де жалпы ертегілер туралы ғылыми ойларын (ертегі, ертегілердің жіктелуі, ертегілерде жиі қолданылатын қалыпты дағдылы сөздер тб.) бөліскен [1;41- 42].

Түрік ертегілері туралы басынан бастап жинау, жариялау және зерттеу жұмыстарымен айналысқан, елеулі еңбектер істеген ғалымдар есебінде;

Бахтавер Ханым «Түрік ертегілері» деп аталатын еңбегін 1931 жылы жариялаған,

Юсуф Зия Демирджиоглу (Йүрүклер/Көшпелі түркмен тайпалары) және ауыл адамдарында әңгіме-ертегілер» атты еңбегін 1934 жылы жариялаған. Еңбегіне өзі жинаған 74 ертегіні кіргізген.

Суат Салих Асрал «Өз түрік ертегілері» атты еңбегін 1935 жылы жариялаған. Осы еңбегіне өзі және студенттері жинаған 26 ертегіні кіргізген.

Осылардан басқа түрік ертегілері жайлы ғылыми зерттеулер жүргізіп ертегілерді жинау және жариялаумен айналысқан белгілі ғылым докторлары ғалымдар; Мехмет Туғрул, Тахир Аланғу, Ахмет Эдип Уйсал, Саим Сақаоғлу, Билге Сейидоғлу, Умай Гүнай, Али Берат Алптекин, Эсма Шимшек тб.

Ертегілердің жанрлық ерекшеліктері мен түрлері.

Түрік ертегілерін халықаралық жіктеу тәжірибесінің негізінде Боратау төрт түрге бөледі:

1-Хайуанат жайындағы ертегілер 2-Негізгі ертегілер: Қиял-ғажайып ертегілер, Шыншыл ертегілер 3-Күлдіргі әңгімелер 4- Тізбекті (тіркесті) ертегілер [6;84].

1. *Хайуанат жайындағы ертегілер:* Хайуанаттар жайындағы ертегілер негізгі ертегілерге (жындар, перілер және тазша бала тб.) қарағанда шағындау болып келеді. Ертегілерде айтылатын дағдылы қалып сөздер (басында, ортасында және аяқтау тұсында да айтылмайды), айтылғанның өзінде де қысқа болып қайырылады. Күлкілі әңгімелердегідей хайуанаттар жайындағы ертегілерде мысал беру арқылы адамдарға сабақ беру, ғибратты ой тастау көзделіп қажет етілгенде қолданылады. Базбіреуі тізбекті ертегілерге ұқсайды, ал базбіреуі ой тастаудан гөрі қызықты, шытырман оқиғаларға тола болады. Қалай болған да балалар қатты қызығып тыңдайды ертегінің бір түрі болып келеді.

Жалпы осы ертегілерде хайуанаттар өз қасиеттерінен айрылып кейпін ауыстырған адамдар болып келеді, яғни барынша хайуанаттар адам мінезіне жақындатылады... айтайын деген ой-пікірін олар арқылы айтқан болады... осы түр ертегілердің кейбіреуінде таза өзімізге тән ерекшеліктер болса, ал кейбіреуінде жазба әдебиеттерден ауысып бара-бара ауыз әдебиеті үлгілеріне ауысқанның іздері байқалады. Мысалы осы түр ертегілерде Сүлеймен пайғамбар және Нұқ пайғамбардың кездесуі тб. [6;84-86].

2. *Негізгі ертегілер:* Қиял ғажайып ертегілері және оның ішінде шыншыл ертегілер «асыл/негізгі ертегі» болып келеді. Ертегі дегенде де осы ертегілер еске түседі. Басқа ертегілерге қарағанда

ұзындау, кейіпкерлері де көптеу. Оқиғалары да шытырман, құрылысы жағынан да ертегіге тән бар қасиеттерді бойында жиыстырған ертегілер тобы болып келеді. Кейіпкерлері адамдар мен жын, пері, дәу, айдаһар... тб. ғажап жаратылыс иелері мақұлдықтар болып келеді. Жануарлар хайуанаттар жайындағы ертегілердегідей адам кейпінде емес қиял-ғажайыптық қасиетте; көбіне жын, пері сияқты қиял-ғажап кейіпкерлердің жануар кейпіне түсуі түрінде болып келеді. Түрік ертегілерінде мысық, жылан, құстар тб. осы түрде көрініс береді. Аталған жануарлардың негізгі кейіпкер түрінде келетін ертегілердің шын өмірде болған оқиға, аңыз сияқты әңгімеленуі жиі болады... Кейбір ертегілерде де адамдардың сиқыр жасалуы себепті уақытша жануар кейпіне ауысуы кездеседі. Ал кейбір ертегілерде жануарлар өз кейіптерінде бірақ өзгеше ғажап күшке ие болып келеді де кейіпкерлердің оларға жасаған жақсылығынан кейін кейіпкердің адал досы, көмекшісі болып қызмет жасайды.

Түрік ертегілерінің басты ерекшеліктерінің біреуі ертегі кейіпкерлерінің қиял-ғажайыптық қасиеттерінен гөрі шын өмірге жақындастырылып ақылға қонымды етіліп айтылуы. Қалалардан алыстап ауызша айтылу дәстүрі күшті ауыл аймақтарға қарай жазба әдебиеттің әсерінен алыстаған сайын ауыл, көшпелі өмірде ертегілерде қиял-ғажайыптық қасиеттердің азайғанын; осындай кейіпкерлердің көбіне аттары ғана аталып; жын, пері, айдаһар тб. айтылып жай өтіле салғанын көреміз. Мысалы бір дәуді әңгімелегенде ол адам сияқты бірақ ірілеу, обыр бір мақұлық, ал айдаһар-ірілеу ғана жылан, пері болса- керек кезде басқа кейіпке ауыса алатын адам кейпінде суреттеліп, олардың ғажайыптық қасиеттері баса назарға алынып әңгіме етілмейді. Асылы түрік ертегі дәстүрі ертегідегі қиял-ғажайып әңгіменің өзін шын өмірге жақындатып айтуға бейім болып тұрады.

Түрік ертегілерінде ат-тұлпар ерекше маңызды орында аталады; ол эпикалық дәстүрдегі қасиетін, қызметін ертегіде де жалғастырады. Ертегіде ат-тұлпар көлік болуы мен қатар, эпикалық жырлардағыдай иесіне ақыл-кеңес айтады, керек кезде қауіп-қатерден сақтандырады, қысылтаяң шақта ғажап күшімен адамға көмекші болып, оны аман алып қалады; сөйлейді, ұшады тб. Жиі кездесетін асыл тұлпар теңізден (судан, көлден) шығып уақытша адамға қызмет жасайды. Осы қасиеттерімен ат-тұлпар эпикалық жырлармен бірге ертегілерде де ортақ қызмет атқарады.

Шыншыл ертегілердегі кейіпкерлерде қиял-ғажайып ертегілер кейіпкерлеріне ұқсайды. Осында жиі кездесетін патша тұлғасы (қиял-ғажайыпта және шыншыл ертегілерде) кейде адал да, әділ, жомарт жақсы кісі болып кейіптеледі және көбіне кедей, орташа халді отбасынан шыққан сұлу да ақылды қыздың басынан өткен көп шытырман оқиғадан кейінгі болашақ жары болып келеді. Ал кейбір ертегілерде де боымсыз жаман мінезді адамдардың ықпалындағы кейіпкер болып сомдалады. Ол қарапайым халықтың ішінен шыққан кейіпкерді қызғанады, оны барса келмес сапарға жібереді, ауыр сынақтан өткізеді тб. Түрік ертегілері сияқты патшаларды екі түрлі мінезде (жақсы-жаман) де ертегілеріне қосқан ертегілер дүние жүзі ертегілерінде сирек кездеседі. Кейде патша орнын ертегілерде бектер, уәзірлер, байлар тб. ауыстырады. Ал әкім, ишан-молда тб. кісілер өздеріне тән мінез-қасиеттерінен айрылса аяусыз сынға алынады... Осы түр ертегілерде кедей-көпшіктің жаршысы, жамандық атаулымен күресіп жақсылыққа жетуге болатынын көрсетуші өкілі болып «тазша бала» суреттеледі. Ол көбіне тұл, кедей әйелдің жалғыз баласы; ол жалқаулау болады, кейде жұрт оны кемсітеді, қорлайды, бірақ ол ақылды, зерек, қу болады. Ол ертегілерде жамандық атаулымен күреседі, бар сындардан өтіп қалайда мақсатына жетеді. Ханзада-ханшайымдардың өзі бар байлықтарынан айрылғанда мақсаттарына жеткенше тазша бала кейпінде жүреді.

Ертегіде әйел кейіпкерлер қатарында тазша бала мен тән деңгейде кедей бірақ ақылды қыз типі кездеседі. Олар да жақсы мінезі және дара ақылдылығымен аяғында ханзада, және бектердің баласымен үйленеді.

Осы түр ертегілерде жаман мінезде кездесетін бір кейіпкер «көсе» болып келеді. Ол төңірегіндегілерді алдап, қолынан келген жамандықты жасаудан тайынбайды... көптеген ертегіде тазша бала мен көсені күрестіреді. Қашанда тазша бала оны жеңіп халық ертегі арқылы «көсе» мінезді адамдардан алыс тұруға, сақтандыруға үгіттейді.

3. *Күлдіргі әңгімелер.* Күлдіргі әңгімелер хайуанаттар жайындағы ертегілер сияқты шағындау болып келеді және де айтайын деген ғибратты ойды алға тартып, үлгі етіп айтады, немесе кісілердің қателігін көрсетуге мысал келтіріп оны райынан қайтарып осылай тыңдаушыны иландыруды көздейді. Осы түр ертегілер ертегілердің бай бір саласы болып келеді. Бұларда да хайуанаттар жайындағы ертегілердегідей қалыпты дағдылы сөздер қолданылмайды. Басты ерекшеліктері әңгіме аяғында әңгіме айтайын деген ойды беретін көркем түйін сөзде. Сондағы түйін сөзді көп кісілер ұқпай қалады, әңгімеші тыңдаушыдан айтқан әңгімесінің мәнін ұғыуын күтеді. Кезінде ертегішілер сияқты арнайы күлдіргі әңгіме айтуға шебер кісілер болған.

Бұл түрдегі әңгімелер екі топқа бөлінеді; әуелгісі кейіпкерлері көпке белгілі әңгімелер. Бұлардың бір тобы жұртқа танымал және тарихта болған деген кісілер; Қожа насыр (13-ғасыр), Бекри Чавуш (17

ғасырда өмір сүрген), Инджили Чавуш (17-ғасырда өмір сүрген танымал кісі) тб. Және екінші тобы да жеке атпен аталсада белгілі бір рудың, тайпаның өкілі іспетті кісілер; Бекташи (Бекташи сенімін, жолын ұстанғандар), Юрүк (тайпа аты) тб.

Күллідіргі әңгімелердің бір саласыда «өтірік айту жарысы» түріндегі бірінен- бірі өтірігін асыру үшін жарысу және осы жайлы ертегілер болып келледі. Кімде-кім өтірігін екіншісінен асырып айтса ол жарыстан ұтып белгіленген жүлдені алады. Мысалы Тазша баламен Көсенің өтірік жарыстырып, Тазша баланың оны жеңуі тб. осының ішіне аңшылардың адам сенгісіз асыра мақтау аңшылық әңгімелері де кіреді [6;91-102].

4. *Тізбекті (тіркесті) ертегілер.* Осы түрдегі ертегілердің кейіпкерлері көбіне жануарлар болып келеді. Хайуанаттар жайлы ертегілерден айырмашылығы құрылысындағы ерекшелік және де «бір сабақ беруді» көздемеуі, тыңдаушының назарын аудару, көңілін көтеруді ғана көздеуі. Балалардың қатты қызығатын және біріне-бірі айтатын ертегінің бір түрі де осылар.

Осы ертегілердің құрылысындағы айырмашылық былай; шағын жай оқиғалардың бір-бірі артынша тізбектеліп келіп, тұтас ертегіге айналуында; өзара әр оқиғаның басқа оқиғамен қисынды байланыста болуында. Мысалы «Құйрығы қоңыраулы түлкі» ертегісі тб. [6;102-103].

Ертегілердің құрылымдық бөлімдері.

Түрік ертегілері іштей үш бөлімге бөлінеді: басы, негізгі ертегі және тілек айту. Басы дағдылы калып сөз болады; ол өлең және қарасөз түрінде де келе береді.

Негізгі ертегі, ертегінің мазмұны ашылып әңгімеленетін бөлімі болып келеді. Өз ішінде; кіріспе, дамуы және аяқталуы бөлімдері болады.

Тілек айту бөлімі болса ертегінің аяқталар тұсы болып келеді. Басындағы сияқты олда дағдылы калып сөздермен аяқталады.

Ертегілерде қолданылатын дағдылы қалып сөздер.

Түрік ертегілерінде басында, ортасында және аяғында көпке ортақ дағдылы қалыптасқан жай және өлең сөздер кең қолданылады. Олар ертегі мен еш байланысы жоқ және өзара да қатысы жоқ сөздерден құралады. Мұндағы мақсат ертектің тыңдаушыны әрі ертегі арқылы апаратын қияли әлемге дайындауы әрі шақыруы десе де болады. /*Культур бақанлығы*/ Басында қолданылатын дағдылы қалып сөздерге.

1. *Кіріспеде қолданылатын дағдылы жай қалып сөздер.*

- «Бир вармыш, бир йокмуш, чоқ эски заманларда бир йылан иле тилки яшармыш», «Бир вармыш, бир йокмуш, Аллахтан башқа кимсе йокмуш... Бир бейоглу вармыш»./

- «Эввел заман ичинде, қалбур саман ичинде, чоқ бүйүк бир эждерха вармыш»

- Эввел заман ичнде, қалбур саман ичинде, деве теллал икен, пире бербер икен, бен бабамын бешшигини тынғыр мынғыр саллар икен... /*култур бақанлығы*/.

2. *Ортасында байланыс жасайтын дағдылы қалып сөздер* - бұлардың қызметі көбіне тыңдаушының назарын аудару мақсатында қолданылады. Одан басқа «Ертегідегі оқиға орнының және кейіпкердің ауысқанын көрсету» қызметін атқарады.

а) *Тыңдаушының назарын аудару мақсатымен қолданылатын қалып сөздер;*

-*Бір де қараса- деп басталатындары:* «Тілкі бақар қи, айының явурулары даха чоқ йийор, доймак недир билмийор».

- Бақарқи не баксын, балығын қарнында бір тас...

Ә - *ұзақ уақыттың өткенін түсіндіру мақсатымен қолданылатын қалып сөздер:* «Ұзатмаялым камети, қопармаялым қияметі», «Чоқ ишлерде хикаелер ұзын гидер, ұсталар қыса бағларлар»

б-*Ертегінің ортасында басқа оқиғаға ауысарда қолданылатындары.*

- «аз кету» сөзімен байланысты: «Аз гитмишлер, ұз гитмишлер...».

- «аз келу» сөзімен байланысты: «Аз гелирлер, чоқ гелирлер, азыны чоғуну Аллах билирғ алты ай бир гүз гелирлер; гери дөнүп бақарлар қи бир чувалдыз бою йол гелмишлер».

3. *Ұқсас жағдайларда қолданылатын дағдылы қалып сөздер:*

А- *Екі кейіпкердің диалогында:*

- Сұрақ жауап түрінде: «Бен ми гүзел, қыз ма гүзел, сининин үзеріндекі құрбаға мы гүзел, Арап мы гүзел?», - Гөнүл кими северсе одур гүзел.

- Жай сөйлеммен диалог түрінде: « Дилинен ми, телінен ми сөйлейим?, «Диле бенден дилегини», «Бен биршей истемийорум».

ә) *Бір кейіпкерді түсіндіргенде, оны бірдеңеге теңегенде және бір істің істелгенін айту мақсатында қолданылатын қалып сөздер:*

- *Бір кейіпкерді суреттеу:* әйел айға теңеледі: « Айын нуру гиби бир қыз» /сакаоглу 2002/ б-356/, «айын ондөрдү, гүнүн он беши гиби», «айын ондөрдү гиби бир қыз олуйор».

Б) *Ертегінің ортасында оқиғалар арасын байланыстыру мақсатымен қолданылатындары*: «Аз кету» мен басталатындар: «Аз гидер, ұз гидер, дере тепе дүз гидер...».

4. *Аяқтағанда қолданылатын дағдылы қалып сөздер*: Негізгі халық ертегілерінде осы дағдылы қалып сөздер кең қолданылғанымен хайуанаттар туралы ертегілерде жалпы осы үрдіс сирек қолданылады.

А) *Жай сөзбен аяқталады*: Жеп ішіп мұратына жету/Йийип ичип мұрадына эрмек/; «Онлар йийип ичип мұрадына эрерлер», «Бөйледже құрт иле тилки йийип ичип гүзел вацит гечирирлер».

- Мұратқа жету/мұрада эрмек/; «Онлар эрер мұрадына, биз чықалым тахтына», «Онлар бұрада кавушурлар, мұрат алып мұрат верирлер».

- Қырық күн, қырық түн той жасау/қырық күн қырық гедже дүгүн/; «Қырық күн қырық гедже дүгүн эдердер...Онлар орада мұратларына эрерлер, бизде бұрада эрелим».

- Оқиғаның жалғасатынын білдіретін қалып сөздер; «Онлар орада сефа сүреркен бен де бырақтым гелдим».

- Қорытатын «қорытынды» дағдылы қалып сөздер; «Бүйүклерден қалма бир сөз вардыр, еден, бир гүн мұхаққақ бұлұр», «Затен тилки баглар, чакал чөзер... дер» , «Иште, бұндан сонра тилкие құрназ демишлер».

- Бирден аяқталатын дағдылы қалып сөздер; «Бұ масал да бұрада битер».

- Аспаннан алма түсуі: Гөктен үч элма дүштү, икиси динлейенлере, бириси де сөйлейен бошбоғаза».

Ертегілердің мазмұндық ерекшеліктері.

1) Жалпы түрік ертегілері қара сөзбен айтылады. Бірақ, кейде ішінара өлеңмен айтылатын тұстары да кездеседі. Ертегілер дастандар және халық хикаялары сияқты (хайуанат жайындағы ертегілерден басқасы) ұзақ/ұзын/ болып келмейді. Дегенмен бірнеше түн айтылатын ертегілер де кездеседі. Ертегілердің белгілі бөлімінде (басы, ортасы және аяғында) дағдылы қалып сөздер қолданылады. Ертегілер көбіне қарапайым халыққа арналып айтылатындықтан жалпыға бірдей түсінікті тілмен айтылады. Ертегілерде орнымен және ретімен мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестері, тілек-бата, алғыс-қарғыстар т.б. қолданылады.

2. Ертегілерде кейіпкерлер: патша, уәзір, тазша бала, көсе, жауыз кемпір, пері қыздары, жануар кейпіндегі адамдар, ғажап сиқырлы қасиеттерге ие адамдар, өте кішкентай бармақтай (ноқаттай т.б.) бала, қызыр ата т.б. болып келеді.

Жиі кездесетін хайуанаттар болса; қанатында бірнеше адамды таситын дәу- алып құс «зумруданка», түлкі, ит, аю, қасқыр, қоян, балық, тауық, әтеш, козы, қой, ешкі, жылан, айдахар, дәу, есек, ат, бүркіт, қарға, торғай, көгершін, т.б.

3. Ертегілерде мекендер, құстар, жыландар, дәулер, соқырлар, перілер елдері мен қап тауы, аспан және жер асты әлемі, үңгірлер, таулар. Ал кейіпкерлер баратын шын өмірдегі елдерге индия, емен, шын/китай/ т.б. жатады.

4. Ғажап оқиғалар: Қарғыстан тасқа айналу, көз ашып жұмғанша алыс жерге жету, кейпін ауыстыру, дәулер, перілер, және түрлі жануарлармен сөйлесу, қыздың жігітке, жігіттің қызға айналуы т.б.

5. Жалпы ертегілерде жақсылар аяғында жеңіп жамандар өзінің сазайын тартады. Осылай әр ертегі тыңдаушыларын жақсы болуға, жақысылық жасауға үгіттейді.

6. Жалпы әр ертегінің тәрбиелік жағы, беретін бір сабағы болады. Бұл әсіресе хайуанаттар жайындағы ертегілерде тән қасиет.

7. Айтушы айтатын ертегісіне жергілікті салт-дәстүрді міндетті түрде қосады. Бұл әсіресе кейіпкер туғанда, жігіт болғанда және үйлену тойында т.б. көрініс табады.

8. Ертегілерде кейіпкерлер айтқан тілек-бата мен қарғыстар шындыққа айналады. Бір кейіпкердің қарғысынан кейін тасқа айналу т.б.

9. Ертегілерде жиі кездестің кейбір кейіпкерлер символға айналған және жалпы ортақ қасиеттерге ие;

Тазша бала: жолы болғыш, тапқыр, ақылды, қу, аңғал,

Көсе: екі жүзді

Өгей шеше: жамандық, зұлымдық

Өгей қарындас: қызғаншақтық.

Кенже бала: ақылды, адал, жолы болғыш, тапқыр,

Шал: керемет иесі, көмекші

Кемпір: жамандық, пасықтық

Сонымен қатар жануарларда; түлкі-қу, арыстан мен қасқыр-күш иесі, аю-ақымақ т.б. болып келеді.

10. Кейіпкерлердің ғажап көмекшілері болады; ақыл айтатын тұлпар, алып құс, жыландар

патшасы шахмаран, айтқанды орындайтын арап құл, қызыр ата тб.

11. Ертегілерде діни сенім-нанымға қатты назар аударылып құрмет тұтылады. Намаз оқу, дұға айту, меке-мәдінаға бару, тағдырға қатты сену тб. [7;3-7].

Қорыта айтқанда, Анадолы түріктерінің ауыз әдебиеті мұраларының поэтикасы көпқырлылық сипатымен ерекшеленеді. Ертегілер жайында да осындай қорытынды жасауға болады. Ертегілердің жанрлық белгілерін айқындап, әрбір түрінің мазмұндық әрі тақырыптық, ғибраттық мән-маңызын айқындау болашақ зерттеулердің нысаны болмақ.

- 1 *Saim Sakaoğlu, Zekeriya Karadavut. Masallar, Anadolu Ünveristesi Yayınları. 2013. Eskişehir.*
- 2 *Suat Batur, Türk Halk Edebiyatı, Altın Kitaplar Yayınevi. İstanbul. 1998.*
- 3 *Borotov P.N. Az Gittik Uz Gittik, 'Türk Masalı Üzerine'. Bilgi Yayınevi. Ankara. 1969.*
- 4 *M.Öcal Oğuz. Masallar. Kültür Bakanlığı Yayınları. – Ankara, 2008.*
- 5 *П.Н:Боратау Аз гиттик уз гиттик. Тур Масаллари узерине s.425.*
- 6 *Borotov P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. Gerçek Yayınevi. 1969. İstanbul.*
- 7 *Esmâ Şimşek. Yukarı Çukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması. Ankara. 2001.*
- 8 *Komisyon. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. – Ankara, 2014.*

Аннотация

Шабан Айдогду - Университет имени Сулеймана Демиреля кандидат филологических наук, доцент Университета имени Сулеймана Демиреля

ЖАНРОВЫЕ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СКАЗОК АНАТОЛИЙСКИХ ТУРКОВ

В статье рассматривается поэтика фольклорного наследия Анатолии. Одним из наиболее богатейших разделов народного фольклора анатолийских турков являлись сказки. Анатолийские турки называли их "масал". В древние времена у анатолийцев были сказочники, которые занимались собиранием и распространением различных народных сказок. В данной статье рассматривается история возникновения сказок, различные их литературные издания, классификация по видам, типам и возрастным категориям. Приводятся примеры сказок для детей и взрослых, про представителей флоры и фауны, про различные события из жизни анатолийцев и т.д.

Также представлен материал в области изучения роли турецких исследователей XIV-XV веков в сохранении первоисточников в области устного народного сказочного творчества Анатолии, проведен исторический анализ литературных источников турецких и зарубежных писателей и поэтов, в трудах которых присутствуют различные сказки и сказания анатолийских турков. В статье подчеркивается роль народных сказок Анатолии в воспитании и развитии подрастающего поколения, их влияние на становление личности.

Ключевые слова: Анатолия, фольклор, поэтика, турки, народные сказки, композиция.

Annotation

Shaban Aydogdu - Suleyman Demirel University Candidate of Philology, Associate Professor Suleyman Demirel University

GENRE AND THEMATIC FEATURES OF THE TALES OF ANATOLIAN TURKS

The article discusses the poetics of folklore heritage of Anatolia. One of the richest sections of folklore of Anatolian Turks were a fairy tale. Anatolian Turks called their "masal". In ancient times, it has been Anatolians storytellers, who were engaged in the collection and dissemination of various folk tales. This article discusses the history of the origin of fairy tales, their various literary publications, classification types, types and age groups. Examples of fairy tales for children and adults about flora and fauna, about various events in the life of Anatolian etc.

Also, the material presented in the study of the role of Turkish researchers XIV-XV centuries in preserving primary sources in the field of oral folk art fairy Anatolia conducted a historical analysis of the literature of Turkish and foreign writers and poets in the writings of which there are a variety of fairy tales and legends of the Anatolian Turks. The article highlights the role of folk tales Anatolia in the upbringing and development of the younger generation, their influence on the formation of personality.

Key words: Anatolia, folklore, poetics, Turks, folk tales, composition.

ӘОЖ 8215121220

ӘНГІМЕ ЖАНРЫ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ашимова М. Г. - *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, педагогика ғылымдарының магистрі*

Фольклорлық әңгіменің жанрлық ерекшелігі, оның жиналу, жүйелену жолдары, басқа прозалық жанрлардан ерекшелігі мен ұқсастығы қарастырылды. Мақсат – әңгіме жанрының болмысы жайлы басты кәсіби зерттеу-

лерді жүйелеу. Сонымен бірге мақалада әңгіменің жанр ретіндегі қасиетіне басым бағыт берілді. Бұл мақалада көркем мәтін, әдеби үдеріс (процесс), әдеби үрдіс (тенденция), жанр болмысы, жанрлық ерекшеліктері, шығарма әлемі, ондағы уақыт пен кеңістіктің орны, оқиға мен кейіпкерлер жүйесі, мотив пен психологизм, стиль, шығарма құрылымының себептері, әңгіменің генетикалық бастауы жүйеленген. Әңгіме жанрына зерттеушілердің берген түсініктемелері жинастырылып, қарастырылды. Зерттеулерде берілетін әңгіме мен новелла, әңгіме мен повесть арасындағы айырмашылық пен ұқсастық көрсетілді. Әңгіме мәтініне қатысты қалыптасқан дәстүр сөз етілді.

Тірек сөздер: әңгіме, жанр, новелла, мотив, эпизод, эпос, форма, фольклор, шағын проза, сана ағыны, психоанализ.

Әлемдік фольклортану ғылымындағы әңгіме жанры ХХ ғасырдан бастап қана зерттеле бастады. Бұл жанрдың негізі ертеден бастау алғаны белгілі болды. Ал қазақ фольклорында әңгімені жанр тұрғысынан көпке дейін ескермей, зерттемеді. М.О.Әуезов [1, 28 б.], А.Байтұрсынұлы [2, 213 б.], С.Сейфуллин [3, 144 б.] зерттеулерінде ғана аталып өткен болатын.

Жазу мен сызу дамымаған тұста халқымыз ортадағы тіршілікте болып жатқан өзгерістерді байқап, әңгімелеп, ауызша түрде қалдырған. Бастапқыда шешендердің, тапқыр тілділердің шындыққа негіздеп шығарған әңгімелері уақыт өте өңделіп, көркем әңгімеге ұласқан. Ауызша әңгімелердің жүйеленбеуі, бір ізге түсірілмеуі ғылымның дамымағандығынан және көбісі сол кездегі өзгерістер туралы сипатталатын әңгімелер болғандықтан халық арасында таратылмаған. Ауызша әңгіме жанрының шындыққа негізделуі оның басты белгісі. Орыс фольклортанушысы И.З.Ярневский: «Өткен заманның ауызша әңгімелері таным көзі ғана емес, халықтың дүниетанымын білдіретін құрал ретінде де қызмет етеді. Орыстың атақты сыншысы Н.А. Добролюбов «халықтың ауызша әңгімелері мұрағаттық құжат пен мәліметтерге қарағанда өмір жайлы анағұрлым көбірек бағалы және құнды мәлімет береді – деп бекітеді [4, 24 б.]. Яғни, әңгімені өмірден өткен ақиқаттың бір көрінісі ретінде қабылдауымыз керектігін айтады.

Әңгіме жанры тақырыбына қатысты дау да көп, терминология да жетерлік. Шағын проза теориясы қазіргі таңда әдебиеттанудағы өзекті мәселелердің бірі болып қала бермек. Әңгіме – шағын көлемді бір көркем оқиғаны баяндайтын эпикалық жанр. Жанрдың тарихи қалыптасқан екі түрі болады: әңгіме (тар мағынасында) және новелла. «Әңгіме мен новелланың айырмашылығы мен үшін айтарлықтай маңызды емес», – деп еуропалық новелла зерттеушісі Е. М.Мелетинский жазған болатын [5, 56.]. Ал Б.В. Томашевский болса әңгімені новелланың орысша балама термині ретінде қабылдады [6, 243б.]. Бұл пікірді басқа да бірқатар әдебиеттанушылар қолдады. Қалай болғанда да, еуропалық әдебиетте шағын эпикалық форманы ХІХ ғасырға дейін новелла деп атау қабылданған болатын. Сонда новелла дегеніміз не? Новелланың теориялық анықтамасы болмайды «себебі новелла шындығында мәдени-тарихи түрлі нұсқалардың алдында келеді... Форманың шағындылығы новелланың басты белгісі екендігі айдан-анық. Шағын формасы новелланы үлкен эпикалық жанрлардан яғни, роман мен повестен ерекшелеп тұрса, ертегі, мысал, анекдотпен ұқсастырып тұрады [5, 46.].

Новелла генетикалық бастауларын - ертегі, мысал, анекдоттан алады. Оны анекдоттан күлкілі емес, трагедиялық және сентименталдық сюжеттер ерекшелеп тұрады. Мысалдан айырмашылығы – аллегория мен ғибраттылықтың болмауы. Ертегіден ерекшелігі – сиқырлы элементтердің жоқтығы. Алайда сиқырлы элементтер (негізінен шығыс новеллаларында) орын алып жатса, ол таңғажайып нәрсе ретінде қабылданады.

Өзімізге бірден-бір жақын болып келген орыс әдебиетіндегі іргелі ғылыми зерттеу еңбектерін шолсақ, біз қарастырып отырған әңгіме жанры туралы жазылған еңбектер, ой-пікірлер, мақала т.б. әжептәуір. Реализмнің дамуына байланысты новелла, өзінің классикалық үлгісін түбегейлі жоғалтады. ХІХ ғасырдағы реализмді психологиялық сипаттаусыз елестету мүмкін емес. Новелла қысқа баяндаудың басқа түрлерінің әсерінен ығыстырылады, солардың ішінде әсіресе Ресейде бірінші кезектегісі ұзақ уақыт повестің бір түрі ретінде қалыптасқан (У.А.Марлинский, В.Ф.Одоевский, М.П.Погодин, А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь және басқалар) әңгіме болатын. А.С.Пушкиннің «Белкиннің повестері» және басқа да қысқа повестері орыс классикалық әңгімелерінің негізін қалады: әрине бұл жанрда халықтық ортақ идея халықтың өміріне деген төзімділікпен, асқан ықыласпен түйісті («Горюхин ауылының оқиғасы», «Станциялық қараушы», «Табытшы»). Н.В.Гоголь мектеп балаларына арналған оқулығында берген анықтамасында әңгімені повестің бір түрі ретінде қарастырады [7, 9б.].

Орыс әдебиетінде 1940-шы жылдардың аяғынан бастап әңгіме повеске қарағанда және «физиологиялық очеркпен» салыстырғанда ерекше жанр ретінде қабылданды. Очеркте тікелей сипаттама, зерттеу басым, сол себепті де ол әрқашан жоғары басылымға ие. Ал әңгіме әдетте тағдырға арналған,

ол адам өміріндегі нақты бір оқиғаға негізделген, белгілі бір эпизод айналасында ғана топтастырылады. Кейіпкер өмірінің бір ғана бөлігі баяндалатын, бірнеше эпизод суреттелетін, неғұрлым ашылған форма түріндегі әңгіменің повестен айырмашылығы да осында.

Шағын прозадағы баяндауға қойылған шектеуде детальдарға ерекше көңіл бөлінеді. Асқан шеберлікпен табылған бір-екі ұтымды деталь кейіпкердің бар мінезін көрсетуге мүмкіндік туғызады. Мысалы, О.Бөкейдің «Қамшыгер» әңгімесінде деталь ретінде жазушы қамшыны алған. Артында қалған жарасы да жоқ Садақбайдың жан досы – қамшы, серігі санайтын он екі өрім бұзау тіс қамшы осы шаңырақтың толайым тірлігін арқалаған. Қамшыгердің жалғыз құралы осы қамшы арқылы кейіпкердің мінезін, кескін-келбетін, іс-әрекеті мен сөйлеу мәнерін осы бір деталь арқылы көз алдымызға елестетуімізге болады. «Бар қиындық детальдарды табуда емес» деп әңгіме шебері Ю.М.Нагибин жазады. – Әңгіме, өзінің жанрлық табиғатына сәйкес бүкіл бейнелі материалын «бір жұтым жұтқандай» дереу және тұтастай меңгертуі қажет [6, 301б.]. Байқағанымыздай әңгімедегі детальдарға ерекше талаптар қойылады. Олар лезде оқылып, образға кіріп, оқырман көз алдына тірі қойылым тудыратындай әсерде құрылуы қажет.

Әңгіме көлемінің шағындығы оның стильдік бірлігін де анықтайды. Баяндау әдетте бір жақтан жүргізіледі, ол автор да, әңгімелеуші де, кейіпкер де болуы мүмкін. Бірақ әңгімеде көлемді жанрларға қарағанда анағұрлым жиірек, өз оқиғасын өзіне әңгімелету кейіпкердің құзырына берілгендей болады. Көбінесе біздің алдымызда ойдан шығарылған, ойын ашық білдіретін, айқын сөйлеу мәнері бар бірінің әңгімесін көре аламыз.

XX ғасырдың еуропалық әдебиетінде әңгіме прозаның көркем жаңалықтарына байыды (сана ағыны, психоанализ элементтерінің күшеюі). 1920-1930 жылдары Ресейде бірінші орынға романтиканы, ерлікті (В.Иванов, И.Э.Бабель, Б.А.Пильняк, М.А.Шолохов) және сатираны дәріптейтін әңгімелер (М.А.Булгаков, М.М.Зощенко, И.А.Ильф) шығады. Қазіргі таңда да әңгіме өнімді жанр ретінде қала бермек. Себебі оның барлық түрлері сәтті дамуда: тұрмыстық, психологиялық, философиялық, сатиралық, фантастикалық (ғылыми фантастика және фэнтези), новеллаға жақын сюжетсіз әңгімелер.

Дәстүрлі классификацияда эпос жанрларын көлемді (эпопея, роман) және шағын (новелла, әңгіме, очерк, эссе, фельетон) деп бөлу қабылданған. Роман мен әңгіме жанрының арасындағы орта ретінде повесті айтуға болады. Соңғы уақытқа дейін, шағын форма туралы сөз қозғалғанда ең алдымен ойға әңгіме келеді. Жанр жүйесін қайта бөлуге байланысты заманауи дискуссия көбінесе тап әңгіме жанрының айналасында қанат жайып отыр. Зерттеушілердің пікірлері әңгімені баяғыдай шағын форма туындысына ма немесе оны үлкен форматты құрылымға жатқызамыз ба деп айрылысты. Осындай даулы мәселелерді негіздеу үшін әңгіме жанрының өзіне тән алуан түрлі түсіндірмелер айтылды.

Қазақ фольклортану ғылымында әңгіменің классификациясын А.Байтұрсынов қана зерттеген [2, 213-219б.]. Ол әңгімені әуезе деп атап, қара сөзді 1. Әуезе 2. Әліптеме 3. Байымдама деп 3 топқа бөледі. Әуезе – өткен оқиғадан бастан-аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағлұмат беру. Әуезені 3-ке бөледі: 1. Мәлімдеу 2. Мазмұндау 3. Қорыту. Әуезе әңгімесін уақытқа қатысты мынадай тарауларға бөледі: 1. Шежіре 2. Заман хат 3. Өмірбаян 4. Тарих 5. Тарихи әңгіме. Жанр енді зерттеле бастаған тұста 1930жылдары ауызша әңгімелерді А.К.Мореева, Н.Д.Комовская, 1950 жылдары В.Ф.Шурыгин жіктеу түрлерін ұсынады. Ал П.Т.Әуесбаева сол ойларды қорыта келіп, ауызша әңгімелерді 3түрге бөлгенді дұрыс деп қарайды: 1. Тарихи ауызша әңгіме 2. Өмірбаяндық ауызша әңгіме 3. Новеллалық ауызша әңгіме. Бұл үш түрді бір-бірінен ажырату қиынырақ, ол үшін әңгімеде өмірбаян ба, тарих па немесе новеллалық қасиеттің басым екенін анықтау керек [8, 6-8б.].

"Әңгіме"– ұғымы дәстүрлі түрде бір оқиғаның желісі негізіндегі эпикалық, хабарлы шығарма екендігін білдіреді. Әңгіменің басты белгісін Л.И.Тимофеев, М.П.Венгеров өз жұмыстарында атап өтті. Нақты айтқанда, әңгімеге анықтама бере отырып Л. И. Тимофеев бұл “осы уақытқа дейінгі және кейінгі көрініс суреттелмейтін адам өміріндегі жеке оқиғаға арналған шағын көркем туынды. Әңгімеде повестегідей адам өмірінің бірталай бөлігі көрсетілмейді, ол оқиғаларға бір емес бірнеше адам ғана ат салысады» [9, 126б.].

Бұл іс жүзінде қалыптасқан жанрлық иерархияны қайта қарап шығу қажеттілігін туғызып отыр. Шағын формаға қатысты көптеген әдеби тәжірибелер жанрлық координаттағы дәстүрлі жүйеге түбегейлі өзгерістер енгізді. Бұрындары әдеби “периферияны” құраған көптеген жанрлар – анекдот, нақыл сөз, эпиграмма, – әдеби үдерістің ортасына ығысуда, ал олардың орнын әлі күнге дейін атау алмаған, классификацияланбаған жаңа жанрлық құрылымдар ауыстыруда. Сол себепті бірінші кезектегі дәстүрлі әңгіме жанрын ерекше ықыласпен қарастыруды талап етеді.

Әңгіменің сауатты жазылуы бірқатар ережеге байланысты. Бұл талап әрдайым сақтала бермейді,

алайда нақты әңгімеге мінездеме береді. Сонымен, бірінші ереже – уақыт. Әңгімеде әрекет ету уақыты шектелген. Кейіпкердің бүтін өмірі суреттелетін шығарманы сирек кездестіресіз. Келесі ереже – іс-әрекет. Әңгімеде тек бір әрекет, бір конфликт қана дамиды. Оқиға бірлігі – әңгімеде әдетте бір оқиға, максимум екі оқиға суреттеледі. Баяндауда бірін-бірі жалғастыратын оқиғалар тізілген қысқа шынжыр сияқты, бұл жерде бір немесе екі оқиға ғана маңызды болып келеді. Мезгіл мекен – әңгімедегі іс-әрекеттің болатын мекен-орындары қатаң түрде шектеледі. Көбінесе бар болғаны екі немесе үш орын, қалған жерлер тек аталып өтіледі. Кейіпкер – әңгімеде басты кейіпкер жалғыз ғана болуы мүмкін. Кейде – екеу, сирек жағдайда – бірнеше. Қосымша кейіпкерлердің санында шек жоқ, олардың әрқайсылары белгілі бір қызметті атқарып, фон жасауға көмектеседі.

Бұл талаптардан қандай қорытынды алуымызға болады? Оқиға, іс-әрекет және таңбаны үнемді және қажет жерінде ғана пайдалану керек. Бөлшектеу, мәтінді егжей-тегжейлі толықтыру әңгіменің сауатты шығуына кері әсер етеді. Бұл жас жазушылардың жиі жіберетін қателігі. Олар мәтінге үлкен сақтықпен қарап және оны құру кезінде мүмкіндігінше ойын барынша білдіруге тырысады. Нәтижесінде, осындай әрбір әңгімеден бірнеше оқиғалар мен кейіпкерлер шығады, ол бұдан ондаған жаңа шығарма тудыруға жеткілікті. Қиялға берілген жазушылар сипаттауды жақсы көреді. Айталық, басты кейіпкерді жолбарыс қуалап келе жатыр, ал автор болса атқан таңның, қызыл бұлттар мен жұлдыздардың әдемілігіне алаңдауда. Барлығын тоқтатып қойып табиғатты жырлау- кәсібилікке жатпайды.

Мәтінде суреттелетіннің бәрі тақырыпты ашуға тиіс, шығарманың мағынасына жұмыс істеу керек. Баяндауды алшақ жаққа әкететін мотивтерді бірден ойдан шығарып тастаған жөн. Жағдайды суреттеуде шектен тыс артық егжей-тегжейлі сипаттайтын образдар пайдаланбау қажет.

Кей жағдайда мәтіннің қалыптасқан дәстүрін бұзудың өзі де көркемдік әдіс. Әңгімеге тән ерекшелік – бұл елеулі аяқталуы. Ол күтпеген жерден аяқталуы керек, парадоксалды түрде біткені тіптен жақсы. Бұл мәңгі жалғасатын, финалы көп жағдайда болжамды болып табылатын роман емес. Әңгіменің аяқталуы, оқырманды мәтінді ой елегінен өткізуге итеру керек, жоғарыда айтылғандардың мағынасын басқа көзқараспен түсінуге, кейбір эмоциялық пульсация тудыруға тиіс.

1 Әуезов М.О., Ысмайылов Е.С. Кіріспе //Қазақ ертегілері. I том. - А., 1957. – 444 б.

2 Байтұрсынұлы А. Шығармалары.Әдебиет танытқыш. - А., 1989.

3 Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті, 6 том. - А., 1964. – 444 б.

4 Ярневский И.З. Устный рассказ и его место в репертуаре советского фольклора русского населения Сибири. //Роль фольклора в коммунистическом воспитании. - Улан-Удэ, 1967. – 84 с.

5 Мелетинский Е.М. Историческая поэтика новеллы. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. - 278 с.

6 Б.В.Томашевский Теория литературы. Поэтика. - М.: Аспект Пресс, 1996. – 334 с.

7 Кретьова А.А. Святочные рассказы Н.С. Лескова в контексте русской литературы XIX века: автореф. дис. . канд. филол. наук / А.А. Кретьова. - М., 1992. - 16с.

8 Әуесбаева П.Т. Қазақ фольклорындағы әңгіме жанры. - А., «Ғылым», 2001. – 143 б.

9 Тимофеев Л.И., Венгеров М.П. Краткий словарь литературоведческих терминов. Пособие для учащ. сред. шк. Под ред. Л. И. Тимофеева. - М.: Учгедгиз, 1963. - 192 с.

Аннотация

Ашимова М. Г.

ИЗУЧЕНИЕ ТЕОРИИ ЖАНРА РАССКАЗА

В данной статье рассмотрена жанровая особенность фольклорного рассказа, его совокупность, систематизированные пути, сходство и особенности от других прозаических жанров. Цель – систематизировать главные профессиональные исследования о бытие жанра рассказа. Вместе с этим в статье дается приоритетное направление рассказу в качестве жанра. В статье систематизирован художественный текст, литературный процесс, литературная тенденция, жанровый быт, жанровые особенности, мир сочинения, время и пространство, система события и персонажей, мотив и психологизм, стиль, причины структуры сочинения, генетическое начинание. Были рассмотрены и собраны комментарии данные исследователями про жанр рассказа. Было показано сходство и разница рассказа и новеллы, рассказа и повести, которая дается в исследованиях. Была сказана сформировавшаяся традиция, касающаяся текста рассказа.

Ключевые слова: рассказ, жанр, новелла, мотив, эпизод, эпос, форма, фольклор, малая проза, поток сознания, психоанализ.

Abstract

Ashimova M. G. - Abai Kazakh National Pedagogical University doctoral student, Master of Education
STUDY GENRE THEORY RASSKAZA

The genre feature of folklore story, his totality, systematized ways, likeness and features from other prosaic genres, is considered in this article. Aim - to systematize main professional researches at life of genre of story. Together with it in the article priority direction is given to the story as a genre. Artistic text, literary process, literary tendency, genre way of life, genre features, world of composition, time and space, is systematized in the article, system event and personages, reason and psychologism, style, reasons of structure of composition, genetic undertaking. Were considered and collected comments data by researchers about the genre of story. Likeness and difference of story and novella, story and povest, that is given in researches was shown. The formed tradition was said, touching text of story.

Key words: story, genre, novella, motif, episode, epos, form, folklore, small prose, stream of consciousness, psychoanalyses.

УДК821.512.162

АБУ-БАКР ИБН ХОСРОВ АЛ-УСТАД И ЕГО «МУНИС-НАМЕ» - КАК ОБРАЗЕЦ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ XII - XIII ВВ.

Ханали Бабаев - доктор филологических наук, главный научный сотрудник Института
Литературы им. Низами Национальной Академии Наук Азербайджана

В статье исследуется поэтическая школа Азербайджанских поэтов и мыслителей XII – XIII Азербайджана. Период существования государства атабеков Азербайджана отмечен всесторонним подъемом культурной жизни - науки, литературы и искусства. В это время возникает и достигает своего наивысшего расцвета азербайджанская поэтическая школа, которая дала мировой цивилизации целую плеяду гениальных мастеров слова. Одним из таких мыслителей является Абу-Бакр Ибн Хосров Ал-Устад. Автор исследует его произведение «Муниснаме». Потому что, ни одно из других шести сочинений Абу-Бакра ибн Хосрова до нас пока не дошло, и автору трудно судить об их содержании. Однако ясно, что сочинения эти были благосклонно приняты атабеками. Интересен тот факт, что многие сюжеты «Мунис-наме» повторяются в «Сказках 1001 ночи», автор затрагивает и этот момент.

Ключевые слова: поэтическая школа, Муниснаме, Абу-Бакр Ибн Хосров Ал-Устад, поэзия

Азербайджанская поэтическая школа XII - начала XIII в. представляет собой высшую для средневековья ступень культуры не только потому, что она включала много выдающихся поэтов, но и потому, что каждый из них оставил оригинальные, неповторимые образцы творчества.

Среди известных поэтов, чье творчество относится к периоду правления атабеков Азербайджана - Нусрат ад-Дина Мухаммеда Джахана- Пахлавана (1175-1186), Музаффар ад-Дина Усмана Кызыл-

Арслана (1186- 1191) и Нусрат ад-Дина Абу-Бакра (1191-1211), был и Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад, чье творчество нашим читателям пока неизвестно.

Абу-Бакр ибн Хосров был человеком весьма образованным, и еще одним свидетельством его незаурядного ума и таланта является его прозвище «ал-Устад» - учитель-мастер.

Современник и сверстник великого Низами, Абу-Бакр ибн Хосров ал- Устад служил при дворе упомянутых атабеков, пользовался у этих владык большим авторитетом. Он был воспитателем детей атабека Джахан- Пахлавана, и это давало ему возможность заниматься творческой работой, не думая о хлебе насущном. Сам он пишет по этому поводу: «Мои прежние заслуги и теперешние старания на службе государства атабеков известны всем, а мои труды в воспитании и обучении принцев грамоте и чистописанию, литературе и наукам, Корану и хадисам... не нуждаются в описании и изложении, разъяснении и толковании».

Большую часть жизни Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад провел, очевидно, в Гяндже и Нахичевани, которые вместе с областью Арран были «личными владениями» (хасс) семьи атабеков. Здесь хранилась государственная казна и воспитывались дети атабека Джахана-Пахлавана [1, 15] .

К сожалению, ни одно из шести сочинений Абу-Бакра ибн Хосрова до нас пока не дошло, и нам трудно судить об их содержании. Однако ясно, что сочинения эти были благосклонно приняты атабеками и весьма возможно, что именно поэтому их автор решил «в благодарение за их (атабеков) благодеяния написать книгу, чтобы читатели во все времена поминали их доброй молитвой, а также вспоминали меня».

Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад надумал создать в память о себе большое прозаическое произведение, ибо, как он говорит: «Нет более прочного и долговечного царства, чем царство художественного слова, и до тех пор, пока чернота чернил будет сиять на белизне бумаги, слава слова всегда будет свежа и не померкнет». Да и кроме всего прочего, замечает он, стихоплетов стало так много и они ради денег и тщеславия пишут такие хвалебные стихи и оды, что настоящие мастера начинают стыдиться своего поэтического таланта и только с укоризной взирают на тех, кто шагает по трупам своих одаренных собратьев и благодаря своим панегирикам становятся приближенными сильных мира сего.

Свое сочинение в прозе Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад посвятил атабеку Абу-Бакру и назвал его «Мунис-наме» («Книга-наперсница»). Сочинение это представляет своего рода альманах, состоящий из коллекции преданий, афоризмов, рассказов, сказок и анекдотов [3].

Надо сказать, что многие сюжеты «Мунис-наме» повторяются в «Сказках 1001 ночи», которые затем появляются в компактном виде только между 1475-1525 гг.

Весьма вероятно, что Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад брал сюжеты непосредственно из персидской «Хазар афсане», в которой отражены иранские, индийские и китайские легенды VII-VIII вв. Но как бы то ни было, читатель имеет возможность ознакомиться с первым и пока что единственным дошедшим до нас прозаическим произведением азербайджанского поэта и писателя XII века Абу-Бакра ибн Хосрова аль Устада, который в предисловии к своей книге «Мунис-наме» пишет: «Я лелею надежду, что всякий, кто прочтет ее, воспримет ее как мой памятный дар».

«Мунис-наме» - действительно, подарок, о ценности которого речь еще впереди. А пока что мы должны от всего сердца поблагодарить профессора Р.М. Алиева за его колоссальный труд, за то, что он дал возможность современному читателю познакомиться с удивительным произведением Абу-Бакра ибн Хосрова аль-Устада, ни на минуту не забывая о том, что оно написано еще в XII веке! [2, 15].

Гянджинский круг, вернее круг поэтов XII в. при дворе атабеков, не был столь стабильным и четко очерченным, как у ширваншахов. Атабекский круг поэтов постоянно расширялся и пополнялся за счет притока свежих сил, ибо двор атабеков привлекал к себе из разных уголков мусульманского

мира не только выдающихся ученых, каллиграфов, врачей, зодчих, астрономов, но и известных поэтов и писателей.

При дворе атабеков во второй половине XII в. из местных азербайджанских поэтов подвизались Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад, Муджир ад-Дин Байлакани, Захир ад-Дин Шамкури. Об остальных гянджинских поэтах у нас пока нет достаточных сведений. Низами, как известно, не входил в придворный круг поэтов. Из крупнейших же мастеров слова, прибывших из других краев и нашедших пристанище при дворе атабеков, заметный след в литературе оставили Асир ад-Дин Ахсикати, Шараф ад-Дин Шафрух и Захир ад-Дин Фарйяби.

Среди азербайджанских поэтов и писателей атабекского круга исключительный интерес представляет соотечественник и единомышленник Низами Абу-Бакр сын Хосрова. Его творчество до сих пор не изучено, не стало достоянием исследователей и читателей. Дело в том, что буквально до последнего времени о самом факте существования Абу-Бакра ибн Хосрова науке ничего не было известно, ибо большинство его произведений до нас не дошло, а единственная рукопись главного его сочинения «Мунис-наме» накануне победы Советской Власти в Азербайджане, в апреле 1920 г. была вывезена с родины поэта в Англию и продана там под названием «1001 ночь» в Британский музей, где пролежала без движения более 50 лет. При описании этой рукописи английскому ученому Г.М.Мереди-Оунсу удалось установить, что она не имеет прямого отношения к «1001 ночи», а представляет собой список оригинального неизвестного сочинения под названием «Мунис-наме» (букв. «Книга-наперсница»). Г.М.Мереди-Оунс подготовил краткое описание рукописи «Мунис-наме» и опубликовал его в 1974 г. в сборнике «Иран и ислам» в Эдинбурге [4, 38].

В дальнейшем фотокопия рукописи «Мунис-наме», полученная из Британского музея благодаря стараниям акад. З.М.Бунятова, была тщательно изучена нами и полностью переведена на русский язык. «Мунис-наме» пока что является единственным источником сведений о жизни и творчестве своего автора. Эти сведения вкратце сводятся к следующему.

Абу Бакр сын Хосрова родился примерно в сороковых годах XII в. в Гяндже. Как и Низами, он получил образование в родном городе и добился больших успехов в науках. Он обладал и незаурядным поэтическим и писательским дарованием. Своими поэмами, а также обширными познаниями в области основных дисциплин своего времени и большим педагогическим талантом (он преподавая в главном медресе Гянджи) Абу-Бакр рано обратил на себя внимание атабеков, которые пригласили его во дворец и назначили учителем и воспитателем молодых принцев. Абу-Бакр вскоре завоевал доверие и уважение атабеков, на протяжении тридцати с лишним лет успешно выполнял возложенные на него обязанности и заслужил титул ал-Устад («Главный Учитель», «Мастер»). Целый ряд фактов позволяет думать, что Устад Абу-Бакр был хорошо знаком с Низами и дружил с ним. Абу-Бакр написал шесть поэм и все их посвятил атабекам Мухаммеду Джахан-Пахлавану, Кызыл-Арслану и Абу-Бакру Нусрат ад-

Дину, т. е. тем же правителям, которым Низами преподнес свои поэмы «Хосров и Ширин» и «Искендер-наме».

Рассказывая о своей творческой деятельности до создания «Книги-наперсницы», Устад Абу-Бакр писал: «До этого я сочинил и создал несколько книг в прозе и стихах, посвятив их ушедшим и ныне здравствующим государям».

Как явствует далее из прямого указания устада Абу-Бакра, до сочинения «Мунис-наме» им были созданы следующие произведения.

Поэма «Мансур и Марджан». По-видимому, это самое раннее крупное поэтическое сочинение; которое автор преподнес атабеку Мухаммеду Джахан-Пахлавану;

Поэма «Санам и Аджам», посвященная Кызыл-Арслану;

Поэма «Михр и Муштари», которая была завершена, когда автор приступил к созданию «Мунис-наме» (примерно в 1196/97 гг.) и еще не успел посвятить ее никому. Как явствует из названий этих поэм, в первых двух из них изображались история и перипетии любви двух влюбленных, как и в поэмах Низами «Хосров и Ширин» и «Лейли и Меджнун». Исключение составляет, видимо, поэма-притча «Михр и Муштари». До нас дошла поэма под таким же названием, написанная азербайджанским поэтом XVI века Ассаром Табризи. В своей одноименной поэме, текст которой дошел до нас полностью, Ассар Табризи описывает беззаветную дружбу двух юношей, и испытания, выпавшие на их долю. Царевичу Михру (Солнце), сыну шаха Шапура и сыну его везира Муштари (Юпитер) как бы

судьбой было предначертано олицетворять собой преданность и бессмертную дружбу. Они родились в один и тот же день, с детства привязались друг к другу, воспитывались одной и той же кормилицей, и хотя в молодости им пришлось разлучиться, но разлука еще больше укрепила их верность и преданность. Михр, влюбившись в принцессу Хорезма, отказался устроить свадьбу до тех пор, пока не отыщет своего друга. Когда Михру волею обстоятельств пришлось занять престол отца, Мупгари удалился в уединенную обитель и стал вести отшельнический образ жизни. Но никакие внешние обстоятельства не смогли нарушить единство помыслов друзей. Они умирают в один и тот же день, в один и тот же час, пронеся через все испытания и превратности судьбы великое чувство дружбы.

Здесь следует отметить, что Ассар Табризи в сюжете поэмы опирался на традицию, но до сих пор не был известен основоположник этой традиции. Как выясняется теперь, традиция эта была заложена устатом Абу-Бакром.

Весьма интересно четвертое произведение Абу-Бакра, которое называлось «Накиза-йи китаб-и Алфийя ва Шалфийя». Слово «накиза» здесь можно толковать по-разному. Оно означает: 1) противоположность; 2) противоречие, возражение, критика и 3) антоним. Для того, чтобы конкретизировать значение понятия «накиза», следует сказать несколько слов о произведении под названием «Алфийя и Шалфийя». Слова «Алиф» и «Шалиф» метафорически обозначают мужское и женское начала, а «алфийя и шалфийя» - рассказы, повести и новеллы, воспевающие самые интимные отношения между двумя полами, г.е. фактически сексуальные сцены. Среди этих «Алфийя и Шалфийя» попадались и такие, в которых в самой непристойной форме смаковались сцены разврата. Эту тему впервые в литературу ввел известный персидский поэт XI в. Абу-Бакр Зайн ад-Дин Исмаил Азраки Херави (ум. примерно в 1083 г.). Он служил у различных местных правителей из сельджукской династии (например, у Туган-шаха сына Алп-Арслана, который был наместником Хорасана с 1062 по 1072г., а затем у наместника Кирмана Амиран-шаха Кавурда и т. д.). По заказу одного из этих правителей Азраки в 70-х годах создал поэму под названием «Алфийя и, Шалфийя», в которой дал поэтическую обработку наиболее популярных эротико-сексуальных рассказов и новелл. В скором времени эта поэма приобрела огромную популярность, и рукопись ее переписывалась в массовом количестве. Учитывая пагубную роль этого порнографического сборника новелл для нравственного воспитания молодого поколения, Устад Абу-Бакр, учитель и педагог, человек твердых моральных устоев, решил показать вредную сущность «Алфийя и, Шалфийя» Азраки и содействовать ее изъятию из обращения. Для этой цели в 80-х годах он написал свою накизу на «Алфийя и, Шалфийя». Судя по тому, что накиза была посвящена и преподнесена Кызыл-Арслану, она представляла собой весьма солидную книгу. Книга эта могла носить характер «возражений» и содержать критику порнографической поэмы Азраки, но могла быть и самостоятельной дидактической поэмой, прославляющей нравственность и высокие моральные принципы мусульманского общества;

Пятое поэтическое произведение Устада Абу-Бакра называлось «Рахат ас-Судур», по другому «Рахат ар-Рух» («Покой для души» или «Покой для духа»). Он посвятил его бывшему своему ученику, а затем правителю атабеку Абу-Бакру Нусрат ад-Дину. Можно предположить, что «Рахат ар- Рух» представлял собой сборник развлекательных поэтических новелл и рассказов, снабженных дидактическими поучениями, увещеваниями и сентенциями.

Судя по названию, большой интерес представляло предпоследнее произведение устада «Нузхат ал-Маджлис» («Услада собраний» или «Наслаждение для собраний»). Как указывал автор, содержание этой книги составили диспуты между юношей и девушкой. Из этого вытекает, что сочинение принадлежало к жанру муназире, блестящие образцы которого были созданы Асади Туси. Но в отличие от Асади и других своих предшественников, устат Абу-Бакр написал свой муназире в прозе. Это было, как нам кажется, обусловлено характером адресата книги атабека Абу Бакра Нусрат ад-

Дина, который не особенно жаловал поэзию и предпочитал ей простую незатейливую прозу.

Все перечисленные произведения Устада Абу-Бакра либо не дошли до нас, либо их рукописи лежат в одном из многочисленных хранилищ, содержание которых еще не каталогизировано.

К счастью, ныне мы располагаем главным творением Устада Абу-Бакра «Мунис-наме», первым выдающимся образцом художественной рифмованной прозы во всей персоязычной литературе не только Азербайджана, но и всего Ближнего и Среднего Востока. «Мунис-наме» представляет собой сборник занимательных, реалистических и сказочных повестей, новелл, рассказов, афоризмов и изречений, в ткань которых вставлены многочисленные стихотворные отрывки и цитаты из произведений самого автора и других поэтов. В увлекательных и полных тонкого юмора рассказах и новеллах Устад Абу Бакр создал целую галерею высокохудожественных образов своих современников, дал яркую реалистическую картину жизни средневекового Азербайджана, в частности, таких его культурных, политических и экономических центров, как Гянджа, Нахичевань; Грузии и ее столицы Тбилиси, а также Багдада, центра тогдашнего мусульманского халифата.

«Мунис-наме» заложило основу для появления последующей художественной прозы (рифмованной и высокостильной) в Азербайджане, Иране и других сопредельных странах, где персидский являлся в то время литературным языком.

Наряду с этим Устад Абу-Бакр дал блестящую характеристику придворной поэзии, придворных поэтов, которые ради презренного серебра «продавали Юсуфа» (Иосифа Прекрасного), т.е. подлинное и прекрасное искусство. «Поэт, продающий свои стихи, подобен тому, кто обладает драгоценной жемчужиной и продает ее дешево, хотя дешево проданная жемчужина от этого хуже не станет», - писал Устад Абу-Бакр.

Далее, Устад, как и Низами, сравнивая поэтическую речь с прозаической и отдавая пальму первенства поэзии, объясняет объективные обстоятельства, вынудившие его изложить «Мунис-наме» в прозе. «Я хотел, - пишет он, - отблагодарить в меру своих сил и возможностей государей и царевичей (из рода Иль-Дениза) за их благодеяния, и я счел нужным заложить основу этой книги из прозы по той причине, что некоторые из моих государей постоянно находятся под властью одурманивающих средств, и поэтому проза больше подходит их делу, ибо они мргут усвоить ее прозой». Под словами «некоторые государи», по всей вероятности, поэт имел в виду Абу-Бакра Нусрат ад-Дина, который, как свидетельствуют исторические хроники, проводил свои дни и ночи в беспробудном пьянстве и, естественно, ему было не до высокой поэзии. Он нуждался в обычных занимательных рассказах и повестях, слушая которые сладко засыпал. Однако Устад¹ Абу-Бакр, идя навстречу склонностям Абу-Бакра, которому посвятил «Мунис-наме», ставил перед собой не только чисто утилитарную задачу. Приняв предложение своего государя сочинить занимательную книгу для чтения, писатель решил создать памятник, который пережил бы века. «Я хотел создать книгу, - писал Устад, - и упомянуть в ней имена всех государей и царевичей... дабы, до тех пор, пока останется хоть один лист от нее и будут читать ее, передавая из уст в уста, пусть возносят добрые молитвы за всех (атабеков)». По этому поводу он приводит известные строки Санаи:

Твори добро и щедрым будь, всем помогай подряд,
А если смерть прервет твой путь - то ты не виноват.

Далее Устад Абу-Бакр пишет: «Я собирался нанизать эту книгу на ожерелье стихов и в меру своих сил и возможностей посвятить свои помыслы и время этому делу и завершить ее так, как позволит вдохновение, ибо души одаренных изысканным вкусом и мудрых ученых мужей больше склонны к стихам, но я выше привел свои извинения и причины, побудившие отказаться от этого».

Далее поэт дает исключительно емкую характеристику своего сочинения, ценность которого он сам хорошо сознавал: «Книга содержит несколько прекрасных глав, увлекательных рассказов. Она скомпонована так искусно и составлена так изящно, что если прочтут ее с начала до конца, то не

найдут ни одного слова, которое бы не пришлось по вкусу. В этом сочинении нет ничего, кроме правдивых и подлинных рассказов, глубокомысленных изречений и наставлений, поговорок и преданий, повестей и историй о чудесных явлениях, редкостных происшествиях, возбуждающих надежду и упование... Это сочинение представляет собой сборник, в котором люди найдут все, что пожелают.

Она - как сад с обильными плодами,
Как море с редкостными жемчугами.

«Мунис-наме» состоит из семнадцати глав, из которых наибольшую художественную ценность, по нашему мнению, представляют главы V, VII, XVII. Так, V глава содержит полный текст не дошедшего до нас трактата «Мантик ат-Тайр» («Речь птиц») Ахмеда Газзали (ум. 1120 г.), брата знаменитого имама Мухаммеда Газали. Об этом сочинении было известно по сообщениям средневековых хроник и антологий поэтов, однако рукописи его не были зафиксированы ни в одном из каталогов. Теперь благодаря усгаду Абу-Бакру мы располагаем полным текстом уникального сочинения, которое в свое время вызвало к жизни немало одноименных произведений. Вспомним хотя бы «Мантик ат-Тайр» Фарид ад-Дина Аттара (1256).

Значительный интерес представляет также глава VII, в которой собраны бытовавшие среди народов халифата рассказы о клане знаменитого везира легендарного халифа Харун ар-Рашида (787-809) Йахьи Бармакида и его всемогущего и великодушного сына Джафара. Эти рассказы большей частью носят исторически реальный характер. Их сюжеты почерпнуты из историко-литературных хроник и основательно переработаны автором «Мунис-наме».

Главную художественную ценность в «Мунис-наме» как выдающемся памятнике классической литературы представляет глава XVII, которая содержит свыше тридцати рассказов, новелл, сказок и повестей. Одно лишь перечисление названий этих повестей и рассказов показывает, насколько широк и разнообразен диапазон тематики «Мунис-наме». Указанная глава содержит тридцать один рассказ, причем тематика, сюжеты повестей, новелл и рассказов исключительно разнообразны, время и место действия варьируют очень широко. Ярко изображая картины жизни и быта, чаяния и стремления представителей самых различных слоев общества - от каменотеса до царя, - автор всегда открыто выражает свои симпатии представителям низов, и в борьбе с сильными мира сего и власть имущими всегда присуждает победу трудящимся и обездоленным. Каждая повесть, каждый рассказ «Мунис-наме» представляет немалую художественную ценность, однако среди них имеются и такие, которые, помимо своей художественной ценности, содержат интереснейшие сведения об истории литературы XII века. В этом плане весьма примечательны двадцатый (Рассказ о царе, который бросил своего везира собакам-людоедам) и двадцать девятый (Рассказ об Абу-л-Ала Кирмани, его сыне, об их поездке в Нахичеван и их приключениях). Первый из этих рассказов интересен тем, что его содержание и словоснос оформление (особенно стихотворные вставки) полностью, иногда слово в слово, совпадают с одноименным рассказом Низами в поэме «Лейли и Меджнун». После тщательного сопоставления рассказов Низами и Устада Абу-Бакра возникает впечатление, как будто бы они вместе разрабатывали сюжет, его художественную структуру и завершали рассказ одними и теми же назидательными заключениями.

Следует отметить, что в рассказах обоих поэтов речь идет о правителе города Марза, что еще больше усиливает почти буквальное словесное

совпадение текстов Низами и Устада Абу-Бакра. Таких совпадений у них очень много. Так, в разделах «О достоинствах слова», «О превосходстве речи поэтической над речью прозаической», «Об отказе от служения царям», «О том, что не следует отнимать у людей хлеб насущный», «О радости довольства малым», «О радости служения народу» и т.д. как названия глав, так и содержание их во многом совпадают у обоих поэтов. Чтобы подтвердить это, мы ограничимся лишь одним примером. В главе «Об отказе от служения царям» в поэме «Лейли и Меджнун» Низами

говорит:

Знай, дружба царская бедой чревата.

Ведь царь — огонь, а ты — сухая вата.

Хоть ярк свет, не безопасней ли

Взирать на это пламя издали?

Вот мотылек: стремится к свету он,

Но гибнет вмиг, свечою опален.

В XV главе «О назиданиях и наставлениях тем, кто служит царям» Устад Абу-Бакр пишет: «Великие мудрецы сравнивали царей с огнем. Раз это так, то разумный человек должен избегать близости с огнем.

С огнем общенья лучше избегать,

Ведь назначение огня - сжигать.

Общность этических, эстетических и социально-политических взглядов Низами и Устада Абу-Бакра, необычайная близость словесной ткани их повестей, общая родина - Гянджа, наконец, посвящение своих произведений одним и тем же атабекам - Мухаммеду Джахан-Пахлавану, Кызыл-Арслану, Абу-Бакру Нусрат ад- Дин у - всё это свидетельствует о том, что они, будучи к тому же сверстниками, хорошо знали друг друга, несомненно, совместно обсуждали вопросы литературы и поэзии, читали произведения друг друга, высказывали свои соображения о прочитанном.

В поэме «Хосров и Ширин» Низами рассказывает об одном своем друге, который однажды в 1180 г. посетил его и начал укорять за то, что он пишет роман, главными героями которого являются доисламский иранский парь Хосров и его возлюбленная Ширин, исповедовавшие зороастризм:

Был набожный друг у меня, и не скрою,

Дружил он со мной, словно сердце с душою.

Стараясь, как лев, нашу дружбу сберечь,

Он был мне как щит, а для недругов- меч.

Он запер врата перед суетным миром,

Науку и знания сделав кумиром.

На полях одного из листов рукописи «Мунис-наме» имеется надпись «Мунис-наме» Абу Бакра Газанфара», из чего можно заключить, что собственное имя Устада Абу-Бакра было Газанфар, что буквально значит «лев». Не этого ль «льва» имел в виду Низами, говоря «Он был мне как щит, а для недругов - меч».

Как бы то ни было, Низами и Устад Абу Бакр родились, выросли и занимались творческим литературным трудом в одном городе. Правда, в конце жизни Устаду Абу-Бакру пришлось покинуть родную Гянджу и переселиться в Нахичеван, куда перенес столицу атабек Абу-Бакр Нусрат ад- Дин. Нахичеванский период жизни Устада отмечен написанием исключительно интересного рассказа. Как известно, вторая половина и конец XII в. проходили в постоянных войнах между атабеками и грузинскими феодалами. Устад Абу-Бакр посвятил этим войнам специальный рассказ, однако под пером автора батальные сцены уступили свое место истории романтической любви царевича Мухтара и грузинской царевны, которая пожертвовала своим положением, богатством, благоденствием ради своего возлюбленного друга - впоследствии мужа. Повесть эта, воспевающая беззаветную любовь христианской девушки-царевны к мусульманскому юноше-царевичу, примечательна тем, что направлена против суфийской традиции, разрабатывающей тему любви мусульманского шейха-суфия к христианской девушке, отказавшегося ради нее от своей религии. Подоплека этой традиции, нашедшей свое логическое завершение в знаменитой повести о шейхе Санане, выдающегося поэта XI-XIII вв. Фарид ад-Дина Аттара (1145-1219), была связана с учением суфиев о том, что культ религии

и ее внешние предписания не имеют значения для любящих и познающих бога сердцем, душой и внутренним озарением. Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад, конечно же, был в курсе этой широко распространенной доктрины суфиев, хорошо знал содержание популярной повести «О шейхе Санане и христианской красавице». Он, по-видимому, противопоставил этому мистическому сказанию свою живую, реалистическую повесть, воспевающую любовь христианки и мусульманина.

Творчество Устада Абу-Бакра еще не изучено, единственное дошедшее до нас его сочинение - «Мунис-наме» публикуется впервые. Нет сомнения, что будущие исследования и публикации сделают творчество выдающегося поэта и писателя Устада Абу-Бакра ибн Хосрова достоянием широких масс наших читателей.

1 Буниятов З. *Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225 гг.)*. Баку: Элм, 1978. - 272 с.

2 *История Азербайджанской литературы: в 6 томах. том 2*. Баку: Элм, 2007. - 632 с. (на азерб. языке)

3 Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. *Мунис-наме // Перевод и примечания Р.М.Алиева*. - Баку: Язычы, 1991. - 584 с.

4 G.M.Meredith-Ovens. *An Early Persian Miscellany (Iran and Islam) Edinburg 1974*. - p.435-441

Annotation

Hanali Babayev - Doctor of Philology, the chief researcher of Institute of Literature named Nizami of National Academy of Sciences of Azerbaijan

ABU BAKR IBN HOSROV AL-USTAD AND HIS "MUNIS-NAME" - AS THE SAMPLE OF THE AZERBAIJANI POETIC SCHOOL OF XII-XIII CENTURIES

In article the poetic school of the Azerbaijani poets and thinkers of the XII-XIII Azerbaijan is investigated. The period of existence of the state of atabek of Azerbaijan is noted by comprehensive raising of cultural life - sciences, literatures and arts. At this time the Azerbaijani poetic school which gave to a world civilization the whole group of ingenious masters of the word arises and reaches the highest blossoming. One of such thinkers is Abu Bakr Ibn Hosrov Al-Ustad. The author investigates his work "Munisname". Because, any of other six compositions of Abu Bakr ibn Hosrov didn't reach us yet, and it is difficult for author to judge their contents. However it is clear that these compositions were favourably accepted by atabeks. Is interesting that fact that many plots "Munis-nam" repeat in "Fairy tales of 1001 nights", the author mentions also this moment.

Keywords: poetic school, Munisname, Abu Bakr Ibn Hosrov Al-Ustad, poetry

Түйіндеме

Ханали Бабаев - Филология ғылымдарының докторы,

Азербайжан Ғылым Академиясы Низами атындағы Әдебиет институтының жетекші ғылыми қызметкері.

АБУ-БАХР ИБН ХОСРОВ АЛЬ-УСТАД ЖӘНЕ ОНЫҢ «МУНИС-НАМЕСІ» XII – XIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АЗЕРБАЙЖАН ПОЭТИКАЛЫҚ МЕКТЕБІНІҢ ҮЛГІСІ

Мақалада XII – XIII ғасырлардағы ақындар мен ойшылдардың Азербайжан поэзиялық мектебі әңгімеленеді. Азербайжандағы атабектер мемлекеті өмір сүрген кезең мәдени өмірдің – ғылымның, әдебиет пен өнердің жан-жақты дамыған кезеңі болып есептеледі. Дәл осы уақытта Азербайжан поэзиялық мектебі өзінің ең биік шырқау шыңына шығып, дәуірлейді. Дүниежүзілік өркениетке ас ұлы сөз шеберлерінің шоқжұлдызын сыйлайды. Осындай ойшылдардың қатарына – Абу-Бахр Ибн Хосрав аль-Устад та жатады. Автор оның «Мунис-Наме» шығармасын зерттейді.

Абу-Бакра ибн Хосровтың алты шығармасының бірде-біреуі біздің заманымызға жетпеген. Сондықтан да мақала авторына ол шығармалар мазмұнын талдау қиынға соғады. Бірақ атабектердің бұл шығармалардың мазмұнын дұрыс қабылдағаны белгілі жайт. Бір таңғаларлық жайт «Мунис-наменің» сюжеттері «1001 түн» ертегісінде қайталанатындығы. Автор бұл жайында жоғарыдағы мақалада айтып өтеді.

Түйін сөздер: поэзиялық мектеп, мунис-наме, Абу-Бахр Ибн Хосрав аль-Устад, поэзия.

К ВОПРОСУ О СОДЕРЖАНИИ ФЕНОМЕНА НЕОМИФА В СОВРЕМЕННОМ ИСКУССТВЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

Жанысбекова Эльмира - Докторант КазНПУ им.Абая

В статье рассматривается феномен неомифа, к которому относят многообразные явления современной социокультурной жизни, неомиф проявляет себя как средство управления социумом, и пропаганда в политике; технология манипулирования массовым сознанием, связанная с ритуалом потребления, в социальной коммуникации и рекламе; способ обновления поэтического языка в искусстве. В центре внимания оказывается миф как значимая антропологическая категория. Осмысление современной социокультурной ситуации всё чаще приводит к необходимости исследования феномена мифологического сознания, обуславливающего особенности мировоззрения и социального поведения человека. Мифологическое сознание производит первичное осмысление мира, как некоего организованного целого, задаёт ориентиры восприятия мира и поведения, обеспечивая тем самым психическую устойчивость человеческого сознания, не только во время нестабильных ситуаций, а на всем протяжении существования человеческой культуры.

Ключевые слова: мифология, неомифологизм, массовое сознание, художественное произведение, символ.

В традиционном понимании миф - это возникающее на разных этапах повествование, в котором явление природы или культуры предстает в одухотворённой или олицетворённой форме. В более поздней трактовке – это исторически обусловленная разновидность культурного сознания. В новейших воззрениях под мифом подразумевают некритически воспринятое воззрение. Таким образом, это понятие в обыденном и культурном языке имеет три значения: «1. Древнее предание, рассказ; 2. Мифотворчество, мифологический космогенез; 3. Особое состояние сознания, исторически и культурно обусловленное». [1, с. 384].

Являясь одним из центральных феноменов в истории искусства и литературы и древнейшим способом восприятия окружающей действительности и человеческой сущности, а также первичной моделью всякой идеологии и различных видов культуры – литературы, искусства, религии и философии, миф в течение многих столетий привлекал к себе внимание ученых.

Согласно Мелетинскому Е.М.: «Мифология» есть необходимое условие, и первичный материал для всякого искусства... Мифология есть не что иное, как универсум в более торжественном одеянии, в своем абсолютном облике, истинный универсум в себе, образ жизни полного чудес хаоса в божественном образотворчестве, который уже сам по себе поэзия и все-таки сам для себя в то же время материал и стихия поэзии. Мифология есть мир и, так сказать, почва, на которой только и могут расцветать и произрастать произведения искусства» [2, с.18].

В основе этого процесса оказалось формирование нового апологетического отношения к мифу как вечному живому началу (Ф.Ницше, З.Фрейд, К.Юнг). Одновременно встал вопрос о различиях между первобытным миром и современной мифологизацией, о соотношении мифологизма с конкретно-исторической действительностью, его порождающей, об отношении мифа, древнего и современного, к литературе.

Как выявила психоаналитическая школа изучения мифа (З.Фрейд, К.Юнг), в основе мифологического опыта лежат психологические «измененные состояния сознания». Они вызваны как эффектами массового сознания, так и невротической конституцией личности, которая для коррекции социально-психической реальности формирует миф, компенсирующий ее ущербность [3].

В настоящее время актуальными становятся проблемы мифотворчества в связи с возрождением мифа в культуре и многообразием его проявления в философии, науке, искусстве, политике. «Изменяется онтологический статус мифа: из наивного пред-мышления эпохи архаики миф становится значимой реалией современной культуры, природа и специфика функционирования которой требуют культурфилософского осмысления» [2, с.20].

Согласно выводам психоаналитиков, касающимся мифологического мышления, каналов трансляции архаического материала в современность, изучения творчества писателя с учетом психологических особенностей личности творца, зачастую служит ключом к парадоксальному углублению психологизма путем использования мифа как средства характеристики персонажей художественного произведения, средства создания характеров.

Углубила и обогатила представление о своеобразии мифологического мышления символическая теория мифа немецкого философа Э. Кассирера. Рассматривая миф как автономную символическую форму культуры, отмеченную особым способом символической объективизации чувственных

данных, Э. Кассирер считал мифотворчество ведущим проявлением духовной деятельности людей. При этом «миф выступает как замкнутая символическая система, объединённая характером функционирования и способом моделирования окружающего мира». Э.Кассиреру принадлежит и суждение о том, что «конкретно-чувственное мышление может обобщать, только становясь знаком, символом». Отсюда вытекает мысль о колоссальном значении мифотворчества в процессе самопознания человека и социума [4].

В центре внимания оказывается миф как значимая антропологическая категория. Осмысление современной социокультурной ситуации всё чаще приводит к необходимости исследования феномена мифологического сознания, обуславливающего особенности мировоззрения и социального поведения человека. Стремление понять сущность мифологических представлений о мире, рассмотреть их влияние на развитие культурного универсума, раскрыть внутренние механизмы функционирования мифа в культуре главным образом связано с осмыслением бытия человека в мире культуры.

К феномену мифа относят многообразные явления современной социокультурной жизни, миф проявляет себя как средство управления социумом, идеология и пропаганда в политике; инструмент создания брендов в экономике; технология манипулирования массовым сознанием, связанная с ритуалом потребления, в социальной коммуникации и рекламе; проявление архаичности самосознания в науке; способ обновления поэтического языка в искусстве.

В целом, до начала XX века в истории культуры доминировало представление о мифе, как особом типе мировоззрения, присущем преимущественно архаическим культурам. Миф исследовался как продукт человеческого воображения на начальных стадиях эволюции культуры. М. Мюллер, А. Кун, В. Вунд, Э. Тайлор, Дж. Фрезер рассматривали миф главным образом как донаучный, наивный способ объяснения первобытным человеком окружающего мира, что преодолевалось в связи с появлением научного познания.

Во многом благодаря эстетическому интересу романтиков к мифу, он начинает исследоваться как универсальный феномен. Впервые психоаналитическая концепция (З. Фрейд, К. Юнг), изучая миф как символическое выражение области бессознательного, обратила внимание на возможность существования мифа в современной действительности [3].

По мнению Погребной Я.В.: «Неомифологическое сознание стало одним из главных направлений культурной ментальности XX века» [5]. Она подчеркивает что, «В культуре и литературе начала XX века, формируются те качественные особенности мифологизма XX века, которые позволят определить его как феномен «неомифологизма». Если в литературе XIX века отчётливо осознавалась дистанция между мифом архаическим и его современной интерпретацией, то мифы XX века выстраиваются на основе современной истории, современного бытия и быта, следуя общим схемам мифологического мышления. Мифологическое мышление априори ориентировано в глубину культуры, направлено на раскодирование архаических истоков как собственно явлений действительности, так и образов, порожденных фантазией художника» [5, с.5].

Социальный аспект функционирования мифологического сознания раскрывают Э. Дюркгейм, Л. Леви-Брюль, Б. Малиновский. С появлением термина «коллективные представления» миф исследуется не только как первая форма постижения социальной реальности, но и как феномен, имеющий важное практическое значение в жизни современного общества. Структуралистская интерпретация мифа К.Леви-Строса окончательно разрушила представления о принципиальном различии мышления первобытного человека и современного. Э. Кассирер, Дж. Кэмпбелл, Ф.Х. Кессиди, Е.М. Мелетинский, В.В. Налимов, Ф. Ницше, М. Элиадэ в своих работах допускают наличие мифологических элементов в сознании современного человека и говорят о возможности воспроизведения некоторых особенностей мифологического мышления в современной культуре.

Исследование мифа как феномена современной социальной жизни началось в XX веке в связи с интересом к различным формам общественного сознания, и, прежде всего, политической идеологии. Впервые теорию социальных мифов сформулировал Ж. Сорель, который отмечал способность мифа к управлению и конструированию социальной реальности.

Пожалуй, одним из самых значительных исследований в этой области является работа Р. Барта «Мифологии», в которой он провозгласил современную эпоху «привилегированной областью мифических значений» [1, с. 264].

Мифологию массового сознания, которая формируется на основе культа потребления, исследуют Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Ж. Бодрийяр. Сегодня всё актуальнее становится исследование взаимосвязи мифа и массового сознания, что обусловлено всё большим влиянием средств массовой коммуникации на человека и общество.

Более того, сегодня поднимается вопрос о существовании мифов и в области современного науч-

ного познания. Работы К. Поппера, Т. Куна, И. Лакатоса подвергли критике концепцию объективности научного знания. В настоящее время активно дискутируется вопрос о необходимости переосмысления ценностно-познавательных установок науки, в частности, посредством сближения научного познания и мифа.

Современная социокультурная ситуация демонстрирует устойчивость структурных элементов мифа и их включенность во все сферы культурной деятельности человека. Значительный вклад в осмысление мифа в контексте современной культуры внесли Т.А. Апилян, Ю.М. Антонян, Н.А. Бердяев, Дж. Бирлайн, К.А. Богданов, Л.Н. Воеводина, А.Ф. Косарев, М. Лифшиц, А.М. Лобок, Е.М. Мелетинский, М.Ж. Найдорф, Е.Я. Режабек, К. Роже, М. Стеблин-Каменский, И. Тренчени-Вальдапфель.

Мифологическое сознание производит первичное осмысление мира, как некоего организованного целого, задаёт ориентиры восприятия мира и поведения, обеспечивая тем самым психическую устойчивость человеческого сознания, не только во время нестабильных ситуаций, а на всем протяжении существования человеческой культуры.

«Миф – это фундаментальная онтологическая данность, выступающая основой культуры. Современный миф не вторичен, он не образуется как деформация первоначальных культурных смыслов. Он сам выступает истоком культурного смыслопорождения» [6], - утверждает Э. Я. Голосовкер.

Основоположник «неомифологизма» Р.Вагнер считал, что народ именно через миф становится создателем искусства, что миф – поэзия глубоких жизненных воззрений, имеющих всеобщий характер.

Как отмечает Алтыбаева С.М.: «Современное искусство отличается большим разнообразием и синкретизмом художественных методов, жанрово-стилевых решений, специфических подходов, поиском и нахождением новых изобразительных средств и приемов для выражения авторской концепции, сложных взаимосвязей между миром, космосом, природой и человеком. В данном аспекте мифологическое сознание выступает одним из важных компонентов формирования и развития качественно нового художественного мышления: мышления экстраординарного, способного посредством мифа (как традиционного, так и сотворенного художником) и других образно-стилевых решений выразить концепцию сложных взаимоотношений мира и человека, показать возможные пути и модели развития человечества» [7, с. 209].

Таким образом, сфера употребления термина «неомиф» («современный миф») является чрезвычайно широкой: научные теории, философские концепции, культурно-исторические феномены.

1 Руднев В.П. *Словарь культуры XX века: ключевые понятия и тексты.* – М.: АГРАФ, 1999. – 384 с.

2 Мелетинский Е.М. *Поэтика мифа.* – М.: Наука, – 1976. – 408 с.

3 Юнг К.Г. *Психология бессознательного.* - М., 1994.

4 Кассирер Э. *Философия символических форм. В 3-х т.* - М.; СПб.: Университетская книга, 2002. - Т. 2. (Мифологическое мышление). - 280 с.

5 Погребная Я. В. *Аспекты современной мифопоэтики.* - Учебное пособие. Практикум. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2010. – 178 с.

6 Голосовкер Я. Э. *Логика мифа.* – М.: Наука, 1987. - 217 с.

7 Алтыбаева С.М. *Казахская проза периода независимости: традиция, новаторство, перспективы.* Монография. – Алматы, 2009. – 352 с.

Аңдатпа

Мақалада жаңа мифтің қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени өмірдің әр түрлі құбылыстарына қатысы жайлы айтылған. Жаңа миф құбылысы қоғамды басқару, саясат және насихаттау; салттық тұтыну, әлеуметтік қарым-қатынас пен жарнама байланысты, бұқаралық сананы манипуляциялау технологиясы; өнер поэтикалық тілін жаңарту жолы ретінде қарастырылған.

Миф маңызды антропологиялық категория ретінде де ерекше қарастырылады. Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайды түсіну атап айтқанда, дүниетаным және әлеуметтік мінез-құлық, мифологиялық сана құбылыстарын зерделеу қажеттігіне әкеп соғады. Мифологиялық сана, әлемнің бастапқы түсінігін береді, ұйымдасқан тұтастай бір түрі ретінде, әлемді қабылдау межелерін және мінез-құлқын белгілейді. Бұл ретте адам сана-сезімінің психикалық төзімділігін ғана емес сонымен қатар, адам мәдениетінің өмір бойығы тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады.

Түйін сөздер: мифология, неомифологизм, көпшілік таным, көркем шығарма, символ.

Summary

The article discusses the phenomenon of new myth, which includes diverse phenomena of contemporary socio-cultural life. New myth manifests itself as a means of management of society, propaganda in politics; technology of manipulating the mass consciousness associated with the consumption ritual, social communication and advertising; way to update the poetic language of art. The focus is a myth as a significant anthropological category. Understanding

of the contemporary socio-cultural situation more often leads to the need to study the phenomenon of mythological consciousness, which cause particular worldview and social behavior. Mythological consciousness produces an initial understanding of the world, as a kind of an organized whole, sets benchmarks of world perception and behavior, thus ensuring the mental stability of the human mind, not only during volatile situations, and throughout the existence of human culture.

Keywords: mythology, neomifologizm, mass consciousness, artwork, character.

УДК 372.8:82.512

МЕКТЕПТЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМА АЯСЫНДА ӘДЕБИ-ТЕОРИЯЛЫҚ БІЛІМ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Б.Д.Жұмақаева - Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,

А.А.Көшекбаева - Филология ғылымдарының кандидаты, қауымд., проф., м.а. ҚазмемқызПУ

Мақалада жалпы білім беретін мектептерде әдебиет теориясынан берілетін білім мазмұны сараланып, әдеби білім беру міндеттері қарастырылады. Әдеби жанр ұғымын қалыптастырудың дидактикалық мақсат, міндеттері, әдебиеттің тектері мен түрлері, оның мектептегі әдеби білім мазмұнына қатысы зерделенген. Жалпы білім беретін мектептердегі әдеби-теориялық білім, оның сыныптар бойынша жіктелісі көрсетілген. Мақалада мектеп қабырғасында қалыптастырылатын әдеби білімнің маңыздылығы айқындалады. Мектеп қабырғасында әдебиет теориясынан мәлімет беру оқушының әдеби-теориялық мәселелер жайындағы алғашқы ұғымдарын қалыптастыру мақсатында жүргізіледі. Мектепте әдеби жанрдың барлық түрі дерлік оқытылады. Әйтсе де, бүгінде мектеп практикасында әдеби-теориялық білім жеңілдетіліп беріліп жүр. Мақалада жалпы білім беретін мектептердің 5-11 сыныптарында қамтылатын әдеби-теориялық білім мазмұны сарапталып, әдеби-теориялық білім қалыптастырудың басты ұстанымдары сөз етіледі.

Түйін сөздер: әдебиеттану, әдебиет теориясы, композициялық құрылым, әдеби жанр, эпикалық тек, лирикалық шығарма тегі, драмалық тек, эпостың түрлері, миф, аңыз, ертегі, мысал, очерк, новелла, әңгіме, дастандар, батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар, баллада, поэма, повесть, роман, роман-эпопея, әдіс-тәсілдер, бағдарлама, көркем мәтін.

Жалпы білім беретін мектептерде әдебиетті оқытудың ең маңызды мәселелерінің бірі – көркем туындының тегі мен жанрлық ерекшелігін таныта оқыту. Әдебиеттану саласындағы зерттеулердің біразында көркем шығарманың эстетикалық қызметін таныту мәселесін мейлінше жетілдіру қажеттілігі көтерілген.

Әдебиетті оқыту әдістемесінде әдебиетті жанрлық ерекшеліктеріне қатысты оқыту мәселесі жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Себебі мектепте әдеби-теориялық білім қалыптастыру мәселесі арнайы зерттеу нысанына алынбаған. Дегенмен әдіскер-ғалымдар тарапынан аталмыш мәселе әдістемелік еңбектерде сөз етіледі. Ә.Қоңыратбаев «Жоғары кластарда оқушылардың әдеби-теориялық ұғымдарын қалыптастыру» жөнінде жазған [1]. Шығарманың көркем компоненттерін таныту мәселесінен әдістемелік нұсқаулық жазған әдіскер – Т.Ақшолақов [2]. Әдіскердің еңбегінде мектеп оқулығында қамтылған поэзиялық, прозалық шығармаларға талдау жасалған. Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту – жазушы стилін таныту мәселелері қарастырылған. Ал Қ.Мырзағалиев әдебиеттік оқу сыныптарында әдеби-теориялық ұғымдарды оқытуға қатысты мұғалімдерге әдістемелік көмекші құрал жазды [3]. Әдіскер орта буын сыныптарда шығарманың композициясы мен сюжетін, жанр түрлерін таныту, көркем бейнелеуші сөздер туралы ұғымды қалыптастыру жолдарын сол тұстағы мектептегі әдеби білім мазмұнына, бағдарламада ұсынылған шығармалар мысалында талдайды. Одан беріде мектеп бағдарламасы әлденеше өзгеріп, әдеби-теориялық білім мазмұны да толығымен түскені белгілі. Бүгінгі мектеп бағдарламаларында қамтылған әдеби білім мен оқу материалдары бойынша әдеби-теориялық білім мазмұнын игерту жолдарын қарастыру әдебиетті оқыту әдістемесі саласындағы өзекті мәселенің бірі.

Шығарманың көркемдік қуатын тану, одан эстетикалық ләззат алу белгілі бір дәрежеде оқушының әдеби теориялық біліміне, шығарманың тегі мен түрін тани білу қабілетіне де қатысты екендігі даусыз. Жалпы білім беретін мектептердің алдына оқушыларды бәсекеге қабілетті тұлға етумен қатар, оларды құзыретті азамат болуға бейімдеу талабы бар. Оған қол жеткізуде әдеби туындыны талдап-оқытудың бала өміріне тигізетін пайдасы мен баға жетпес маңызын зерттеуші ғалымдар, әдіскерлер өз еңбектерінде жан-жақты дәлелдеген. Бүгінгі таңдағы білім беру саласының басты міндеті – оқытудың сапасын арттыру, сабақтың тиімділігін көтеру. Осы ретте орта мектепте көркем шығарман арқылы әдеби-теориялық білім берудің әдістемелік жолдарын, оқытудың дәстүрлі әдістері

мен тәсілдері, жаңа технологияларды ұтымды пайдалану жақсы нәтиже беретіндігі айқын.

Орта мектепте көркем шығарманы түр мен мазмұн бірлігінде оқытудың тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі шарттар, оқушылардың әдеби-теориялық білімі мен сол білімді іс жүзінде қолдана білу білігі мен дағдыларын қалыптастыру аса маңызды. Көркем туындыны оқытуды тұтастықта жүргізу, әрбір көркем бейнені шығарманың бүкіл кейіпкерлер жүйесімен, қоршаған ортамен, қоғаммен, жазушы ойы, авторлық ұстаныммен байланыстыра, шығарманың идеялық-саяси бағытымен қабыстыра қарастыру білім алудың нәтижесін қамтамасыз етеді.

Мектепте әдебиет теориясынан мәлімет беруде көзделетін мақсат пен кезекте тұрған міндет – оқушының әдеби-теориялық мәселелер жайындағы ұғымдарын қалыптастырып, соның нәтижесінде оларға әдебиеттану ғылымының негізінен білім беру. Бұл міндетті тек жалаң әдебиет теориясын оқыту мен орындап шығу мүмкін емес. Демек, әдеби-теориялық мәселелер көркем әдебиетті, соның ішінде әдеби шығармаларды оқып үйрену негізінде жүзеге асады. Нәтижесінде әдеби білім мен тәрбиелік үдеріс бірінен-бірі ажырамай, оқшауланбай өзара жымдасып бір тұтас жүйемен жүргізіліп отырады. Мұның өзі әдебиет теориясы мектепте дербес пән ретінде оқылмай, бағдарламада қамтылған оқу материалы негізінде жүргізіледі. Әрине, кейбір күрделірек әдеби-теориялық ұғымдар кейде, өтілген және өтіліп отырған әдеби материалдың негізінде өз алдына дербес сабақ ретінде оқылуы да мүмкін. Бұдан әдебиет теориясын оқытудың негізгі принципіне келетін зиян жоқ, қайта оқушылардың оқу материалдарын толық түсінуіне жағдай туғызады.

Негізінде мектеп бағдарламасында әдеби жанрдың барлық түрі дерлік оқытылады. Әйтсе де, бүгінде мектеп практикасында әдеби-теориялық білім жеңілдетіліп беріліп жүр. Оның бір себебі мектептегі әдеби білімнің мақсат-міндеттерін жете түсінбеуден туындайды. Мәселен, жалпы білім стандарты мен оқу бағдарламасында [4] орта білім деңгейінің өзінде «...оқылған шығарманың ой қазығы, сюжеті, композициясы, жанрлық сипаты, кейіпкерлері, ондағы халықтық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер көрінісі, табиғат суреті шығармадағы адамгершілік мәселелер, сөз қолданыстар зерделеніп, оқушыны қызықтыратын оқиғалар жайлы пікір алмасуға кең орын беріледі» делінген.

«Қазақ әдебиеті» оқу пәнінің міндеттері ретінде де «оқушыларға төл әдебиеттің ұлттық сипатын, ондағы халықтың әдет-ғұрып, салт-санасының көрінісін, жанрлық, стильдік ерекшеліктерін, көркем туындының идеялық-адамгершілік мәнін түсіндіру; көркем шығармадағы мазмұн мен форма тұтастығын, тарихи-әдеби мәліметтердің негізін және әдебиет теориясын меңгерту; әдеби-теориялық білімін сауатты қолдана алу, ауызша және жазбаша тілін дамыту» [5] деген мәселелер қойылған.

Әдебиеттің тарихи курсы жаратылыстану бағыты мен гуманитарлық бағытқа жіктелуіне байланысты базалық деңгейдің 10-11 сыныптарына арналған оқу бағдарламасында «қазақ әдебиеті туралы жалпы ұғымдары бар, оқырмандық мәдениетінің негіздері қалыптасқан, көркем туындыны рационалды және эмоционалды меңгере алатын, әдеби теориялық білім – дағдыларын қолдана білетін оқушыларға арналып жасалынды» деп арнайы ескерте ұсынады. Бағдарламада көрсетілгеніндей әдеби-теориялық білім мазмұнының негізі орта буын сыныптарға қалыптасатыны, әдеби-теориялық білім беру салмағы 5-9 сыныптарға түсетіні аңғарылады. Ал жоғары 10-11 сыныптарда «Қазақ әдебиеті» оқу пәнінің білім мазмұнына: әдебиеттің теориялық мәселелері, құрамдас бөліктері, әдеби ағымдар мен бағыттар, әдеби көркем шығармаларды тұтас талдау жүйесі, әдеби шығарма және болмыс, ұлттық мәдениет, әдебиет және ұлттық рух, әдебиет және ғаламның шындық бейнесі, әдебиеттің өзге ғылымдармен байланысы, қазіргі әдебиеттегі заманауи мәселелер, әдеби оқырмандық мәдениет, сөз өнері және шығармашылық даму, көркем шығарманың стильдік ерекшеліктері өзек етіліп, әдебиет туралы біртұтас ұғым қалыптастыру көзделген.

Әдебиеттану ғылымында әдебиеттің тектері мен түрлері туралы қалыптасқан, орныққан ұғым бар. Әдетте көркем шығарма үш үлкен текке жіктеледі. Олар: эпикалық тек, лирикалық шығарма тегі, драмалық тек. Эпикалық тектер көркем қара сөзбен де, өлеңмен де жазылады. Эпикалық немесе эпостың түрлеріне: миф, аңыз, ертегі, мысал, очерк, новелла, әңгіме, дастандар, батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар, баллада, поэма, повесть, роман, роман-эпопея жатады.

Қазақ әдебиетінде лирикалық тектің жанрларын атауда бірізділік сақталмаған. Көне грек дәуірінен басталып, Еуропа әдебиетінде қалыптасқан ода, элегия, романс, сонет, мадригал, дифирамб, дума, нозль, кантата, канциона, эпиграмма, т.б. сияқты жанрлық атаулармен қоса шығыс әдебиетіндегі өлеңмен жазылатын қасида, ғазал, рубаи, маснауи, қита, муфрэд, т.б атаулар да ішінара қазақ поэзиясында кездеседі. Бұл құбылыстың бір себебі, шығыс әдебиеті мен батыс әдебиетінің төл әдебиеттегі сабақтастығы мен ықпалына байланысты десек, екінші бір себебін қазақ әдебиетінде осы жанрлардың әрқилы дамуынан іздеуге болады. Ода немесе қасида делінген мадақ жырлары жыраулар поэзиясынан белгілі. Оның жарқын дәлелі – әйгілі Қазтуған жыраудың «Мадақ» жыры. Оқушылар шағын көлемді мадақ өлеңдерін төменгі сыныптан бастап, кейін Қазтуған жыраудың «Мадақ»

жырымен 8 сыныпта, кейін басқа авторлар шығармашылығында да танысады.

Элегия, романс, эпиграмма, сатиралық өлеңдер, төрттағандар, ғазал өлеңдер атаулары қазақ әдебиетінде де жиі ұшырасады. Қазақ поэзиясында хандық дәуір әдебиетінен қалыптасқан жанрлардың төл атаулары: арнау, толғау өлеңдері, кейінірек ән, әзіл т.б. өлеңдер көп. Көбіне қазақ әдебиетінде лирикалық тектің жанрлық атауларынан гөрі, шығарманың көтерген тақырыбын меже ету, лирикалық шығарманың мазмұнын айқындау мақсаты басым келеді. З.Қабдолов: «Лириканы тақырыбына қарай топтап талдау оны жазған ақынның творчестволық бітімін пайымдау үшін айрықша мәні бар нәрсе: әр түрінен ақынның әр қырын тануға болады»[6], - деген пікір білдіреді. Мектеп бағдарламасында табиғат лирикасы, көңіл күй лирикасы, саяси-әлеуметтік лирика т.б деп бөлу басымдығы, оны оқытуда да осы бөлінісіне сүйену әдебиеттану ғылымындағы ой-пікірлерге де қатысты болса керек.

Ал драмалық шығармалар мектеп бағдарламасында өте аз қамтылған. Орта буында бір ғана шығарма Ш.Мұртазаның «Бесенің хаты» (8-сыныпта) драмалық шығармасы, әдебиеттің тарихи курсы қамтитын 10-11 сыныптарда монографиялы оқылтын қаламгерлер шығармашылығы ауқымында ғана қарастырылады.

Мектеп бағдарламасында әдеби жанрдың барлық түрі дерлік оқытылады. 5-сыныпта эпостық шығармалардан басталып, орта және жоғары сыныптарда лирикалық, драмалық шығармалар беріледі. Оқушылар мектеп қабырғасында жанр туралы мағлұмат алып, эпикалық, лирикалық және драмалық шығармаларды оқып талдайды. Әдеби жанр түрлерін оқыту арқылы оқушылардың білім деңгейін арттырып, шығарманың көркем қырларын таныту, талғамын қалыптастыру мақсаты көзделеді.

Әдеби теориялық ұғымдарды қалыптастырудың маңызды саласы – жанр түрлерін таныту. Ортаңғы сыныптардың бағдарламалық материалы әр жанрлы ауыз әдебиеті түрлерінен, жеке авторлар шығармаларынан тұрады. Мұғалім көркем мәтіндердің тақырыбы мен кейіпкерлерін, идеялық мазмұнын талдап қана қоймайды. Сол мәтіннің түрін де атап, қай жанрға жататынын, сол жанрдың өзіндік ерекшелігін таныстырып отырады. Жанрлық ерекшелік деген – көркем мәтіннің өзге шығармалардан өзін айырып, танытатын ерекшелік. Ол – тақырыбы мен идеялық мазмұны жағынан ғана емес, өзіндік табиғатынан, баяндалу, бейнелену түрінен де шығарманың образы, композициясы, тілі, көлемі жағынан да танылады.

Әдебиетті оқытудағы әдістемелік жұмыс түрлері көркем мәтіннің жанрлық ерекшелігіне де байланысты өзгеріп, алмасып отырады. Жанр табиғаты сабақта қандай әдіс-амалдар қолдануды күні бұрын айқындауды керек етеді.

Оқушылардың әдебиет теориясынан алатын білім көлемі әр сыныптың бағдарламасында мөлшерлі түрде көрсетілген және оқулық-хрестоматиясына енгізілген. Алайда бұл мәселе әлі тиянақты шешілмей келеді.

5-7 сынып бағдарламасында әдебиет теориясынан берілетін білім жиынтығын мөлшерлеп белгілегенде, алдымен оқушылардың жас ерекшелігі, білім көлемі, әр сыныпта өтілетін әдеби материалдық ерекшеліктері ескеріледі.

Егер де әдебиет теориясынан қазіргі қолданып жүрген әдебиет бағдарламасында келтірілген білім жиынтығын талдап қарағанда, онда көркем әдебиет, әдеби шығарма, әдеби үдеріс туралы білімнің әрқайсысынан мағлұмат берілген. Бұл әдеби-теориялық мағлұматтарды әр сала бойынша әр сыныпқа мөлшерлеп бөлгенде, төмендегідей 6 жүйемен жүргізіледі:

Біріншіден, ауыз әдебиет пен жазба әдебиетінің ерекшеліктері қарастырылады. Әуелі әдебиеттің өнердің бір саласы және оқу пәні ретінде сипатынан басталып, халық ауыз әдебиеті туралы түсінік 5,6 сыныптан бастап беріле бастайды Халық ауыз әдебиетінің түрлері: тұрмыс-салт жырлары, олардың түрлері, ерекшелігі; жан-жануарларға және наурызға байланысты жырлар; мақал-мәтелдер, мақал-мәтелдердің ерекшеліктерін аңғарту; жұмбақтар; ертегілер, оның жанрлық ерекшелігі; әдеби ертегілер, олардың халық ертегілерінен айырмашылығы аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер; әпсаналар (діни мифтік әңгімелер) батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар, айтыс туралы ұғым түсінік 5-сыныптан басталып, 9-сыныпта кеңейтіле оқытылады.

Екіншіден, әдеби жанр туралы білім қалыптастыру көзделеді. Әдебиеттің тегі мен жанрлары: лирикалық жанр бойынша: өлең тілі туралы мәлімет, өлең пафосы, өлең ұйқасы; лирикалық қаһарман туралы түсініктерін дамыту; философиялық лирика туралы, азаматтық лирика туралы ұғымды кеңейту, лиризм, ақындық тіл; әдебиеттегі сопылық поэзия; жыр жанры туралы түсінік; жыр, толғау, терме, жыршы ұғымдары; тұрмыс-салт өлеңдерінің жанрлық ерекшеліктері.

эпикалық тек бойынша: мысал өлеңдер, мысал өлеңдердің ерекшелігі туралы; мысал жанры туралы ұғымды кеңейту, әңгіме жанры, әңгіме туралы ұғымды кеңейту; батырлар жыры туралы түсінік; лиро-эпостық жырлар туралы түсінік; ертегілердің жанрлық ерекшелігі; аңыз туралы; миф

туралы; баллада туралы ұғым; хикаят туралы, хикаят туралы ұғымды кеңейту; серкесөз туралы ұғым; поэма туралы ұғымды тереңдету, тарихи поэма туралы ұғымды тереңдету; повесть туралы; деректі шығармалар туралы алғашқы түсінік; фантастикалық шығармалардың табиғаты туралы алғашқы ұғым; тарихи роман; роман туралы ұғымды тереңдету; роман-эпопея туралы ұғым т.б.

Драмалық тек бойынша: драмалық шығармалар туралы, драмалық тартыс туралы, трагедиялық образ туралы алғашқы қарапайым түсінік қалыптастыру көзделген.

Үшіншіден, өлең сөз және қазақ өлең құрылысы туралы ұғым қалыптастырылады. Өлең құрылысы: өлеңдегі буын, бунақ, тармақ, шумақ, өлең ұйқасы; қара өлең ұйқасы туралы білім беріледі.

Төртіншіден, шығарманың құрамды элементтері (көркемдік компоненттері туралы), троп пен фигураның түрлерін таныту мақсат етіледі: а) шығарманың көркемдегіш құралдары: метафора туралы ұғым, метафоралық шендестірулер; эпитет, теңеу туралы ұғымдар; кейіптеу туралы; гиперболла туралы ұғым, антитеза, аллегория; құбылту, дыбыс қайталау (ассонанс, аллитерация). ә) образ, образдылық ұғымы: типтік образ; романтикалық образ; кейіпкер туралы; лирикалық кейіпкер, кейіпкерге мінездеме; типтік бейне, портрет туралы ұғымды дамыту т.б. қамтылады.

Бесіншіден, шығарманың тіл көркемдігі мен сөйлем, стиль ерекшеліктері туралы ұғым беріледі: шығарманың тілі, портреттік, мінеземелік суреттер; шығармадағы суреттеу, баяндау, мінездеу, сипаттау тәсілдері, портреттік суреттеу, психологиялық параллелизм, пейзаж, риторикалық сұраулы сөйлем; ирония, сатира туралы ұғым, ішкі монолог. т.б. қарастырылады.

Алтыншыдан, көркем шығарма ерекшелігі, шығарманың сюжеті мен композициялық құрылысын таныту көзделеді: шығармадағы суреттеу, баяндау, сипаттау түрлері; көркем шығарманың тақырыбы мен идеясы; шығарма құрылысы, сюжет туралы, шығарма композициясы; көркем шығарма және тарихи дерек, көркем шығармадағы характер мен ортаның, жағдайдың өзара байланысы; әдебиеттің өмірмен, тарихпен байланысы; мотив; өмір және көркемдік шындық; сыншыл реализм т.б. мәселелер қарастырылады.

Байқап отырғанымыздай, жалпы білім беретін мектептердің 5-11 сыныптарында қамтылатын әдеби-теориялық білім мазмұны осы. Әдеби білім қалыптастыруға мүмкіндік мол, әдеби-теориялық ұғымдар еркін қамтылғанын байқауға болады. Әдеби білім мамұныны сыныптар бойынша жіктеліп, әдеби материалмен сабақтастырыла берілген.

Мектепте әдебиет теориясынан берілетін білім мазмұны сыныптардағы көркем шығарма мазмұнымен қабысып жатады. Оны жалпы білім беретін мектептерге арналған әдебиет оқу бағдарламасынан да көруге болады. Бағдарламада қамтылған әр тақырып бойынша әдебиет теориясынан берілетін білім арнайы жіктеп көрсетілген.

Әр сынып бойынша оқылатын көркем шығармалардың оқушы ұғымында терең із қалдыруы әдебиет теориясынан қалыптастырылатын білім мазмұнына да қатысты. Әдебиет пәні адамтану құралы ретінде оқушының дүниетанымын қалыптастырып, өзіндік пікірі мен танымын молайтуға зор үлес қосады. Сонымен қатар әдебиет өнер пәні ретінде оқушының эстетикалық танымы мен талғамын қалыптастырады, сезімін тәрбиелейді. Әдебиеттану ғылымына алғашқы баспалдақ мектептегі әдебиет пәнінен басталады десек, орта буын сыныптарда оқылатын әдебиет пәні сөз өнерінің өзіндік ерекшеліктерін танытумен қатар әдебиет танудың алғашқы ұғымдарын да қалыптастырады. Әдебиет теориясынан берілетін алғашқы ұғым, түсінік оқушы үшін әдебиетті түсінудің, көркем шығарма табиғатын танудың кілті болып саналады. Мектепте әдебиет теориясынан берілетін білімнің дені әрі маңыздысы осы орта буын сыныптарды қамтиды. Сондықтан аталған сыныптарда әдеби жанр ұғымдарды қалыптастыру біршама күрделі. Сондықтан бірнеше қағиданы есте тұтқан абзал. Олар: әдебиет теориясынан берілетін білім мазмұнын орта буын сыныптарда танытып, бірте-бірте әдебиеттану ғылымының негізгі ұстынымдары мен қағидаларын ұғына беруге дейін жетелеп отыру; әдебиет теориясынан берілетін білімнің үнемі материалмен бірлікте түсіндірілуі; орта буын сыныптардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, сабақ үдерісінде жалаң теорияны түсіндірмей, практикалық жұмыстармен қатар алып отыру; яғни, теориядан мәтінге, практикалық жұмысқа бағытталмай, керісінше мәтін арқылы теориялық ұғамға жетелеу; мәтін талдау кезінде теориялық қағиданы өзі шығара алатындай жағдай туғызу т.б.

Әр ғылымның негізі оның теориясында. Әдебиетті терең тану үшін, оқушылар теориялық ұғамдарды жақсы білуі әдеби білімге жолбастаушы деп түсінеміз.

1. Қоңыратбаев Ә. *Әдебиетті оқыту методикасы*. - А.: Мектеп, 1966. – 94 б.
2. Ақшолоқов Т. *Шығарманың көркем ашықтарын таныту*. - А.: Рауан, 1998. - 283 б.
3. Мырзағалиев Қ. *Әдебиет сабағында әдеби-теориялық ұғымдарды оқыту*. - А.: Мектеп, 1973. - 115 б.
4. *Қазақ әдебиеті пәні бойынша қазақ мектептеріне арналған бағдарлама*. V – IX, X – XI сыныптар. - А., 2013.
5. Қабдолов З. *Сөз өнері*. - А.: Жазушы, 1985. - 271 б.

Резюме

Б.Д.Жұмақаева - Кандидат пед.наук и.о.профессор

А.А.Көшекova - к.ф.н. и.о. асоц.профессор, КазгосженПУ

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ В ШКОЛЕ ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В статье анализируются и рассматриваются содержания теории литературы и цели обучения. Дидактические цели, обязанности, жанры и виды литературы формируются в соответствии со школьными знаниями. Указаны литературно-теоретические знания и распределение по классам в общеобразовательных школах. Изначальные информации по теории литературы в стенах школы дается в целях формирования у учеников первичного знания по литературно-теоретическим проблемам. В школе обучается почти все жанровые виды. Несмотря на это, сегодня в школьной практике литературно-теоретические знания ведутся облегченно. В статье анализируется содержание литературно-теоретического знания в 5-11 классах в общеобразовательных школах и рассматриваются вопросы основных принципов формирования литературно-теоретического знания.

Ключевые слова: литературоведение, теория литературы, структура композиции, литературный жанр, эпические корни, корень лирического произведения, драма, виды эпоса, миф, легенда, сказка, очерк, новелла, история, поэма, эпическая поэма, повесть, роман, роман-эпопея, методы, программа, литературный текст.

Annotation

Zhumakaeva B.D., Koshekova A.A. - PhD Executive Professor Kazakh State Teacher Training University WAYS OF FORMATION AT SCHOOL OF LITERARY AND THEORETICAL KNOWLEDGE THROUGH LITERARY COMPOSITION

This article considers the content of the theory of literature and tasks of literary education in secondary school. Didactic aim and tasks of the literary genre and its types are studies referring to the content of education. Also it is regarded literary-theoretical knowledge in secondary school and its classification by grades. It is also determined the importance of literary in school. The aim of formulation ex-meaning of problem literature – theoretically to informate pupils about theoretic of literature in schools. All of literature genres are teaching at school. However, in modern time using more easily theoretical literature in practice at school. In this article, analyzed the principle of formation literature-theoretical education and conclude the meaning of literature from 5 to 11 form of common educating schools.

Key words: Literature, theory of literature, composite structure, literary genre, epic, lyrical work, drama, types of epos, myth, legend, fairy tale, fable, essay, novel, story, the poem, epic poetry, lyrical epic poetry, story, ballad, romance, epic novel, methods, program, literary text.

ӘОЖ 821.512.122.32.09

ОБРАЗ ЭПИЧЕСКИЙ И ДРАМАТИЧЕСКИЙ: К ПРОБЛЕМЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ЖАНРА

Ибраева А.Д. – к.ф.н. стр преп. КазНПУ им. Абая

Кадыров Ж.Т. – к.фил.н., и.о. профессора, зав. кафедрой казахской филологии,
Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева

В статье описаны традиции создания произведений в разных жанрах, основанных на одной теме, на одном материале на примере творчества С.Жунусова. При переходе одного жанра в другой соблюдаются основные жанровые принципы. Так, например, в процессе перехода от эпоса к драме закономерно наличие драматической экспозиции драматического конфликта, драматического характера, драматического стиля, драматического диалога и т.д. Автор художественными средствами доводит до читателя положительные и отрицательные стороны данной «эпопеи» при помощи событий, рожденных его фантазией.

В романах писатель следует канонам прозы, а в инсценировке он использует художественность действия в прошлом времени, то есть через “речь духа», что соответствует требованиям драматургии.

Одна из граней мастерства С.Жунусова – умение строить диалоги, с помощью которых раскрывается вся действительность, природа драмы. Их глубокий философский смысл затаргивает читателя до глубины души.

Автор – большой мастер по созданию и монологов. С их помощью читатель имеет возможность заглянуть в душу героя, понять его психологическое состояние.

С.Жунусов мастерски использует художественный прием «оживление духа», что усиливает эмоциональное воздействие произведения на читателя.

Таким образом, в процессе жанрового перехода от эпоса к драме сохраняются тематика, развитие событий и основная идея, а новое, вторичное произведение претерпевает различные качественные изменения. Развивается конфликт, включаются новые сюжетные линии.

Ключевые слова: жанровые требования, драматический конфликт, драматический характер, драматический диалог, тематика, персонаж, художественное произведение.

Традиция создания произведений в разных жанрах, основанных на одной теме, на одном

материале, часто наблюдается у М.Ауэзова. Эту традицию великого писателя подхватили Т.Ахтанов, А.Нурпеисов, З.Кабдолов, С.Жунусов и другие мастера пера.

Известно, что в казахской литературе на тему целины писали представители старшего поколения. Так, в свое время увидели свет произведения М.Ауэзова «Түркістан солай туған» («Так родился Туркестан»), С.Муқанова «Гындағы толқындар» («Целинные волны»), а также Жайсанбека Молдағалиева, З.Шашкина и других.

Драматург С.Жунусов говорил: «Целина открыла нам новый мир, дала новый скачок. Она будто разбудила дремавшего человека», «Пишущий народ... все равно, что лататели общества» [1]. Г.Белинский: «Во всех драмах Шекспира есть один герой, это - правда» [2,347]. Рассуждения Р.Нургали: «Посвящение нескольких произведений одной теме, одному материалу, в первую очередь, свидетельствует о значимости объекта» или «Различия в одной семье категорий характер-намерение-мечта-желание, знания-кругозор, характер-облик, как очень запутанный узел, являются жизненным материалом, особенно для драматического произведения» [3,370]. Слова высказаны в адрес драмы «Кос анар».

Сакен Жунусов свой первый роман в прозе «Жапандағы жалғыз үй» («Одинокий дом в степи») со временем превратил в драму, создав пьесу в двух частях «Кос анар». В основу этих произведений заложена одна тема – так называемая «целинная эпопея», по сути дела явившаяся продолжением политики культурной колонизации казахской земли. Автор ставил перед собой цель: художественными средствами довести до читателя положительные и отрицательные стороны данной «эпопеи» при помощи событий, рожденных фантазией художника. События в обоих произведениях происходят в регионах, где занимаются зерновым хозяйством.

В произведениях практически нет «лишних» персонажей. Райхан, Карасай, Жамиш, Дикай, Жалиль, Акбопе, Алакозов, Моргун – главные герои, фигурирующие и в прозе, и в драме. Если в романе свата Карасая зовут Капыш, то в пьесе он назван Мукатом. Постараемся сделать текстологическое сравнение обоих произведений. Моменты встречи Карасая и Райхан в прологе романа не особо отличаются от первой встречи Карасая и Райхан в начале пьесы, разница лишь в жанровых особенностях. Например:

В романе:

«Молчали оба. Говорили лишь их глаза. Глаза мужчины вопрошали «Разве ты не умерла?», в глазах же женщины лишь удивление. Ты, оказывается, еще жив» (С.Жунусов «Одинокий дом в степи»).

В пьесе:

Карасай: (испуганно): Рай-хан?! (Райхан приблизилась, и глаза их встретились).

Райхан (общаясь к публике): Это ты, Карасай, ты по-прежнему живешь на старом стойбище?

Карасай (обращаясь к публике): Господи, ты еще жива?! {С.Жунусов «Кос анар»}.

На страницах романа Косиманов (зять Акбопе) насильно заставляет Дикая пить водку, а в пьесе это делает Мукат (сват Карасая, отец Акбопе), то есть изменены не только имена персонажей, но и их сущность. Сравним тексты:

В романе:

«Садись. Ну-ка, дай я налью Дике,- сказал Косиманов и, взяв бутылку, стоявшую на краю низкого круглого казахского стола, налил полный стакан водки. – А теперь признайся, до этого времени тебе приходилось чувствовать себя настоящим джигитом? Ха-ха-ха!...» {«Одинокий дом в степи»}.

В пьесе:

«Мукат. Молодец! Ну-ка, повтори еще раз (опять наливает полный стакан водки)».

Акбопе. Отец, может хватит, заболит еще!

Мукат. Да-ну! Он как бык – какая болезнь. Один раз живем, на, пей.

Выпей! Это сват его за человека не считает. Была бы моя воля, я бы всегда брал тебя с собой, и в гости тоже ... А что ты не женишься ?

Дикай. Дядя обещал женить. А у вас много свободных женщин ?

Мукат. У одного мужика, по имени Картан, есть сорокалетняя дочь.

Пять раз была замужем. Женю тебя на ней, если она не выскочила за кого-нибудь.

Ничего, все равно она долго не задержится, ернется, помяни мое слово» [С.Жунусов «Кос анар»].

Все здесь подчинено законам драматургии.

В пьесе диалог между Мукатом и Карасаем развивается в соответствии с требованиями драмы, живо, конфликтно. Значимость взаимоотношений между двумя сватами, достаточно обеспеченными, но внутренне соперничающими, в обоих произведениях несколько не ослабевает, наоборот, набирает конфликтный характер. Например:

Мукат: Ты, что, и правда не слышал? Говорят, говорят вышел новый закон, связанный с “целиной”.

Карасай. Закон? что за закон?

Мукат. Нельзя содержать много скота, говорят, лишнее поголовье надо сдать в загодскот ... Да еще эта Райхан приехала. Ну и живучая баба, ... уж она- то тебя вряд ли пожалеет ...”.

В романе гибель Жалилия в буранную стужу описана по канонам прозы, а в инсценировке мы убеждаемся в том, что автор использовал один из мастерских примеров художественности действия в прошлом времени, то есть через речь духа, слова, которые лаконично описаны в соответствии с требованиями сцены и природой драматургии. Действия, рассказанные в романе по канонам прозаического жанра, в пьесе превращены в острые, напряженные диалоги.

Теперь рассмотрим драматическое мастерство С.Жунусова по созданию самостоятельной пьесы в рамках требований строгого жанра со своими художественными условиями. В первой части пьесы «Қос анар» события начинаются с проектирования будущей совхозной территории на веками не тронутой казахской земле, затем, развиваясь, они заканчиваются уничтожением урожая, выращенного, как говорится, кровью и потом людей, в результате умышленного поджога злоумышленниками. Экспозиция пьесы раскрыта полностью.

Критик А.Сыгаев пишет: «С целью обогащения содержания произведения драматург в пьесе параллельно проводит несколько линий. Драма Карасая, судьба Дерягина и Тамары, Акбопе, которая никак не может забыть Жалилия, страдания Дикая от своего сиротства» [4,53].

Образ Карасая в пьесе как бы собирательный образ казахских баев того времени, говоря современным языком, он – частный предприниматель, который занимается выращиванием скота, реализацией готовой продукции на рынках соседнего российского города Омска и получением, таким образом, хорошей прибыли от своего честного, нелегкого труда. Автор убедительно и тонко показывает и чрезмерную строгость, даже жесткость Карасая и в то же время, его любовь к родной земле, заботливость, мягкосердечность в некоторых делах. Талант драматурга проявился в том, что он сумел создать образ человека с многогранным характером, что соответствует природе. Кульминационный момент драматической ситуации – вспышка земли вплоть до самого двора Карасая, дом которого одиноко стоял в бескрайней степи.

Например:

«Карасай. Ой, надо же, какой развороченный след оставила эта махина по всей возвышенности?

Халел. Смотри, смотри, даже дорогу пропахали.

Карасай. Ненормальный, что ли, какой-то. Ай, остановись, постой, мать твою!» [«Қос анар»].

Если в этих диалогах Карасай предстает как ревнитель, защитник родной природы, то следующие строки: « О, всевышний, неужели теперь после смерти мне не достанется и сажени родной земли для могилы?! [«Қос анар»] предвещают не только о личной трагедии Карасая, но и о надвигающейся на казахскую землю беде (имеются в виду негативные стороны «целинной эпопеи»).

С. Жунусов – без преувеличения художник-провидец. Он вкладывает в уста главного героя пьесы, который уже в то время прошелся с едкой насмешкой по понятию «коммунизм», следующие слова: «вот вы заявляете, что лет через пятнадцать-двадцать будет коммунизм, и даже лица ваши не краснеют. Да потому что вы прекрасно знаете, где будут через двадцать лет не только лица, но и бестолковые головы ваши... а если завтра раздаться еще один призыв по увлечению поголовья скота, то как вы вернете в один день столько загубленного сегодня скота?» [«Қос анар»]. Само время показало, как эти слова, обращенные героем в адрес районных руководителей, стали явью сегодня, в XXI веке.

Второй главный персонаж в пьесе - Райхан. Родилась она в этом ауле, работает инженером. Одна из граней мастерства автора в создании драматических действий заключается в подаче глубоко содержательных, порой загадочных диалогов между Карасаем и Райхан, с помощью которых раскрывается вся действительность, природа пьесы. Рассказ устами Райхан легенды «Қос анар» оставляет такое впечатление, будто через это повествование осуждается неумение родного народа по сравнению с другими обрабатывать землю, его ленность, стремление брать только готовое. Автор вкладывает в уста Райхан поток содержательных, глубоко философских высказываний, буквально завораживает читателя и зрителя ораторской речью.

В пору советской идеологии автор, пропагандируя свои мысли и идеи, доводил их до людей при помощи своих художественных произведений. В этом плане особо следует отметить драму «Қос анар», созданную на основе романа «Дом в степи», который по сути дела имеет тесный характер по отношению к политике власти, намерившейся использовать земельные ресурсы только для получения «нужной продукции». Свои мысли по поводу «судьбы земли» автор выражает в пьесе через высказывания героев. Тут уместно привести справедливые слова ученого С. Негимова: «Мы убеж-

даемся в том, что художественное слово, наполненное прекрасными как поэзия сокровенными мыслями, рассуждениями, горько печалью, берет начало, питания, соки с глубоких переживаний писателя, с его благородной гражданской личности, с сыновнего долга перед своим народом» [5,136].

В пьесе Акбопе изображена как женщина, еще в молодые годы лишившаяся своего любимого Жалила, с утра до вечера вечно занятая по домашнему хозяйству, не представляющая свое будущее, но вместе с тем – и как человек с бурным внутренним миром, большого чувства. По натуре она чистая, светлая, очень сильно уважает родителей мужа. Однажды она смело заступилась за Дикая, которого разгневанный дед Карасай избивал буквально ни за что – резко отвела его руку; это является неожиданным решением, так как до этого никак не удавалось вставить поперек дороги Карасаю, привыкшему наказывать безвинных людей.

В пьесе Мукат (в романе Капыш) – сват Карасая. Он никогда в жизни не знал, что такое физический труд, занимался только спекуляцией, поэтому, когда ехидничают над Халилем по поводу его «зарплаты», Мукат полностью выдает свою сущность, жизненный принцип: «И это весь твой месячный доход? И в жару, и в стужу целыми днями проливая пот, весь провонявшись мазутом, зарабатывать столько?! А это даже не стоит однодневного поступления на базаре» («Кос анар»).

То, что и водка пришла в казахскую степь вместе с «целиной», писатель дает знать устами своего героя Муката. Дикай – мальчик на побегушках у Карасая, сирота с детства, он практически держит на своих плечах все его домашнее хозяйство, добывает свой хлеб только благодаря своему честному, нелегкому труду. Автор передал художественный образ Дикая без особого отклонения от истинного образа жизни Дики. К примеру: когда пел песню, он понятия «поэзия», привычка робко, пугливо смотреть на человека (у него был еще дефект зрения - А.Ш. Автору этих строк довелось видеть его в детстве) – все это естественная натура настоящего Дика. Известно, что в свое время ряд ученых во главе с Зоей Кедринной в «Литературной газете» положительно отзывался об образе Дики. Вызывает жалость монолог Дики по поводу своего одиночества, отсутствия родственников, точно и емко передал драматург внутреннюю постоянно ноющую тревогу настоящего сироты, например: «Дикай. ...Кто вообще будет искать меня? Если и уйду из этого мира, кто будет сожалеть об этом? Не с кем мне поделиться со своей печалью, пожаловаться некому, остается только ходить тихо, молча загонять в себя душевную тоску- печаль. Только это одинокое дерево в степи мой друг, к нему я прихожу в трудные моменты душевного страдания, чтобы излить свое горе, развеять печаль» («Кос анар»).

Уместное использование драматургом С. Жунусовым монолога в раскрытии внутреннего мира персонажей усиливает художественную силу пьесы. Через неожиданную картину, эпизод в пьесе - «голос Жалиля» - автор придает психологически настрой своему произведению, как бы стремится создать динамичность в жизни изолированных от всего мира людей. Жалиль и Халиль – братья-сироты, волей судьбы они оказались под крылом Карасая и Жамиш. Жалиль, возвращаясь из Омска, где на базаре продал лошадей Карасая, попадает в сильный буран и замерзает.

«Жалиль. ...что это за жизнь вдали от людей, словно волки в дикой степи? Хоть бы было недалеко от большой дороги. При возвращении из города, стоит свернуть с большой дороги, я с трудом нахожу свой прежний» след. Ай, боюсь я когда – нибудь заблудиться в этой глуши. Чувствую, меня не доведет до добра мое одиночество» [«Кос анар»]. Так говорил он еще при жизни и это сбылось. Вдовой осталась молодая жена Акбопе, сиротами – двое детей. А младший брат Халиль, чтобы не «повторить» путь страшного, устроился работать в совхозе.

Автор не стал подробно описывать свои мысли, цели и задачи, трагедию Жалиля, а передал это в виде «голоса Жалиля» в прошедшем времени, через «оживление духа», то есть мастерски применил один из видов художественного приема.

По уровню творческой культуры драматурга С.Жунусова видно, что он очень много впитал из устной литературы, а также из европейских классических вещей.

«Оживление духа» - одна из художественных условностей, издавна используемых в классической драматургии и в казахской драматургии. Как известно, в мировой драматургии оно встречается в драматических произведениях Шекспира, Г.Ибсена и др. А в казахской национальной драматургии духи говорят человеческим языком в таких творениях, как «Қаракөз» М.Ауезова, «Аркалык батыр» (пьеса – диалогия) Ж.Шанина, «Золотой перстень» (дух- мать Халимы) К.Кеменгерова, «Әпке» («Старшая сестра») Д.Исабекова и других драматических произведениях. В этой связи уместно привести мнение ученого Р.Нургали: «Человек, мало-мальски знакомый с художественными условностями, не скажет, что это – пропаганда религии» [6,86].

Заслуживает внимания и следующее высказывание профессора Н.Габдуллина: «Драматический конфликт отличается от конфликта в романе или повести. Драматург в пьесе не может охватить,

параллельно развивать, как в романе, многоплановые события, он берет самое конфликтное событие в жизни человека и через это событие показывает душевные волнения героя, его устремленность к высотам или же падение, поворот к разрушению» [7,148].

Бурно проходит конфликт и между Дерягиным и Тамарой. Он привез Тамару на «покорение целины» из далекого края как сестру, но с течением времени в нем проснулось чувство ревности, и он, сам об этом не ведая, перешагивает пределы разумного поведения. Тамара же изображена как трудолюбивая, честная, умная девушка.

Руководящие работники Алакозов, Моргун редко появляются в событиях пьесы и большинстве случаев остались лишь в ряду советчиков, наставников, нет в их действиях моментов, порождающих конфликтные ситуации. По всей драме острые диалоги происходят между Карасаем и Райхан, Карасаем и Мухитом, глубокие монологи проявляются у Райхан, Акбопе, Дикая, Карасая, а иронические элементы наблюдаются в хитры перепалках между Мукатом и Дикаем. Например:

«Мукат: Правда, что Халиль сдал свою кровь для того русского шофера?

Дикай: У них, оказывается, одна группа крови.

Мукат: Он, что, набрал свою кровь в колодец, ... это же кровь наших предков?

Дикай: Получается, кровь наших предков и кровь русских – одна группа?

Мукат: Ух ты, дрянь этакая, смотри, как он разбирается в группах!

Дикай: Был дрянью, теперь стал большим специалистом, так что бросьте говорить такие слова» [«Қос анар»].

К концу пьесы Карасай начинает понимать суть наставшего времени, давать сыну Халилю дельные советы, выражает удовлетворение по поводу того, что сын сейчас на правильном пути. Здесь вмешательство его хитроумного свата Муката и повторное обострение последнего конфликта драмы служат разгадкой тайны пьесы. Халиль радостно сообщает отцу Карасаю о том, что будет переселять всех на новое место, что там работы хватает для всех желающих, но...

«Мукат (с насмешкой). Почему бы тебе хлеб не охранять, ты же не хуже пугала?

Карасай: Эй, Мукат, погоди. Мы поклялись именем наших предков, с Кораном в руках, что будем молчать до конца. Но ты начал сам раздувать этот потухший огонь. Хотя сегодня что осталось от понятия «дух предков», «священная сила слов Корана»?! Теперь, перед тем, как уйти из этого мира, я выскажу все, и ты слушай, Райхан. Я давно не могу смотреть людям в глаза... Это я тогда, в далеком прошлом, поджег колхозное хлебное поле...» [«Қос анар»].

Драматург С.Жунусов здесь устами своего героя Карасая мастерски сочетает художественную правду с исторической правдой. «Карасай. ...Отец мой Талжан попал под конфискацию и, когда у него отобрали около двух тысяч лошадей, он от горя слег. Так и не поднялся от того шока...» [«Қос анар»]. То, что автор даже при социализме сумел открыто сказать, какой трагедией для казахского народа обернулась «конфискация», явилось настоящим гражданским мужеством.

В одном из интервью писатель, говоря о превращении исторической правды в художественную, отметил: «В романе «Дом в степи» Малжанова роща – на самом деле Тельжанова роща. Иносказание – обычный прием в литературе. Все же в этом случае надо было быть осторожным. Тельжан был известным волостным управителем, а его сын Темирболат – «врагом народа». Если до сих пор его сын Канафия (видный художник, профессор Канафия Тельжанов) боялся упоминать имя отца, то вы не удивляйтесь нашей осторожности, ибо в противном случае это могло сыграть роковую роль в издании романа» [8]. В пьесе, написанной на основе романа, это название оставлено в неизменном виде – Телжан. К концу событий Карасай полностью обращается лицом к течению жизни, жалеет о своем прошлом, едет прощаться с родными и близкими, а Райхан выходит на заслуженный отдых.

В.Г.Белинский писал, что герой драмы – человек, там не событие – хозяин человека, а человек – хозяин события, человек по-своему решает проблемы события, по-своему завершает его [9, 10]. В драме «Қос анар» авторская концепция, авторское решение выражают высокую жнненную позицию драматурга.

Пьеса «Қос анар» – произведение, продемонстрировавшее настоящий драматургический талант автора. В ней каждая картина, каждая деталь служит для глубокого раскрытия основной идеи драмы. Ее художественное своеобразие отчетливо проявляется в образности, и в красоте языка. В советскую пору о пьесе «Қос анар» было написано лишь несколько небольших откликов. Причина заключалась в том, что под видом «освоения целины» практически была продолжена политика колонизации края, но уже в «галантной» форме. Драматург сумел показать устами своих героев, изобразить и положительные, и негативные стороны событий тех лет.

Мнение С.Ордалиева выражало требование той эпохи, веяние политики того времени: «Казахские

драматурги вносят вклад в то, чтобы в своих произведениях в основном показать партийных работников как положительные образы, их действия – как достойный пример для зрителя. Это закономерно. Ибо все наши победы, наш самоотверженный труд совершаются только под руководством нашей любимой Коммунистической партии» [10, 209]. А ученый С.Кирабаев к роману «Дом в степи» подходит уже с точки зрения современного литературоведения, предлагает путь справедливой оценки: «Роман Сакена надо перечитать с позиции сегодняшнего понимания эпохи. В нем раскрыта трагедия отлучения крестьянина от земли, ограничения древних традиций. Эту идею писатель рельефно показывает через историю характеров» [11].

В действительности, во всех произведениях советской эпохи сквозило «вевание коммунистической идеологии». Мы, конечно, далеки от очернения того времени. А писатель – драматург С.Жунусов сумел создать вещи с подтекстом, противоположные течению времени.

Когда мы беседовали с ним по поводу моих исследований, Сакен ага говорил: «Был разговор, что роману «Дом в степи» будет присвоена премия комсомола, меня даже заранее сфотографировали, чтобы потом дать в газету. Но впоследствии, не знаю по какой причине, не было ни премии, ни фото. Это потом я узнал, что, оказывается, не сумел создать «коммунистический образ» Карасая – главного героя романа... Все же позднее стало известно, что мой роман явился первым в Советском Союзе крупным художественным произведением, посвященным теме целины» [12].

На основе своего романа С.Жунусов создал драму «Кос анар» в двух частях, в которой образы главных персонажей несколько не ослабли, а были поданы в том же духе, но с учетом закономерностей драмы; таким писатель образом убедительно раскрыл глубинные пласты противоречивой, необдуманной «совестской политики». Здесь по сравнению с партийными персонажами (Моргун, Алакозов и др.) образ Карасая стоит намного выше, весомее, значимее. События пьесы происходят именно вокруг главного героя Карасая.

Исходя из анализа инсценировок, следует вывод: он перенес закономерности драматургического жанра в известные казахские эпические произведения и в свои собственные, внес в них изменения в соответствии с требованиями сцены: взаимоотношения персонажей построил на существенном конфликте; несколько не снизил вес главных образов, а наоборот, усилил их с разных граней; отдельным персонажам придал драматический характер; не забывая об актерской игре, посторил ее на драматическом ритме, придал новую интонацию; по-другому подал монологи и диалоги драмы. Хотя у автора сохранились основная тема, магистральная линия и идея произведения претерпевают качественные изменения. Конфликт усложняется, подключаются новые событийные линии. Персонажи проявляются с новых граней, которые не наблюдаются в эпическом тексте.

1 "Арман дегеніміз - мақсат" //Көкшетау газеті, 7.06.1994.

2 Белинский В.Г. Собрание сочинений. – М.: ГИХЛ, 1948. - Т.10.

3 Нұрғалиев Р. Айдын. - Алматы: Өнер, 1980.

4 Сығаев Ә. Сахнаға сапар. - Алматы: Өнер, 1985.

5 Негимов С. Шешендік өнер. - Алматы: Ана тілі, 1997.

6 Нұрғалиев Р. Айдын. - Алматы: Өнер, 1985.

7 Ғабдуллин Н.Ғ. Мүсрепов - драматург. - Алматы: Өнер, 1982.

8 Сауалына - жауабы // Қазақ әдебиеті. 1933.

9 Белинский В.Г. Таңдам. шығар-ы. - А.: ҚБМБ, I- кітап, 1948.

10 Ордалиев С. Қазақ драматургиясының очеркі. - Алматы, 1964.

11 Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті: дәуірлеу мен жаңаша пайымдау // Егемен Қазақстан, 16.07.1999.

12 Жазушы-драматургпен сұхбат. - Алматы, 3.02.1998.

Түйіндеме

Ибраева А.Д. - ф.ғ.к. Абай ат. ҚазҰПУ аға оқытушысы,

Қадыров Ж. Т. - М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

ЭПИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ДРАМАЛЫҚ КЕЙІПКЕР: ЖАНРДЫ ӨЗГЕРТУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Мақалада С. Жүнісов шығармашылығы негізінде бір материал, бір тақырыпқа негізделген әртүрлі жанрдағы шығармаларды құрастыру дәстүрлері сипатталады. Бір жанрдан басқа жанрға ауысуды сипаттау барысында негізгі жанрлық ұстанымдар сақталған. Мысалы, эпостан драмаға ауысу барысында драмалық тартыстың драмалық экспозициясы, драмалық сипаты, драмалық стилі, драмалық диалогі болу - заңдылық. Автор көркемдегіш құралдар арқылы оның қиялында туған оқиғалардың көмегімен берілген эпопеяның оң және теріс

жақтарын оқырмандарға жеткізеді.

Жазушы романдарда прозаның канондарына негізделеді, ал көріністерде өткен уақыттағы әрекеттердің көркемдігін драматургияның талабына сай сөйлеудің рухы арқылы қолданады.

С. Жүнісовтің шеберлігінің бір қыры сөйлеудің үлгісін құра білу қабілеттілігі, сөйлеудің үлгісі арқылы барлық шындық, драманың табиғаты айқындалады. Оның терең философиялық мәні оқырманның жан дүниесіне дейін әсерін тигізеді.

Автор монолог құруда да үлкен шеберлік таныта білді. Монологтың көмегімен оқырманға кейіпкерлердің жан дүниесін, олардың психологиялық қалпын түсінуге мүмкіндік береді.

С. Жүнісов «аруақтарды тірілту» көркемдік құралын шебер қолданады, бұл шығарманың оқырманға эмоционалды әсерін арттырады.

Осылайша, эпостан драмаға жанрлық ауысу барысында тақырыбы, оқиға дамуы және негізгі идеясы сақталғанымен, жаңа шығарма түрлі сапалық өзгерістерге ұшырайды. Тартыс пайда болып, жаңа сюжет желісі қамтылады.

Түйін сөздер: жанрлық талаптар, драмалық тартыс, дарамалық сипат, дарамалық диалог, тақырып, персонаж, көркем шығарма.

Annotation

Ibrayeva A.D. - k.f.n. Rev. sayfası . KazNPU . Abaya,

Kadyrov Zh. T. - Cand.Phil.Sci., associate professor North Kazakhstan State University named after M. Kozybayev

EPICAL AND DRAMATIC IMAGE: THE PROBLEM OF GENRE TRANSFORMATION

The given article deals with the description of the traditions of creating literary productions pertaining to distinct genres yet related to the same theme and material on the basis of S. Zhunussov's works. The process of inter-genre transition preserves the basic genre principles. For instance, the process of transition from epos to drama is naturally characterized by the dramatic exposition of the dramatic conflict, dramatic character, dramatic style, dramatic dialogue, etc. Applying the literary means, the author intends to present to the reader the positive and negative aspects of the given epic work through the textual realization of the events and phenomena originating from his imagination.

In his literary works, the author conforms to the main principles of writing prose, whereas the process of dramatization is characterized by the author's preference for applying the artistic nature of the actions related to the past, i.e. through the "speech of the spirit", which certainly meets the requirements of dramatic theory.

One of the aspects of S. Zhunussov's workmanship is his exceptional ability to construct dialogues, with the help of which the whole reality of the drama is exposed. Its profound philosophical meaning moves the reader deeply.

The author is also an expert in monologue creation. Analyzing the monologues, the reader is given a peek into the character's inner world and understands his psychological state.

S. Zhunussov skillfully applies the literary device of "spirit revival", which amplifies the emotional influence of the literary work on the reader.

Thus, the thematic range along with the plot development and the main idea are preserved in the course of transition from the genre of epos to the genre of drama, but, nevertheless, the novel secondary literary work undergoes various qualitative alterations. The conflict is developed, and the new storylines are included.

Keywords: genre requirements, dramatic conflict, dramatic character, dramatic dialogue, thematic range, character, literary work.

ӘОЖ 821.512.122(091)

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ШЕБЕРЛІК ІЗДЕНІСТЕР

Қ.Қ. Мәдібаева¹, А.А. Оспанова²

¹Ф.ғ.д., профессор, ² доктор (PhD), *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Мақалада Оралхан Бөкей шығармашылығы авторлық стиль даралығы, көркемдеу тәсілдеріндегі жаңашылдық үлгілер, қаламгерлік ұстаным, шеберлік тәсілдер тұрғысында сараланып, жазушының жазу өнеріндегі өзіндік бағыты тұрғысында тың пайымдаулар жасалады.

Оралхан Бөкей шығармашылығындағы ішкі ой ағымы, жылдың әр мезгіліндегі табиғаттың тұнық, тылсым құбылыстарын әсер туғызып суреттеу әдістері, кейіпкер тілі, портрет жасау, мінез ашу ерекшеліктері жазушының «Құм мінезі», «Қар қызы», «Атау кере» повестері негізінде талдауға тартылған.

Оралхан Бөкейдің қазақ прозасындағы романтикалық леп қанық реалистік сипатты туындыларындағы мифологиялық арқау; жазушының өз кезеңінің өткір әлеуметтік-рухани мәселелерін көтере отырып адам жанының асқақтығын айтуды өзекті мұратқа айналдырған қаламгерлік бағыты тұрғысында тың тоқтам, дәйекті саралаулар жасалады.

«Қар қызы» повесіне қазақ прозасындағы жаңашыл ізденістерге бағыт ашқан көркем туындылардың бірі ретінде мән беріледі. «Құм мінезі», «Атау кере» повесіндегі адам тұлғасын қастерлеу ұстанымы туралы ой

қозғалады.

Жазушының замандастың жан әлемін барлаудағы психологиялық проза өрісін кеңіткен шеберлік өнегесі нақтылы көркемдік талдаулар ауқымында ашыла түседі.

Түйін сөздер: Оралхан Бөкей, қазақ прозасы, авторлық стиль, портрет, романтика, мифология, психология.

Жазушы Оралхан Бөкейдің жазу өнеріндегі шеберлік шыңдау ізденістері мен көркемдік табысы тұрғысында өзіндік мәні бар шығармасының бірі – «**ҚАР ҚЫЗЫ**» повесі. "Басқаша" жазуға құштар болған шығармашылық ғұмырбаянындағы жұртшылық назарын аударған елеулі туындысы.

«Қар қызында» қазақ прозасындағы ХХ ғасырдың 70-жылдары жандана түскен жаңашыл бағыттағы ізденістер бар. Шығарма мазмұнын түзіп тұрған оқиғалар Нұржан, Бауыржан, Аманжан үшеуінің шойын табан ДТ-54 тракторымен таудан шөп әкелуге шығуы, жол-жөнекей жотадағы жұмбақ үйге тап болуы, қырсық шал Қоңқаймен кездесуі, шалдың қысастығы, шырғалаңы көп қысқы сапардың тағы бір тылсым қырлары... Қар қызы хикаясы...

Шығармада кезең шындығы көрініс беріп отырады. Шаруа қамы. Бөлімше бастығының кеңсесі. Қатты қыстан малы шығын боп шырылдап жеткен шопан. Жем-шөбін жиып, шаруасын қамдап қарбалас жүретін ел тірлігі. ДТ-54. Соғыс мүгедегінің отбасындағы жылу. Қар қызы – Алмажанның атқақтаған аңсар жүрегі...

Жазушы өмір аясындағы адам жанының арпалысын бағады. Ондағы жұмбақ күйлер, шырғалаңы арқау болған байырғы үлгілер дәстүрінде жаңа көркемдік кеңістік түзуге ынтығады.

«Қар қызы» қазақ әдебиетінің құрсау бұзып, қасаң схемадан құтылып шығуындағы тың ағыстар бел ала бастаған кезеңде жазылды. Осы тұс қазақ әдебиеті рекорд жасап, жаңалық ашып, дүниені төңкеріп жүрген аспаннан түскен кейіпкерлерден арыла бастаған, қарапайым, кәдімгі жай пенденің жан әлемін барлауға ден қою үрдісіне еніп келе жатқан.

Оралхан Бөкей жан толғаныстарына зер салып, сыр аулайды. Айыртаудың арғы бегінен, «ішкі жақтан» жұтаған малға шөп әкелуге шыққан үш жігіттің төбелесуі де, әрі-сәрі, дел-сал күй кешуі де өмірде бола беретін жайттар.

Жас адамдардың өмірге ынтығу, жарық дүниенің қасиетінің сезіну рахаты сәулеленіп тұрған сәттер оқушыны бейтарап қалдырмайды. Адам жұмбақты түгендеп, тексеруге, оның ой сілемдеріндегі жоталы мәндерге алабөтен ынтызар Оралхан Бөкей көксеген, діттеген көркемдік мұрат тұрғысында әркілі пікірлер айтылып, тоқтамдар жасалып келеді.

Шығармадағы Қоңқай шалды жартылай жұмбақ күйде ұстаған автор концепциясы туралы үзілді-кесілді, біржақты тоқтам жасау қиын.

Жұрттан жырақ өмір сүретін осы Қоңқай шал бейнесі арқылы Оралхан Бөкей неге меңзейді?

Былығы көп қоғамнан тысқары өтіп жатқан тірлікті айыптау сарыны шығармада басымдық ала қоймаған. Ұрпақ өрбітудегі оқшау ұстанымы болмаса. Жалпысында жатсыну – адам табиғатына етене.

Қаптаған ел ортасында жүріп-ақ оқшау өмір сүретіндер жетіп артылады. Жазушы бір мәнде Қоңқай шалды "арқаланып" қоғамдағы кереғарлықтарды, келеңсіздіктерді меңзейді. Кейіпкердің ой ағыны, ішкі сезім сөзі арқылы әсер сіңіру – автордың оңтайлы көркемдік тәсілдерінің бірі.

Нұржанды да, Аманжанды да, Бауыржанды да бір түрлі қолайсыз күйге түсіретін бір жай бар. Сол жайдың тасасынан қылаң беріп отыратын ақиқатқа қатысты жазушы Оралхан Бөкей былайшаң да көп осалдығы болғанымен, пенде баласының осындайда адамсүйгіштік ұлы ниеті бас көтеретініне зер салады. Жігіттердің жолдан туу фактісін ауыл үй білгенімен, олардың әкелері соғыста өлгенге саналады. Бұл жігіттер соғыс құрбандарының әйелдерінен туды.

Повестің ақырында Нұржанның әкесі кім екендігі де айқындалып қалған. Аманжан – Қоңқай шалдың жап-жас көшірмесі. Бауыржан мен Управтың арасын жалғап жатқан сыр тауға шығар тұста-ақ сезіледі.

Осы тұс жоталана түскен адамсүйгіштік арқау шығарма тұтастығында өзіндік мәнге ие болып тұр. Тұтас бір ұрпақ тап болған өмірдің қатал бұрылыстарына ұғыныстықпен қарау кеңшілігі, ұлттық өзгеше бір кең мінезді меңзейтіндей.

Қар қызы жайлы аңыз қайсы, ақиқаты қайда деген жұмбақ сыр шығарманың басынан аяғына шейін қабат сырғып қалмай ілесіп отырады.

Ертең жол жүретін күні Нұржан Қар қызының өзін бе, елесін бе әйтеуір көрді.

Жазушы күнделікті күйбең тірлікті асықпай, баяу сылбыр баяндайды, сұлбасы анда-санда елес беріп өтетін Қар қызының жұмбағына елендетеді.

Адам араласатын әр құбылыстың әйтеуір бір бақылауда болатыны, жақсы-жаманның зауал-сауабы жарық дүниені кезіп жүр...

Шығармада құштарлығы құрыған, самарқау, мимырт жүрісті, баяу ағысты бей-жай, сылбыр

қоғамды қоңылтақсу сарыны бар. Кешегі ел тарихында болған көп құрбандық не әкелді? Ендігінің батыры осы үш жігіт пе? «Бұл немене өзі?» деген қашанғы сауал шырмайды.

Шығарма құрылымындағы ширақтық, жедел баяндаулар өмір суреттерін шынайы қамтып кетеді. Өткенді еске алу шегіністері, жазушының ішкі монолог, ой ағымы тәсілдерін қолдануына септігін тигізіп отырады.

Әлем әдебиетінде адамның ерік күші сынға түскен табиғат апатымен жағаласқан арпалыс сәттердің, тіршілік күресінің небір үлгісі болды.

Оралхан Бөкей қар бүктеп, мұз құрсаған ақпандағы Алтай аясында үш жігітті аязбен, аштықпен арпалысқа салады. Шындық әсерін еселей түсетін қилы көркемдік тәсілдерді қозғалысқа қосады. Шиыршық атқан төбелес. Шамырқанған ішкі сезім дірілі. Адамның рух күші. Шарпысқан жатсынулар.

Шығармаға серпінді әсер дарытып, сендіріп, сезіндіріп жазу бағытында сан-тарап ізденісте болған қаламгер Оралхан Бөкейдің оңтайлы, «оңай» тәсілдері, әсіресе табиғат сұрапылдарын түзу тәжірибе-сімен сабақтас.

Табиғат аясындағы тіршіліктің айтып жеткізгісіз таңғажайып сұлулығын түзуде алдына жан түсірмей, үзіліп, үздігіп суреттейтін тұстары мол.

«Қар қызының» көркемдік құрылымында табиғат өзіндік мән туғызды.

Күн шуағы шағылған алтын тәжді Алтай таудың жылдың әр мезгіліндегі айтып-жеткізбестей сұлулығын ғұмыр бойы тапжылмай бақылаған, селдете құйылған нұрлы әсер нөсері көл-көсір көркемдік кеңістік түзген айтулы қаламгер Оралхан Бөкей «Қар қызы» повесінде де аспан асты, жер үстіндегі асқан қымбаты Алтай, тау арасындағы адамдар өмірінің мәлім, беймәлім тұстарын айтуға, ашуға асығады.

Шығармада таңғажайып табиғат тылсымы, адамның күнделікті қарекет, әрекеті және шетсіз, шексіз ой кеңістігіндегі арпалыстар мен аңсарлар қабаттаса өрістейді.

Аруақтай жансыз созылған қысқы түнгі аязды ақ дала. Бұйығы-бұйығы жүндес жота...

Көз қарыған күн сәулесі. Ақ сүттенген айдың аспаннан жерге секіріп түскісі келгендей мелшиі қарап тұрғаны. Көк түнек аспанда, қырлы адырларды жиектей батысқа жылыстаған жарықтық күннің салқын сәулемен жасқана қарауы. Көксіреу мұз. Ыңырана көтеріліп келе жатқан бұп-буаз ай.

Ақпандағы Алтай аумағын суреттеуінде күзгі бақ, күн шуақ көктемі бар – жазушы қаламы жүрдек. Бәрін қамтып, бәрін жеткізіп жазу бұл тұста қаламгерге «оп-оңай». Адам жаратылысынан тәуелді, қабағы күнмен бірге жарқырайтын табиғатты тамсандыра тамашалауы – жазушы қолтаңбасындағы даралықты айқындаған тәсілдердің бірі.

Жас адамның оқыс жаңалық күтіп жүретін, әлденеге елегізіп, асығып жүретін құштар құлқымен, «үміт емшегін армансыз емген аңсар жастықпен» қаламгердің де ішкі мұң-мұраты үндес, астас.

Автор бозбала кейіпкерлеріне, дүние, заман, адам туралы өзінің ой-толғаныстарын еншілейді. Солардың шалалау танымымен шет-шегі байтақ, таусылмайтын сырлы дүниені барлауға ынтығады.

Жазушы адам түзеп-күзеуге шамасы жетпейтін, ұғынып тауыса алмайтын өмір құбылыстарын көркемдік кеңістікке тарту жолында жазған «Қар қызы» повесіндегі икемге көнбей қалған жалаңдау сәттер, иі қанбаған шарттылықтар да жоқ емес.

«Қар қызы» повесі құрылым, көркемдеу тәсілдеріндегі қайсыбір қолдан қиюластырған «қиыншылықтары», ара-тұра кейіпкер бойына шақ келмей жататын ділмарсып сөйлеу, үш жігіттің де ішкі монологының автор стилінде айтылуы сынды кемшіліктері болғанымен, жазушы Оралхан Бөкей шығармашылығының көркемдік өріске өзгеріс дарыту мәнімен ерекшеленеді.

Оралхан Бөкей шығармашылығындағы көркемдік мән, жалпыадамзаттық озық арқаулар тұрғысында белгілі жазушы Дулат Исабеков былай дейді: «Оның прозасы мен драматургиясында қоғам өмірінің өзекті мәселелері, ар мен азаматтың алдындағы жауапкершілік, рух тазалығы, жаратылыс пен адам арасындағы қарым-қатынас, жалпы Адам проблемасы публицистикалық сарында өткір қойылып, кейіпкерлер (яғни – автор) сол сауалға ашына, күйіне, жанталаса жауап іздеп жатады. Оралхан шығармаларының қай заманда болмасын актуальды, қажетті боп саналатыны да мәселені қос білуінде, көркемдік критерийлер мен публицистикалық қағидаларды бір арнаға тоғыстырып, көркемдік үйлесімділік пен пафосты бір философиялық бағанға байлай білуінде.

Проза белгісіз белдеуде дағдарып тұр.

<...>

Жазушы Оралхан Бөкей шығармалары да оқыған сайын тереңдей түсетін ашыла түсетін, бұйығып жатқан сырлары мен бұғып жатқан құпиялары шешіле түсетін жұмбағы мол дүниелер. Ол шығармаларда қойылған «неге», «біз кімбіз» деген салмақты сауалдар бүгін де, ертең де, сан жылдар өткен соң да әр ұрпақтың алдынан көлденеңдеп шығып отырары даусыз».

Оралхан Бөкей өз уақытының Адам-Қоғам-табиғат арқауындағы өзекті әлеуметтік, рухани

мәселелерін өзіне тән романтикалық мәнерде мейлінше реалистік негіздегі өзіндік жазу үлгісінде көркемдік кеңістікте тоғыстыру шеберлігі Оралхан Бөкейдің қаламгерлік қолтаңбасының даралық сипаттарын айқындай түсті.

Оралхан Бөкей қазақ прозасында өз уақытының шығармашылық машығына жан дүниедегі арпалыс әрекетке толы ой тасқынын басты арқау ету бағытымен батыл бетбұрыстар ала келген қаламгердің бірі болды.

Ол дүние-болмыс қатпарларындағы адам пенденің мұң-мұраттарына мейлінше реалистік әлеуметтік, публицистикалық арқауда бойлау рахатына кенелді, қашаннан «жан жарылқап» (О.Бөкей), көл-көсір игілік, ізгілікпен қастерлейтін ұғым, ұстанымдарға ынтықты. Оның жеке басы туған ұлтының, жалпақ жұрт адамзаттың шежірелі, шерлі тағдырымен байлаулы кейіпкерлері Адам-жалғыздың жаратылғаннан бергі аңсары – Адам болып өмір сүрудің мұң-қайғысына батады да жүреді. Сырт ортадан оқшау, оңаша ой кешуге ұдайы ыңғай танытып отырады.

Ой ағыны – жан түкпірінде жататын беймәлім, сергелден күйлердің бұрқ-сарқ қайнап, бұлқынып шығуға ұмтылған сәттерінің кім-кімге де етене күйі мен күйігін, жан наласын құштар ынтызарлықпен жазатын Оралхан Бөкей шығармашылығындағы ұрымтал тәсілдің бірі болды. Ол қазақ әдебиетіне адамның түпкі құпияларына батыл бару еркіндігін дарытуда елеулі еңбек жасады.

Жазушы шығармашылығындағы жалпыадамзаттық қасірет көлеңкесі, туындыларының жазылу бағытындағы әсіре адамсүйгіштік аңсар, XX ғасырдағы өктем жүйе жұтқан қайырсыз жылдар өксігі, ұлттық сенделіс-дағдарыс, ұлы дүниенің тұтас құдіретіне қапысыз ынтығу серпіндері оқушысын қайырлы сезім әсерлеріне кенелтті.

Оралхан Бөкей шығармашылығындағы елеулі көркемдік арна – оның әдеби шығармадағы пейзаж жасаудың дәстүр дамытқан, образ ойнатқан елеулі үлгілері.

Оралхан Бөкейдің озық туындыларында Алтай табиғаты жылдың әр мезгілінде, әр қалыпта үздік, оқшау көркем образ деңгейінде, адам тағдырындағы бұралаңдар мен бұлқыныстардың мызғымас тұғыры мәнінде бой көтерді.

Табиғат-Ана әр сәт баршаға бірдей мейірім төгеді, барын алдына қояды, елжіреп еркелетеді, еміренеді. Таусылып бара жатқанның табанқуаты болады, басын тасқа ұрғанның маңдайынан сипайды. Тасырандап кеткенді тәубасына келтіріп, тезге салар тура әділдік те өзінде.

Оралхан Бөкей Алтайдың табиғатын талмай, таусылмай жырлады. «Біздің жақта қыс ұзақ» жинағындағы «Сайтан көпір», «Қар қызы» повестерінде жазушы Таулы өңірдің ақ боран, аязды қысына елеулі көркемдік міндет жүктеді, қазақ прозасындағы пейзаждық желілердің дәстүрлі өнегесін шындай түсті. Сөз түлетіп, серпін қосты. Қысқы дүниенің қыспағындағы, ар мен тән арпалысындағы, кең тарапты тіршілік ойынындағы Адамның жасампаздық қуатына марқайды.

Оралхан Бөкей шығармашылығының бел алып жатқан берекелі бағыттары, түп-төркіні, алып барар асыл сокпағы – Адам болып өмір сүрудің арымас мұраты. Аса шамшыл, аса үркек, сезімшіл, сергек қаламгер Адамның асқақ есімін былғайтын лас құбылыстарға лағнет айтады.

Оралхан Бөкей соңғы шығармаларының бірі «Атау кере» повесінде әлеуметтік өткір жайларға батыл барады. Өз дәуірінің көкейкесті күйлерін XX ғасырдың қазақ үшін қайырсыз болған қасіретті тұстарына қайырылып отырып, тау арасындағы оқшау өміріне дән риза омарташы Еріктің, оның сұлу да сырлы келіншегі Айнаның, анасы Нюра Федотовнаның, кездейсоқ келіп қосылған кешегі ер жігіт – бүгінгі еңсесі түскен Тағанның тағдыр сырлары, әрекет, аңсарлары ауқымында көркемдік кеңістікке алып шыққан.

Жазушы көзбен көріп, жанымен сезініп отырған өз уақытының рухани дағдарыстарын адам тағдырлары беттескен тау аңғарындағы күнделікті тіршілік әрекеттерін атамзаманнан келе жатқан «Кім кінәлі?», «Не істеу керек?» аумағына алып шығады. Өмірде «көрмегені жоқ» болса да кісілік бітімін сақтап өлген Ана бейнесін, анау айтқан басбұзарлық, қалыпқа сыймайтындай қылығы көрінбегенімен, автор біртүрлі шетқақпақпайлап, іш тартпайтын Еріктің өмір ұстанымын, Тағанның тып-тыныш «бейбіт» күнде тауы шағылып жүнжіп жүруінің рухани-саяси, әлеуметтік арқау-астарларын, өр Алтайдың, жаратылыстың бұзылмас, мызғымас тазалық, паңдығын баяндауында автор құрылымдық, стилистикалық, суреттілік бағытында өзінің мығым азаматтық ұстанымына адал қалпында келе жатқандығына қоса шеберлік шындауда ілгері озған шығармашылық өріске беттегенін де байқатты.

Резюме

Қ.Қ. Мәдібаева¹, А.А. Оспанова²

¹д. ф. н., профессор, ² доктор (PhD), старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

О ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРОЗЫ ПИСАТЕЛЯ ОРАЛХАНА БУКЕЯ

В статье рассматриваются вопросы художественности литературного творчества известного казахского писателя Оралхан Букея. Своеобразие авторского стиля, особенности описания жизни своих современников, родной природы речи персонажа.

Творчество Оралхана Букея отличается психологизмом, своеобразием описания портрета, характера, речи персонажа, высокоидейной авторской позицией. Авторы статьи на основе конкретных художественных анализов повестей «Құм мінезі», «Қар қызы», «Атау кере» подробно анализируют стильевые, идейные искания писателя.

Рассматриваются вопросы художественных методов; перевоплощения реалистических, мифологических основ. Творчество писателя отличался особым человеколюбием, социальной остротой, тематикой современности.

В статье подробно анализируются основные характерные особенности его повестей, заметное творческое влияние, мастерство писателя в развитии казахской психологической прозы. Оралхана Букея всегда волновали духовный мир своих современников, становление личности, выработка характера молодого человека.

Модернистические направления его художественного творчества оставили заметный след в истории казахской литературы. Авторы статьи отличают некоторые характерные особенности его прозы на основе этих данных.

Ключевые слова: Оралхан Букей, казахская проза, авторской стиль, портрет, романтика, мифология, психология.

Summary

ABOUT THE ARTISTIC FEATURES OF THE WRITER ORALKHAN BOKEY'S PROSE

The article examines the issues of the artistry of the famous Kazakh writer Oralkhan Bokey's literary works. The originality of the author's style, the description peculiarities of their contemporaries' lives, native nature of character's speech.

Oralkhan Bokey's creativity differs with psychologism, description originality of the portrait, character, personage speech, high-principled author's position. The authors of the article have analyzed the stylistic, ideological quests of the writer in detail on the basis of specific artistic analyses of artistic stories as "Kum minezi", "Kar kyzy", "Atau Kere".

The questions of artistic techniques, reincarnation of realistic, mythological foundations are being considered. The writer's creativity differs with particular philanthropy, social acuteness, subject matter of modernity.

The main characteristics of his stories, notable creative influence, skill of the writer in the development of Kazakh psychological prose are being analysed in detail in this article. Oralkhan Bokey always worried about spiritual world of his contemporaries, personality formation, character development of a young man.

Modernistic direction of his artistic creativity left a noticeable mark in the history of Kazakh literature. The authors of the article have distinguished certain characteristics of his prose on the basis of these data.

Keywords: Oralkhan Bokey, Kazakh prose, the author's style, portrait, romance, mythology, psychology.

ӘОЖ 821.411.21(620)

МАРОККО ҰЛТТЫҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

*Д.Т. Көптілеуова - Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасы
филология ғылымының кандидаты, доцент*

Мароккода театр ұғымы бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін ғана танымал болды. Дегенмен алғашқы жаңа театрлық қойылымдар ХХ ғ. 20-ж. араб және еуропалық труппаларының келуімен байланыстырылады. Мұндағы қоғам театр өнерін қабылдауға дайын болмады, мемлекет тарапынан да қолдау көрсетілмеді, олар театр қозғалысының дамуынан қорыққан. Бірақ барлық шектеулерге қарамастан Марокко театры қиын да болса да баяулап дамыды. Екінші дүниежүзілік соғыс алдындағы Касабланка әуесқойлық театр қозғалысының орталығына айналды, ал Раббат кәсіби театр өнерінің ұлттық орталығы саналды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін елде театр өнері қайта жаңғырды. Өзінің дамуында ұлттық драматургия көптеген қиыншылықтарды бастан кешірді, өйткені марокколық сөз өнеріндегі жана бағыт болғандықтан, өзіндік әдеби дiңгегiнiң жоқтығынан, ол негiзiнен фольклордан және әлемдiк театр өнерінен бағыт алды.

Түйін сөздер: драматургия және театр, пьеса, Магриб диалектісі, труппа қойылымдары, трагедия, әуесқой ұжымдар.

Басқа араб елдері театрмен ХІХ ғ. ортасында танысқан болса, Мароккоға театр ұғымы тек қана бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін ғана танымал болды. Десе де театр қойылымдарының бірегей элементтері мұнда да кездесетін. Мысалы: сайқымазақтар, акробаттар мен сикыршылар «әл-бисат» - «кілемдегі театр» қойылымдарын қойған, «Сиди әл-Катфи» тобы шығармашылықтарын сопылық

мотивте танытқан (мұндай қойылым элементтері күні бүгінге дейін кездеседі).

Мароккодағы жаңа театрлық дәстүрлердің пайда болуы XX ғасырдың 20-жылдарында араб және еуропалық театр труппаларының өнер көрсетулерімен байланыстырады. Марокко қоғамы театр өнерін қабылдауға толығымен дайын емес еді, мемлекет театр қозғалысының дамуынан қорыққан, өйткені халыққа сахнадан тікелей сөз сөйлеудің елдегі жартылай отаршылдыққа қарсы қару ретінде қолдану қаупі ретінде көрген.

1923 жылы мысырлықтардан және тунистіктерден құралған сазгерлер мен сайқымазақтар труппасы ел ішін аралап өнер көрсеткен кезде, оларға Марокколық кәсібилігі төмен әртістер де қосылған. Осының арқасында маусымдық қойылымдарды басты қалаларда, сонымен қатар Мәуләй Йусуф сұлтанның сарайында бірнеше қойылым қоюға мүмкіндік туды. Мұнда олар тунистік Нагиб Хаддадтың «Салах ад-Дин әл-Айиуби» атты мысырлықтардың крестшілермен шайқасы туралы трагедияны көрсетті. Осы қойылымға ере тарихи маңызы зор бірқатар театрлық қойылымдар жарық көрді.

Дәл сол жылы мысырлық Сәлам Хиджази, Фатима Рушди және марокколық Мұхаммед әл-Қури басшылық етуімен Мароккода бірнеше пьесалар сахналанды. Оның ішінде ең үздік шығармашылық жұмыстар сайысында әлеуметтік құқықтар номинациясының жеңімпазы болған «Қайырымдылық» («әл-Фадл») атты Абдалла әл-Джаррари әңгімесі бойынша қойылған пьеса болды. Пьеса үш бөлімнен тұратын екі дос арасында жүргізілетін диалог ретінде қойылған. Достың біреуі жастық шағында оқуды тастағанын, оған оқуға кедергі келтірген жағдайлар туралы баяндайды. Пьесаның басты мақсаты бір-біріне қолдау жасау туралы, сонымен қатар білім алудағы, отаршыл халықтың мәдениетінің дамуындағы ахуалдарды айқындайды, яғни отаршылдар марокколықтарды «тас қараңғыда» ұстап, оны тонау үстінде дейді. Үлкен табысқа ие болған осы пьеса Фес, Раббат және Касабланкада қалаларында араб тілін және ислам дінінің негіздерін үйрететін бастауыш мектептерді ашуға себепкер болды деп есептеледі. Марокколықтар осы мектептерді медресе деп атауға аузы бармады, себебі онда оларды француздар жауып тастар еді. Бірақ осы мектептерде ресми түрде арифметика, жағрафия, тарих пәндерін оқуға тыйым салынған, сондықтан бұл пәндер жасырын оқытылған.

Фес, Раббат, Сале, Танжер және Касабланка жастары Египет мен Ливан репертуарларының тәжірибелеріне сүйене отырып өзіндік жергілікті театралдық труппалар құрайды. Сонымен қатар олар француз және ағылшын драматургтарының магриб аудармасындағы пьесаларын қойды. Осылайша, Фес қаласының тұрғыны, жас адвокат әл-Манийи Мольердің «Саран», «Амалсыздан дәрігер», «Тартюф» және т.б. пьесаларын аударды. «Тартюф» комедиясы сопылар тарапынан дәл Мольер кезіндегі шіркеу қызметкерлеріндегідей кері реакция туғызды.

1927 жылғы 2 мамырда фестивал труппа Әл-Қури жазған «Шындықтың жалғанды жеңгені туралы» («Интисар әл-хақ бил-батал») алғашқы қойылымын сахналады. Бұл пьеса аббас әулеті халифаларының билік ету кезіндегі Бағдат қаласындағы тарихи оқиғаларды баяндайды. Осы жылы Фес қаласында ақын және әдебиетші Әл-Қури «Ғылым және оның жемістері» («Әл-илму уа асмаруху») атты пьесасы жарық көрді. Оны әл-Қарайиннің студенттері сахналады. Әл-Қуридің «Жетім мен бай» («Әл-йатим уа ал-буржуазий», 1928) атты пьесасын - марокко театрының негізін қалаушыларының бірі Абдель Уаххаб аш-Шави басқарған Фес қаласының труппасы қойды.

1928 ж. Рабат жастар труппасы шығармашылық табысқа ие болды. Осы жылдың наурыз айында олар үлкен ілтипатқа ие болған «Салахаддин әл-Айиуби» трагедиясын қойды. 1928 ж. мамыр айында әйгілі мысыр драматургы Мұстафа Камилдің (1874-1908) «Андалусияны жаулап алу немесе Тарик ибн Зийад» («Фатхул Андалус ау Тарик ибн Зийад») атты Андалусиядағы арабтардың тағдыры туралы басқа трагедияны да қойды.

Марокко театрының дамуы 1930 ж. 18 мамырда орын алған билік басындағылардың «Бербер дахиры» атты протекторатының жарық көруіне байланысты саяси жағдайлар себебінен тежелді. Өйткені сол кездегі театрға қатысып жүргендердің арасында берберлер болды. Олар, әрине, саяси жағдайға көңілдері толмады, сондықтан қозғалыс әлсізденіп қалды. Осы жарғымен байланысты билікке қарсы шыққан кейбір театр қайраткерлері түрмеге қамауға алынды немесе жер аударылды. Мұхаммед әл-Қури түрмеде соққыдан жан тапсырды [1, 129].

1932 ж. әйгілі актриса Фатима Рушдидің басқаруындағы мысыр труппасы келуімен театр қозғалысы қайта жаңғыра бастады. Бірақ 1934 ж. Мароккодағы Францияның басты резиденті драмалық шығармалар мен қойылымдарға бақылау жасайтын комиссия құрап цензура орнатты. Билік басындағылар осы іс-әрекетімен театр қойылымдарына қарсы екендігін танытты, өйткені олар адамдарды көпшілік етіп жинап марокколықтардың ұлттық сана сезімін оятты.

Бірақ шектеулерге қарамастан марокко театры қиын да болса да ақырындап дамыды. Екінші дүниежүзілік соғыс алдындағы Касабланка қаласы әуесқойлық театр қозғалысының орталығына айналды, ал Раббат кәсіби театр өнерінің ұлттық орталығы болып қала берді. Осы жылдары Абдель

Уаххаб аш-Шави ел ішінде бірнеше гастрольдік сапар жасады, алайда қаржы қиындықтары себебінен театрды мүлдем тастауға мәжбүр болды [1, 129].

Екінші дүниежүзілік соғысынан кейін елдің барлық қалаларында театр өнері қайта жаңғырды. Жаңа қойылымдар жарық көрді, көптеген әуесқой труппалар үлкен табысқа ие болды. Драматург Башир әл-Әлдж өзінің «Кеше және бүгін» («Әл-әмс уал-йаум») атты пьесасына ән қосып оны Касабланкада оперетта түрінде ұсынды. Көпшілікке жария ету жолында драматургия радио арқылы хабар таратуға кіріседі. Бірнеше талпыныстан кейін 1949 ж. Марокко радиосында алғашқы ресми кәсіби актерлер труппасы қалыптасады.

Театр көпшілікке түсінікті болу үшін радиопьесалардың көбі араб тілінің марокко диалектінде жүргізілді. Ол кезде ел ішінде әдеби араб тілін меңгерген тек қана ақсүйектер болды, сондықтан марокко диалектінде жүргізілген бағдарламаларды қарапайым халық қуана қарсы алды. Көпшілікке танымал болудың екінші себебі – радиопьесаларда әйел актрисалардың жүйелі түрде қатысқаны, өйткені соғыс алдындағы марокко театрларында әйел рөлдерін әйелше киінген ер адамдар ойнаған еді.

Бұл труппадан басқа елдің әртүрлі қалаларында әуесқой ұжымдар қойылымдар қойды. Олардың ішінде ең танымалы Касабланкадағы 50-жылдардағы «Шамшырақ», «Андалусияны жаулап алу», «Абдуррахман ан-Насыр», «Тартюф», «Салахаддин әл-Айиуби» және «Джуха шегесі» атты Джуха айлакердің хикаялары туралы фольклорлық қойылымдар жарық көрді.

1952 ж. әуесқой театралдық труппалардың сайысы өткізілді, сонымен қатар труппа актерлері мен меңгерушілерін дайындау үшін алғашқы курстар ұйымдастырылды. Сол кезден бастап осы сайыс дәстүрлі түрде жыл сайын өткізіліп отырады.

Жастар және спорт ісі бойынша Комитеті қолдауымен 1959 ж. «Мароккодағы драма студияларының орталығы» құрылды. Осы орталық әуесқой және кәсіби театр қызметін бақылауға алды.

Француз және Марокко сахнасының одағына бірнеше жыл басшы болған жастар және спорт ісі бойынша Комитеті Ұлттық труппа құрып, Париж қаласындағы «Ля Насьон» театрында бірнеше қойылым береді.

Елдегі труппалардың басым бөлігі драматургиялық классика болып есептелетін «Скапеннің істері», «Севилья шаштаразы», «Вольпоне немесе түлкі», «Өтірік ауруды» марокколық диалектіде, ал «Гамлетті» және т.б. классикалық араб тілінде қойды.

1956 ж. оқиғалардан кейін ұлттық пьесалар үлесі марокко театрларында азайды. Мемлекеттік труппалар өз репертуарларын сирек жаңартып отырады. Театр статистикасы бойынша 1956-1970 ж. аралығында репертуардың 80 пайызы шетелдік шығаралар екені мәлім: Мольер, Шекспир, Гольдони, Аристофан және Софокл, Сервантес, Брехт, Мариво, Гоголь және Беккет, сонымен қатар египет драматургы Тауфик әл-Хаким (1898-1987) пьесалары қойылып тұрды. Айта кететін жайт, марокко авторларының бірқатар пьесалары сыншылар мен баспасөзге таныс болса да, қойылған емес. Олардың басым бөлігі театр өнерінің фольклорлық дәстүрлеріне негізделген Мароккодағы талантты «халық жазушыларына» дәріс ұйымдастырған Ахмед Тайиб әл-Альджеге тиесілі. Ол жұмыстарын жергілікті диалектіде жазған. Ондағы кейіпкерлердің мінез-құлқы мен іс-қимылдары марокколық ұлттық әдебиеттен алынған.

1960-жылдарда көрермен тарихи драмаға қызығушылық танытты. Осыдан әл-Хасан ас-Саих «Ұлы Сүлеймен», «Мәлік-шах» және т.б. пьесаларын жазды. Француз тілінде жазатын Абдулқадыр Белхашми әйелдердің жағдайы туралы үш актіден құралған «Чадрасын тастаған» атты пьесасын жазады. Кейіннен ол араб тілінде де жарық көреді. Мұхаммед ат-Танджави Мароккода алғаш рет өлең түрінде драмалық шығармаларын оқырманға ұсынған, соның ішінде «Бостандық алғандардың әнұраны» деген пьесасын айтсақ болады.

1960 ж. бастап Марокконың Оңтүстік астанасы саналатын Мараккеште жыл сайын ұлттық фольклор фестивалі өткізілетін болды. Осында жергілікті фольклордан алынған «Сиқырылы кебіс» («Әл-балға әл-масхура») атты жаңа ұлттық марокко театры ұжымымен көрсетілген қойылым көрермендерді баулап алып, ұзақ уақыт бойы сахнада көрсетілді. Мұнда халықтың жақсылық пен жамандық туралы сол кездегі ұғымдары жақсы бейнеленген.

Ат-Тайиб ас-Саддықи шығармашылығы Марокко драматургиясының дамуында айрықша рөл атқарды. Ол діннің еске нанымдарын ұстанудың салдары туралы «Жол үстіндегі Сиди Йасин» пьесасын 1968 ж. жазды («Сиди Йасин фи-т-тариқ»). Бұл шығармада Буазз деген шаруа өзінің бар байлығы саналатын жер телімінде жылдар бойы бұршақ еккен, дін қауымы оның жеріне мерт болған бір әйгілі «әулие» аталған марабутты жерлеуге бел буады. Оны жерлегеннен кейін осы «әулие» мазарына халық ағылып келе бастайды. Бейшара Буазздың бұршақ өскіндерінен түк қалмай, ол өз

отбасымен ашаршылыққа ұшырап жер аударуға тура келетіні туралы... [2, 218].

1960-жылдарда марокко және араб баспасөзінде ас-Саддықи ұсынған «жеңіл жанр» төңірегінде элеуметтік маңызы бар өнер жағдайлары туралы үлкен дау туды. Ас-Саддықидің тұжырымдамасы көптеген театр труппаларының репертуарлары мен режиссерлер қызметіне көп әсер етті. «Ат-Тайиб ас-Саддықи өмірді бейнелемейтін өнерді мойындамайды, - дейді зерттеушілер. Сондықтан оның репертуарында көрерменді немқұрайлы қалдыратын қойылымдар жоқ [2, 238].

Алжирдың Тимгад қаласында 1969 ж. өткен фестивалда ас-Саддықи «Сиди Абдуррахман әл-Маджзубтың диваны» атты шығармасы XVI ғ. өмір сүрген халық арасында әйгілі марокко ақынына арналған қойылымды ұсынды, ал 1972 ж. Дамаск қаласында өткен фестивалда «Бади аз-Заман әл-Хамдани мақамалары» атты классикалық араб поэзиясына толығымен негізделген қойылымды ұсынды [1, 134].

70-ж. басында Мароккодағы барлық көрермендерге ашық алғашқы кәсіби «Қарапайым адамдар театрі» ашуы арқасында 70-жылдырдың басында жазылған оның шығармалары кең танымал болды. Өзінің қойылымдарында ас-Саддықи халық әндерін, «Қарагөз» атты халық қуыршақтар театр әдістерін, ежелгі көлеңкелер театрының әдіс- тәсілдерін қолданды. Басқа театр қайраткерлері секілді ас-Саддықи элеуметтік-психологиялық нәтиже алу үшін фольклор дәстүрлеріне («әл-Мәджзуб») сүйенеді.

Өз қойылымдарында оқиғаны қазіргі заманның талабына сәйкестендіру, көрермендердің кейіпкерлерді ұнатып, оларға жан ашуды сездіру авторға маңызды болды. Осыған қол жеткізу үшін ол өз қойылымдарында жарық және дыбыс әсеріне ерекше назар аударып, сонымен қатар басқа да техникалық құралдарға сүйенген.

Сыншылар ас-Саддықиға Брехт театрі әсер еткендігін байқайды, оның кейбір қойылымдарында («әл-Мәджзубта» хорды қолданғаны) ежелгі гректердің сахна өнерінің дәстүрлерін қолданғаны байқалады. Оның драматургиясы – Марокко ұлттық театрының репертуарын жасаудың бірден-бір табысты және айқын әрекеті.

Батыс драматургтардың пьесаларын радиоқойылымдар үшін марокко диалектісіне аудару қоғамда театр өнерін танымал ету үшін жасалған тәуелсіз Мароккодағы мәдени іс шаралардың бір бағыты болып табылады.

Бұл кезде елде кәсіби дайындығы бар әдебиетшілер аз болды, олардың көбі драматургияға журналистикадан келді. Пьесаларды гуманитарлық білімі жоқ театр әуесқойлары жазды. Міне, осы проблема марокко әдебиеті үшін өзекті мәселе болып саналды.

Сыншылардың бағалауынша, марокко драматургтары өз пьесаларын ойын-сауық шығармалары деп көретіндігі жағымсыз фактор ретінде саналды [3, 90-91]. Авторлар халық дәстүрлерінің ерсі әзіліне қызығып, қазіргі кездің өзекті мәселелерін айналып өтеді де, бұл әрекеттерін көрерменнің шынайы драматургиялық шығармашылықты қабылдамайтындығымен түсіндіреді. Ойын-сауық пьесалардың жазушылары осы іс-әрекеттерімен халық өнерінің шынайы дәстүрлерімен ешбір байланысы жоқ мәдениеттің тұтқынында қалуы мүмкін.

Қазіргі кезде ұлттық театрдың дамуына әлемдік драматургияның туындыларын насихаттайтын теледидар мен радио ықпалын тигізуде.

Осылайша, араб тілінде Корнельдің «Гораций» шығармасы, Расиннің «Береникасы», Софоклдың «Антигонасы», Мольердің «Сараң», «Тартюф», «Өтірік ауру», «Мизантроп» пьесалары, Шекспирдің «Он екінші түн», «Адуын әйелді басу», Толстойдың «Тірі өлік», Достоевскийдің «Карамазов ағайындылары», Чеховтың «Аю», Ибсеннің «Қоғам бағанасы», Ростанның «Сирано де Бержерак», Артур Миллердің «Барлығы менің ұлдарым», Виктор Гюгоның «Эрнани» және т.б. пьесалары қойылды.

Орта ғасыр әдебиеті жалпы түрде араб әлеміне танылады деп есептеледі, сонымен қатар XVI-XIX ғ. аралығында осы әдебиет барлық араб елдерінде ешбір қозғалысқа ие болмаған деп саналады, өйткені олар Осман империясымен жаулап алынған аумақтарда орналасқан. Сонымен қатар Марокконың басқа араб елдеріне (Египет пен Сирия) қарағанда, саяси жекелігі проза мен поэзияның орта ғасыр деңгейінде қалу жағдайына ұшыратты. Осы жағдай XX ғасырға дейін сақталып келді.

Жаңа әдебиет Мароккода өткен ғасырдың 50-жылдарында ғана елдің саяси тәуелсіздік алуымен байланысты дами бастады. Әдебиеттің жаңа жанрларының тез дамуына ондағы әртүрлі бағыттағы ағымдардың болғаны ықпал тигізді. Яғни XX ғ. Марокко әдебиетінде, әсіресе поэзияда – дәстүрлі мен қатар авангардты поэзия дамыса, драматургияда әлі де болса халық театрымен байланысты фольклорлық тенденция басым болған.

Прозашылардың бірыңғай шығармашылық ізденуі, заманауи романшылар мен прозаиктердің

барлық шығармаларында Марокконың жаңашыл әдебиеті әлемдік сахнаға шыққан Азия және Африканың басқа да елдерінің әдебиеттеріне елдің отаршылдыққа тәуелді болудан бостандық алғаннан кейін тез дамып ұқсас болып келетіні байқалады. Көркем прозаның доминантты орынға шығуы, әсіресе, оның шағын түрлері – новеллалар мен әңгімелер, ал жиырмасыншы ғасырдың аяқ кезінде роман жанрының ерекше дамуы, елдегі әлеуметтік-саяси жағдайлар қарастырылған, психологиялық бастаманың белсенді құрылуы, жазушылардың түрлі-эстетикалық алуан түрлілікке ынталануы және басқасы Марокконың араб тіліндегі әдебиетінің отыршылдықтан босау кезеңіндегі Магриб әдебиетінің негізгі бағытына ұмтылғанының көрінісі болып табылады.

Бірақ әлемдік және жалпы арабтық әдеби дәстүрлердің синтезделуі мароккалықтарға ұлттық мәселелердің басын ашатын өзіндік шығармаларды шығаруға кедергі жасамайды, себебі өзіндік көне классикалық мұрамен табиғи байланысы ықпал етеді.

Марокко поэзиясы прозасымен қатар, отандық мәдениетте терең тамыры болғанымен «модернизмге» төтеп бере алмады, дегенмен өзіне тән ұлттық тақырыбын жоғалтпады, сондықтан қазіргі кезде көңілге толарлық жаңа поэтикалық жанрлар мен стильдерінің үлгілері баршылық [4, 197].

Өзінің дамуында ұлттық драматургия көптеген қиыншылықтарды бастан кешірді, өйткені марокколық сөз өнеріндегі жаңа жанрлық бағыт болғандықтан, өзіндік әдеби дінгегінің жоқтығынан, ол негізінен фольклорлық театр және әлемдік театр өнерінен бағыт алды.

Жалпы, Марокконың ұлттық терең тамыры бар араб тіліндегі шығармашылық тарихы XX ғасырда әлемдік әдебиет деңгейіне дейін жетті, көркем ойлаудың дәстүрлі түрін қайта қарап, шынайы ақиқат және оның өзекті мәселелерін бейнелейді. Бүгінде өз елінің мәртебесін көтеретін, рухани мәдениетін көрсететін жетістіктері мен әйгілі есімдерге толы болып келеді.

1 Власова О.А., Дербисалиев А.Б., Прожогина С.В. *Литература Марокко*. - М.: Наука, 1993.

2 Путинцева Т.А. *Тысяча и один год арабского театра*. - М., 1971.

3 Завадовский Ю.Н. *Марокканская литература на арабском языке. Фольклор и литература народов Африки*. - М., 1980.

4 Прожогина С.В. *Рубеж эпох – рубеж культур*. - М., 1984.

Аннотация

Коптилеуова Д.Т. - КазНУ имени аль-Фараби, кафедра Ближнего Востока и Южной Азии

Кандидат филологических наук, доцент

ПОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДРАМАТУРГИИ В МАРОККО

Марокко узнало театр лишь после первой мировой войны. Но первые новые театральные постановки были связаны арабскими и европейскими труппами еще 20-х годах XX в. Общество не было подготовлено к восприятию театрального искусства, тем временем государство опасалось развития театрального движения. Несмотря на все ограничения, марокканский театр развивался, хотя и медленно и не без осложнений. В годы, предшествующие второй мировой войне, Касабланка стала центром любительского театрального движения, а Рабат оставался национальным центром профессионального театрального искусства. После второй мировой войны в стране намечается оживление театрального искусства. Наибольшие трудности в развитии встречает национальная драматургия, как новое явление в марокканской словестности, не имеющие собственно литературных «опор» в художественной традиции, она обращается к истокам фольклора и опыту мирового театрального искусства.

Ключевые слова: драматургия и театр, пьеса, магрибинский диалект, постановки трупп, трагедия, любительские коллективы

Summary

Koptileuova Dina - KazNU named after al-Farabi, department of Middle East and South Asia

Candidate of philological sciences, associate professor

THE EMERGENCE OF NATIONAL DRAMA IN MOROCCO

Morocco recognized the theater only after the First World War. But the first new theater were linked Arab and European troupes another 20-ies of XX century. Society was not prepared to perception of theater art, meanwhile, the government was afraid of the theatrical movement. Despite all the restrictions, Moroccan theater grew, albeit slowly, and not without complications. In the years preceding World War II, Casablanca has become a center for amateur theater movement, and Rabat remained a national center of professional theater. After World War II the country's planned revival theater. The greatest difficulties in the development meets the national drama, as a new phenomenon in the Moroccan slovestnosti without their own literary "pillars" in the artistic tradition, it refers to the roots of folklore and the experience of world theater.

Keywords: drama and theater, play, dialects of the Maghreb, productions troupes, tragedy, amateur groups

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЖАНРА «БИЛМЕДЖЕ» (ГОЛОВОЛОМКА) В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Мамедов Ханкиши Бахтияр оглы - доктор филологических наук, докторант Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

Важную роль в формировании и становлении человеческого мышления сыграла являющаяся одним из жанров азербайджанского фольклора «билмедже» (головоломка). Иногда не различают головоломки с загадкой. Насколько это правильно? На самом деле, загадка, шарада, головоломка, минарет отдельные жанры фольклора, и их функции совсем разные и очень отличаются друг от друга. Определить их границы иногда весьма сложно. Правда, среди них есть похожие друг на друга, и даже иногда трудно определяемые моменты, но немало принадлежащих им особых качеств. В тюркском фольклоре головоломка это загадка. В керкукском фольклоре загадка называется головоломкой или загадкой. В азербайджанском фольклоре иногда отмечается, что загадка и головоломка носят одни и те же функции. Возможно, поэтому в проводимых в этом направлении исследованиях разнице между загадкой и головоломкой не уделялось особого внимания. На самом деле, у нас в азербайджанском фольклоре загадка и головоломка носят неодинаковые функции.

Ключевые слова: фольклорные жанры, азербайджанский фольклор, тюркский фольклор, керкукский фольклор, загадка, шарада, метаграм, анаграмма, ребус.

Азербайджанский фольклор, один из важнейших составляющих общетюркской устной литературы, представляет собой отображающую в себе высшие духовно-нравственные ценности этического и эстетического сознания, сообщающую о языке мудрости, не укладывающуюся в рамки жемчужину. Если брать в целом, свойственные азербайджанским тюркам обычаи и традиции, обряды и верования, историко-рыцарская этика, любовь к Родине, земле, краю, родительская любовь, лирические чувства, что, смягчая сердце человека, превращают его воск, находят свое отображение в этих образцах творчества. Одним из отличающихся лаконичностью, древностью, практичностью и, в то же время, малоизученных жанров азербайджанского фольклора, обладающего жанровым разнообразием, являются играющие важную роль в формировании эволюции человеческого сознания головоломки.

Много тех, кто путает порой загадку с головоломкой, даже не различающих их друг от друга, и, таким образом, помещающих их в одну корзину. Насколько это верно? В действительности, термины «*tapmaca*» - загадка, «*bilməcə*» - головоломка и «*minarə*» - минарет представляют собой отдельные жанры и их функции абсолютно различны. К тому же различение их границ вызывает немалые сложности. Правда, в них есть похожие друг на друга и порой даже трудноразличимые определенные моменты, соответствующие и близкие черты, но немало и отличающихся свойств. Термин загадка у азербайджанских тюрков используется как *bilməcə*, *tapmaca*; абаканских татар *tabcan*; алтайских тюрков *tabıskak*, *tabıškak*, *tabkak*, *taptıruv*, *taptırğış*, *tabıska*, *tabısak*, *tapkış*, *tavısak*, *tavusak*, *tavuskak*, *tapkır*, *takpır*, *tabıškak*; башкирских тюрков *tabışmak*, *yomak*, *yomatgar*; хакасских тюрков *tapçan nımah*, *tapçan umak*, *sespak nımak*; карачаевских тюрков *yumak*, тюрков-каракалпаков *jumbak*; тюрков-караимов *tapmaca*; казахских тюрков *jumbak*; кипрских тюрков *mesel*; киргизских тюрков *tabışmak*, *tabcang- nımah*; ногайских тюрков *tapmacak*; узбекских тюрков *tapişmak cumak*, *çörçak*, *matal*, *tapar*, *tapmaca*; татарских тюрков *başvatkiç*, *sir*, *tabışmak*; тувинских тюрков *tvızık*; туркменских тюрков *matal*, *tapmaca*; якутов *taabırın*; уйгурских тюрков *tepişmak* [10, с. 25-90]. В тюркском фольклоре загадка называется головоломкой. В керкукском фольклоре же сталкиваемся с тем, как его называют и загадкой, и головоломкой.

Как можно заметить, иногда в азербайджанском фольклоре подчеркивается несение одинаковой функции загадкой и головоломкой. Возможно, поэтому в проводимых в этом направлении исследованиях отличию между загадкой и головоломкой внимание не уделялось. На самом деле, в нашем фольклоре загадка и головоломка носят не одинаковые функции. Кроме того, у тюрков существуют такие названия загадки как «*tapişmak*», «*matal*», «*uşuk (şuk)*» и т.д. Самое же древнее название загадки в тюркских племенах, как впервые было показано «Словаре тюркских наречий» М.Кашгари, были записаны в виде «*tabuzğu*, *tabuzğuk*, *tabzuq*, *tabızmak*, *tabuzmak*, *tapuz*, *tapzuk nenq*»

[10, с. 25-90], В загадках, используя *ibarə*, повторы, сравнение, уподобление, метафора, риторический вопрос, фантазия, метонимия и прочие изобразительные и выразительные средства, с целью проверки в форме суждения между двумя и большим числом людей гибкости человеческого разума, его умственных способностей, понятливости, находчивости, мировоззрения, иносказательно говорится о каком-либо понятии, событии или вещи, сообщаются его определенные признаки, черты, качества или же свойства в завуалированной форме, кроме того некоторые черты скрываются и от противной стороны требуется ответ на вопрос. В загадках даются определенные признаки, приметы вещей, благодаря коим противная сторона силой разума, ума, знаний может ответить на вопросы своего визави. В этом смысле загадка словно является спортом для развития ума, мышления, сознания. П.Эфендиев дает такое определение загадке: «Загадка представляет собой придуманное для проверки мышления людей поэтическое описание того или иного события или вещи» [1, с.145]. Согласно Аристотелю, загадка представляет собой не что иное, как хорошо придуманную метафору [2, с. 157]. В действительности, давать подобное объяснение не очень верно. **Поскольку в то время, как многие загадки состоят из построенных в форме метафоры вопросов, призывающих размышлять, многие же задаются в виде простых вопросов, в таких случаях метафора не участвует, остается лишь описание [3, с. 533].** Известно, что «*bulmaca*» является «головаломкой». А что такое «*bilməsa*»? Отметим, что слово «*bilməsa*», взятое от слова «*bilmək*» (знать), дает значение найти, размышлять, разрешать. Исследователь керкукского фольклора, турецкий ученый проф.Ч.Кетене указывает, что стихотворные головаломки имеют размер и рифму. Разумеется, он ведет речь о размере, системе рифм в стихотворных загадках. Напомним и то, что в керкукском фольклоре «головаломка или же загадка» используется совместно. Однако все приведенные им примеры являются загадками, и среди них нет ни одной головаломки [4, с. 128]. Согласно правилам фольклористики, так как при научном исследовании устной литературы ни у кого нет права делать в нем изменения по своему усмотрению, и мы записывали имеющееся в созданной народной фантазией форме, то есть не приукрашивая, как есть. А сейчас для раскрытия отличия **ГОЛОВОЛОМКИ** от загадки, истинной сущности обратим внимание на **ГОЛОВОЛОМКУ** в рассказе «Славянка» в поэме Низами «Семь красавиц» [2, с.173-175]:

- Падишах указывает дочери, «испытаем истинное золото на пробном камне». Девушка из-за его слов дает пришедшему юноше пару рубинов. Низами так начинает написанную символическим языком, в поэтической форме головаломку:

Девушка:

Из ушей своих два перла вынула сперва

И такие казначею молвила слова:

«Гостю нашему два перла эти отнеси –

И ответа на вопрос мой у него проси» (перевод).

Получивший от казначея два рубина юноша, положив на них три камня, посылает девушке:

Дева-камень, вместо первых двух увидев пять,

Взявши гирьку, также стала вес их измерять,

Девушка смолола рубин до порошка и, посыпав на него сахарный песок, посылает юноше. Юноша понимает смысл этого. Потребовал молока, смешав рубиновый порошок вместе с сахарным песком с молоком, посылает девушке, девушка выпивает молоко, оставшиеся на дне рубины взбивает как тесто. Взвешивает его на весах, *tərəzidə düz gəlir*.

Девушка на этот раз отправляет юноше кольцо, юноша, получив кольцо, надевает его на палец. Посылает девушке драгоценный камень. Девушка, тотчас открыв шкатулку, выбирает равный ему драгоценный камень. Девушка очень радуется этому. Надевает драгоценные камни как серьги, а бусы как браслет. Затем, повернувшись к отцу, девушка говорит:

Самоцветы в уши вдела и отцу сказала:

«Встань, отец, и делай дело, – спор я проиграла!

Но я рада, ибо рада счастьем своему!

Вижу: счастье дружелюбно мне, как моему

Ныне избранному другу. Вижу: по уму

И красе нет в целом мире равного ему.

Мудры мы, и с нами дружат мудрые умы;

Но его познание выше, чем достигли мы».

Символическими вопросами и ответами заинтересовывается отец. Раскрытие, анализ символичес-

ких тайн девушкой действительно впечатляют человека. Предлагаем этот эпизод из поэмы полностью:

Приоткрыла, отвечала: «Я с ушей сняла
Перлы и вопрос свой первый ими задала.

Две жемчужины послала я ему сначала:
«Жизнь — два дня лишь! Понимаешь?» — я ему сказала.

К двум моим он три прибавил. Это говорит:
«Если даже пять — так тоже быстро пролетит».

Я растерла и смешала сахар с жемчугом,
И в ответ ему послала сахар с жемчугом.

Пыль жемчужная, что с пылью сахарной смешалась,
Означает жизнь, что сильной страстью омрачилась,

Оторвать их друг от друга, разлучить нельзя,
Ни заклатьем, ни наукой отделить нельзя.

В чашу молока тогда он всыпал эту смесь,
И на дно тяжелый жемчуг опустил весь,

И растаял легкий сахар в чаше молока.
И была ему загадка трудная легка.

А как молоко из чаши этой испила,
Я Себя пред ним дитятей малым назвала.

А когда ему я перстень свой отослала,
Тем на брак со мной согласие витязю дала.

Самоцвет мне дав бесценный, он хотел сказать,
Что ему во всей вселенной пары не сыскать.

Я вернула вместе с первым равный самоцвет,
«Видишь, мы с тобою пара», — мой гласил ответ.

К самоцветам этим третий подбирать он стал,
Третьего ж на белом свете он не отыскал,

В загадках за основу берутся признаки существа, они информативного характера. В головоломке же эти свойства расплавляются в каком-либо эпизодическом событии. Как можно заметить, одним из основных отличий между головоломкой и загадкой является испытание человеческого разума в широком смысле. В отличие от загадок, здесь основные признаки обладают описанием, противопоставляемые детали в большей степени символизируются. Объяснение же символов носит жизненно-философское содержание. Это не вопросы для загадки, в них находится сущность вопросов, являющихся большой тайной, и, таким образом, становится в очередной раз ясно, что головоломка предназначена не для детей [2, с. 176]. Вообще, в произведениях Низами головоломки занимают доминирующее положение.

Как отмечалось в книге С.П.Пирсултанлы «История развития азербайджанской устной народной поэзии и слогового размера», изданного издательством «Текнур» в 2013 году, в то время, как загадки были созданы для детей (загадки, в силу того, что играют незаменимую роль в оказании большой помощи формированию разума, сознания, развитию способности раздумывать, находить, одним словом, в обострении ума ребенка с младых лет, считаются детским фольклором – Х.М.), философские глубины головоломки более глубоки, и им пользуются в области дипломатии, а также в мире любви, отношений между влюбленными. Хотя в некоторых источниках подчеркивается наличие головоломки только в прозе (2, 10), встречаются и написанные поэзией тоже. Например, можно сказать, во всех произведениях Низами видим написанные в поэтической форме головоломки. Разумеется, как отмечал С.П.Пирсултанлы, написание Низами головоломок в поэтической форме представляет собой его полномочие как поэта. Следовательно, из этого можно прийти к выводу о том, что головоломки пишутся как прозой – в форме сказки, предания, так и поэтически. Безусловно, самые совершенные и запоминаю-

щиеся первые образцы головоломок встречаем в произведениях Низами. Однако и в творчестве Сары Ашуга встречаются написанные в поэтической форме головоломки.

Как выше отмечалось, головоломки обращают на себя внимание в качестве истинного средства при изучении отношений между влюбленными, подтверждении ума, проницательности, смекалки, мудрости противной стороны. К тому же найти ответы на головоломку не так уж и легко.

Некоторые образцы собранных нами в значительном количестве головоломок мы встречаем и в керкукском фольклоре. А причину этого великий фольклорист Г.Пашаев объясняет нам в форме, которую с такой искренностью не сказал бы никто: «Так как поселившиеся в керкукских лабиринтах наши братья и сестры и мы принадлежим к одному народу, разговариваем на одном языке» [5].

Как мы отмечали, в творчестве Сары Ашуга в значительном количестве встречаются головоломки, минаретные перебранки (минареты обладают самобытным содержанием и видовыми особенностями – Х.М.). Обратим внимание на одно из этих головоломок - в известной нам головоломке о том, как наш мастеровитый ашуг перебранивается с Ашугом Сираджем из Тебриза:

Рассказывают, что были самые цветущие времена Сары Ашуга (к слову, он с юности возвысился до звания мастера – Х.Б.). Однажды некий ашуг из Тебриза по имени Сирадж, мечтая вступить в творческую перепалку с Сары Ашугом, закрыть его и забрать у него саз, перейдя Аракс, приходит в село Мамедбейли Зангезурского уезда и посылает весточку Сару Ашугу, чтобы тот пришел туда же. Итак, и Сары Ашуг тоже приходит в это село и, узнав про дом, где остановился Сирадж, встречается с ним. Заключается соглашение и устраивается собрание. Таким образом, начинается экзамен на искусство на глазах у народа. В наших краях гостя угощают маслом глаз своих, так что первым слово дают Ашугу Сираджу. Ашуг Сирадж произносит такую загадку:

Aşıq bənək-bənəkdir,
Halın bənək-bənəkdir.
Sənnən soruram, aşıq,
Araz neçə sənəkdir?
*Ашуг плохо мне,
Что-то плохо мне.
Тебя спрашиваю, ашуг,
Сколько воды в Араксе?*

Сары Ашуг был мастером импровизированного стиха. Разве оказался бы он в затруднительном положении? Поэтому так ответил Сираджу использованной им же рифмой:

Aşıq bənək-bənəkdir,
Halım bənək-bənəkdir.
Gəl sən saxla Arazı,
Deyim neçə sənəkdir.
*Ашуг плохо мне,
Что-то плохо мне.
Ты давай останови Аракс,
Я скажу сколько там воды.*

Ответ Сары Ашуга изумляет присутствующих на торжестве и со всех сторон несутся звуки аплодисментов. Ашуг говорит вторую загадку:

Dağlar başı dik olar,
Qaya dağa yük olar.
Sənnən soruram, aşıq,
Başda neçə tük olar?
*Вершины гор острые бывают,
Скала горе ношей бывает.
У тебя спрошу, ашуг,
На голове сколько волос бывает?*
Ашуг Сары, не медля, отвечает:
Hər bir dağın diki var,
Dərəsi var, diki var.
Kəs başını ver mənə,
Deyim neçə tükün var.

*У каждой горы холмы есть,
Долины есть, холмы есть.
Срубь голову свою, дай мне,
Скажу сколько волос у тебя.*

И этот ответ нравится присутствующим на торжестве, так что в его адрес снова звучат аплодисменты. Рассказывают, на пиру начинается шепот, срывается смех. По условию, на этот раз очередь говорить загадки приходит к Сары Ашугу:

*Mən aşıq, bu dağ atar,
O dağı bu dağ atar.
Torpaqsız yerdə bitib,
Yarpaqsız budaq atar.
Я ашуг, гора покинет,
Ту гору эта покинет.
Взращенный в безземельном месте,
Без листьев разрастется.*

Говорят, что у Ашуга Сираджа пересыхает в горле. Несет какую-то околесицу. Но ответ не удовлетворяет ни Сары Ашуга, ни присутствующих на пиру. Так что никто не хлопает. На этот раз Сары Ашуг говорит следующую загадку:

*Mən aşıqəm buz bağlar,
Qışda çaylar buz bağlar.
Aşıq bir hikmət gögüb,
Od içində buz bağlar.
Я влюблен, леденеют,
Зимой реки леденеют.
Ашуг, увидев мудрость некую,
В огне обледенеет.*

Тут же у Сираджа замирает дыхание, на язык навешивается замок. Положив тыльную сторону оземь, тихонько приносит и кладет саз перед Сары Ашугом. Однако саз Сираджа Сары Ашугу был не нужен. В наших краях гостю оказывают почтение. Поэтому, накормив, напоив чем Бог послал, вручив его саз, Ашуга Сираджа, переведя через реку Аракс, проводили в сторону Тебриза [11, с.136-138].

На самом деле, *баглама* - загадки относятся к головоломкам, говоря точнее, относятся к загадкам и содержательно похожи на них. Поскольку в *баглама*, как и в головоломке и загадке, делается попытка в противовес поставленным противной стороной вопросам оценить разум, смекалку, сознание и знания. Есть определенные отличия *баглама* от загадок и головоломок. Так, если автор загадок не известен, то у всех *баглама*, можно сказать, авторы известны. В качестве второго отличия можно указать, что в то время, как в загадках ответы говорят не в стихах, а в прозе, в *баглама* из скольких строк состоит вопрос, и ответ должен быть в стихах и состоять из равного же количества строк.

Как можно заметить, баяты-баглама строятся на основе баяты с джинасами (*т.е. со словами омонимами*) и ожидаемый ответ тоже должен быть построен в идентичной форме. Признаемся, что порой разгадать баяты-баглама Сары Ашуга становится проблемой и силы, мышления для этого не хватает. И по сей день есть немало нераскрытых баяты-баглама, чудесные гошма-гыфылбенды (*гыфылбэнд – жанр Азербайджанского ашугского творчества, гошма с содержанием загадки*) Сары Ашуга, Хаста Гасыма и многих других великих мастеров призывают нас глубже задуматься. Например, один из нераскрытых образцов баяты баглама Сары Ашуга:

*Ağ at biyan içində,
Quyuğu qan içində.
Getdim atı tutmağa,
Qaldım biyan içində.
Белый конь в лакричнике весь,
Хвост весь в крови.
Пошел коня я ловить,
Оказался в лакричнике весь.
Или образец из нераскрытых гошма-гыфылбэнд Хаста Гасыма:*

Bir otaq istərəm gümüşdən kanı,
Onun kərpicini gətirən hanı?
Bir heyvan istərəm qırx iki canı,
Başı qoltuğunda, döşü bir ola.
*Комнату хочу с серебряным потолком,
Где тот, что кирпичи его несет?
Зверя хочу, чтоб имел сорок две жизни,
Голова в подмышках, с грудью одной.*
Или же:
Səhrada on yeddi qazı əyləşmiş,
Bir taxtın üstündə xub qərarı var.
Nər birində doxsan iki əl gördüm,
Cəsəd bir, gərdən üç, altı səri var [2, с. 215-216].
*В пустыне семнадцать кази расселись,
На троне некоем хорошо расселись.
В каждом увидел девяносто две руки,
Тело одно, подшейков три, шесть голов есть.*

В целом, у Ашуга Алы, Ашуга Алескера, Туфарганлы Аббаса, Хаста Гасыма, Курбани и в творчестве многих ашугов-мастеров встречаются в достаточном количестве головоломки, баглама и гыфылбендов.

«Гыфылбенд» представляет собой вид стиха, используемый при словесном соревновании ашугов. Содержанием он подобен загадке, формально напоминает гошму. Следовательно, чертой, различающей гыфылбенд от баяты-баглама, является, во-первых, то, что один в форме гошмы, другой - в форме баяты. Подчеркнем и то, что если самые завершенные и совершенные образцы баяты - баглама связаны с именем Сары Ашуга, то творцом самых завершенных, совершенных образцов глубокого содержания, каждую строку которого «не может взять» верблюду, был Хаста Гасым. Как писал Седник Паша Пирсултанлы, в эпосе «Хаста Гасым и Мелексима», собранном Ахлиманом Ахундовым, семь гыфылбенда, а в самом эпосе Хаста Гасым есть семьдесят два гошма-гыфылбенда.

Aşıq Ələsgər:
Məğrurluq eyləyib ustadam deyən,
O hansı ağacdı, tağı yeddidi?
O ağacdən bir quş yuva salıbdı,
Çarpaz sinəsinin dağı yeddidi.

*Ашуг Алескер:
Тот, что надменно мастерством кичится,
Что за дерево, у которого семь веток?
На том дереве птица гнездо завела,
На теле семь ран наискосок.*

Aşıq Bəhrəm:
Ustadam deyənlər məğrur olmasın,
Cəsəd damarının səri yeddidi.
Sinə yuvasında məskən salıbdı,
Ürək bir quş olsa, pəri yeddidi.

*Ашуг Бахрам:
Пусть не будут надменны мастерами себя полагающие,
Семь голов у вены в теле.
В гнезде в груди поселившаяся,
Если сердце птица, то крыльев семь.*

Вообще, есть многочисленные виды неисследованных видов загадки. Например, шарада, метаграмма, анаграмма, ребус и др.

Одной из форм загадок были *легзы* – «*ləğz*», написанные и сказанные в стихотворной форме. Нуреддин Сеидов, имеющий незаменимые услуги в сборе и составлении загадок, пишет, что легзы, наблюдаемые не в народной, а письменной литературе, наиболее были распространены в XIV-XVI веках. Определенные сведения об этом можно встретить в предисловии книги Г.Зейналлы «Загадки»

[8, с. 16], в диссертации Г. Курбанова «Туркманские народные сказки» [9, с. 176]. Легз, будучи по форме, языку сложными, сложно запоминающимися, в широкой народной массе широко распространиться не смогли. Их можно встретить лишь в рукописях и на краях некоторых книг. Рассмотрим следующий пример легза [7, с. 26]:

Ol nədir iki dəlikli bir ovuc,
Xəlqi-aləm ondan alırlar sovuc (Burun)
*Что это, с двумя отверстиями в одну ладонь,
Весь народ из него получает воздух (Нос)*

Таким образом, какой бы особой и интересной формой ни была бы *билмедже* - головоломка, какую бы высокую позицию, полномочия, успех не приобрела бы, его корень и начало связано с загадками, и он, развившись на первичных простых формах, поднялся до своего уровня. А этот уровень не самый высокий, не вершина. Есть высота и выше её. Мы полагаем, что этой высотой является *гыфылбэнд*.

1 Эфендиев П. *Азербайджанская устная народная литература*. - Баку: Наука и образование, 2013 (на азерб. языке).

2 Пирсултанлы С. *История развития азербайджанской устной народной поэзии и силлабики*. - Баку: Текнур, 2013 (на азерб. языке).

3 Колесницкая И. *Загадки. Русское народное поэтическое творчество, том II*. Изд. АН СССР. - М.-Л., 1995.

4 Кетене Ч. *Избранное из керкукской народной литературы // Литература тюркского мира*. - Анкара, 1990 (на турецком языке).

5 Арзу-Камбер. - Баку: Молодость, 1971 (на азерб. языке).

6 Антология азербайджанского фольклора (ирако-тюркменский том) // составители Газанфар Пашаев, Абдуллатиф Бандароглу. - Баку, 1999 (на азерб. языке).

7 Сеидов Н. *Загадки*. - Баку: Восток-Запад, 2004 (на азерб. языке).

8 Зейналлы Г. *Загадки*. - Баку, 1928 (на азерб. языке).

9 Курбанов Г. *Тюркменские народные сказки*. - Ашхабад, 1961 (на туркменском языке).

10 Гусейноглу А. *Фольклор и литература уйгурских, гагаузских, северокавказских тюрков*. - Баку, 2011 (на азерб. языке).

11 Мехдизаде И. *Древние горы, где водятся олени*. - Баку, 2003 (на азерб. языке).

Түйіндеме

Мамедов Ханкиши Бахтияр оглы - Азербайжан Мемлекеттік Педагогикалық университетінің докторанты, филология ғылымдарының кандидаты

АЗЕРБАЙЖАН ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ «БИЛМЕДЖЕ» (БАС ҚАТЫРҒЫШ) ЖАНРЫН САЛЫСТЫРЫП ТАЛДАУ

Азербайжан ауыз әдебиеті жанрларының бірі «билмедже» (бас қатырғыш) адамзат сана-сезімінің пайда болуы мен қалыптасуында аса маңызды роль атқарып келеді. Көп жағдайда бас қатырғыш пен жұмбақты бір-бірінен ажырата бермейді. Бұл қаншалықты дұрыс? Шындығында, жұмбақ, бас қатырғыш, шарада, минерет сияқты ауыз әдебиетінің жекелеген жанрлары бір-бірінен мүлдем бөлек, қызметі де түрлі-түрлі. Кейде бұлардың шекарасын ажырату өте қиын. Расында, олардың арасында бір-біріне ұқсас жерлері баршылық, тіпті оларды ажырату қиын, солай бола тұрса да, өзіне тән белгі, сапалары да аз емес. Түркі ауыз әдебиетінде бас қатырғыш дегеніміз жұмбақ. Азербайжан ауыз әдебиетінде де бас қатырғыш пен жұмбақ бір ғана қызмет атқарады. Сондықтан мұны зерттеуге көңіл бөліне бермейді. Шын мәнінде азербайжан ауыз әдебиетінде бас қатырғыш пен жұмбақтың қызметі екі түрлі.

Түйін сөздер: ауыз әдебиеті жанрлары, азербайжан ауыз әдебиеті. Түркі ауыз әдебиеті, керкук ауыз әдебиеті, жұмбақ, метаграм, анаграмма, ребус.

Annotation

Mammadov Khankishi Bakhtiyar oğlu - Doctor of philological sciences, Azerbaijan State Pedagogical University
COMPARATIVE RESEARCH OF THE GENRE OF "BILMEJE" (PUZZLE) IN THE AZERBAIJANI FOLKLORE

Puzzles as one of the genres in Azerbaijan folklore play great role in formation and becoming of human thinking. Sometimes, they can not differ puzzles from riddles. How far is it true? In fact, puzzles, riddles, minarets are individual folklore genres. They are distinguished from one another, because their functions are different. Sometimes it is very hard to define their boundary. Really there are some alike and definite moments between them which are differed as suitable and distinguished ones. Riddles are said puzzles in Turkish folklore. In Kerkuk folklore riddles are also recognized as puzzles have same functions. That is why researchers didn't pay attention to differences between riddles and puzzles in their investigations. Indeed, puzzles and riddles in Azerbaijan folklore haven't the same functions.

Key words: folklore genre, Azerbaijan folklore, Turkish folklore, Kerkuk folklore, puzzle, metagram, anagram, rebus.

ӘОЖ 821.512.122(091)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҚАЙРАТКЕРЛІК КҮРЕС БАҒЫТЫ

А.А. Оспанова - *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия докторы (PhD), аға оқытушы, Алматы қ., Қазақстан*

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының азаттық күрес ұстанымдары, «Қазақ» газеті арқылы азаттық, ағартушылық мұраттарды өрістету өнегесі зерделенеді. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде түрікшілдік идеяның көрініс табуын алғаш рет мақсатты, жүйелі зерттеу ауқымында тарихи алғышарттар, мұсылмандық ағартушылық, жәдитшілдік ықпалы, Ресей түркілерінің азаттық күрес ұстанымдары мәнінде көркемдік таным зерделеу болып табылады.

Қазақ әдебиеті тарихының елеулі кезеңі – XX ғасыр басындағы әдеби дамудың айқын көркемдік өрісі – поэзиядағы түрікшілдік идея нақты ақындардың әдеби мұрасы ауқымында талдауға тартылып, жинақтаушылық мәнде сараланды. Жалпытүркілік-жалпыадамзаттық азаттық мұраттардың рухани кеңістіктегі көркемдік, тарихи-әлеуметтік әлуеті айқындалды.

Түйін сөздер: «Қазақ» газеті, азаттық, ағартушылық мұрат, түрікшілдік идея, мұсылмандық ағартушылық.

XIX ғасырдың соңында аса айқын бағыт алған отаршылдық езгіге қарсы азаттық күрес әрекетіндегі ағартушылық мұраттар – қазақтың аса көрнекті қайраткер тұлғасы Ахмет Байтұрсынұлының сан-салалы азаматтық күрес жолындағы айқын бір арнасы – поэзиялық туындылары.

1909 жылы жарық көрген «Қырық мысал», 1911 жылғы «Маса» жинағында Ахмет Байтұрсынұлы ұлттық мұраттарды саяси, рухани күрес кеңістігіне шығарудың өзіндік жолдарын ұстанды.

XX ғасыр басындағы қазақ қоғамын саяси-әлеуметтік дүрбелеңдер мен сілкіністер ауқымындағы қалпында ала отырып, оған тарихи талдау жасап келіп баға берудің дер кезіндегі өзіндік үрдісін қалыптастырудың негізді ой-пайымдауларын жасауда аса зеректік танытқан қайраткер тұлғаның бірі Сәбит Мұқанов болды.

Ел өміріндегі сан-тарап өзгерістер, жеке тұлғаның тарихи бір кезеңдегі азаматтық, елдік ұстаным бағыты, замана барысын пайымдауы бағаланып, сараланып отыруының үрдіс-бастауы әсіресе Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінде айқын көрініс тапты деуімізге болады.

Сәбит Мұқанов Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармалары, саяси күрес жолын кең толғап, тоқтамдар жасайды. Уақыт таңбасы айқын түскен аталған еңбектің астар-қатпарындағы ақиқаттар әлі де зерттеп, зерделеп отыруға зәру.

Саяси күрес жолына үзілді-кесілді баға берген Сәбит Мұқанов Ахмет Байтұрсынұлының әдеби шығармашылығын талдауда талай жайды мензеп отырған, өзің ойла, өзің таны, ұғын дейтін емеуріні де байқалып қалып отыратын тұстары аз емес.

«Қырық мысалды» сөз етуінде ең алдымен Ахмет Байтұрсынұлы И.А.Крыловтың шығармаларын не себепті аударды деген мәселеге назар аудартып алып, қоғамдық, саяси тұрғыда бір шоғыр ой-тоқтамдар айтады.

Соның ішінде негіздеп, тарқата тоқталатын жайының бірі – отаршылдық саясатқа қарсылық бағыт, ұстаным туралы ой-пайымдаулары.

«Ахметті 1905 жылға шейін, негізінде, ақсүйекшіл болды дегенімізбен, ол орыс ақсүйектерінің екінші қатардағылары сияқты, қазақ аталықтарының бойындағы кемшілігін көрумен ғана қойған жоқ. Оларды мәдениетке шақырды. Бұл, бір.

Екінші, Ахметте 1905 жылға шейін ашық ұлтшылдық программа болмағанмен, онда ұлтшылдық белгісі жоқ еді деу және дұрыс емес. Ахметте орысқа қарсылық, «Қазаққа» жаны ашушылық деген пікір 1905 жылдың ар жағында, айта берсең есін білгелі туды. Әкесін айдатқан орыс отаршылдарының үкіметін ол бала күннен сүйген жоқ. Оның үстіне «Сары орыстың бәрі орыс» деген, қазақ елінің орысқа отар болған кезіндегі мақалын ол да қолданды. Отаршылдық саясаттан соққы көрген қазақ елінің «Ай, бәлем, әй, қылдың-ау!» деген орысқа тымырсық өшпенділігі Ахметте де болды. Ахмет 1905 жылға шейін ашық ұлтшыл бола алмады дейтін себебіміз: бұл жылға шейін ол қазақ елін орыс отарынан бөлуді, бөлек ел қылуды жырлаған жоқ. Жырлар еді, ондай ірі программаны ол кезде жасаған жоқ» [1, 83].

Сәбит Мұқанов «Қырық мысалдағы» өлеңдерді «1.Бірлік», «2.Ескішілдік», «3.Тағдырға үндеу»,

«4.Патшаға қарсы» деген жүйеге бөліп қарастырған. Сонда Ахметтің Крыловтан айырмасы дегенге мән береді.

«Ахмет Крыловтың кейбір мысалдарын қазақтың ол кездегі отар күніне мысалдады. Сол мысалдар арқылы астарлап, отаршыл үкіметтің қазақ еліне істеген қорлығын айтты. Ол өлеңдер мыналар:

«Қасқыр мен қозы»: Суатта су ішіп жатқан қозыны қасқыр ұстап алады да, суымды неге лайлайсың деп пәле салады. Қозы қасқыр ішкен жерден алыстығын дәлелдегесін қасқыр «Былыр сөккесің» деп жала жабады. Қозы одан «былыр қайдан сөгем, өзім биыл тудым» дейді. Қасқыр одан жеңілгесін ол сенің жақының еді деп, одан да жеңілгесін айыбың: жегім кеп тұр» деп шынын айтады. Ахмет өлеңді:

«Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,
Ойлаймын оны мақтар шықпас кісі.
Нашарды талай адам талап жеп жүр.
Бөріден артық дейміз оның несі?».

Бұл арадағы «нашар» деп отырғаны, әрине, кедей емес, қазақ.

«Қайырымды түлкі». Ағаштың басында, шешесі өліп жетім қап, зарлап отырған балапандарды түлкі аяған боп сөздер сөйлегесін, балапандар мынау қайырымды зат екен деп жерге түссе, түлкі балапандарды жеп қояды. Ахмет ол өлеңді былай деп аяқтайды:

«Пана боп өзін сақта, күдіретім,
Кімде-кім балапандай қалса жетім!
Жұмсақ тіл, көңілі қатты залымдардың
Ете гөр жетімдерден аулақ бетін!».

Бұндағы жетімдер де ауылдағы әкесіздер емес, қазақ. Өйткені отарға айналған қазақты Ахмет «жетім» деген атпен атаған. Оған «Масадағы»:

«Қара балуан Жәнібек,
Тұлға болып артыңа,
Қаз дауысты Қазыбек,
Жетім қалған халқыңа
Кім тиянақ қазық еді!» –

деген өлеңі куә.

[...]

«Үлесте» бірнеше кісі ақшаларын үлесе алмай отырғанда өрт шығады. Өрт шықты дегенге олар қарамай, жанжалды молайтып, ақырында бәрі де ақшаларымен отқа күйеді. Өлеңді Ахмет былай қорытады:

«Ойласақ, уақиға емес болмайтұғын,
Ел қайда өзін даудан қорғайтұғын?
Қазіргі пайдасына бәрі жетік,
Адам аз алдын қарап болжайтұғын.
Аңдыған бірін-бірі жаудан жаман,
Байқасам ел белгісі – оңбайтұғын.
Бұл белгі табылып тұр біздің жұрттан,
Таласып бір-бірінің жүзін жыртқан.
Алданып арадағы дау-шарына,
Қатерден қапері жоқ келер сырттан».

Ахметтің «Қырық мысалында», қазақты патша үкіметіне бұдан күшті қайрап салған өлеңі болған жоқ» [1, 89].

Сәбит Мұқанов Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағының автордың белгілі бір саяси бағытқа түскен шақтағы шығармаларынан түзілгеніне айрықша мән беріп атап айтып, ден қойған. Көпшілік шығармаларының мазмұнын тарқата айтып отырады.

«Өзі үшін емес, «қазақ үшін» істейтіндігіне Ахмет «Қазақ қалпы» деген өлеңін дәлел қылады. Бұл өлеңде қазақтың ескі хандық өмірін айта келеді де, отарланған күніне тоқтап:

Алаштың адамының бәрі мәлім,
Кім қалды таразыға тартылмаған,
Дегендер мен жақсымын – толып жатыр,
Жақсылық өз басынан артылмаған.
Бұл бір сөз қасірет етіп, хатқа жазған,

Қалмаған түк қасиет, қазақ азған.
Байға мал, оқығанға шен мақсұт боп,
Ойлайтын жұрттың қамын адам аздан.

Қазақ жұртында жұрт қамын ойларлық кісі жоқ, сондықтан мен жұрт үшін істеймін деген ойға түскен. Ахмет бұдан былай өзінің тілегін белгілі программаға қойып сөйлей бастайды. Ол программасы, қысқаша айтқанда, қазақ елін отарға қарсы қою: ояту, өнерлендіру, жеке ел қылу» [1, 91].

Замана дүрбелеңі жалғаса түсіп отырған уақытта белгілі бір тұлғаның шығармашылығын саралап, саяси мән беру дегеннің қаншалықты қауіпті болғандығын бағамдап бола қойған жоқпыз.

Сәбит Мұқановтың аталған еңбекте қазақ елдігінің тарихында, әдебиет, мәдениет өрісінде азаттық күрес бағытын ұстанып шыққан шығармашылық тұлғалар туралы егжей-тегжейлі тұтастықта ой саралауы – айрықша бағалануы тиіс жанкешті құлшыныс, құштарлық.

Түбегейлі, түпкілікті мәселенің барлығын зерек зердемен барлаған Сәбит Мұқанов, алай да былай да айтқан болып отырып, не дегенде де саясатқа жығып бермейді.

Тұтас бір ұлт тарихындағы қаралы, қасіретті күйді ашқан (оң мағынасындағы, тура мағынасындағы – А.О.) тұтас бір ұлтшыл шоғырдың қайраткерлік, қаламгерлік ұмтанымын бұлтасыз айғақтайды.

«Жиған-терген» деген өлеңінде Ахмет, қазақтың орысқа қалай бағынғанын айтады да, отарланып болған күйіне көшіп, қазақ ішіндегі алдыңғы қатардағыларды сынайды.

Салынып дауға,
Сатылып жауға,
Болыстықты алысты.
Мақтады ұлық, болды мээ
Оқытты жасын
Өсірді шашын,
Мал табуға салынды.
Басында сәлде,
Аузында алла
Молдаларда не замал.
Көздерін сүзіп,
Түстерін бұзып
Алдап жұртты жимақ мал.
Ұлғайып қайғы,
Уытын жайды
Айтпасыма болмады.
Қабағын түйіп,
Қаһарын жиып,
Қауым үшін қайғы аз.
Жан-жақты бұлт торлады.
Жаңбыр жаумай, жауса қар,
Жұрт жұтайтын түрі бар.
Ұйқышыл жұртты
Түксиген мұртты
Обыр обып, сорып тұр.
Қазағым, елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзінді оянып.

Ахметтің «Масадағы» өлеңдерінің көпшілігі осы «Жиған-терген» өлеңімен қазықтас. Осындай екпінді ұлтшылдық тілекте жүрген Ахмет 1909 жылы Тәттімбет жандармның көрсетуімен абақтыға түседі. Жалпы қазақты соңына ертем деп жүрген Ахмет артынан мынадай аңдушы шыққасын назаланады. Сөз түрлеріне қарағанда, Ахмет абақтыда «Анама хат», «Тілек батам», «Жауға түскен жанның сөзі» деген үш өлең жазуға тиіс» [1, 92].

Академик Серік Қирабаев «Ахмет Байтұрсынов – тәуелсіздік жыршысы» атты зерттеуінде қазақ поэзиясындағы тәуелсіздік мұраттардың жырлану үрдісіне тарихи негізде шолу жасап отырып, мәселенің түпкілікті маңызды қырларына бойлауда өзіндік айқындамалар жасаған.

«Қазақ поэзиясының ұлттық сипат алып дами бастаған тұсынан бергі тарихына көз салсақ, оған

желі болып тартылған тұтас бір ұлттық идеяны көреміз. Ол – ұлттық тәуелсіздік идеясы. Арғы заманда «көшерін жел біліп, қонарын сай біліп» жүрген көшпелі ел сыртқы жаудан қорғану, ешкімге тәуелді болып қалмау қамы үшін халықты ерлікке, күреске үгіттеген жауынгер жыр тудырса, бергі заманда орыс отаршылдығының езгісіне күңіреніп, зар-заман поэзиясын тудырды» [2, 241].

Серік Қирабаев отаршылдық езгіге қарсы ұлт-азаттық күрес батырларына, Абай мен Ыбырайдың ұлт тәуелсіздігі жолындағы ұстанымдарына тоқталып өтіп, ХХ ғасыр басындағы ұлт тағдырының тар жол, тайғақ кешуіндегі азаттық мұраттар жолындағы күрескерлікке ойысады.

«ХХ ғасыр осы бір ұлттық идеяға жаңа сипаттар қосты. Империализм жағдайында реакцияның күшеюі мен ұлттық езгінің тереңдеуі бұл тұста әлеуметтік революциялар мен ұлт-азаттық қозғалысын туғызды. Бұрын «бұратана» саналып келген халықтардың ұлттық сана-сезімі оянып, оның көрнекті өкілдері туған халқының тағдыры мен келешегі, қоғамның даму жағдайлары жайлы ойлана бастады. Қазақ поэзиясы ұлттық ой-пікірдің басы болып, осы кезде ұлт-азаттық идеясын жаңа сапаға көтере жырлады. Оның жаңа дәуірдегі бастаушысы Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов туған халқының патша отаршылдығынан босап, елінің егеменді болуын, қазақ қоғамының экономикалық және мәдени дамуда жаңа жолға түсуін ұлттық идеяға айналдырды. Ахмет пен Міржақып бастаған революцияшыл демократтық қозғалыстың қазақтық жолы осылай туды» [2, 241].

Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағы, «Қырық мысал» кітабы – қазақ поэзиясындағы ұлттық мұраттар бағытындағы шығармашылықтың озық, озат үлгілері болып қалды.

Жұртының қамын қаршадайдан ойлауға тағдыр өзі жетектеп әкелген Ахмет Байтұрсынов сынды заманауи тұлғаның елін ояту, саналы ғұмырға бағыттау жолындағы сан-салалы өлшеусіз еңбегінің бір арнасы болған поэзиялық туындылардың басты сипат, даралық ерекшеліктерін Міржақып Дулатұлы алғашқылардың бірі болып бағамдап, бағалайды.

«Маса» жинағы (1911) Ахметтің әлеуметтік шындықтың ақыны екенін анықтай түсті. Жинақ туралы М.Дулатов «өз өлеңдерінде Ахмет Байтұрсынұлы ғашықтық туралы, әйел туралы, табиғат туралы жырламайды, онда қанатты көпірме сөздерге құрылған өлең үлгісі де жоқ. Ол қарапайым, нағыз қазақ тілінде бостандық, ұлт туралы – қазақ халқының қанауда, артта қалғаны жайлы жырлап, оны оқуға, еңбекке және ұйқыдан оянуға шақырады, әрбір қазақтың бойындағы азаматтық сезімді оятуға ұмтылады» дейді», деп атап көрсетеді Серік Қирабаев.

1 Мұқанов С. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: – Алматы: Атамұра, 2008. – 384 б.

2 Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. - Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 8-т. – 448 б.

Резюме

А. А. Оспанова

НАПРАВЛЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

В статье рассматриваются принципы Ахмета Байтурсинова во имя свободы, затрагивание темы интересов нации в сборниках «Қырық мысал» и «Маса», попытка затронуть цели просветительства и свободы через газету «Қазақ». Осмыслить в художественном контексте впервые целенаправленно и систематически исследованные исторические предпосылки, мусульманское просветительство, влияние джадидизма, позиции Российских турков в борьбе за свободу в проявлении тюркской идеи в казахской литературе начала ХХ века.

Во время исследований будет проанализирован в собирательной форме и в диапазоне литературного наследия поэтов важный период в истории казахской литературы – явный художественный кругозор развития литературы начала ХХ века и тюркская идея в поэзии. Будет выяснен художественный, исторически-социальный потенциал в духовном пространстве общетюркских и общечеловеческих целей во имя свободы.

Ключевые слова: газета «Қазақ», свобода, просветительские цели, тюркская идея, мусульманское просветительство.

Summary

A.A. Ospanova

DIRECTION OF ACTIVE FIGHTING OF AHMET BAITURSINOV

The first paragraph of the second chapter investigates the principles of Ahmet Baitursynov in the name of freedom, encompassing the themes of national interests in the collections of "Kyryk mysal" and "Masa", the attempt to engage the aims of enlightenment and freedom through the newspaper "Kazakh". To comprehend firstly purposefully and systematically studied the historical background in the artistic context, the Muslim enlightenment, influence of Jadidism, positions of Russian Turks in the struggle for freedom, in the manifestation of the Turkic ideas in the Kazakh literature of the early twentieth century.

Important period in the history of Kazakh literature will be analyzed during the research in a collective form and in a range of literary heritage, it is the obvious artistic outlook of literature at the beginning of the twentieth century and Turkic idea in the poetry. Artistic, historical and social potential in the spiritual space of common Turkic and universal goals in the name of freedom will be clarified.

Key words: "Қазақ" newspaper, freedom, educational objectives, turkish idea, moslem education.

ӘОЖ 82

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ ШЫҒАРМАЛЫРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Б.С.Сарбасов – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.*

Мақалада М.Өтемісұлы шығармашылығының көркемдік ерекшелігі қарастырылады. Махамбет шығармаларының зерттелуі жайлы сөз болады. Махамбет шығармаларындағы ең басты сарын – ерлікке, батырлыққа шақыру, дұшпаннан именбеуге, тайсалмай шабуға жігерлендіруге арналған өлеңдеріне талдау жасалынады.

Мақалада М.Өтемісұлының суреткерлік шеберлігі, ақынның поэтикалық тілі, өлең өрнектері қарастырылады. Ақын шығармаларының тілі туралы да ғалымдардың жеке ой-пікірлері айтылады. Тілдік құралдарды ақын қалай қолданды, олар қандай дәрежеде көрініс тапты деген мәселелерге талдау жасалынады.

М.Өтемісұлы өзінің шығармашылық сапарында эпикалық құлашын да кең танытқан тамаша талант. Ақын поэзиясының көркемдік ерекшеліктері, тілі мен стилі мен тегі жалпы поэтикасы нұсқалы бай. Ол арғы – бергі замандағы қазақтың әрлі де нәрлі асыл сөздерін мол игерген, жете меңгерген және өз шығармаларына сіңірген.

М.Өтемісұлы шығармаларының көркемдік сипаты жоғары дәрежеде. Сондықтан да ақын өлеңдері күні бүгінге дейін өз құндылығын жоймай келеді.

Түйін сөздер: лирикалық кейіпкер, суреткерлік шеберлік, поэтикалық тіл, көркемдік ерекшелік.

Махамбет – ақындық мақсатын ел мүддесімен ұштастыра білген азамат ақын. Халық қамы үшін атқа мініп, жауына қарсы өзінің жалынды сөзін жай оғымен қатар жұмсады. Ақынның өжет сөздері батырдың беліндегі ақ семсер, алмас қылыштай қиып түсер өткір қарудан кем емес еді. «Хан жақсылардың» бет пердесін ашып, ақын оларды халық алдында әбден әшкере етті. Көтерілісшілердің көзін ашып, санасын оятты. Ел басына қара түнек орнатушы хан-сұлтандар екенін алғаш ашық түсіндіруші Махамбет болды. Махамбеттің тілегі, ісі, жүрегі халықтан еш уақыт бөлінген емес. Керісінше, халықтың, көтерілісшілердің қалың қауымының мүддесімен ұштасып жатады.

Махамбет шығармаларын зерттеушілер ішінен профессор Қ.Жұмалиевтің еңбегін ерекше атап өтуіміз қажет. Ғалым «Егеулі найза» атты кітабын түгелдей Махамбетке арнаған. Бұл еңбекте Махамбеттің өмірі, шығармашылығы кеңінен сөз болады. Ғалым: «Жарқын талант, ер жүрек батыр, ісімен де, сөзімен де кейінгі ұрпақтарын таң қалдырған М.Өтемісов қазақ әдебиетінің тарихынан ерекше орын алады», – деп ақынға жоғары баға берген [1,12].

Сондықтан да, академик Қ.Жұмалиев еңбектері ішінде Махамбет мұрасына арналған зерттеулері бір шоғыр дүние. Белгілі ғалым Қ.Өмірәлиев: «Қазақ әдебиеттану ғылымында Махамбет творчествосын барынша көп, әрі барынша терең зерттеген академик Қ.Жұмалиев болды», – деген еді [2,49].

Қазақ әдебиеттану ғылымында Махамбет шығармашылығын көп әрі барынша терең зерттеген академик Қажым Жұмалиев былай дейді: «Махамбет - өзіне дейінгі халық әдебиетінің барлық табыстарын толық меңгеріп, кемшілігін қайталамай, өз бетін, өз стилін айқындап, әдебиетте көрнекті із қалдырған ақын... Махамбет – лирик ақын. Оның өлеңдерінде өзінің көңіл-күйі мен ел сезімі ұштасып жатады. Сондықтан оның лирикасын, ең алдымен, әлеуметтік сарындағы саяси лирик деп айтуға тура келеді. Қоғамның топқа бөлінуінің негізінде таптық күрес саяси таптық жырларды туғызады. Қоғамның тапқа бөлінуі және сол тапқа бөлінудің негізінде таптық күрес туады да, сол таптық күрес қазақтың фольклорынан айқын көрінеді. Соған қарағанда, саяси лириканың бастамасы ауыз әдебиетінде жатыр. Демек, Махамбеттің де саяси лирикасының бір тамыры фольклормен байланысты» [3,105].

Қ.Жұмалиев осы еңбегінің екінші бір жерінде ақында бар өлең түрлерін сөз ете келіп былай дейді: «Махамбет өлеңдерінде... үгіт өлеңдерімен қатар, лириканың басқа да түрлері бар.

Қазақ фольклорында дүние салған адамның тіршілікте істеген іс-әрекеттерін әр жағынан алып, толық баяндап жырлайтын жоқтаулар, естіртулер көп кездеседі. Махамбет өлеңдерінің кейбіреулері фольклорда кездесетін жоқтау өлеңдерінің қысқа түріне жақындайды...

Өйткені, эпитет, метафора, теңеуді алсақ, көбіне фольклордан алынған поэтикалық тілдер». Ал енді бір ретте Махамбет өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктерін сөз ете отырып, Қ.Жұмалиев: «Оның кейбір өлеңдерін лиро-эпикалық түрге жатқызуға болады... Лирикалық сезінуге бөлене отырып оқиғаны баяндау лиро-эпикалық жырларға тән нәрсе екендігі кімге де болсын мәлім. Бұлай баяндау сарыны (мотив) Махамбеттің «Соғыс», «Мінкен ер», «Баймағанбет сұлтанға айтқаны», «Исатай сөзі»

деген өлеңдерінен айқын сезіледі.

«Соғыс» деген өлеңінде Махамбет көтерілісінің әрбір кезеңдерін тарихи оқиғаның ізіне сәйкес етіп суреттейді... Бір қарағанда осы «Соғыспен» өрістес біркелкі өлеңдерді тіпті тарихи жыр өлеңдер тобына жатқызуға болатын тәрізді. Бірақ бұл өз алдына жеке тексеруді керек ететін мәселе. Өйткені, ауыз әдебиетіндегі белгілі бір түр саналатын тарихи өлеңдер (лиро-эпикалық жыр емес, қысқа өлеңдер) бізде әлі зерттелген емес. Махамбеттің бұл тектес өлеңдерінің ауыз әдебиетіндегі қысқа тарихи өлеңдермен байланысы айқын [3,107].

Ақынның «Баймағамбет сұлтанға» деген толғауы да реалистік туынды, Махамбет хан-сұлтандарға алғашқы болып халық қарғысын жеткізген өр ақын. Ол Исатайдың ерлік тұлғасын баяндап, сол арқылы күреске шыққан халықтың күрескер бейнесін береді. «Мінкен ер», «Тарланым», «Еңселігі екі ел», «Тайманның ұлы Исатай», «Біз неткен ер», «Туылған ұлдан не пайда», «Арғымақтың баласы», «Исатай деген ағам бар». Ақын өлеңдерінің сыры терең. Ол көтеріліс басылғаннан кейінгі жағдайды да шыншылдықпен бейнелейді. Исатай қаза тауып, басшысынан айырылған ел күйін былай жеткізеді:

Бұлайдай ерді кескен күн,
Біздің ер Исатай өлген күн.
Он сан байтақ бұлген күн,
Орта белінен сырлаған
Оқ жаңбырдай жауған күн.
Оң қанатын теріс жайып,
Лашын қуға төнген күн.
Желпілдеген ала ту,
Жиырылып ойға түскен күн.
Қос бәйтерек жығылып,
Жығылғаны естіліп
Алыстағы дұшпанның,
Қуанып көңілі тынған күн.

Ақынның «Күн болған» өлеңінде литотаның тамаша үлгісі бар. Бұл көтерілісшілердің қайғылы күйін сипаттайтын шерлі шумақтар. Оның «Пыр-пырлай ұшқан қасқалдақ» немесе «Аспандағы бозторғай» өлеңдерінде де ел қайғысы берілген, ер өлімін айта отырып, ол жауға деген өшпенділікті өршітеді жігерлі қайратқа жаниды. Өзіне ерген жорықшылардың көңілдерін көтеріп, қажу мен мұңнан сейілтіп отырған.

Махамбет өлеңдерінде кездесетін ақындық «мен» айрықша. Онда халықтың ерлігі, өрлігі, қайраты, ақылы тоғысқан. «Мен ақсұңқардан туған құмаймын», «Мен тауда ойнаған қарт маралмын», «Томағалы сұңқар мен едім», «Боз ағаштан биік мен едім», «Таудағы тарлан шұбар біз едік», «Мен шарға түскен кара балта едім», «Мен ақсұңқар құстың сойы едім», «Мен кес-кекті ердің сойымын», «Шамдансам шығар асаумын», «Шамырқансам сынар болатпын», деп келетін ауыстырулар көркемдеу құралдарының сан алуан құбылып тұратынын көрсетеді. Бір ғана «Тарланым» деген өлеңін алайықшы:

Кермиығым кербезім,
Келіскендей шандозым.
Құландай ащы дауыстым,
Құлжадай айбар мүйіздім.
Қырмызыдай ажарлым,
Хиуадай базарлым,
Теңіздей терең ақылдым.
Тебіренбес ауыр мінездім,
Адырнасын ала өгіздей мәңіреткен...

Ой мен көркемдік күмбезі шеберлікпен тұрғызылған бұл жырдың тыңдаушысын эстетикалық ләззатқа бөлері рас. Бойдағы арман мен ерлік қабаттаса келіп, асқақ жыр шумақтарына айналған. Ақын ойы күрес толқынынан туындап, күрес толқыны ақын ойына айналған үйлесім іздерін оның әр жырынан көреміз. Батырлар жырының тегеурінді сарынын қолданған оның сөзі күрес идеясына толы.

Қ.Жұмалиев өз зерттеулеріне оның жыр шумағында қайталанып келетін басқы бір дыбыстың өзі ой екінін арттырып тұрғанына да назар аударған болатын. Жырда ұйқас тәртібі, буын өлшемі аралас келе беретін болғандықтан, оның өлеңдері 7-8 буынды, 11-12 буынды да болып келеді. Махамбеттің көп қолданған ұйқасы шұбыртпалы ұйқас, «Ереуіл атқа ер салмай», «Мұнар күн» т.б. Кейде кезекті,

қаусырмалы, ерікті, асқақ, егіз ұй-қастарды да қолданған. Махамбетке тән бір ұйқас түрі – ішкі ұйқас. «Толарсақтан саз кешіп». Мұнда тұтас шумақтардың соңы ғана ұйқасып қалғаны айтар ойға бағынып тұрады (а,б,в,г,д,ж) мәселен, «Жайықтың басы көк шалғын» деген өлеңінің ұйқасы ерікті, оның кей тармақтары ғана ұйқасады. Өлең негізінде ішкі ұйқасқа құрылған [3,117].

Махамбеттің ақындығы өршілдік рухтың дабылы. Қазақ поэзиясында өзіндік бет-бейнесі бір жосын дауылпаз келетін бұл жырлар көтерілістің от-жалынында жарқырап тууымен ерекшеленеді. Демек, ақын өлеңдерінің де ерлікке шақыру, батырлыққа үгіттеу сарынында болуы да сол себепті.

Махамбет жырлары өз заманындағы ең қанды, ең әсерлі сөз, көпшіліктің өз үні, өз тілі, өз арман-талабы... Бүкіл ХІХ ғасыр әдебиетінде қимыл мен күрес жырын Махамбеттей қып жырлаған ақын болған емес. Алды да, арты да бір өзі», – дейді М.Әуезов [4,25].

Демек, біз белгілі жазушы пікірін негізге ала отырып, Махамбет өлеңдерінің басым көпшілігін ерлік тақырыбына арнады. Махамбет семсерімен де, семсердей жырларымен де қараңғылық көгін қақ жарып, азаттық жолында мерт болған айтулы ақын, адуынды батыр. Оның жырлары мәңгі өшпек емес. Өйткені, ол елмен біте қайнасып, бірігіп бір әлемге айналып кеткен. Махамбет өлеңдерінде елдің рухы биік, асқақ азаттықты аңсаған халықтың ұраны мен арманы ерекше көрініс тапқан.

Ендеше, Махамбетті әдебиетке алдымен өршіл рухты ақын ретінде танығанымыз жөн. Талай жылдар мен ғасырлар өтсе де Махамбат жырлары мәңгілік өшпестей із қалдырды.

Ал Махамбеттің ісі мен жырына ондай қауіп төнген емес, төнбейді де. Олай болатыны, оның батырлығы бір жекпе-жектегі қайраты емес – жалпы адам бойындағы қайсарлық пен ерліктің символы. Жыр-толғауы бір кезеңнің баяны емес – күллі адамзатқа тән азаттық пен теңдіктің өшпейтін ұраны. Махамбет сонысымен мәңгілік!

Махамбет күрескер, ақын және өз кезеңіндегі, әсіресе қазіргі заманғы әлемде даңқты қоғамдық қайраткер ретінде бағаланып келді, бағалана береді де. Бабамыздың елім, жерім деп еміренгені, осы арманы ғасырлар жаңғырығымен жаңа ұрпақ толқынына да келіп жеткендей.

Боз ағаштан биік мен едім,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан.
Ел құтқарар ер едім,
Жандаспай ақыры бір тынған, –

деген патриот ақын дегеніне жете алмай, қапыда қаза тапса да, оның халық сүйіспеншілігіне бөленген ер тұлғасын, күрескер ерлік бейнесін өз өлеңдерінен айқын көре аламыз.

Махамбеттің қай өлеңін алсақ та ол жамбасы жерге, басы жастыққа тигенше халқын сүйген мұңын жырлаған ақын екендігін дәлелдейді.

Махамбет өлеңдері – тарихта болған оқиғалардың көркем кестесі, ер намысы, ел рухы! Сондықтан да Махамбеттің керемет дарыны мен ереуілді ерлігін айырып айту қиын. Қалам мен найза – ақын Махамбет пен батыр Махамбеттің қос қаруы. Осыған байланысты да ақын өлеңдерінің ерлік сипаты күшті болып отыр.

Махамбет Өтемісұлының күдіретті дарын иесі екендігі оның сыршыл да шыншыл, өткір өлеңдері мен дауылпаз күйлерінен көрініс тапқан. Бұл шығармалардың көркемдік мәні өте бай, сондықтан да тәрбиелік қуаты шексіз.

1 Жұмалиев Қ. Егеулі найза. – Алматы: Жазушы, 1979. – 12б.

2 Үсенбаев Б. Еменнің иір бұтағы // Ақ желкен, 2002, № 6 – 49б.

3 Өмірәлиев Қ. ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1976. – 107-117б.

4 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Қызылорда: Ташкент, 1927. – 25б.

Резюме

Б.С.Сарбасов

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ХАРАКТЕР МАХАМБЕТА УТЕМИСОВА

В статье подвергнуты всестороннему анализу материалы, касающиеся истории изучения творчества Махамбета Утемисова, в результате чего определена их теоретическая значимость.

Также, в статье посвящен рассмотрению идейно-тематического содержания произведений Махамбета Утемисова. В нем подвергнуты анализу стихи поэта, призывающие народ не терпеть более унижения и притеснения, встряхнуться и выступить на борьбу за свое человеческое достоинство и свободу. Простые и конкретные, впечатляющие и неоспоримые, своей яркой метафоричностью они оказывали глубокое воздействие на восставших. Стихи поэта отличает бесстрашие, решительность,

В статье рассматривается поэтическое мастерство Махамбета Утемисова. Также, в статье речь идет и о языке произведений поэта, о том, какие языковые средства он использует.

Произведения Махамбета Утемисова обладает высоким художественным уровнем и является значительными по содержанию. Поэтому они и сегодня потеряли своей актуальности.

Ключевые слова: Художественный характер, поэтическое мастерство, поэтическое язык, лирическое образы.

Summary
B.S. Sarbasov

ARTISTIC CHARACTER OF MAHAMBET UTEMISOV WORKS

In the main part of the work the materials, concerning stories of studying of creativity of Mahambet therefore their theoretical importance is defined the all-round analysis are subjected. In the conclusion researches are summed up.

In the verses the poet called the people not to bear more of humiliation and oppression, to be stirred up and act on struggle for the human advantage and freedom. Simple and concrete, impressing and conclusive, the bright metaphoricalness had deep influence on the fighters. The verses of the poet are distinguished by fearlessness, resoluteness, amazing gift of belief, unshakable confidence of the correctness.

The poetry of Mahambet was full of noble sweep, «a sharp sword», not knowing rest and mercy. As it is known, poetic appeals of Mahambet possessed enormous force. Having developed traditions of heroic singers, he has considerably deepened the personal beginning, rethought the old genres and forms of expression of poetic thought, transformed habitual images of the Kazakh poetry, strengthened social motives which have led to occurrence in the history of Kazakh poetry of civil lyrics.

The present work is one more attempt to shine, deepen and add the researches devoted to consideration of a spiritual heritage of Mahambet Utemisov.

Keywords: by fearlessness, resoluteness, amazing gift of belief, unshakable confidence of the correctness.

ӘОЖ 818.992 71

**ТҮРІКТАНУШЫ ҒАЛЫМ БЕЙСЕМБАЙ КЕНЖЕБАЙҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ
ӘДЕБИЕТТІҢ ДАМУ КОНЦЕПЦИЯСЫ**

Д. Қ. Сартбаева - Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, филология
ғылымының кандидаты, доцент

М. Б. Шайхыстамова - Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
филология ғылымының магистры, PhD докторант

А. М. Тинейбаева - Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
филология ғылымының магистры, PhD докторант

Мақалада түріктанушы ғалым Бейсембай Кенжебайұлының зерттеулеріндегі әдебиеттің даму тарихының дәуірлеу мәселесіндегі ғылыми концепциясының қазақ әдебиеті тарихында жаңаша көзқараспен пайымдалуы сөз болады. Ғалым әдебиеттің даму тарихын халық тарихымен тығыз байланыстырып, халық тарихының ізімен жасалатындығын көрсетеді. Түріктанушы ғалым Б.Кенжебайұлының бұл концепциясы қазақ әдебиетінің дәуірлеу мәселелерінің өміршеңдігін байқатады. Әрине, түріктанушы ғалым Бейсембай Кенжебайұлының бұл концепциясы тоталитарлық кезеңде бірден мойындала қоймады. 60-шы жылдардың аяғына дейін мойындала қоймаған ғалымның бұл концепциясы бүгінгі күннің түркология мәселелерінің дамуының айғағы еді. Қазіргі таңда ғалымның бұл ғылыми концепциясы ғылыми мектепке айналып, нәтижесінде көптеген ғалымдар қазақ әдебиетінің тарихын тереңінен зерттеп, рухани мұраны игеріп келеді. Сондықтан да, түріктанушы ғалым Бейсембай Кенжебайұлының зерттеулеріндегі әдебиетіміздің даму жолындағы концепциясы жүйеленіп, түсіндірілді.

Түйін сөздер: Б. Кенжебайұлы, концепция, дәуірлеу, әдебиет тарихы, идея, аксиома, Орта Азия халықтары.

Бізге бүгін амбиция керек, себебі кешегі 20-шы жылдары әкелген тұрпайы сыннан соң қазақ әдебиетіне жаңа тұрпатты әдеби сын қажеттілігі қатты сезіледі. Бұл – уақыт талабы, тарихи миссия. Әдебиеттің тарихы қай кезден басталады, оны қалай дәуірлеу керек деген мәселе төңірегіндегі пікірталас алпысыншы, жетпісінші жылдардың әдеби сынында, әдебиеттану ғылымындағы орталық мәселенің бірі болды. Белгілі түріктанушы ғалым Бейсембай Кенжебайұлы қазақ әдебиеті тарихының көне дәуірін зерттеу жолындағы ізденістерін жалғастыра берді. Ежелгі әдебиетті зерттеу мәселелеріне арналған бірсыпыра мақалалар жазылып, «Көне әдебиет туралы» (1967), «Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы» (1967), «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» (1973) сияқты кітаптары шықты. Бұларда қазақ әдебиетінің тарихы жаңаша көзқараспен мүлдем басқаша пайымдалды.

Ғалымның қазақ әдебиетінің тарихына қатысты айтып келген пікірлері алпысыншы жылдардың

соңынан жетпісінші жылдарға қарай тұтас бір ғылыми концепцияға айналды. Бұл концепция бойынша, «Әдебиет тарихы халық тарихымен тығыз байланысты, соның бейнесі, көрінісі, сұрлеуі, ол қай кезде болсын халық тарихының ізімен жасалады. Демек, қазақ әдебиетінің ғылыми тарихы да қазақ халқы тарихының ізімен жасалуы тиіс» [1, б.3]. Бұл концепция бойынша, қазақ әдебиетінің тарихы төмендегіше дәуірленеді:

1. Бұрынғы әдебиет (Ү-ХҮ ғасырлар). Қазақ ру-тайпаларының ежелгі ру, ұлыс дәуірлеріндегі әдебиеті, көбінесе, сол замандардағы түрік ру-тайпаларымен бірге жасаған ортақ әдебиет.

2. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (ХҮ-ХҮІІІ ғасыр), қазақтың өзіндік әдебиеті.

3. Қазақтың ХІХ ғасырдағы жаңа, сыншыл, реалистік әдебиеті.

4. Қазақтың ХХ ғасыр басындағы (1900-1920 жылдардағы) әдебиеті.

5. Қазақ халқының Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі советтік әдебиет» [1, б.3-4].

Түрікстанушы ғалым Б. Кенжебайұлының бұл ғылыми концепциясы өзінің өміршеңдігін көрсетті. Бейсекең алғашында жалғыз болса, кейін қарасы көбейіп, тұтас бір ғылыми мектепке айналды. Ә.Қоңыратбаев, Х. Сүйіншәлиев, Т. Қожакеев, Р. Бердібай, Т. Кәкішев, Ә. Оспанұлы сияқты белгілі ғалымдар қазақ әдебиетінің тарихын тереңдете зерттеуді қолдап қана қоймай, өздері де рухани мұраны игере түсу істерінде айтарлықтай үлес қосты. Ә. Қоңыратбаевтың «Ескі түрік поэзиясы және қазіргі халық фольклоры» (1971), Х. Сүйіншәлиевтің «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері» (1967), М. Мағауиннің «ХV-ХVІІІ ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары» (1965), «Қобыз сарыны» (1968), «Алдаспан» (1972), М. Жолдасбековтің «Ежелгі дәуір әдебиеті» (оқулық-хрестоматия, 1967), «Көне түркі ескерткіштері және олардың қазақ әдебиетіне қатысы» (1969), Қ. Сыдықовтың құрастыруымен «Үш ғасыр жырлайды» (1965), «Бес ғасыр жырлайды» (1985), Н. Келімбетовтің «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» (жоғары оқу орындарына арналған оқулық, 1986), М. Қараевтың «Қазақ әдебиетінің тарихи даму кезеңдеріндегі көркемдік әдіс мәселесі» (1986), А. Қыраубаеваның «Ежелгі әдебиет» (1999), «Махаббатнама» (1983), «Ғасырлар мұрасы» (1989), А. Егеубайдың «Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі» (1999) сияқты еңбектерде қазақ әдебиетінің тарихы көне замандарға қарай тереңдей түсті. Р. Нұрғали, У. Қалижан, А. Еспембетов сияқты дарынды ғалымдар Б. Кенжебайұлының ғылыми мектебінен өтіп, ғылыми бағытын жалғастырды. Сондықтан да олардың қазақ әдебиетінің тарихын тереңдете зерттеген ғылыми ізденістері жемісті болып, әдебиет тарихының көкжиегін кеңейте, ұлттық әдебиеттану ғылымын байыта түскен еңбектер өмірге келді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Б.Кенжебайұлының әдебиет тарихын зерттеу, дәуірлеу мәселесіндегі ғылыми концепциясы түпкілікті мойындалып, әдебиет тарихын зерттеу саласында жаңа биіктерге жол бастады. Н. Келімбетовтің «Ежелгі дәуір әдебиеті» (2005), Т. Еңсегенұлының «Көне түркі руна жазбасы». Екі томдық, 1 том, 2007; 2 том, (2008), У.Қалижанның «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым» (1998), Қ. Мәдібаеваның «ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті» (2001), Б. Омаровтың «Зар заман поэзиясы» Генезис, типология, поэтика, (2003), А. Шәріптің «Қазақ поэзиясы және ұлттық идея» (2003), т.б. еңбектерінде қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудің жаңа өрістері ашылды. Қазақ әдебиетінің тарихы араб, парсы, қытай деректерімен толығып, тарихтың тереңінде жатқан рухани мұралар байи түсті. Мұның барлығы да рухани мұраны игере түсу істерінің алдына жаңа міндеттер қоюда. Әдебиеттің тарихын жаңаша пайымдаған зерттеулер көрініп, өзіндік пікірі бар жас зерттеушілер шыға бастады. Бұл күнде көз үйренді, құлаққа жағымды болып кеткен «Ежелгі әдебиет» аталатын ұлы дәуір, бай кезеңнің ұлт әдебиеті тарихына енуі өз алдына талас-тартыс, трагикомедиялық хикая. «Ежелгі әдебиет» идеясы, оның қазақ әдебиетіне қатысты қарастырылуы-тікелей профессор Б. Кенжебайұлы есіміне байланысты. Оған тарих куә.

Қазақ әдебиеті тарихын - түрік халықтарына ортақ кезеңдерден бастау керектігі жайындағы Б. Кенжебайұлы идеясы - құтты идея. Бірақ, 60-шы жылдардың аяғына дейін мойындалмады. Алғаш 1933 жылы айтылып, одан 1941 жылы бірсыпыра нақтыланып зерттеле айтылған идея, алпысыншы жылдардың өнбойында дауға айналумен болды. Жетпісінші жылдары ғана мойындалды.

Дүниежүзіне мойындалған орыс әдебиет тарихшысы Д.С. Лихачев «Русская литература - часть русской истории» - дейді [2, б.9]. Атақты әдебиетшінің айтып отырғаны - аксиома. Олай болса, әрбір ұлт әдебиеті тарихын-азаматтық тарихы ізімен түзу керек қой. Ал, қазақ әдебиетшілері болса қазақ жазба әдебиетінің тарихын көп уақыт, ең болмаса қазақ халқының құралу кезеңіне (ХVғ) жеткізгісі келмей қиналды. Содан оқулықтарда қазақ әдебиетінің (жазба әдебиет) тарихы ХVІІІ ғасырдан басталып оқытылып келеді. Қазақ әдебиеті - қазақ азаматтық тарихының құрамдас бөлігі екенін мойындау, уақытында қиын болған.

Исмаил Гаспаралының түрік халықтарына ортақ әліп-би жасау идеялары тұсында, Шиғабуддин Маржани ықпалы кезінде түрік халықтарының ортақ байырғы тарихи түбірі, ортақ әдеби мұрасы

хақында жол-жөнекей ой айтылады. 1928 жылы өзбек оқымыстысы Фитраттың «Өзбек әдебиеті нұсқалары» атап жинақ құрастыруы, оны ойландырады. Аз ғана уақыт (1922.09-1923.05) жарық көрген (8 нөмері ғана) «Шолпан» журналы да «Орхон жазуы туралы бірнеше сөз» – деп аталатын мақала бергені есіне түседі. Демек, түрік халықтары бірлігі идеясына кеңес өкіметі орнағаннан кейін, тоталитарлық жүйе дендей бастаған отызыншы жылдардан бастап, мықтап тосқауыл қойылған. Оған дейін бұл жалпытүріктік сипатта әркезде бір айтылып отырған. Ағайындас, тамырлас халықтар әдебиетіндегі осындай ортақ түріктік идея қазақ әдебиетінде ақиық ақын М. Жұмабаев өлендерінде кездескенмен, ғылымда кездесе қоймайды. Бәлкім, бұл ұлы ағартушы А. Байтұрсыновтың қазақ тілін түрік тілінің бірден-бір мұрагері ретінде беделін көтеруіне байланысты туған болар. Ақаң тіл шұбарлауға, қолдан ортақ тіл жасауға қарсы болды ғой. Содан да әдебиетшілер қазақ әдебиеті тарихын оқшаулау ұстап, көне кезеңдерге ортақ көзбен қарай бермеген сынайлы. Ондай бейіл әдебиет теориясы мен тарихын сабақтас қарайтын А. Байтұрсынов еңбегінде де, алғашқы «Әдебиет тарихын» (1926) жазған М. Әуезовте де байқалмайды.

Тіпті М. Әуезов «Қазақтың ежелгі ескілігі бұл уақытта ешкімнің де есінде жоқ. Сол себепті алысқа кеткен заман туралы қай тарихшы сөйлесе де, жобамен, долбар сөзбен айтады. Дәлді мағлұматтың болмайтын себебі: қазақ ескілігінің жазу күйінде сақталып қалған белгісі жоқ» - дейді [3, б.17].

Түркістан Автономиялы Республикасы кезінде Ташкентке келіп, баспа ісін басқарған білімпаз Халел Досмұхамедұлы да «Жиырмамыншы ғасырға дейін қазақта жазба әдебиет жарығып болмады» - деген болатын [4, б.155-157]. Ал, «Диуани лұғат ат-түрк», «Құтадғу білік» секілді әдеби-тарихи жәдігерліктерді таныстыру мақсатында жазған мақалаларында оларды түрік халықтарының ортақ мұрасы емес, түрік рухани қазынасы ретінде қазақ әдебиеті тарихынан тысқары қарастырады [4, б.155]. Қайта С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» оқулығына сын-рецензия жазу барысында Б.Кенжебайұлы баспалай отырып, қазақ әдебиеті тарихын ілгерілету хақында ойлар тастайды [5, б.67].

Сөйтіп, тоталитарлық жүйе күшіне мінген сайын түрік халықтарының бір діннен тараған тектестігі айтылмай, айтыла қалса «пантүркизм» аталып, сыналып отырады. Түрік халықтары азаматтық тарихына, ортақ әдебиетіне қарай біртіндеп баратын жол осылай бекітілді, өткел бұзылды. Көз көргендік, әрі ділі жеткендіктен ондай идеядан айырылмай қалған тек Б.Кенжебайұлы болды.

Қазақ ССР Ғылым академиясы 1959 жылы 15-19 июнь аралығында «Әдеби мұра және оны зерттеу» деген атпен қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына аталған ғылыми-теориялық конференция ұйымдастырды. Конференцияда Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, М. Базарбаев, Ы. Дүйсенбаевпен қатар Б.Кенжебайұлы да негізгі баяндаманың бірін - XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне арнап жасады. Бірсыпыра әдебиетшілер сапында «Қазақ әдебиетін қайдан бастау» керектігі жөнінде қосымша сөз сөйледі.

Жалпы конференцияны Мәскеулік қонақ, қазақ әдебиетіне де қатысы бар зерттеуші М.И. Фетисов «Данная конференция по проблемам казахской литературы предствояет значительное событие в научной и культурной жизни республики. Она демонстрирует рост казахского литературоведения, зрелость литературоведческих кадров Казахстана» [6, б.310] деп бағалаған болатын. Осы дұрыс баға еді.

Әдебиеттің өзге кезеңдерін былай қойғанда ежелгі әдебиет жөнінде мәселе қозғауға бұл ғылыми конференция, онда жасалған Бейсембай Кенжебайұлының қосымша баяндамасы және қорытынды сөзі - қазақ әдебиеттану ғылымы үшін үлкен рухани олжа салған сәт болды. Қазақ жазба әдебиетінің тарихын XVIII ғасырдан бастап келген ұлт үшін тағы да он үш ғасырдың әдеби жәдігерлігіне қол созылды, үміт артылды.

Жоғарыда сөз болған «Қазақ тілі мен әдебиеті» жинағына енген екі мақала, онда көтерілген «Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет» жайы есінде ме, болмаса Б. Кенжебайұлының шығып, сөйлеп, күн тәртібіне қойылмауына қарамастан, ежелгі әдебиет жайын мәселе етіп көтерерін сезді ме, әріптестері академик Қ. Жұмалиев те, Ы. Дүйсенбаев та күні бұрын көне әдебиетті жақтаушыға (Б.Кенжебайұлына) оппоненттік бейілде сөйледі. Ден қойсақ абыройлы ғалымдардың пікірі былай сабақталады.

«Бұқарға шейінгі әдебиет нұсқаларында Асанқайғы да, Сыпыра жыраулардың да аттары аталғанмен, олар тарихи адамдардан аңызға (легендаға) айналып кеткен, тарихта дәл қай кезде болғаны мәлім емес және олар айтыпты-мыс деген толғау сөздер әр жерде әр түрлі айтылуын еске алсақ, олар әдебиет тарихының басы бола алмайды» [6, б.95].

«... ол кезден (XI-XII ғ.) бізге қалған, қазақтың өзіне тән, тікелей байланысты мұралар жоқ, болса даулы» [6, б.95]. Бұл - академик Қ. Жұмалиевтің сөздерінен.

«Бертін келе, атап айтсақ XV ғасырдың шамасында бірден-саран ақын-жыраулардың аттары да атала бастайды. (Асан қайғы, Шалкиіз, Сыпыра жырау т.б.). Бірақ бұлардың есімдеріне байланысты шығармалардың саны аз болып, жөнді сақталмай келсе, оның үстіне сол ақындардың тарихта өмір сүрген-сүрмегеніне де күдік туған шақтар да болып отырады. Тек XVIII ғасырдың екінші жартысы-

нан былай қарай ғана жеке ақындар шығып, мынау пәленнің шығармасы, анау түгеннің өлеңі деп ат қойылып, айдар тағылатын болады» [6, б.95]. Бұл - зерттеуші Ы. Дүйсенбаевтың сөзінен.

Екеуі де Бұқар жыраудың арғы жағында ақын да, жырау да, көне әдебиет үлгілерінің де бар екенін, бай екенін білмейтін кісілер емес. Өте білімдар адамдар, қазақ ғылымына өте көп үлес қосқан ғалымдар. XVIII ғасырдың арғы жағында жазба әдебиет үлгілері бар - деп өздері айтуға кеңестік кер саясаттан қорқады. «Бар» - деп айтқан пікірді қатар жүрген қарапайым - Б. Кенжебайұлына қимайтын сыңайлы. Бұл да уақыт трагедиясы. Кеңестік саясаттың үлкен тұлғаларға көрсеткен қысымы. Қ. Жұмалиев «Қазақ әдебиет тарихының басы Бұқар жырау дейміз», «Қазақ әдебиетінің тарихы Бұқар жыраудан басталады деу, оны мақтау, дәріптеу емес - тарихи шындық» - [6, б.97] - деген ойды конференцияда қайта-қайта оралып айта береді.

Аталған конференцияда Б. Кенжебайұлы: «Біз Қ. Жұмалиевтің бұл пікіріне (қазақ жазба әдебиетінің басы Бұқардан басталады - деген концепция Д.С.) қосылмаймыз, біраз қарсы дау айтамыз» - деп бастап, пікіріне уәж етіп үш түрлі дәлел айтты.

1. Қай халықтың болсын жазба әдебиетінің басы бір адам, жеке бір ақын, жазушы, яки соның шығармасы болуы хақ емес.

2. Сондай-ақ кейбір халық жазба әдебиетінің алғашқы нұсқаларының сол халықтың өз тілінде, бүгінгі тілде болуы міндетті емес, басқа тілде, ол халыққа осы күні түсініксіз тілде жасалған, бірақ сол халық жерінде, сол халық өкілі тарапынан жасалған, сол халықтың өмірін, салтын, мінезін көрсететін әдебиет нұсқаларының болуы да ықтимал.

3. Ақырында, қандай да болса бір халық жазба әдебиетінің сол халық-халық болып құрылған соң жасалуы заң емес онан бұрын жасалуы, ең болмағанда, кейбір нұсқаларының одан бұрын болуы мүмкін [6, б.297] – деді.

Пікірін француз, орыс әдебиеті тарихынан көп мысалдар келтіріп дәйектеді. Жөн-ақ. «Ұлт әдебиеті тарихын ғасырларға ілгерілетсем деген тілек. «Жоқ» - демейік, «Бар» - дейіктің бейілі. Ғалым ойы: «Сырт жұрт қазақ халқының рухани қазынасы жұтаң екен демесін, құнарлы екен десін» - болды. Ізгілікті көңіл, игілікті ой еді.

Б. Кенжебайұлы өз сөзінде «Девани лұғат ат – түрік», «Құдатғу білік», «Кодекс Куманикус», «Қисса-сұл-әнбия», «Диуани хикмет», «Хакім аты», «Бақырғани кітабы», «Мұхаббатнама», «Қабыснама», «Саяхатнама», Жұм-жұма» секілді көне түрік ескерткіштерін атап-атап өтіп, бұларды «Орта Азияда жасаған рулар мен халықтардың өкілдері жасады, бұлар қазіргі Орта Азия халықтарының бәріне ортақ, бәріне бірдей мұралар. Бұлар Орта Азия халықтары жазба әдебиетінің басы, ертедегі жазба әдебиеті» [6, б.298] - деп шегелей айтты.

«Орта Азия халықтары» - деп астарлағанымен ойында күллі түрік жұрты тұрғаны мәлім. Бұл - күллі түрікті ынтымаққа шақырған ырысты сөз еді.

Академик Қажым Жұмалиев қайта шығып, «қорытынды сөзін» айтты. «XVIII ғасырдың бер жағындағы тарихқа аты мәлім, шығармасы мәлім 4-5 ақындардың өзі тексеруден бірде шығарылып, бірде енгізіліп жүргенде, сонау VIII ғасырға баруға бола ма? Б.Кенжебайұлының бұл пікірі жай ғана көңіл, ешбір негізі жоқ, бос қиял» - деді.

«Олай болмаған уақытта, кімнен бастау керек деген сұраққа тағы да Б. Кенжебайұлы жолдас XII ғасырдан Қожа Ахмет Яссауиден басталық, онымен біздің әдебиет тарихының тікелей байланысы бар дейді.

... шығыстағы суфизмнің ордасы болған, бүкіл өмірі, шығармасымен ислам дінін жырлап өткен Қожа Ахмет Яссауиді әдебиет тарихының басы ету, «көтере алмаған қосып арқалайдының кебі» – деп айтты.

Өзбек ғалымдары Қ.А. Яссауиді әдебиет тарихына енгізуін енгізді, бірақ ешқашан шығарып тастаған емес. Қайта Қ.А. Яссауидің әдеби мұрасын тәржімалап, 250 томдық «Әлем әдебиеті» сериясына ұсынып жатты. Ұзамай атақты 200 томдық серияның XV томына «өзбек ақыны» ретінде енді...» [7].

Б. Кенжебайұлы да, қайта мінбеге көтеріліп, өзінің «қорытынды сөзін» айтты. Сөзі «Жұмалиевтың жауабына жауап» беру, әйтпесе тетелес ғалымның концепциясына қайыра соққы беру болып шықты. «Қ. Жұмалиев менің ұсынысыма қарсы болды, бірақ оған нақтылы ғылыми жауап берген жоқ, - деп бастады сөзін Б. Кенжебайұлы, - Мен қазақ халқы жазба әдебиетінің тарихын Бұқар жыраудан бастамай, арыдан, VIII-IX ғасырдан бастау керек десем, Қ. Жұмалиев бізде Бұқардан бұрын ешқандай ақын, әдебиет жоқ деді; Мен VIII-IX ғасырдан бергі Қазақстан жерінде жасалған, қазаққа ортақ жазу-сызу арқылы, жазба әдебиет нұсқаларын атап көрсетсем, Қ. Жұмалиев олар бізге түсініксіз нұсқа,

оны зерттеу біздің қолымыздан келмейді деді; Мен кейбір халықтың әуелгі жазба әдебиет нұсқаларының ол халыққа бөгде, осы күні түсініксіз тілде жасалуы, болуы мүмкін десем, Қ. Жұмалиев оны күлкіге айналдырды; Мен бұрынғы «Шағатай» әдебиеті қазаққа ортақ әдебиет, XVIII-XIX ғасырлардағы, XX ғасыр басындағы әдебиетімізге дәстүр болған әдебиет десем, Қ. Жұмалиев «Шағатай» әдебиеті жатқан дін, сопылық, оның бізге қажеті жоқ деді.

Қ. Жұмалиев не десе де, мен пікірімде қаламын. Қазақ халқы жазба әдебиетінің тарихын VIII-IX ғасырдан бастау керек, сонан бергі қазақ жерінде жасалған, қазаққа ортақ, бір кезде түсінікті болған жазу-сызуларды, жазба әдебиет нұсқаларын зерттеу қажет деп білемін» - деді Б. Кенжебайұлы [6, б.295].

Бұл үлкен жеңіс еді. Рас, М.Әуезов әділ атап көрсеткеніндей Б. Кенжебайұлы түркі халықтарына ортақ ежелгі әдебиет нұсқаларын жан-жақты зерттеп, еркін игерген жоқ болатын. Ой, идея жақсы. Бірақ, нақты талданған материалдар жоқ. Ал, ежелгі әдебиетті зерттеу үшін арнайы дайындығы бар маман болуы керек. Әрі, ол бір ғалым тындырарлық шаруа емес. Тұтас бір буын әдебиетші, ғалымдар айналысарлық күрделі мәселе. Ал, Б. Кенжебайұлының айтып отырғаны сол істі бастау керектігі. Сол себепті ғылыми-теориялық конференцияда айтылған ойды Б. Кенжебайұлының жеңісі, қазақ әдебиеті тарихының жеңісі, тіпті кеңестік түрік халықтары әдебиеті тарихының жеңісі – деп қарауға тура келеді. Араға көп уақыт салып, біз осы жайлардан кейін профессор Б. Кенжебайұлын «қазақ әдебиетінің түрік халықтарына ортақ ежелгі кезеңін қазақ әдебиеттану ғылымында тұңғыш мәселе етіп көтерген, оны айтыс - тартыста негіздеген көрнекті ғалым» - деп танимыз.

Б. Кенжебайұлы ұлттың рухани қазынасын ілгерілету, байыту мақсатынан айнымады, алған бетінен қайтпады. Қазақ әдебиетінің түрік халықтарына ортақ көне кезеңі жайындағы өз ой-тұжырымын концепцияға айналдыру жолында тарихи, филологиялық, лингвистикалық аспектіде еңбек етіп, зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Б. Кенжебайұлы бұл жылдары проблемалық мақалалармен бірге «Диуани лұғат-ит түрік», «Кодекс Куманикус», «Махаббатнама» (А. Қыраубаевамен бірге), «Қисса сұл әнбия» секілді нақты зерттеу мақалаларын жазды. Әдебиетті дәуірлеу проблемасымен айналысты. Шәкірттері М. Жолдасбеков – «Орхон-Енисей» ескерткіштерін, А. Қыраубаева – «Махаббатнама», «Қисса сұл әнбия» ескерткіштерін, М. Мағауин – «Қазақ хандығы тұсындағы әдебиетті», Қ. Сыдықов – «Ақын-жыраулар шығармашылығын» зерттей бастады. Ғалым шәкірттерін мақтан тұтты. «Қазақ университеті» газеті тілшілеріне берген «Ат тұяғын тай басар» аталатын сұхбатында: «Ертедегі жазба әдебиеттерді зерттеуде көптеген ғалымдар арасында біржақты пікірлер туып келген болатын Мұны зертеуде көп кедергілер бола беретін. Әйтесе де, жас ғалым М. Жолдасбеков бұл салада жемісті еңбек етіп жүр. Ол жуырда ғана Орхон-Енисей жазбаларының қазақ әдебиетіне қатыстылығы жөнінде кандидаттық диссертация қорғады. Сонымен қатар М. Мағауиннің (XIV-XVI ғ), К. Сыдықовтың (XVII-XVIII ғ) әдебиеті жайлы зерттеулері – сөз жоқ аса құнды дүниелер. Сөйтіп, әдебиетіздің тарихын сонау Орхон дәуірінен бастауға мүмкіндік туды» - деп мейірлене сөйлеген екен.

Шәкірттеріне жүрек жұпарын, жан жылуын аямай бөліп бере білетін шынайы ұстаз бен ұстазына адал шәкірттері ынтымағынан ырысты еңбек туды. Жоғары оқу орындарына арналып бағдарлама түзілді. «Ертедегі әдебиет нұсқалары» деген атпен оқу құралы құрастырылды. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы құбылысты одақтық «Вопросы литературы» журналы айрықша атап өтті. Оқу құралын құрастырған топ - Б. Кенжебайұлы, М. Жолдасбеков, Х. Сүйіншәлиев, М. Мағауин, Қ. Сыдықов - жоғары оқу орнына арнап «Ертедегі әдебиет» деген атпен 373 беттік оқулық дайындапты. Өкінішке қарай, оқу құралының жарыққа шыққанын байқамай қалып, қапы соққан кеңестік цензура оқулықты жарыққа шығаруға рұқсат етпеді. Қазір қолжазба архивте. Дегенде алпысыншы жылдардың өнбойында еткен еңбек еш кеткен жоқ. Алпысыншы жылдардың аяғына таман «Ертедегі әдебиет» курсы (оны ғалымдар «Көне әдебиет», «Ежелгі әдебиет» - деп те атайды) оқу бағдарламаларына енді. Профессор Б. Кенжебайұлы «Көне әдебиет туралы» (1963), «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» (1973), «Әдебиет белестері» (1986) аталатын еңбектерін жарыққа шығарды. Шәкірттері әр дәуір, әр кезең әдеби процесін зерттеп, кандидаттық, докторлық диссертация қорғады. Ғалым шәкірттері М.Жолдасбеков «Асыл арналар», А. Қыраубаева «Ғасырлар мұрасы» (А., 1988), «Ежелгі әдебиет», «Шығыстық қисса-дастандар» (1997), Хорезми «Махаббат нама» (аударма) (1985), Ә. Қоңыратбаев «Қазақ эпосы және тюркология» (1989), М. Мағауин «Қобыз сарыны» (1968), «Алдаспан» (1971), «Ғасырлар бедері» (1991), «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» (хрестоматия) (1992), Х.Сүйіншәлиев «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері» (1967), «Ғасырлар поэзиясы» (1987), «VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті» (1989), Қ. Сыдықов «Ақын-жыраулар» (1974) тағы басқа еңбектерін кітап етіп жарыққа шығарды. Шәкіртінің бірі Н. Келімбетов «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» (1986) деген атпен оқулық та жазып, студенттердің қолына берді.

Тіл білімі саласында Қ. Өмірәлиев Бейсембай Кенжебайұлының жарғақ құлағы жастыққа тимей айтып, талмай мәселе көтерген, сөйтіп әдебиетке енгізген көне әдебиет жәдігерлерліктерін лингвистикалық аспектіде тыңғылықты зерттеді.

Сөйтіп профессор Б. Кенжебайұлының қазақ әдебиеті тарихын түрік халықтарына ортақ ежелгі кезеңдерден бастау керектігі жайында концепциясы толық орнықты. Дәуір-дәуірмен әдебиет тарихына енді.

Жоғарыда біз профессор Б. Кенжебайұлының қазақ әдебиетінің ежелгі тарихы жайындағы концепциясын ұзақ уақыт жүріп, табанды еңбектің арқасында жүзеге асырғаны бұл күнде көпке мәлім. Профессор Б. Кенжебайұлы бастады, шәкірттері қостады. Көне әдебиет - ұлттық рухани қазынамызға жаңа кеніш болып қосылды. Бұл орайда профессор Б. Кенжебайұлының бастамашылық, ұйымдастырушылық еңбегі зор. Дегенде, енді бір сұрақ туады: Б. Кенжебайұлы әдебиетіміздің көне дәуіріне тек бастаушы, ұйымдастырушы ретінде ғана қызмет еткен жоқ, дербес елеулі еңбек сіңірді.

Б. Кенжебайұлы көне әдебиетке төрт салалы еңбек сіңірді деп ойлаймыз:

1. Мәселе көтеруші; 2. Тарихи-филологиялық аспектіде жинақтай зерттеуші; 3. Көне мұраларды жеке-жеке алып қарастырушы; 4. Көне әдебиеттен бастап қазақ әдебиетін дәуірлеуші. Профессор Б. Кенжебайұлының қазақ әдебиетін дәуірлеу жөніндегі көзқарасы.

Көрнекті ғалым, профессор Б. Кенжебайұлы тиянақты тындырған істің бірі - қазақ әдебиетін дәуірлеу проблемасына саяды. Әдебиетті дәуірлеу, бір есептен шартты. Соған қарамастан әдебиетті бір ізге түсіріп зерттеу, тануда қажетті проблеманың бірі екені хақ.

Б. Кенжебайұлы қазақ әдебиетін түркі халықтарына ортақ көне дәуірден бастау керектігін айтқан, соны ондаған, жиырмаға жуық жылдар бойы ерінбей жүріп дәлелдеген ғалым. Европалықтар көзімен қарағанда бұл «Шығыстану» проблемасы. Шығыс әдебиеттерін дәуірлеу, жүйелеу мәселесі одақ көлемінде ғылыми жұртшылық алдына кезінде бірнеше мәрте тартылған еді. Осындай күрделі проблеманың басы-қасында Н. Крачковский, Э. Бертельс, Н. Конрад, И. Брагинский секілді ірі шығыстанушы ғалымдар жүрді.

Әдебиетті белгілі бір дәуірлерге бөлу кезеңдерге жүйелеудің жиһандық әдебиет зерттеу тәжірибесінде хронологиялық, тарихи, тарихи-әлеуметтік, тарихи-династиялық, географиялық, әдеби ағым, әдеби стильге байланысты түрлі әдіс-тәсілдері бары мәлім. Бұл - әлгі аты аталған ғалымдардың бірі аз, бірі көп қолданған принциптері. Ал, қазақ әдебиетінде дәуірлеу проблемасымен түбегейлі, түбірлі айналысқан ғалым аз. Қазақ әдебиетін дәуірлеу, жиысумен арнайы айналысқан ғалымның бірі - профессор Б. Кенжебайұлы.

Дәуірлеу проблемасы қырқыншы жылдарға дейін қазақ әдебиетінде ішін ара әңгімеге арқау болғанымен Б. Кенжебайұлына дейін арнайы мәселе ретінде көтерілген емес.

Профессор Б. Кенжебайұлы ежелгі әдебиетті - қазақ әдебиеті тарихына енгізді, дәуірлеу жүйесін жасады. Сонымен бірге, әзіз ұстаз, еңбекші ғалым ежелгі әдебиеттің әр кезеңін бір-бір талантты шәкірттеріне тапсырып зерттетті.

Ұстаз рухына «Ғасырлар мұрасы» аталатын кітабын бағыштаған ғалым А. Қыраубаева «XIII-XIV ғасыр ескерткіштері түркі бастаулары тереңде жатқан қазақ әдебиетіндегі ежелгі дәуірлердің бір арналы бұлағы. Оны алғаш профессор Б. Кенжебайұлы «Алтын Орда дәуіріндегі түркі әдебиеті» деп атап, бұл дәуір әдебиетінің түбегейлі зерттелуі керек екендігін қазақ әдебиеттану ғылымының алдына проблема етіп қойып берген еді» - деп жазды [6, б.3].

Дарынды жас зерттеушілер талантты тәлімге ұштастырып, қазақ халқына тиянақты еңбектер берді. Сонымен, профессор Б. Кенжебайұлының «Қазақ әдебиетін дәуірлеу жүйесі» қалыптасты. Ол жүйелеуде ғалым әдеби жәдігерліктердің тарихи, әдеби, тілдік ерекшеліктердің бәрін де қатыстырып отырды. Қырқыншы жылдардың өзінде ғалым әдебиетті дәуірлеу жөнінде өзі ұстанар принципті былай жеткізген еді: «...Жалпы алғанда, әдебиет халықтың әлеуметтік, қоғамдық тұрмысынан туады, соған лайық, соған нық байланысты болады. ...Солай болғандықтан әдебиет тарихы ... халық тарихының әрбір кезеңді дәуіріне қарай жіктеліп жазылады» [9, б.4]. Ғалым осы ойларын кейін кемелдендіре берді. Дәуірлеу жүйесінде осы ойларын ұдайы есінде ұстады.

Атап айтар бір жай - профессор Б. Кенжебайұлы - қазақ әдебиеті тарихын түрік халықтарына ортақ ежелгі кезеңдерден бастау керектігі жайындағы идеяның авторы. Кешегі идея - бүгінгі концепция. Соның негізінде профессор Б. Кенжебайұлының «Қазақ әдебиеті тарихын зерттеу» мектебі қалыптасты. Бұл - бір. Бұл - басты мәселе.

Арлы істің аяғы қадыр. Ақыры Б. Кенжебайұлын «Қазақ әдебиеті тарихы түрік халықтарына ортақ қадым замандардан бастау алады» - деген концепциясы орнықты.

Осындай бұралаң-бұлттарысы көп, қиын жолдардан өтіп барып профессор Б. Кенжебайұлының «Қазақ әдебиеті тарихын зерттеу» мектебі қалыптасты. Бұл күнде түріктанушы ғалым Б.Кенжебайұлы

концепциясының орныққанын, зерттеу мектебінің қалыптасқанын досы түгілі дұшпаны да мойындайды. Ал, игілікті істі, ғылымдағы ірі табысты көпшілік мақтан тұтады.

- 1 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетінің тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1973. – 168 б.
- 2 Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XVIII веков. – М., Наука, 1979. – 256 с.
- 3 Әуезов М. Әдебиет тарихы. М.Мырзахметов алғы сөзімен. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 238 б.
- 4 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 5 Кенжебаев Б. Қазақ ауыз әдебиеті // Әдебиет майданы. – 1933. - №6-9. – Б. 67-74.
- 6 Фетисов Р. Әдеби мұра және оны зерттеу. ҚазССР. Ғыл. Академиясы. – Алматы, 1961. – Б. 7-298.
- 7 Библиотека Всемирной литературы. 15 том.
- 8 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 162 б.
- 9 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірге бөлу мәселесі // Қазақ тілі мен әдебиетінің мәселелері. – Алматы: ҚБМБ, 1941. – Б. 3-10.

Аннотация

Сартбаева Д. Қ. - Международный Казахско-Турецкий Университет им. Х.А.Ясави, кандидат филологических наук, доцент

Шайхыстамова М. Б. - Международный Казахско-Турецкий Университет им. Х.А.Ясави, магистр филологии, PhD докторант

Тинейбаева А. М. - Международный Казахско-Турецкий Университет им. Х.А.Ясави, магистр филологии, PhD докторант

КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНОГО-ТЮРКОЛОГА Б.КЕНЖЕБАЕВА

В статье говорится о рассуждениях и новых взглядах в истории казахской литературы согласно научной концепции в проблеме периодизации истории литературы в исследованиях ученого-тюрколога Б.Кенжебаева. Ученый указывает на то, что история развития литературы идет по пятам истории народа и в тесной связи с ней. Данная концепция ученого-тюрколога Б. Кенжебаева указывает на жизнеспособность проблемы периодизации казахской литературы. Конечно же, данная концепция ученого не была признана сразу в эпоху тоталитаризма. Не признанная, до конца 60-х годов, концепция ученого является доказательством развития проблем тюркология в настоящее время. Сегодня же, данная научная концепция превратилась в научную школу, в результате этого многие ученые исследуют историю казахской литературу и осваивают духовное наследие. Исходя из этого, объясняется и систематизация концепции в исследованиях ученого-тюрколога Б.Кенжебаева на пути развития национальной литературы.

Ключевые слова: Б.Кенжебаев, концепция, периодизация, история литературы, идея, аксиома, народы Средней Азии.

Annotation

Sartbaeva D.K. - H.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Candidate of Philological Science, Associate Professor

Shaikhystamova M.B. - H.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Master of Philology, PhD Student

Tineybayeva A.M. - H.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Master of Philology, PhD Student

THE CONCEPT OF DEVELOPMENT OF LITERATURE IN RESEARCHES OF THE SCIENTIST-TURCOLOGIST B. KENZHEBAYEV

The article deals with the reasonings and new views in the history of Kazakh literature according to the scientific concept in a problem of periodization of literature history in researches of the scientist-turcologist B.Kenzhebayev. The scientist specifies that the history of development of literature follows the history of the nation and in close connection with it. The concept by scientist-turcologist B. Kenzhebayev indicates viability of Kazakh literature periodization problem. Of course, the concept of the scientist wasn't recognized at once during totalitarianism era. the concept of the scientist that didn't recognized, until the end of the 60th, is the proof of development of problems Turcology now. Today, this scientific concept turned into scientific school, as a result many scientists investigate history Kazakh literature and master spiritual heritage. Proceeding from it, also systematization of the concept in researches of the scientist-turcologist B. Kenzhebayev speaks a way of development of national literature.

Keywords: B. Kenzhebayev, concept, periodization, history of literature, idea, axiom, Central Asian people.

УДК: 821.512122(091)

ЕРІМБЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ-АҒАРТУШЫЛЫҚ СИПАТЫ

Д.А. Сатемирова - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, ф.ғ.к. аға оқытушы

Мақалада XIX ғасырдың аяқ кезі мен XX ғасырдың басындағы Сыр бойында ақындары шығармашылығын-

дағы мұсылмандық-ағартушылық ағымның басты сарыны болған тәлім-тәрбиелік ой-пікірлер сөз етіледі. Осындай әдеби ағымның көрнекті өкілі – Ерiмбет Көлдейбекұлы шығармаларының дидактикалық сипаты талданады. Ерiмбет ақынның лирикалық өлеңдерінің насихаттық, философиялық-танымдық ерекшеліктері нақты талдау жасау арқылы айқындалады. Ерiмбет ақынның өлеңдерінде дидактикалық сарынның исламдық қағидаттармен сабақтастығы көрінеді. Бұл мұсылмандық-ағартушылық ағымның негізгі сипаты болып табылады. Бұл ерекшелік мақалада жан-жақты талданады. Автор мақалада дидактикалық поэзияның түрлі сипаттарын таныту үшін ақынның әр өлеңіне жеке-жеке тоқталып өткен.

Кілт сөздер: мұсылмандық-ағартушылық ағым, дидактикалық сипат, насихат өлеңдер, дәстүр, классикалық Шығыс әдебиеті.

XIX ғасырдың аяқ кезі мен XX ғасырдың басында қазақ мәдениетінің негізгі саласы әдебиеттің дамуы ерекше орын алды. Әдебиет өкілдері бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі жетістіктерді толық игере отырып, қазақ халқының рухани мәдениетін эстетикалық тағылымы мол шығармаларымен байыта түсті. XIX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінен екі бағдар байқалады: бірі – еуропалық ағартушылық реализм сарынындағы шығармалар, екіншісі – мұсылмандық Шығыс әдебиеті дәстүріндегі дидактикалық-философиялық туындылар. Мұсылмандық Шығыс әдебиеті дәстүріндегі әдеби ағымның көрнекті өкілі – Ерiмбет Көлдейбекұлы. Ерiмбет ақын – Шығыстың классикалық поэзиясы дәстүрлерін Сыр өңірінде өзіндік әдеби мектеп түрінде қалыптастырушылардың бірі.

Ерiмбет ақынның лирикалық өлеңдерінің насихаттық, философиялық-танымдық ерекшеліктері оның өлеңдерінің дидактикалық поэзияға жататынын көрсетсе керек. Адамдардың сана-сезімдерін мұсылмандықтың ізгілік нұрымен сәулелендіру, оқу-білім алу және т.б. адамгершілік, имандылық – ақын шығармаларының алтын арқауы. Қазақ поэзиясындағы Ахмет Иасауидің «Диуани Хикмет» («Ақыл кітабы»), Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» («Құтты білік»), Ахмет Иүгінекидің «Хибатул хақайиқ» («Ақиқат сыйы»), Махмұт Қашқаридың «Дивани лұғат ат-түрік» («Түркі тілдерінің сөздігі») атты мәдени ескерткіштерінен басталған дидактикалық поэзия үлгілерінің ғасырлар бойы дәстүрлі жалғасы үзілген жоқ. XV-XVII ғасырлардағы ақындарының шығармаларында осы дидактикалық поэзияның түрлі сипаттармен түрлене байи дамуын танытады.

Ағартушылық-педагогикалық ілімнің аясындағы үйрету, ұқтыру, ақыл айту сарындарының поэзиялық шығармалар арқылы жырлануы – жалпы әлем әдебиетінде тұрақты дәстүр болып қалыптасқан ерекшелік. Нақыл және өсиет өлеңдер, дастандар, қысқа және ұзақ әңгімелер арқылы ақыл беру, жөн сілтеу насихаты айтылады. Жалпы дидактикалық әдеби шығармалардың негізі халықтың ауызша сақталған фольклорлық мұралары. Әлем әдебиеті тарихындағы көрнекті ақын жазушылардың халық мұрасындағы өсиеттік-өнегелік бағдарларды негізге алғанын көреміз. Мысалы, орыс жазушысы Л. Н. Толстойдың «Халықтық әңгімелер» түріндегі шығармалары – ауызша мұралардың дәстүрін бойына сіңіре жазылған туындылар.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында дидактикалық поэзияға жататын үгіттік-насихаттық, өсиеттік сарындармен жырланатын насихаттық-нақылдық өлеңдердің, толғау-термелердің, мысалдардың және т.б. жанрлардың түрлері хақында орныққан пікір бар. Зерттеуші С. Негимовтың дидактикалық поэзия хақындағы пікірі Ерiмбет ақын мен оның әдеби ортасы, жалпы, қазақ поэзиясындағы мұсылмандық-ағартушылық әдеби ағымның эстетикалық табиғатын тануымызға көмектеседі: «Дидактикалық мазмұндағы туындыларда халықтың философия, педагогика, мораль, этика мәселелері, гуманистік сарындар баяндалады. Халықтың көркемдік және эстетикалық түсініктері сан замандар мен ғасырлар бойы жинақталған білік, ақыл, тәжірибе, әдет-ғұрып, тұрмыс-салттағы жарқын дәстүрлер әңгімеленеді» /1, 129/.

Қазақ халқының ежелден қалыптасқан әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін мұсылман дінінің имандылық қағидаларымен тығыз байланыстыра отырып, Ерiмбет ақын өз кезеңіндегі және болашақтағы адамдардың қажетіне жарарлық ұлағат жырларын жазды.

Мұсылмандық-ағартушылық әдеби ағым өкілдерінің шығармалары жанрлық табиғаты жағынан былайша сараланады: насихат өлеңдер, арнау өлеңдер, нақыл термелер, қоштасу-өсиет өлеңдер және т.б. Жанрлық жалпы болмысы лирикалық әдеби текке жататын бұл жанрлардағы шығармалардың мазмұнында өмір, тіршілік қозғалыстары, адамгершілік - имандылық, этикалық мәселелер кеңінен қамтылады. Акад. З.Қабдолов: «Лирикалық шығармалардан оны жазған адамның өмір сүрген ортасын, сол ортаның саяси әр алуан мінез-құлқын, ой-өрісін, жай-күйін, арман-тілегін, күйініш-сүйінішін аңғарамыз»/2,296/, - дейді. Демек, лирикалық өлең арқылы ақындар адамдар ортасының саяси-әлеуметтік, тұрмыстық жағдайларын, өзі куә болып жүрген қарама-қайшылықты қарым-қатынастардың шынайы болмысын реалистік таныммен, шыншылдықпен, сыншылдықпен жырлайды.

Ақындардың өздерін қоршаған әлеуметтік ортадағы мінез-құлқын мәдениетіне қатысты құбылыс-

тарды, қасиеттерді ең ізгі жолға бағдарлау үшін насихаттық үгіт сөзін жыр арқауына алуы – желісі үзілмеген дәстүр. Ағартушы ғалым А. Байтұрсыновтың да пікірі осы әдеби жанрдың негізгі қызметін аңғартады: «Насихат деген – ақыл, үгіт мағынасындағы сөз, діндар дәуірдегі үгіт өлеңді шығарушылар насихат деп атаған. Діндар дәуірде насихат айтушылар насихатын шарифат жолына тіреп айтқан» /3, 437/.

Ерімбет ақынның лирикалық шығармаларының ішіндегі насихат өлеңдерден біз осындай тағылым мұратын аңғарамыз. Халықтың адамгершілік сапаларының асыл қасиеттерімен қарулануын ойлаған азаматтық, отаншыл ойдағы ақын жұртшылығын насихат жырларымен тәрбиелегісі келеді. Ерімбеттің «Жақсылар, бұл қиссадан ғибрат ал», «Әй, балам, саған насихат», «Жалғанның түбін ойлап күтіңдер», «Оқудағы балам Махамбетке», «Сыйлап қал бір-бірінді соқпай саның», «Жадына ислам халқы неге алмайсың?», «Халықтың қалсын сөзің құлағыңда», «Бұл - уағыз-насихат сөз тыңдағанға» деген лирикалық өлеңдері - насихаттық мақсатта жазылған шығармалар.

Мұсылмандық-ағартушылық әдеби ағымдағы ақындарға ортақ сарын – адамгершілік-имандылық жолын таза сақтауға үгіттеу, үндеу. Насихаттық үгіт идеясы – фәни мен бақи дүниелік жалғастығы заңдылығын ұмытпау. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ поэзиясында, оның ішінде Сыр бойы ақындары шығармаларында осы насихаттық-үгіттік өлеңдер аса өнімді жырлануымен ерекшеленеді. Мысалы, Омар Шораяқұлының «Әмманьң ажал тағдыр мұрасындай», «Дүниеге кімдер келіп кім кетпеген», «Жігіттер мына дүние өте жалған», «Барамыз байтақ орынға», Тұрмағамбет Ізтілеуовтің «Ұстаз ұсынысы», «Шәкірттерге», «Балаларым», «Адамдық», «Қайрама халыққа тісінді», «Қайтсең де өз халқыңа қызмет қыл», «Қамын ойла халқыңның», «Бар» мен «жоқ», «Ал» мен «бер» және т.б.

Ерімбет ақынның насихат өлеңдері де аталған діндар дәуір әдебиетіне тән сарындарымен толық үндеседі. Ақынның «Әй, балам, саған насихат» өлеңінің құрылысында тәлім-тәрбиелік ойлар жүйеленіп жырланады. Мысалы, қанағатпен өмір сүру, халыққа, адал жолдас, дос үшін аянбай қызмет ету, елі үшін ерлік жасау, кеменгерлерден кеңес алу, білімсізден, нәпсіден, дүние-малдан аулақ болу және т.б. саналуан жақсы, жаман қасиеттердің қайсысын қалай иелену насихатын айтады. Насихат өлеңдегі лирикалық қаһарман ақын-автордың балаға арналған үгіт-ақыл сөзі әрбір әкенің перзентіне айтылатын ақылы қалпындағы жинақтаушылық мағынамен жырлануы да табиғи жағдаймен көрінеді:

Әй, балам, саған насихат,
Көңіл қойып, құлақ сал:
Жанның жайын ойласаң,
Жаз қонысты дөңге сал!
Малдың жайын ойласаң,
Қыс қонысты көңге сал!
Нар қорқады жампоздан
Қысылсаң жүкті жөңге сал!
Алдында дұшпан аз сөйле,
Насихат сөзді тыңдап ал! /4,58/

Насихат өлең – адам атаулының өзі тіршілік етіп жүрген фәнилік ортадағы уақыт, кезең жалғастығын түсіндіретін уағыздық шығарма. Ақынның насихат өлеңдерінің арқауында адамның фәнилік кезеңнің өткіншілігін үнемі ойдан шығармауын айтуы – өмірдің реалистік табиғатына берген шынайы бағасы. Ерімбеттің «Жалғанның түбін ойлап күтіңдер!» атты насихат өлеңді адамдар ортасына жарлай арнау түрінде жырланады.

Ақынның насихаттық сарындағы өлеңдерінде – Адам Ата мен Хауа Анадан басталған жұптастық-жұбайлық өмір сүрудің олардан тараған адамзат ұрпақтары арқылы жалғасқаны, бірақ, әрбір ұрпақ ауысуының мәңгілік заңдылығын адамдардың ұмытпауы керектігі ескертіледі:

Сөзіме, құлағың сал, ей, жарандар!
Бұл шөлмек қырық күн сынбас, бір күн сынар.
Алланың аманатын берген күні,
Таңдайым тарса кеуіп, тілім тынар!..
Өлген соң ерден-нышан, бектен-белгі,
Жақсыдан халық көретін нұсқа қалар,
Өлімді бес уақыт жад етіңіз/4,64/.

Ерімбеттің «Сыйлап қал бір-бірінді соқпай саның» атты насихат өлеңі де осы аталған сарындағы шығармалардың ішіндегі туынды. Лирикалық қаһарман-ақынның өзінің оқырманымен, тыңдаушылармен сұхбаттаса сөз арнауы - насихат өлеңдерінің әсерлілігін арттыра түсетін ерекшелік. Өзімен тұстас

және кейінгі ұрпаққа қарата жырлау - ақындардың шығармашылық өнеріндегі басты қасиеттердің бірі. Ерімбеттің аталған өлеңі қазақ поэзиясында оқиғалы немесе шежірелік-тарихнамалық өлең үлгілерімен де үндеседі. Қазақ лирикасын зерттеуші Қ. Мәшһүр Жүсіпов былай дейді: «Лирика сюжетінің өзіндік ерекшелігі бар. Тіпті, лириканың өзін шартты түрде «оқиғалы», «оқиғасыз» деп бөлгенде, оның әрқайсысының өзіндік сюжет ерекшелігі бар екенін ұмытпау лазым... Лирикада адам көңіл-күйінің бірер сәті бөліп алынғанда, ол өзіне дейінгі және кейінгі шақтармен мүлде байланыссыз, шорт кесіп алынбайды. Сол алынған «сәтке» бұрынғының да, кейінгінің де аз да болса ықпалы, шарпуы тиіп тұрады» /5,33-34/. Демек, Ерімбет ақынның лирикалық өлеңдерінің оқиғалық, деректілік сипаты осы зерттеуші айтқан қисындарға сәйкес келеді. Насихат, философиялық арнау, өсиет өлеңдерінде адамзат тарихының белестеріндегі тарихи тұлғаларды айқын еске түсіре жырлайды. Алуан түрлі мінез-құлық қасиеттерімен араласып жатқан тіршілік қозғалыстарындағы ұқсастықтар мен үндестіктерді тағылым ете отырып, ақындар адамзат ортасындағы қарым-қатынастардың сапалық қасиеттерін айқындайды. Ерімбет ақынның «Сыйлап қал бір-біріңді соқпай саның» атты насихат өлеңінің тақырыптық-идеялық мазмұнында өнегелі өмір сүру ұлағаты уағыздалады. Ақын өлеңдерінде Шығыс халықтарының тарихындағы байлығымен, патшалығымен мәлім болған Харун, Һарун Рашид, Рүстем, Ғали есімдері аталады. Автордың осы есімдерді оқырманының есіне салғандағы мұраты – фәни дүние өткіншілігін айту. Мансаптың да, байлықтың да өткінші орнына насихат тілімен баға беріледі. Аталған өлеңдегі Жүсіп пайғамбардың айнадан өз келбетін көріп масайрауы, аяғы өзінің бір туған ағаларының оны құлдыққа сатқаны мысалға алынады. Ақын насихатының түйіні – байлыққа да, мансапқа да мастанбай, қанағатпен, кішіпейілділікпен өзара сыйласу, бірін-бірі құрметтеу қарым-қатынастарын таза сақтап өмір сүруін жырлау:

Әзәзіл менмендігін болды істемек,
Қамытын кйіп басқа шерманданың.
Жігітке аса қайрат жібермейді пайда.
Әркім өзі ойлауы керек миассарын.
Жақынның алыс пенен паркын ойла,
Ер болсаң ерттеп мінер ат-тұлпарын!
Ешкімге бұл дүниенің опасы жоқ,
Сыйлап қал бір-біріңді соқпай саның! /4, 72/.

Ақынның «Бір тоқтың халыққа мирас зарын тартпақ!» өлеңі – ислам тарихын негізге ала отырып, адамгершілік, имандылық қағидаларын аяққа басушылықты, астамшылықты айыптау, әшкерелеу, тек қана қанағатпен өмір сүруді уағыздайтын насихаттық өлең. Бәрін меңгеру, игеру, иелену биігіне жеткендердің көңілдеріне астамшылық, менмендік кірсе, оның ақыры ондайлардың адамгершілік, имандылық жолдан шыққаны болатынын ақын ислам тарихындағы төрт тарихи тұлғаны мысалға ала жырлайды:

Ойласаң «Ғалым мен!» дер Әзәзіл бар,
Харуннан кімнің малы артық шыққан?!
Пірғауын мықтылықтан болды қандай,
Аплотонды ақыл бұзды құлшылықтан?!
Ей, Алла, құл тілегін еткін қабыл,
Олардай күпір қылмағайсың жолдан шыққан?! /4, 64/.

Насихат өлең – ислам мәдениетінің пайда болуы, қалыптасуы тарихындағы негізгі орталықтар мен тарихи қайраткерлердің өмірін, ұстанған жолдарын уағыз тілімен, түсіндіруге де арналатын шығарма. Адамдардың шынайы көзқарастарына тірек боларлық наным-сенім негіздерін, адамзат тарихын да жырлайды. Ақынның «Бұл уағыз насихат сөз тыңдағанға» деген өлеңі де насихаттық уағыз. Насихаттық уағыз өлеңдерінде ақын бүкіл мұсылмандық шығыс халықтары білуге тиісті ислам орталықтары болып саналатын қалаларды (Мекке, Мәдинә, Шам, Бағдад, Мысыр, Қайбар, Мүкәрәма), өзенді (Нілдерия, Әмудария), қасиетті орындарды (Қағба, Зәмзәм аққан бұлақ), мемлекеттер (Парсы, Германия, Шын-Машын), пайғамбарлар (Яқуб, Мұса, Ғайса, Юсуп, Мұхаммед) – бәрін де мұсылмандық білім беру уағызы қалпында ұсынады.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ поэзиясында ұлы Абай көзқарастарының үлгі-тірек болатындығын үнемі басты назарда ұстаймыз. Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» атты өлеңіндегі ағартушылық насихаты да өзімен тұстас және кейінгі ақындық өнер иелеріне үлгі, бағдар:

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мүмин болсаң үйреніп сенде ұксап бақ.
Құран рас, Алланың сөзі дүр ол,

Тәуіліне жетерлік ғылымың шақ /6, 248/.

Абайдың мұсылмандық насихат уағызының үлгісіндегі өлеңдер қазақ поэзиясындағы осы дәстүрдің орнын, тиянақталу жолын белгілейді. Абайдың ақын шәкірттерінің бәрі де ақын шығармашылығының алтын арқауы осы мұсылмандық-исламдық білім, таны насихаты мазмұнындағы өлеңдер жазу дәстүрін кеңейте, жалғастыра дамытты. Мұнда біз Абай дәстүріндегі Шәкәрімнің «Тәңірі мен жан», «Дін», «Әбден толық жарық ай», «Қырық жылдан өтіп жасым», «Ақылдан бойға сыр тарап», «Жүректен аққан қанымдай», «Өмір сырын көздесең», «Өмірдің ұнап ойыны», «Шошыма достым сөзімнен», «Тау басындағы ой» және т.б. өлеңдерінде жер жаһанды жаратушының (Тәңірі-Алла-Құдай) құдіретімен болған тіршілік қозғалыстарын түсіндіретін имандылық насихаты жырланады. Шәкәрім ақын әлемдегі діндердің ортақ мұраттарын ғылыми пайыммен жырлайды:

Әлемдегі діндердің түп мақсаты,
Үш нәрседе бұлжымай құшақтасар.
Құдай ба, ұждан дұрыс, қиямет шын,
Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар.
Дін адамды бір бауыр қылмақ еді,
Оны бөліп дұспандық қару жасар,
«Інжіл», «Құран» бәрі айтып тұрса-дағы /7,201-202/.

Мағжан Жұмабаев «N-ға» деген өлеңіндегі өзін ғашық еткен аяулы жанға арналған жүрек сезімін, шынайы көңіл тазалығын исламдық таным жүйесіндегі аса қажетті атаулармен баламалайды:

Періштем, ақ қанатты N жаным,
Жаныма жарық берген алтын таңым.
Тілекке қасиетті бірге ұмтылар,
Жолдасым, сен – Құраным, сен – иманым /8,98/.

Ал, М. Дулатовтың «Мешіт, медресе хақында», «Қазақ халқына діни бір уағыз», «Абақтыдағы айт күні» атты шығармалары да Абай дәстүріндегі мұсылмандық насихат жырларының желісіндегі туындылар. Ақын қазақ халқының адамгершілік қасиеттермен қаруланып, имандылық мұраттарын меңгеруіне керекті діни танымға негізделген өнегелі жетілу жолына түсу насихатын айтады. Ақынның сыншыл тілі қазақтың дінді игеруге деген ықыласының босандығын нығайту насихатын жырлайды:

Қазақ жүр мұсылмандық жаласында,
Сайрандап сахараның даласында.
Пайда деп күндіз-түні дамылы жоқ,
Ғибадат қылмай хаққа шамасында.
Дегенмен, «мен мұсылман» іс бітпейді,
Бұл күнде жұрттың көбі дін күтпейді.
Ортаға жарар еді мешіт салсаң,
Намазды қаза қылмай барып тұрсаң.../9,30-32/.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы әдеби дамудағы осылай мұсылмандық насихат тілімен жырлау – ұлттық әдебиетіміздің негізгі ерекшелігі. Ерімбет ақынның насихат өлеңдерін қарастыруда біз, әрине, ұлттық әдебиетіміздің сол кезеңге тән осындай тарихи жағдайлармен сабақтастық, үндестік қалпын ескереміз.

Ақынның «Жадына ислам халқы неге алмайсың?» деген насихат өлеңі Шәкәрімнің, Міржақыптың, Сұлтанмахмұттың және өзімен тұстас деңгейлес ақындардың осындай шығармаларындағы ойлармен үндеседі. Ақындардың мұсылмандық имандылықты игеруге селқос, құлықсыз қазақ халқын өткір тілмен сынайтын азаматтық ой-сарындарын біз Ерімбет ақынның өлеңдерінен де байқаймыз. Ақынның аталған өлеңінде сөз нысанасы арналып отырған объективті лирикалық кейіпкерге (яғни, жұртшылыққа) қарата лирикалық қаһарман – ақын өзінің жан-жүйелік парасат тереңінен шыққан насихаттық лебізін жырлайды:

«Құдай бір, Құран шын!» деп илансаңыз,
Шыққанша жан кеудеңнен шек алмайсың...
Өзіңнен өзге жанның құлындай бол,
Абыройдан, екі жайда да құр қалмайсың!
Көңіліңді көтере алмай жүрме жасып,
Белдер бар асу-асу дем алмайсың.
Адамға ажал оңай, көшірер бір күн,
Мұны жадына, ислам халқы, неге алмайсың?!

Көп айттым «азығы» жоқ ақымақтарға,
«Жол ұзақ, азығың жоқ», - деп, - жете алмайсың! /4,73/.

Мұсылмандық уағыз насихатының поэзия тілімен берілуі – адамдардың рухани танымын кеңейтетін, сәулелендіретін құдіретті эстетикалық тағылым.

Осы өлеңде Аюп пайғамбардың он жеті жыл денесін құрт жесе де шыдамдылықтан айнымағанын үлгі, мысал ете отырып, жаратушының құдіретімен сол шыдамдылықтың арқасында денесінің қайтадан қалпына келтірілгені баяндалады.

Ағартушылық бағыттағы әдеби ағымға тән басты ерекшеліктердің бірі – адамдарды білім алуға, ғылым игеруге үгіттеу, насихаттау. Қазақ халқының ежелгі замандардан күні бүгінге дейінгі тарихында барлық ұрпақтардың да ынтасын, ықыласын танытатын қоғамдық-әлеуметтік құбылыс – адамдардың оқуға, ғылым игеруге деген құмарлықтарының әлсіремегені. Сондықтан, ұлттық әдебиетіміздің барлық дәуірлерінде де көрнекті ақын-жазушылар ұрпақтардың білім алуын, сол арқылы өнегелі қасиеттерді қабылдап, бойларына сіңіріп өсулерін ойлады.

Ежелгі түркі поэзиясынан бастап, классикалық әдеби мұраларымыздың бәрінде де оқу, білім, ғылым тақырыбы басты арқау болып келді. Ақындар өлеңдеріндегі жас буынды оқуға үндеу, білім алудың өркениеттік жетілуге жеткізетін ғажайып қуатын мадақтау - бәрі де дәстүрлі жолдың өміршендігін танытады.

1 *Әдебиеттану терминдерінің сөздігі.* – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.

2 *Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар.* – Алматы: Жазушы, 1983. - 456 б.

3 *Байтұрсынов А. Ақ жол.* – Алматы: Жалын, 1991. - 464 б.

4 *Көлдейбекұлы Ермбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа.* – Алматы: Маржан, 1995. - 320 б.

5 *Мәшіһүр Жүсіпов Қ. Өлең – сөздің патшасы.* – Алматы: Жазушы, 1991. - 216 б.

6 *Абай. Екі томдық таңдамалы шығармалар.* – Алматы: Жазушы, 1986. - 364 б.

7 *Құдайбергенов Ш. Шығармалары.* – Алматы: Жазушы, 1991. - 216 б.

8 *Жұмабаев М. Шығармалары.* – Алматы: Жазушы, 1989. - 448 б.

9 *Дулатов М. Шығармалары.* – Алматы: Жазушы, 1991. -384 б.

Резюме

Сатемирова Д.А. к.ф.н., старший преподаватель КазНПУ имени Абая
ОСОБЕННОСТИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЕРИМБЕТ

В статье рассматриваются наставнические мысли, которые были основными мотивами мусульманско-просветительского течения в творчествах поэтов Сырдарьи конца XIX - начала XX вв. Анализируется дидактические особенности творчества одного из видных деятелей этого литературного течения – Еримбета Колдейбекұлы. С помощью конкретного анализа выявляются назидательные и философско-познавательные особенности лирических стихотворений поэта. В стихотворениях поэта Еримбета отражены преемственность дидактического мотива с исламскими принципами. Это является основной чертой мусульманско-просветительского течения и эта особенность в статье всесторонне анализируется. Для того, чтобы проявить различные черты дидактической поэзии автор по отдельности рассматривает каждое стихотворение.

Ключевые слова: мусульманско-просветительское течение, дидактическая черта, стихи назидания, традиция, классическая литература Востока.

Summary

Satemirova D.A. - PhD, senior lecturer KazNPU Abaya
FEATURES DIDACTIC WORKS ERIMBETOV

The article discusses the mentoring of thought that were the main motives of the Muslim-educational currents in the poet Syrdarya late XIX - early XX centuries. We analyze the didactic features of creativity of one of the prominent figures of this literary techeniya- Erimbet Koldeybekuly. With the help of specific analysis revealed instructive and philosophical and cognitive features of lyric poems of the poet. In his poems reflected continuity Erimbetov pedagogical motive with Islamic principles. This is the main feature of the Muslim-educational course and this feature article comprehensively analyzes. In order to show the different features of didactic poetry author separately considers each poem.

Key words: Muslim-during the educational, didactic feature, erses edification, tradition, classical literature of the East.

УДК 821.161.1

**СЕМЕЙНАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В РОМАНЕ
У.ТАЖИКЕНОВОЙ «ОСЬ СУЩЕСТВОВАНИЯ»**

С.К.Серикова - *Казахский национальный педагогический университет им.Абая доктор PhD*
Д.А. Сабирова - *Казахский национальный педагогический университет им.Абая докторант PhD*

На рубеже веков семьи в Казахстане столкнулись с рядом серьезных проблем, имеющих место и в других странах. Проблемы современной семьи относятся к числу наиболее важных и актуальных. Ее значимость определяется тем, что, во-первых семья - один из основных социальных институтов общества, краеугольный камень человеческой жизни, во-вторых, что этот институт в настоящее время переживает глубокий кризис. Кризисное состояние института семьи выражается в нестабильности браков, в увеличении количества разводов, в разрыве между поколениями, безнадзорности детей. Такая ситуация вызвала появление многочисленных исследований по проблемам семьи. Возникла необходимость в укреплении семьи и духовном возрождении молодого поколения. В произведениях Умит Тажикиновой на примере литературных образов подробно разрабатывается семейная тема, и многое из того, что казалось утраченным и устаревшим, в настоящее время вновь возвращается в жизнь.

Ключевые слова: семья, кризис, роман-пунктир.

У.Тажикинова пришла в литературу Казахстана в последнее десятилетие. Она заявила о себе в малой прозе. Выработанный фрагментарный, пульсирующий и информативно насыщенный стиль сохраняется и в первом объемном произведении «Ось существования», которое она назвала «роман-пунктир».

Он интересен сочетанием художественно преображенного документализма и стремлением подняться над ним, увидеть бытие как нечто цельное и большее, чем одна недолгая человеческая жизнь. Все события в романе даны ретроспективно как хаос лиц, биографий, ситуаций, конфликтов, встреч, расставаний и смертей. Жизнь не движется сообразно логике, и только прожив ее, мы начинаем отыскивать в ней нити, стежки, хотим воспроизвести и описать узор бытия. У.Тажикинова разбивает художественный текст на относительно самостоятельные, но и связанные несоизмеримые фрагменты, разъединенные интервалами. Авторски соположенные, они часто стилистически и повествовательно разнородны. В художественной полистилистике соединяются сказовый, орнаментальный и медитативный стили.

В романе много историй и человеческих характеров. Будучи тесно связанной с разными людьми, Ажар (главная героиня романа) все-таки всегда как бы мудрее, как бы выше каждодневного быта. Она жалеет этих людей, которых волею обстоятельств жизнь соединила с ней. Обижается и прощает.

Ажар старалась не заискивать ни перед кем. «Как в зоне, – вспоминалось прочитанное где-то, – не верь, не бойся, не проси». Она становилась стервозней, могла резко ответить и послать куда подальше».

Обрисованные события и узнаваемые герои нашего времени лишены однозначной оценки. Проза У.Тажикиновой не тенденциозна, но она писатель, для которого важны позиция, принципы и футурологическая оптимистическая перспектива. Азиатская ментальность пронизывает многие мысли автора, но всё это имеет такую общечеловеческую ценность, что способно покорить читателей всех национальностей [1].

Тема дома и семьи в прозе Тажикиновой служит для пространственно-временной организации, в ней заложен глубинный смысл. Она важна еще и потому, что ориентирует человека на традиционные нормы и ценности культуры, которые в последнее время отходят на второй план, уступая место идеологии прагматизма. Рефреном через все творчество писательницы проходит мысль: без понимания и осознания своих корней, своей точки опоры, человеку невозможно духовно расти и развиваться. В тексте романа подчеркивается взаимосвязь, родство каждого члена огромной семьи с остальными, однако пристальное внимание уделяется главной героине. Ажар хранит верность как своему мужу, так и своему дому.

Роман как жанр «уделяет особое место жизненным (социальным, психологическим и др.) факторам» [2]. В нем раскрывается жизнь семьи, зачастую нескольких поколений. Обычно это объемное произведение, охватывающее широкий круг событий. Часто отражает политическую и социальную ситуацию в государстве, в котором происходят действия.

Согласно энциклопедии «Кругосвет», современный «роман уделяет особое внимание внутреннему миру человека. Он характеризуется наличием аналитического комментария, внутреннего монолога и потока сознания» [2]. Затрагивает (не всегда объясняет), просто отражает сложные межличностные и внутриличностные отношения. Поэтому часто в таком произведении исследуются как отношения в семье, так и человека с самим собой.

Все эти особенности мы наблюдаем в романе У. Тажикиновой «Ось существования». В романе

опубликованной в 2009 году, через историю одной семьи показан весь XX век с его глобальными катаклизмами. Главный тезис романа – семья как высшая человеческая ценность» .

Роман представляет собой историю семьи, но не просто историю, а историю семьи как бы в проекции. Сюжет построен так, что все семейные проблемы мы узнаем через главную героиню – Ажар, которая является «корнем» семьи, основой. Как и все женщины этой семьи она сильная и волевая.

Сюжет выстраивается как бы линейно: разворачивается из настоящего в прошлое. Линейность сюжета осложняется ретроспективами. Это воспоминания самой Ажар и друга детства ее отца Ертлеу, ее сны, которые раскрывают всю глубину детских и юношеских переживаний, самых ярких и насыщенных.

«... В конце улицы, в которую она выглядывает давно, до рези, до подергиваемой влаги в глазах, пристально, не отрываясь, появляется «тот», кого она ждет. «Он» в коричневом элегантно пальто без головного убора ; идет неторопливым , размеренным шагом . Сердце начинает гулко колотиться, заливается истомой: из тысячи узнала бы она эту походку»

Особая интерпретация семейной проблематики обуславливает концентрацию диалогов, в которых раскрываются межличностные отношения и монологов, отражающих внутренний мир персонажей.

«- Сколько?»- спрашивает она (Ажар).

- Не больше суток.

Возвращается в палату.

- Мама, я хочу забрать тебя домой. Дома уход будет лучше. Я сама буду делать тебе уколы. А здесь не найдешь ночью даже медсестру. А тебе сейчас нужен укол.

- Да-да,- тихо соглашается мать.

Онкологическая больница находится на окраине города.

Дороги домой. Их две.

Одна по короче, но мимо кладбища, сначала мусульманского, затем-через километр или полтора-православного.

Другая дорога в объезд, долгая.

Матери в любой момент может быть опять плохо. Но дочь решает ехать дальней дорогой.

-Езжайте дальней дорогой,- тихо говорит мать.

-Да, мама, конечно»[3].

Этот диалог – пример отражения в коммуникации героев, средство характеристики главной героини, которая при всей открытости и общительности оберегает свое «Я» от чужого вторжения.

Многочисленные родственники Ажар – это образ жизни, и она принимала его таким, каким он сложился. Для семьи Ажар – оплот мудрости, но и она не представляет себя без своей многоликой и многочисленной семьи.

Роман У. Тажикеновой «Ось существования» отражает национальное и общечеловеческое в подходах к семейной теме. В центре повествования всегда остается, прямо или косвенно, самая главная и волнующая человека проблема, проблема семьи – ее наличие или отсутствие, «качество» семейной жизни, любовные, бытовые, психологические, этические и другие проблемы, связанные с семьей.

1 Савельева В.В. Наш современный роман как жанровый микс и некоммерческий проект // Простор. 2012. № 3 165-184.

2 Электронная энциклопедия «Кругосвет»

3 У.Тажикенова. Ось существования. – Астана: Фолиант, 2009. – 416 б.

Аңдатпа

С.К.Серикова - Казахский национальный педагогический университет им.Абая доктор PhD

Д.А. Сабирова - Казахский национальный педагогический университет им.Абая докторант PhD

СЕМЕЙНАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В РОМАНЕ У. ТАЖИКЕНОВОЙ «ОСЬ СУЩЕСТВОВАНИЯ»

Қазақстандағы отбасылар ғасырлар ширегінде басқа елдерде де бар күрделі мәселелермен бетпе-бет келді. Қазіргі отбасы мәселесі ең маңызды және өзекті мәселелер қатарына жатады. Оның маңыздылығы, біріншіден – оның қоғамның әлеуметтік институтының бірі екендігінен, екіншісі – бұл институттың қазір терең дағдарысқа түскендігінен анықталады. Отбасы институтының дағдарысты жағдайы некенің тұрақсыздығынан, ажырасудың артуынан, ұрпақтар арасындағы үзілістен, балалардың қараусыз қалғандығынан білінеді. Мұндай жағдай отбасы мәселелері бойынша көптеген зерттеулердің пайда болуына әкелді. Отбасыны нығайту мен жас буынның рухани жаңғыруына қажеттілік туындады. Үміт Тажикеновның шығармаларында әдеби кейіпкерлер үлгісінде отбасы тақырыбы талқылана бастады, жоғалған және ескірген деген көп нәрселердің өзі өмірге қайта айналып келе бастады.

Түйін сөздер: отбасы, дағдарыс, роман-пунктир.

Abstract

S.K.Serikova - Kazakh National Pedagogical University named after Abai doctor PhD

D.A. Sabirova - Kazakh Abai National Pedagogical University PhD student

A FAMILY PERSPECTIVE IN THE NOVEL U. TAZHIKENOVA "AXIS OF EXISTENCE"

On the turn of the century family in Kazakhstan faced a number of serious problems occurring in other countries. Problems of modern families are among the most important and urgent. Its importance is determined by the fact that, first of all the family - one of the main social institutions of society, the cornerstone of human life, and secondly, that this institution is currently undergoing a profound crisis. The critical state of the institution of family is reflected in the instability of marriages, increase in the number of divorces, the gap between generations, child neglect. This situation has caused the emergence of numerous studies on the Family. There was a need to strengthen the family and the spiritual revival of the younger generation. In the works Umit Tazhikenovoy the example of literary images detail developed the family theme, and a lot of things that seemed lost and out of date, now returns to life.

Keywords: family crisis, a novel-dotted.

УДК 821.512.122-3:39

МӘДИ АЙЫМБЕТОВТІҢ «КИЕ» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ КИЕ МОТИВИ

Таңжарықова А. - *Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы, ф.ғ.д.*

Бұл мақалада Мәди Айымбетовтің «Кие» атты әңгімесі халықтық наным-сенімнің рөлі негізгі кейіпкерлердің мансап пен баққа мастанып, адамдықтан азғындап, ақыры тәубәсіне түсу жолдары арқылы бейнеленген. Шығармадағы өткен мен бүгіннің арасындағы білімгер, адасқанның айыбын бетіне баспай, адамгершілік пейіл танытатын қарт образы қазақтың қасиетті қарттарының символы. Автор оның тұрмыстық, өмір сүру ерекшелігін түгелімен фольклорлық фонда көрсеткен. Киіз үйдің ішіндегі тыныс тіршілік, этнографиялық өзге де детальдар қарияның ішкі жан әлемімен сабақтасып жатқан көркемдік детальдар.

Шығармадағы көкірегі қазыналы қария мен басындағы бағының буына мастанған кеудемсоқ жан арасындағы диалогтың өзі талай сырды ақтарып тастайды. Екі түрлі таным, екі түрлі адами қасиеттер оқырманға айқындала береді. Автор тарих қойнауында қалған ұлттық дүниетанымның қоғам өзгерсе де жойқын да тылсым күшке ие екендігін әңгіменің идеясына айналдырған.

Кілт сөздер: кие, тылсым, этно-фольклор, бақсы, шаман, этнография, ақсақал, ишан.

Жазушының «Кие» атты туындысында халықтық наным-сенімнің рөлі негізгі кейіпкерлердің мансап пен баққа мастанып, адамдықтан азғындап, ақыры тәубәсіне түсу жолдары арқылы бейнеленген. Шығармадағы өткен мен бүгіннің арасындағы білімгер, адасқанның айыбын бетіне баспай, адамгершілік пейіл танытатын қарт образы қазақтың қасиетті шалдарының символы. Автор оның тұрмыстық, өмір сүру ерекшелігін түгелімен фольклорлық фонда көрсеткен. Киіз үйдің ішіндегі тыныс тіршілік, этнографиялық өзге де детальдар қарияның ішкі жан әлемімен сабақтасып жатқан көркемдік детальдар.

Шығармадағы көкірегі қазыналы қария мен басындағы бағының буына мастанған кеудемсоқ жан арасындағы диалогтың өзі талай сырды ақтарып тастайды. Екі түрлі таным, екі түрлі адами қасиеттер оқырманға айқындала береді.

«— Е-е, кеш жарық! — деп, дауысын маңғаздана соза тіл қатты. Қос құлағын қоқырайтып төбесіне байлаған жалпақ маңдайлы түлкі құлақшынын кешкен ол сары ала көлеңкелі үйдің ішін өткір, суықтау жанарының сұғымен тінткілей шолып өтті.

— Тұрыш ишан деген кім болатын адам өзі, тастан тұтас бір камал ғып мешіт пен бала оқытатын медіресе салып тастаған көрінеді ғой кезінде. Қай заманда өткен мықты, анадай керемет құрылысты салдыру екінің бірінің қолынан келе бермейді, сірә, өзі осы өңірде елді уысында ұстаған шынжыр балақ, шұбар төс феодалдың бірі болса керек-ті?!

Исалы өзіне түсініксіздеу, бірақ жағымды тұрғыда айтылмаған «феодал» деген сөзге тосырқаңқырап, қабағы кіртіңкіреп қалды.

— Қайдам, биодал болыпты ол кісі дегенді өзім көрген кәрікұлақ, көнекөз үлкендердің аузынан естіген емеспін. Бірақ беделі бұл төңіректен, адай жұртынан асып, сонау түрікмен, қалпақ, өзбек еліне де жеткен салауатты, білім-зердесі терең ғұлама, әулие кісі болғандығынан ғана хабардармын, сізге басқадай не айтайын?! — Исалы ұшы қос айырықтау болып біткен көкселдірлеу сақалының бір ұшын оң қолымен дамылсыз шиыршықтай берді.

Жарылқасов езуіне қыстырған темекісін құныға сорып, түтінін бір бұрқ еткізіп қойды да:

— Хім-м, ғұлама, әулие болған дейсіз, ә?.. — деді көзін құйтырқыландыра ойнақшытып. — Өзі ғұлама болса, қалайша ол әулие болмақ?! Әулие дегеніңіз әлгі құдайшыл, діндар, қараңғы жұрттың табынатын пірі сияқты бірдеңе емес пе?! Ғұлама мен әулие бір ұғымға сыймайтын нәрсе менің

түсінуімше. Өзі ғұлама, өзі және әулие болады, мүмкін емес бұл!..

Исалы кірбің ұялаған қабағын жазбады. Дауысын ыңырана созған Жарылқасовтың сөзі құлағына жақпай отырғандығы осы кейпінен анық танылғандай еді.

– Өзі, әлгі сол ишаныңыздың руы адай дейді, сізге ағайын, тумалық жақындығы да бар екен ғой...
– Жарылқасов қабағы қатулы, түксиңкіреп отырған Исалыға «енді бұған не айтар екенсің» дегендей сыңаймен қарады.

– Иә, бәріміз бір адаймыз ғой, ол кісі – Келімберді адай, оның ішінде – Балықшы, одан бергі аталары – Өртілес, Қостай, ал Қостайдан – Мәмбет, Түрекең, Тұрыш ишан осы Мәмбеттен тарайды. Жарықтық Түрекең көп жасапты, кәлектептендіруден бір жыл бұрын, тоқсан жетіге қараған шағында дүниеден өтіпті» [1, 161].

Ұзақ жылдар бойына халықтық қасиеттері ажырап, мәңгүрттік сана меңдеген заманның кесірі ел билеген жоралғы секілді жартыкеш жаны жұтаң жандарды көбейткені белгілі. Бұл ата-баба дәстүрінен мақұрым, ел, жұрт дейтін киелі ұғымдардан өз мансабын биік қоятын билікқұмар жандардың типтік, жиынтық тұлғасы.

Қария сөзіндегі Тұрыш ишанның тұлғасы қазақ фольклорындағы бақсының типін еске түсіреді. Өйткені Бақсыға тән қасиеттердің бірі болашақты болжау, кесірлі істерден сақтандырып, жамандықтың алдын алу. «Шаман» – дейді. Ш.Уәлиханов, – халық арасында аса құрметтелген, ол көк пен жердің рухынан күш алған адам деп саналған. Шаманға ерекше қабілет пен дарын біткен, ол тылсым мен сыйқырлы күштердің өнерін меңгерген, басқа адамдардан биік, әрі әнші, әрі ақын, әрі балгер, сонымен қатар дәрігер саналған. Қырғыздар шаманды «бақсы» дейді, ол моғолша «оқытушы» деген ұғымды білдіреді, ұйғырлар «бахши» деп өздерінің хат танитын білімпаздарын айтқан. Құмандар (қазақтың ертедегі бір тайпасы) шамандарын «қам» дейді, осы күнгі сібір татарлары бақсыларын әлі солай атайды. «камлания шаманы» деген осыдан шыққан. Дін тарихы мен философиясын зерттеп жүрген ғалым Қ.Ш. Шүленбаев шамандарға мынадай сипаттама береді: «шаман діні алғашқы қоғам дәуірінен келе жатқан тұрпайы діни ұғымдарды бойына сіңірген, солардың тұтасқан жиынтығы. Қазақ шамандары – бақсылары сол себепті ел ішінде аса құрметтеліп, олар түпсіз білімнің иесі, деп саналған. Олар келешекті болжайды, құпияның сырын ашады, адамның ойын тауып, оның келешектегі тағдырын біліп, айта алады, [2,162]. Ал қазақтар арасындағы бақсылардың атқаратын қызметі, қасиеті мынадай деп саналған:

– Бақсы келешекті болжайды, адамның тағдырын шешеді, оның өткен өмірін де ашық айтып бере алады, адамның өзі айтпаған ойын табады.

– Бақсы табиғи құбылыстарды тудыра алады. Ол құрғақшылық кезде жаңбыр жаудырады, қатты боран мен жұтты тоқтатады. Егер ол халыққа наразы болса, әлгілерге керісінше: құйын соқтырып, сұрапыл дауыл тудырады, жаңбырды қуып, шөл туғызады, найзағай ойнатып, жай (жасыл) отын түсіреді.

– Бақсы жын-шайтандарды қуады. Жын мен шайтан бақсылардан қорқады. Сондықтан «жын мен шайтан соқты» дегендердің барлығын бақсы емдейді.

Халықтың дәстүр бойынша тірі кезінде, бақсы, әулие болғандардың қабіріне де ерекше құрмет көрсетілген. Ал заман өзгерісін сылтау етіп Тұрым ишанның кесенесін қиратпақшы болғандардың ісі қарияның жан дүниесін ғана емес, санасын сансыратып, көңіліне қорқыныш ұялатады.

«– Жарықтық Түрекең ишан әулиелігінің кереметін айтам да, дүниеден өтер алдында үлкен ұлын шақырып алып: «Балам, менің бұл фәниден көшетін сәтім тақалып қалды, үш күннен соң, сәрсенбіден бейсенбіге қараған күні бақилық болармын, аяқ жетер жердегі туған-туысқандарға хабар сал, бақұлдасып қалайын», – дейді.

Ұлы сап-сау жүрген әкесінің бұл айтқанына сенгісі келмейтіндей рай танытады. Ишан баласының мұнысын мақұлдамай, реніш білдіріп, соңғы өсиетін тағы да қайталайды. «Әкеңнің ақырғы сөзіне құлақ сал, шырағым. Менің енді бұл дүниелік еместігім ақиқат, жаңағы айтқанымға қоса мына сөзімді де жадына ұстап, көз жұмғанымнан кейін өзіңе қарыз қылмай, орындарсың. Енді бір жыл өткесін алағай да бұлағай заманның есірік желі дүлейлер. «Тұрымтай – тұсына, балапан – басына» дейтіндей кез туар. Өлінің аруағынан, тірінің обалынан қорықпайтын қызылкөздер тіршіліктің астан-кестенін шығарар, сондықтан мені елеусіз етіп көмерсіңдер, әйтпесе, көрімді қазып, тыныштығымды бұзып, рухымды қорлар. Ал өздерің сол зауалдың бастарына үйірілуін күтпей, көктемге салым, жер аяғы кеңіген кезде бұл маңнан көшіндер. Бесқаланы бетке ұстандар, тіпті болмаса Тескен тау асып, одан әрі қарай өтіндер, өйтпейінше жан сақтауларың екіталай» [1, 161], – деп өсиет сөзін толғамдаған екен.

Бұл әлгі «Аша тұяқ қалмасын, асыра сілтеу болмасын» деп ұрандаған қызылкөз заман, бай мен әулеттілер кәмпескіленіп, елдің бар малы ортаға салынып, баяғы әртел, серіктік, колхоз құрылатын

жылдардың қарсаңы, жиырма сегізінші жылдың күзі екен. Қалай әулие демессің, бұдан соң жұрттың қолында тігерге тұяқ қалмай, аштан қырылғаны, малы бардың өткені өтіп кетті арғы жаққа, өтпегенінің баудай түсіріліп қырылғаны, итжеккенге айдалғаны – сол айтқанының келгені емес пе!? Енді, міне, өлі аруақты қозғап, басындағы тамын, қасиеттеп салдырған мешітін бұзуға белсенгендер шықты, бұл да – Тұрыш ишанның болашақты айна-қатесіз дәл болжағанының дәлелі. Иә, Құдай, күнәдан сақта, кәпірліктен, киесіздіктен қорға пенденді!.. Шығармадағы қария әрбір сөздің қадір-қасиетіне жетіп, айтылған сөздің киесі бар деп ұғатын адам.

Жазушы осы сөз магиясының кері әсерін, яғни қарғысқа, налаға ұшырау түсінігіне мән береді. Себебі, елді билігімен ықтырған Жарылқасов секілділердің жан дүниесі аласапыран. Ата-баба киесі күндіз зорлықпен ұмыттырылғанымен түнде ұйқысында маза бермейді. Жазушының психологизм детальдарында фольклорлық ұғымды шебер қолдану стилі байқалады. Сондықтан қариямен әңгіме ұйқыда жатқан Жарылқасовтың жан дүниесіндегі алақұйын арпалыс сезім Түс символына сидырылған. Себебі, түстегі үрей мен қорқыныш кейіпкердің ішкі жан әлеміндегі әлде бір қобалжуды, көңіл түкпіріндегі күдік пен күмәнді әшкерелеп қана қоймай психофизиологиялық құбылыстарды да жылау, жан қысылу, терге малыну, үрейден айғайлап ояну, бастығырылып, дауыс шығара алмау т.б. секілді әртүрлі сезімдік эмоциялық әсерді бастан кешіру бейнелейді. Көркем шығармадағы түс міндетті түрде не ізгі оқиғаға, кейіпкердің тағдырына тікелей немесе жанама түрде болса да психологиялық, көркемдік қызмет атқаратыны айғақ.

«Күннің жер-дүниені қуырып бара жатқан ыстығы түнге қарай да ауаны тымырсытып, тынысты тарылтқандай. Жарылқасов киіз үйдің таңертегісін көлеңке түсер жағына киіз жайдырып, төсекті далаға салдыртты. Өн бойын бір зіл басып, манаурап жатып көзі ілініп кеткен ол мазасыз ұйықтады. Деміл-деміл әлдекім иығынан түрткендей, селк етіп оянады да, дөңбекшіп жатып қайтадан мызғып кетеді. Бір аралықтағы үзік-үзік ұйқының талма тұсында ол түс көрді.

...Басына шалмалап сәлде ораған ұзын бойлы, аппақ сақалы желкілдеген, бойшаң кісі кесененің есігін сықыр еткізіп ашып сыртқа шықты. Сыртқа шықты да, жәй басып, анадай жерде өзіне аңтарыла қарап тұрған бұның қасына таяды.

Қалың қабағының астынан өңменді ата қараған оның жанарынан сұп-суық жасын ұшқындайды. Жарылқасов аяғы қорғасыннан құйылғандай тапжыла алмай қатты да қалды. «Құрыдым, біттім!» деген ой миында зың ете түсті де, көз алды мұнарланып жүре берді. Аппақ мұнарға тұмшаланған ол дем, ауа жетпей, ышқына айқайлап, оянып кетті» [1, 163].

...Тағы да кесененің есігі сықыр етіп ашылды да, ішінен ақ сәлделі, ұзын бойлы сол әлгі қарт кісі шықты. Барлық көрініс, қимыл, қозғалыс манағыдай қайталанды да, бұл жолы бірақ Жарылқасовтың көз алдын ақ мұнар басқан жоқ. Қайта-қайта көрініп, тыныштығын ала берген кісімен тілдескісі келгендей ыңғай танытып, бұл да оған қарсы жүріп, қолын ұсына беріп еді, ол мұның қолын қағып жіберіп, сәлемін алмады. Зілді дауыспен:

– Күнәһар!.. Арам қолыңды тарт әрмен, зэнталақ, құзғын неме! – деп жекіп қалды. – Мүрдемді таптап, рухымды қорлағаныңды кешіреді екен деп дәмепте. Бұздырма ана медіресені, менің соңғы рух-иманым сонда қалды, бұздырма!..

– Атеке-ай!.. Бұздырайын деген жоқ едім ғой, елің, жұртың бүрсендеп тоңбасын деп, соларға баспана салдырту үшін істедім, ұрыспа маған, қарғама мені, – деп ол қолын жайып, мейірім, кешірім сұрап, тізерлеп отыра кетті.

Ақ сәлделі қарт тағы да бірталай ашулы сөздер айтқандай болды, бірақ еңкілдеп жылаған Жарылқасов мұның бірін де естімеді. Жылап жатып оянып кетсе, тағы да түсі екен [1, 165].

Алайда азғындық жолына түскен адамды халықтық сенімдегі сақтандыру да тоқтата алмайды. Автор кейіпкер жан дүниесінің азғындығын шегіне жеткізе суреттеу үшін Жарылқасовтың Тұрыш ишан мешітіне барып, оның рухына тигізуін деталь ретінде ұтымды берген. Қалыптасқан халықтық қағидалар бойынша қасиетті жерде дауыс көтермек түгілі, таза пейілсіз кіруге тиым салынады. Осы салттың барлығын таптап, аруақты ғайбаттаған кейіпкерін сол мезетте жазаға ұрындыру – автор танымындағы мифтік сананың көркемдік формадағы сәулесі.

Себебі, миф – «реализмге қосылған адамның өмірді тану құралы болған миф – шындық пен сұлулықтың түпсіз көкжиектігіне алып баратын, уақыт пен әдебиеттің желкенін есетін жаңа леп» [3, 55].

«Түн ортасы ауғанша гөй-гөйге басып, қып-қызыл мас болған Жарылқасов орнынан тәлтіректей тұрып, сүріне-мүріне далаға шығып кетті. Қисан мен Сейіткәміл отырған-отырған орындарында қылжиып-қылжиып қала берді.

Аяғын әр жерден бір шалыс басып, ол өзінің қайда лағып бара жатқанын білмеді де сезбеді. Өзінен-өзі сөйлеп, әлдекімді сыбап, балағаттап бара жатты.

– Сен шал... әулие болмақ түгілі, Құдай болсаң да... тыныш жат... Естисің бе, тыныш жат, әйтпесе, көріңнен өкіртіп суырып алам былай. Ә, солай ма екен, қорқасың, ә? Мен саған... мен саған ойнататын, әйтіп-бүйтетін ойыншық емеспін, біліп қой... Әйтпесе, бар ғой, мен сені...

Миы аузына түсердей басы солқылдап, тілі таңдайына жабысып қалғандай. Құлаған жері – Тұрыш ишан мешітінің қираған үйіндісінің маңы екен. Жарылқасов бұл жерге қалай келгенін, қашан келгенін біле алмай есеңгіреді. Орнынан тәлтіректтей тұрып, қос қолымен шекесін сығымдай ұстап, екі-үш қадам аттап барып, тізерлеп отыра кетті. Жер-дүние шыр көбелек айналып, аяғының асты тітірене қозғалып тұрғандай болды...

Қасына Сейіткәмілді көзқара серік қып ерткен Жарылқасов аудан орталығы Жарқамысқа үш күн жүріп, төртінші тәуліктің сәскесі шамасында келіп жетті. Жолсоқты болып шаршап-шалдығып, өн бойы ауырлап оралған ол үйіне келе құлап, басын көтере алмай, сұлқ жатып қалды. Зорыққанға да, қажығанға да ұқсамайтын, күрт меңдей жөнелген дерт екі иықтан басып, жерге кіргізіп бара жатты, басы тұп-тура зіл шойын, көз алды ақмұнарланып зеңі берді. Көзін жұмса, тағы да сол ақмұнар, сол елес, сол түс... яғни, шығармада фольклорлық архетип маңызды көркемдік жүк көтерген.

Тіршіліктегі мансап пен билікке мастанған Жарылқасов секілді кейіпкерлердің өз тегінен жерініп, кие, обал, сауап секілді халық қастерлеген құндылықтарды аяқ асты етуі өкінішке орай, қазір де өмірде көрініс тауып отырған жағдай. Алайда халықтық ұстаным бойынша ізгілік ізгілікті тудырса жауыздық та өзіне ұқсас құбылысты тудырады. Шығарма кейіпкерінің адамнан, қоғамнан қайтпаған меселі белгісіз бір тылсым күштің әсерінен тойтарыс табады. Бұл оған жабысқан дерт арқылы өрнектелген.

«Осылайша басталған беймәлім дерт қатты, тосын соғып, ол деміл-деміл есінен айрылып, талмаусырай берді. Есін жиған кезде өзін тұтастай тұмшалап алған ақмұнар сейіліп, төбесінен төмен басқан зіл-зімірден жеңілейіп қалады. Содан соң сол есеңгіреу тағы да қайталаанады...»

«– Асылық айтқаным болмас, шырағым Жұман, «Бір тосқанға – бір тосқан» деген сөз мәтелі бар, оны Тұрыш атаның, әулиенің киесі құр жібермеген ғой, – деп Исалы қатты бір назамен басын шайқай берді. – Жарықтық, қасиетіңнен айналайын Түрекем-ай, басыңа ойран салып, тыныштығыңды бұзған қара ниет сойқан киенің кәріне ұшыраған екен-ау, киенің көріне...»

Исалының бұл иланымының ақиқаттығына іштей ешқандай шек келтірмесе де, Жұман өзінің салқындау да сабырлы тұйықтығынан аса алмай:

– Кім біліпті мұны?! – дей салды да, кетуге ыңғай білдірді.

Исалы қолын жайып, оған батасын берді.

Шығармадағы Исалы қарттың адамгершілік мінезі батагөйлігінен де байқалады. Қазақ фольклорында батаның өзіндік тарихы, жөн-жоралғысы бар.

Ерте заманда батаны көптің алдында да, жеке адамға да айтатын болған. Топ алдындағы батаны көбінесе елге сыйлы, жасы үлкен ақсақал айтқан, ол жиналған көпшіліктің атынан үй иесіне немесе той, ас иесіне бата берген, сонымен бірге батасын, бір жағынан, сондағы қауымға да арнаған. Ал, жеке жердегі бата нақты бір адамға беріліп, оған игі тілектер, жақсылық айтылған. Мұндай батаны көп жағдайды әкесі баласына берген. Оның мысалын эпостық жырлардан көптеп көруге болады.

– Жорытқанда жолың болсын! Қыдыр ата серігің болсын мұсылманның барша әулие-әмбиелерінің рухы дәйім қолдап жүргей! Күнің – алдыңнан, айың – оңынан тусын! Оғлаңдыдағы Бекет атаң мен Самдағы Барақ, Тұрыш аталарыңның аруағы демеу болып, жебесін, пәле-жаладан сақтап, қорғап жүрсін! Иә, Рәббім, ла Ілаһә Іллаллаһ, Мұхаммәдүррәссұл Үллаһ, оң батамды қабыл ет, әумин!..

– Әумин! – Жұман бар пейіл-ықыласымен өзіне оң сапар тілеп бата берген Исалының ниеттестік адал көңіліне ырза болды.

Бата беру өте құрметті іс деп саналады, өйткені, бата – қасиетті сөз деп есептеледі. Сондықтан бата айтыларда бата тілеуші адам немесе жамағат алақанын жайып, ишарат білдіруі тиіс. Сол кезде ақсақал әуезді үнмен мәнерлеп, киелі кейіпке еніп, бар ынтасымен өлеңдетіп, бата береді. Бата аяқталғанда жиналған қауым бір ауыздан қуаттап, «Әумин. Айтқаныңыз келсін!» деп, бет сипап, ырыми қимыл жасайды. Яғни айтылған ақ тілекті, жүзеге асқалы отырған рәсімді заңдастырып, куәландырады деуге болады.

Батаның қасиетті саналатыны оның атауы – Құранның бірінші сүресі «Фатихадан» туындаған [4, 167].

Шығармада кейіпкер өмірінің қарама қайшы екі түрлі кезеңі шеберлікпен берілген. Бұл тұста жазушы халықтық дәстүрлердің мәні, маңызы, адам өміріндегі рөлі жөніндегі ұғымдарды творчестволық жолмен идеалдандырған. Бұған эпипологтағы тәубәсіне түсіп, туған елдің киесі мен қадір қасиетін тануға бет бұрған Жарылқасов тағдыры куә. Екі түрлі өмір суреті, екі түрлі ой-таным, екі түрлі іс-

әрекет бір адам бойындағы психологиялық тартысқа арқау болған. Осы арқылы қаламгер адам баласының тіршіліктегі талпыныстары, адасулары мен тоқтам, тәубаға келу жолдарын айшықтаған және осы мақсатқа фольклордың мүмкіндігін пайдаланған.

«Иә, мен сол Жарылқасовпын», – деді ол демінен күрсініс лебі білініп. – Самдағы Тұрыш ишанның басына түнеп, мінәжат етіп келем. Есер бас не істетпеді маған, соның зардабын шеккен сорлының бірі болып қалдық қой, Жұман-ау! Сен де қылшылдаған жігіт ең, қартаймасаң да, кекселеніпсің. Араға отыз жылдай уақыт түсіріп, екеуін өткел аузында жолықтыртқан тағдырдың жазуы, бұйырымы еді.

– Мына мәшинені өткелден өткізбей, құмға әкеліп тыққан да құдіретті күшті Тәңірдің ісі ғой, – деді ол үні сәл құмығып. – Әйтпесе, жолымыздың түйісер түйіспесі қалған жерде неғайбіл де болар еді, Жұман. Үйіңнің төрін көрсеткеніне ырзамын, бүгін өзім де осы Жарқамыстың шетіне келіп, қона жатып, ертең аттанбақшы едім, маған басқаның емес, сенің ақ, адал дәмің – қонақасың бұйырыпты, рахмет!..

Ертеңіне, таңғы салқынмен аттанған жолаушыны Жұман ауылдан батысқа қарай шығатын үлкен айдау жолға дейін шығарып салды.

– Бұдан былай кездеспесек, бұл да тағдырдың жазуынан, қош болып тұр, Жұман! Екеуімізді сол бір жылы үзеңгілестірген қияндағы Самға, есерлікпен залалым тиген киелі жер, киелі құмдағы әулиеге тәу етіп келе беруге менің де әл-дәрменім жете бермес. Жылы қабағыңмен, ізгілігіңді ғана көрсетіп қарсы алғаныңа алғыстан басқа айтарым жоқ. Қош, Жұман! – Ішкі сезімінің әнтек толқуынан ба екен әлде ұзақ жылдар бойы қалжыратқан дерттің салдарынан ба, Жарылқасовтың шөге бастаған ірі денесі ептеп қалтырап кеткендей болды да, қазандай басы қалтаң-қалтаң ете қалды. Оң қолын болар-болмас қана көтеріп, Жұманмен қоштасқандай белгі жасап, мәшиненің артқы есігін аша берді.

Туған жердің киесі мен иесін танып, адами қасиеттердің бастау-бұлағы ретінде қорғауға тәрбиелейтін шығарманың тағлымдық-тәрбиелік қызметі жоғары. Әулие-әмбиелерді арнайы іздеп барып зиярат ету қазақ халқында күні бүгінге дейін үзілмеген үрдіс. Осы жолдағы адам бойындағы психологиялық күйлерді (ниеттеу, қобалжу, ұйқысыздық т.б.) көрсетуде қаламгер елес, түс символдарын пайдаланады. Шығармадағы Қалжігіттің Бекет әулиеге бет алған жолындағы көңіл-күйі осының дәлелі. Осындағы түйе түлігі де фольклорлық семантиканы білдіреді. Себебі, түйе түлігі әулиелер көлігі ретінде фольклорлық әңгімелерге арқау болған [5, 142].

Типтік жағдайларды, кейде тіпті эксперименттік жағдайларды талдау арқылы жеке адамдар басындағы қайшылықтар сырына бойлау, дәстүрлі канондық сораптың өзінен тамыр тарта отырып, шартты ізденіс үлгілеріне батыл барлау кейінгі кезде жақсы нәтижелер бере бастаған. Жазушының азаматтық тірегі – көтеріп отырған тақырыбы мен мәселенің қойылысынан, жалпы авторының мәдениеті мен интелект, білім парасатынан танылады.

Авторлық шеберлік фольклорлық әңгімелерді шығарма сюжетіне енгізіп қана қоймай, оның жанрлық ерекшеліктерін сақтай отырып, көркем прозамен сабақтастыруынан да көрінеді. Мәселен, кейіпкердің әңгімесіндегі түс көру, аян беру, оны орындау, әке аманатын орындау жолындағы Бекет пен Барақ секілді аруақтарға арнайы жол шегу шығарма ішіндегі әңгіменің негізгі фабуласын құрайды.

Әке аманатын орындап, Бекет пен Барақ сынды әулиелердің сауабын алғалы, келе жатқан шығармадағы Қалжігіт – кейіпкердің ұзын-сонар, өмір тарихын баяндайтын фольклорлық әңгіме сюжеттің негізгі компоненттерінің бірі.

Қалжігіт кеш бойы толқып, әсерленіп отырып, Барақ жайындағы осы бір әңгімелерді бар пейілін сала тыңдады. Әулие рухты батырдың есімін, киесін қастерлеген жақсы сөздер көкірек сарайына орнығып, оны тебіреністі сезім күйіне бөледі. «И, Алла Рәббім, жолымды оңғара гөр, – деді ол іштей сыйына күбірлеп. – Аманат жолымды өтеуге өзің де дем беріп, қолдарсың, қасиетіңнен айналайын Барақ ата!».

Жазушы қазақ арасындағы әңгімешілдік, оны айтушы мен тыңдаушы жайлы мол хабары бар адам ретінде танылады. Айтылған әрбір сөзге әңгіме ішіндегі батыр, әулиелер ісіне құрмет сезімін ынтықтырып, кейіпкердің алған бетінің дұрыстығын бекіте түсетін бұләңгіме шығарма шырайын көріктендіре түскен.

Автордың фольклорды қолдану шеберлігі қазақ халқының емшілік, әулиелік ұғымдарын егжей-тегжейлі білетіндігінен де көрінеді. Өйткені, кейіпкерін әке аманатын орындау үшін әулиелерге түнетуменде оқиғаны аяқтауға болар еді. Оқырман жүрегінде халық дәстүріне берік, әке парызына адал ұл Қалжігіт жөнінде жағымды әсер тудырған болар еді. Алайда қаламгер халықтың әулиелік

жайлы ұғымдарын тереңдете түседі. Киелі жерге қонып бата алған кейіпкер ендігі жерде сол киенің қорғанына, жабыққан жандарға қамқор тұлғаға айналады.

Ерте заманнан қазақ халқы да басқа халықтардай кейбір адамдарға ерекше қасиет тағып, оларды күдірет, әулие тұтқан. Ондай адамдар ақылды, терең ойлы, әділ, шыншыл ретінде бейнеленеді. Олар әрқашан да өмірден жапа шеккендерге қол ұшын беріп, көмектескен, мейірбандылық көрсеткен. Келешекті дәл болжап, адам тағдырын анық айтып берген, деген түсінік қалыптасқан. Сондықтан да адам басына күн туғанда, қиналғанда әлгі айтылғандай адамға барып, алдына жүгінген, одан бата алған. Әдетте жапа шегетіндердің бірі – қатты сырқаттанғандар болғандықтан, олар да әулие адамға барып, көмек сұрап, жалбарынған. Ел ішінде тараған әңгімелерге қарағанда, әулиенің айтқан сөзі, оның тиген қолы науқастарға шипа болған. Әулие кісі дүниеден қайтқанда, халық құрметтеп оған мавзолей салған. Ауырып-сырқағандар, перзент көтермей жүргендер сол әулиенің басына барып мал сойып, түнеген. Сонда, малдың кез келген біреуін емес, оның ішінен: «ай мүйізді», «айы тұяқтысын» немесе «ақсарыбасын» таңдап сойған. Халықтың айтуынша, әулие шапағаты арқасында оның басын түнеген науқастар жазылып кететін болған. Ал бала көтере алмай жүргендер, бала көтерген. «Аруақ, аруақ тілегімізді бере көр!» – деп аруаққа сиынып, зират басында түнеп жатқандар ұйықтағанда түс көрсе, «аруақ келіп, аян берсе» – ол жақсылықтың белгісі болғаны, ондай адам тілегіне жетеді деп саналған.

Шығармадағы өмірі ащы судың әзәзілінен дағдарысқа түскен жігітті әулиеге түнету арқылы емдеген Қалжігіт үміт үрей сезіміндегі жігіттің диалогы осы халықтық ұғымдардың жаңғырығы.

«Өмірден түңілме, шырағым. Отыздан жаңа асқан шағың, азамат боп нағыз ойран салып, орда бұзатын кезің. Елірмең ұстамаса, жазылғаның шығар. Барақ атам киесінің сауап болғаны да, жарықтықтың мейірімі түскені де... Ол басын көтеріп, жасы көлк-көлк еткен жанарымен Қалжігітке әнтек жалт қарады. Айтып тұрғаны шын ба, мазақ па дегендей таңданыспен қарады. Қалжігіттің бұл айтқаны шыны еді, кіршіксіз сеніммен осы бейуақта айтылған ақиқаты еді.

Дағдысынша бетін сипап, «и, Алла Рәббім» деп бастап, ұзақ сарынды күбірмен, ол өзі имандай тазалықпен табынатын әулиенің рухына сыйынған Қалжігіт бір мезет тебіреністі күйде отырды. Оның бұл кейпінде адамды еріксіз еліктіретін бар-жоғы мәлімсіз, сана-түйсіктен тыс күдіретті бір күшке деген ықылас-сенімнің шамырқанысы бар еді. Жұмат Қалжігіттен көз алмай, тым-тырыс тынып қалды».

Шығарма кейіпкерінің әртүрлі дүниетаным өмірлік мұрат тұрғысынан ерекшеленіп жататыны шығарманың көркемдік шындығын күшейте түскен. Ата-баба дәстүрін берік ұстанып, сол жолда қажымай-талмай қажыр көрсеткен жандармен қоса өз тек-тамырына балта шапқан мәңгүрттік сана иелері қатар өмір сүріп жатқандығын көрсете алған. Әулие қорымын қазбақ болып, қайта-қайта құрал-сайманымен қорқытқан бір топ қазақтың қылығы жиіркеніш, аяушылық сезімін тудырады.

Қазақ прозасының сюжеттік құрылымындағы көркемдік деталь ұғымының астарындағы фольклорлық сана, түсінік іздері мифтік, тотемдік негіз әңгіме желісіне арқау болған.

1 М.Айымбетов. *Құмөзек хикаялары*. - Алматы: «Раритет», 2007. – 256 б.

2 Шүленбаев Н. *Қазақтың ескі наным-сенімдері*. - Алматы: «Ғылым», 1978. – 200 б.

3 Ғалиева А. *Қазіргі қазақ романы құрылымындағы мифопоэтикалық пішіндер*. – Алматы: «Қазақ университеті». – 143 б.

4 *Құран Кәрім (қазақша мағына және түсінігі)*. Фафир сүресі. 60 аят. Медине. 1991. – 311 б.

5 Тұрсынов Е. *Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері*. – Алматы: «Ғылым», 1976. – 200 б.

Резюме

Танжарыкова Алуа - д.ф.н., ст.преп. КазНПУ им.Абая

МОТИВ СВЯЩЕНСТВО В РАССКАЗЕ М.АЙЫМБЕТОВА «КИЕ»

В статье рассматривается рассказ Мади Айымбетова «Священство», в котором описывается роль народного поверия через проявления человеческих качеств главных героев, которые вели себя лицемерно - алчными с приобретением власти. Образ аксакала в произведении является символом казахского священного человеческого поведение и прощает заблудившихся между прошлым и сегодняшним днем. Автор показывает его бытовые и жизненные особенности на фольклорном фоне.

Выразительные средства связанные с внутренним миром аксакала является жизнью и этнографические детали происходящие внутри юрты.

Диалог между мудрым аксакалом и алчным героем рассказа раскрывает суть произведения. Два разных познания и два человеческих качества познаются читателем.

Идея автора заключается в том, что национальное мировоззрение в истории человечество превращается в мощное орудие несмотря на то, что меняется общества.

Ключевые слова: священство, таинственный, этнической фольклор, магия, шаман, этнография, аксакал,

ишан.

Summary

Tanzharykova Alua - Abai KazNPU Doctor of philology, senior lecturer

THE MOTIF OF SACRED IN MADI AYMBETOV'S STORY "SACRED"

This article describes the story of people's faith and understanding their guilty after only enjoy themselves taking up career and being wealthy, forget the magic of humanity through the story of Madi Aimbetov "Sacred". The aksakal who is described in his work is a symbol of sacred person who is broad-minded and generous being patient to strayed people between past and present without blaming them. The author describes him in the background all the features of the standard of living through his folklore. Felt the breath of life in the house, ethnographic and other details that relate to the world there has been described a man's inner artistic world. The dialogue in the beginning of the story between the wise aksakal with his rich inner world and ambitious man who was proud of himself reveals the truth. Through the dialogue two different understanding, two human characteristics have been distinguished. The author's idea is the historical change in the rest of the national outlook, in the midst of society which has become a mysterious force.

Key words: sacred, mysterious, ethnic folklore, magic, shaman, ethnography, the elder people

ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

УДК 811.512.122(07)

ӨЗГЕ ҰЛТ ТЫҢДАУШЫЛАРЫНА ТІЛДІ МЕНГЕРТУДІҢ ӘДІСТЕРІ

Абдвахитова Г.Н. - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті аға оқытушысы

Сапаева Г.Е. - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология ғылымының магистрі, оқытушы

*Тілеужанова Г.Т. - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті аға оқытушысы
Алматы қ., Қазақстан*

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытудың сапасын арттыру көптеген факторларға байланысты. Өзге ұлт өкілдері отырған дәрісханада оқытушыларға қазақ тілін сан қилы әдістемелік амалдар мен әдістерге сүйеніп тиімді өткізуге болатыны айтылады. Әсіресе, қазақ тілінде тән әріптерді, септік жалғауының артықшылығын, екпін түсіру еркшеліктерін үйретудің қиындығы туралы баяндалады. Қазақ тілін үйретуде қолданылатын бірнеше әдіске тоқталып өтеді. Мысалы: сұрақ-жауап әдісі, суретті пайдалану, сөзді және сөйлемді толықтыру, аударма әдісі, жаттығу әдісі, мәнерлеп оқыту әдісі, әңгімелесу әдісі, ойын әдісі. Бұл тыңдаушылардың оқу үлгеріміне жақсы әсер ететін дәлелдеп отыр. Ойындар оқытудың тиімді, үнемді, негізгі әдістерінің бірі. Олар тыңдаушыға оқиғаны терең толғаныстармен түсінуіне себепші болады. Ойындар ойнағанда тыңдаушы нақты оқиғалардың куәгері болып еңбек етуге отбасылық өмірге, қоғамдық қатынастарға әзірленеді.

ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінде оқытуда инновациялық технологияны қолдану тәжірибеміз оқу сабақтары барысында тыңдаушылар мен оқытушылар арасында, сондай-ақ білім алушылар арасында анағұрлым продуктивті және конструктивті қарым-қатынастың орнағанын, олардың өз бетінше ізденіп, шығармашылық қабілеттіктерін көрсеткендігін ерекше атап өтуге болады. Оқу сабақтарын талдай келе, оқыту технологиялары әрқашан тыңдаушылардың танымдық, әлеуметтік белсенділіктерін оятып, олардың оқу мотивациясының артуына, білім құндылығына сенуіне игі ықпалын тигізеді деп есептейді.

Түйін сөздер: өзге ұлт өкілдері, әдістер, тілдік ойындар, инновация.

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытудың сапасын арттыру көптеген факторларға байланысты. Олар білім мазмұны, әдістемелік, оқытушы шеберлігі оқу-материалдық база т.б. Бүгінгі таңда тыңдаушылар алатын ақпарат жан-жақты даму үстінде. Атап айтқанда, интернет желісінің, электронды поштаның өсуі, күнделікті тұрмыста қолданысқа енуі тыңдаушылардың ойлау жүйесінің артуына,

ақпараттарды мол қабылдауына өз әсерін тигізіп отыр. Сондықтан оқытушы тыңдаушылармен нағыз қатынас орната отырып, шығармашылық байланыста болуы керек. Ұстаз-тыңдаушының ішкі жан дүниесіне әсер ететін нағыз тәрбиелеуші күш, сондықтан оның кәсіби шеберлігі, яғни тілді үйретуі тәрбиемен ұштастыру іскерлігі дамып отыруы қажет. Қазақтың салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрпын, әдеби, мәдени бай қазынасын тыңдаушылардың санасына сіңіріп, тәрбиелеу - әр оқытушының міндеті. Өзге ұлт өкілдері отырған дәрісханада оқытушыларға қазақ тілін сан қилы әдістемелік амалдар мен әдістерге сүйеніп тиімді өткізуге болады. Әсіресе, қазақ тілінде тән әріптерді, септік жалғауының артықшылығын, екпін түсіру еркшеліктерін үйретудің қиындығы, қазақ тіліне тән шешендік сөздерді үйрету. Міне, сондықтан әркез қазақ тіліне тән ерекше дыбыстардың айтылуына басты назар аудар керек. Сонымен бірге дыбыстардың айтылуы мен мағынасы арасындағы тығыз байланысты да сабақ үстінде ескеріп отырған жөн. Қазақ тілі сабағында дыбыстардың жуан, жіңішке, қатаң, ұяң, үнді тағы басқа болып бөлінуін тілдегі үндестік (сингармонизм) заңдарымен ұштастыра оқытқанымыз абзал болар еді. Дыбыстардың үндесу заңдарын үйрету - қазақ тілінде дұрыс сөйлеудің ең басты шарты. Өйткені дыбыстардың бір-бірімен тіркесу заңдылықтарын, сөздердің өзара байланысу жолдарын білмей тұрып, сөйлем құру мүмкін емес. Осы қиындықтарды жеңіп, оқу процессінде шәкірттерге дұрыс бағдар, бағыт бере білу-ұстаздың тәжірибелігінен, оның өз пәніне деген ықыласын, ой өрісінің кенділігін көрсетеді.

Қазақ тілін үйретуде *сұрақ-жауап* әдісі жиі қолданылады. Сабақта осы әдісті жиі қолдана отырып, шәкірттердің қазақша ойлау жүйесін дамытуға болады.

Тіл үйренушіге *суретті пайдалану* арқылы сөз, сөйлем құрастыруға дағдыландыру үшін өте тиімді әдіс. Әсіресе, әр тақырып бойынша іріктеліп жиналған, тақырыптық топтама суреттердің берері мол.

Сөзді және сөйлемді толықтыру. Сөздерді құрап айту, әрбір сөздің мағынасын түсіндіру, тақтаға және дәптерге қазақша жазуды үйрету ең қиын да күрделі жұмыс. Сөйлем құрау және сөзді толықтыру әдісін білген ұстаз қазақ тілін тез үйрете алады. Сөздік жұмысы тыңдаушылардың қазақша сөздік қорын кеңейтеді. Тіл үйрету барысында ең алдымен студенттердің сөздік қорын толықтыру керек. Сөздік жұмысы арқылы тіл үйренуші белгілі бір ойды жеткізуге, сөйлем құрастыруға жаттығады. Тыңдаушыларды қызықтырған тақырыптары бойынша дөңгелек үстелдерді өткізу өте пайдалы. Олар ұсынылған мәселе бойынша өз дәлелдемелерін келтіріп, көзқарастарын білдіреді.

Аударма әдісі. Екі тілде де сөйлемді және жазуды жан-жақты үйрететін пайдалы әдіс. Бұл әдісте де мамандыққа қатысты мәтіндер алынады.

Жаттығу әдісі. Тыңдаушыларға тіл үйретудің тиімді әдістерінің бірі. Жаттығу жазбаша және ауызша өткізіледі.

Мәнерлеп оқыту. Сөзді, сөйлемді тақтадан, кітаптан, дәптерден дұрыс оқыта білу - қазақ тілін меңгеруге септігін тигізері сөзсіз.

Әңгімелесу. Екі тілде әңгімелесу арқылы тілімізді үйрету, тыңдаушыларды өз бетінше қазақша сөйлеуге дағдыландыру. Тіл үйретудің негізгі шартты-әрбір сөзді қазақша көбірек қайталану, сөйлетіп, жаттықтыра беру. Өзге ұлттарды оқыту аудиториясында *мәтінмен жұмыс* істеу студенттердің тілін дамытуда ерекше орын алады. Мәтін тыңдаушыға білім береді, олардың ойлау қабілетін, тілін дамытады, қазақша жүйелі сөйлеуге үйретеді. *Жұптық жұмыстың* да тіл үйретудегі алатын орны ерекше. Тыңдаушылар белгілі бір тақырып бойынша диалог құра отырып, ауызекі сөйлеу дағдыларын дамытады. Топпен жұмыс жастардың бойында жауаптылық, еңбексүйгіштік қасиеттерін дамыта отырып, студенттерді өзара көмекке, бірлесе ізденуге дағдыландырады. Оқытудың ұтымды әдістері тыңдаушының тілді оқуға қызығушылығын, сауаттылығын арттыруға, ауызекі сөйлеу дағдысын дамытуға, сөздік қорын байытып қана қоймай, баланың бойындағы мақсаткерлік, дербестік, адамгершілік, белсенділік тағы басқа да жақсы қасиеттерді дамытатыны сөзсіз. Тілді меңгертуде *ойын әдісінің* студенттердің оқу үлгеріміне жақсы әсер ететін дәлелдеп отыр. Ойындар оқытудың тиімді, үнемді, негізгі әдістерінің бірі. Олар тыңдаушыға оқиғаны терең толғаныстармен түсінуіне себепші болады. ойындар ойнағанда студент нақты оқиғалардың куәгері болып еңбек етуге отбасылық өмірге, қоғамдық қатынастарға әзірленеді. Ойын барысында әртүрлі жағдаяттар беріледі. Қазақ тілі сабағын ойын түрінде тиімді қолдану сол тілде сөйлеуге жаттығуына мүмкіндік береді. Оқытушы қарапайым тілдік конструкцияның жаңа түрлерін күнделікті сабақта ойын жаттығулары түрінде біртіндеп қолдана отырып, тыңдаушыларды сөйлеу дағдыларына үйретеді.

Тілдік ойындар мақсатына қарай: лексика-фонетикалық, грамматикалық болып екіге бөлінеді.

Бұлай бөліну шартты түрде ғана, себебі лексиканы фонетикасыз, фонетиканы лексикасыз, лексиканы грамматикасыз қарастыру, меңгерту мүмкін емес. Ойын сабақта тыңдаушылардың меңгерген лексикалық материалын практикалық тұрғыда қолдану, сөздерді бір бірімен байланыстырып сөйлем құрау, жастарға өз ойы жүйелі түрде жеткізуге дағдыландыру үшін грамматикалық ойындар қолданған аса тиімді. Әр бір оқытушы ойындарды түрлендіріп немесе өзгертуіне болады. Ол оқытушының кәсіптік шеберлігіне байланысты. Оқытушы негізгі тақырыптан айнамай, сабақтың мазмұнына және тақырыбына байланысты ойын түрін тандай білуі керек. Оқытушылар көптеген танымдық ойындар өткізеді. Алуан түрлі ребустар, сөзжұмбақтар, құпияхаттар, логикалық жағдаяттар беру арқылы білім береді және тыңдаушыны ынталандырады. Жаңа технологияны енгізуде алдымызға қойылған мақсаттың орындалуы оқытушының ісі нәтижелі болуы. Мақсат пен нәтиже тоғысса, жаңалықтың күнделікті әдіске айналғаны. Күнделікті сабаққа біз жоспар құрамыз. Құрылған жоспарды іске асыру үшін, алға шарт қоямыз. Мысалы: студенттің білімін жетілдіру, ойлау қабілетін дамыту, мәтіннің тәрбиелік мәні болуы, берілген тапсырманы студент орындап келуі және берілетін тақырыптың күнделікті бағдарламаға сай болуы. Студенттің осы шарттары түгел орындалса, сабақтың нәтижелі болғаны. Енді жаңа технологияның негізгі жүйес студентке басты фактор ретінде қарау. Кәсіби қызметтің алуан түрлі құбылыстарын сезінуге жағдай тудырады. Олар: рөлдерді ойнау, оқып-зерттелген деректерді жандандыру және ауызша айту, өзінің көзқарасын білдіру, ойын үстінде қатысушы-серіктестермен білімдермен алмасу. Оған ойынға қатысушылардың әрекеттерін талдау, сын тұрғысында бағалау, ақпаратты іріктеу, индуктивті және дедуктивті ой-қорытынды құру, бар деректерді біріктіру, фактілі және бағалаушы қорытынды, сонымен қатар кәсіби міндеттерді шешу бойынша қалыптасқан білімдер мен ептіліктерді бейнелейтін бірлескен шығармашылық оқу іс-әрекетінің нәтижесі ретіндегі іскерлік немесе сюжетті-рөлдік ойындар жатады.

Жоғарыда айтылғандар оқытудың инновациялық технологиясының тыңдаушыларға білім алып қана қоймай, өз оқуының барысын дербес басқарып, қадағалап отыруына мүмкіндік беретіндігін айғақтайды.

Оқыту технологиясы болашақ мамандардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін басқаруда, олардың жеке тұлға ретінде дамып, қалыптасуында, келешекте әлеуметтік белсенділігін көрсетіп, өз потенциалын жүзеге асыруында маңызды рөл атқарады. Жүргізілген зерттеулеріміз оқытудың инновациялық технологиясының тыңдаушылардың әлеуметтік белсенділігін оятып, оқу мотивациясын арттыратындығын және арнайы кәсіби маңызды қасиеттердің қарқынды дамуына мүмкіндік жасап, бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыратындығын көрсетті.

Елімізде жүріп жатқан терең экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзгерістер білім беру қызметіне жаңаша қарауды, кәсіби қызметтің барлық сферасында мамандарды даярлау іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді. Жоғары оқу орнының тыңдаушылары жоғары деңгейде дамыған, коммуникативті ептіліктерді меңгерген, өзгермелі ортаға бейім, алғыр, бәсекеге қабілетті тұлға болуы тиіс. Сондықтан, біздің тыңдаушылар барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық инновациялық білім беру технологияларын, интерактивті оқытуды, оқу іс-әрекетінің жаңа әдістері мен тәсілдерін белсенділікпен қолдану – маңызды мәселелердің бірі.

Жоғары оқу орнында оқу барысында тыңдаушыны еңбек нарығының сұраныстарына сай қалыптастыру оқу үрдісін қазіргі білім беру талаптарына сәйкес жоспарлы және мақсатты ұйымдастырумен тығыз байланысты. Ол үшін оқыту үрдісіне жаңа және бұрын қолданылған озық тәсілдер мен бағыттарды жетілдіре енгізу қажет. Олардың ішінде оқытудың инновациялық технологиясы айрықша орын алады. Тәжірибе көрсеткендей, оқу үрдісіне технологияларды белсенді енгізу білім беруде дағдарыстарды жеңуге мол мүмкіндік береді, әрі білім беру мазмұны мен әдістерінің қоғамның және тұлғаның өзгермелі талаптарына сай болуын қамтамасыз етеді. Олар оқытуды ұғынылған мақсат жемісі ретінде сипаттайды және оны инновациялық оқыту ретінде танып, дәстүрлі оқытуға қарағанда білімді игерудің айрықша түрі деп бағалайды.

ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінде оқытуда инновациялық технологияны қолдану тәжірибе-міз оқу сабақтары барысында тыңдаушылар мен оқытушылар арасында, сондай-ақ білім алушылар арасында анағұрлым продуктивті және конструктивті қарым-қатынастың орнағанын, олардың өз бетінше ізденіп, шығармашылық қабілеттіктерін көрсеткендігін ерекше атап өтуге болады. Оқу сабақтарын талдай келе, оқыту технологиялары әрқашан тыңдаушылардың танымдық, әлеуметтік белсенділіктерін оятып, олардың оқу мотивациясының артуына, білім құндылығына сенуіне игі ықпалын тигізеді деп есептейміз.

Тіл – адамдардың ойлары мен сезімдерін жеткізетін және жаңалықтар мен білімді игеретін қатынас құралы. Тілдің дұрыс қатынасқа түсуі үйренуші мен үйретушіге тікелей байланысты. Әр ұлттың салт-санасы, түсінігі, танымы, сөйлеу мәдениеті, дәстүрі әрқелкі. Жаңа технологияны қолдану,

оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттырады. Ол үшін енгізілген жаңалықты тыңдаушының деңгейіне сәйкестендіре қолдану қажет, себебі бір топта қабілеті әртүрлі тыңдаушылар отырады. Берілген мәтінді оқыта отырып, тыңдаушының мәтіннің мазмұнын қалай түсінгенін сұраймыз. Одан кейін оқиганың не жайында баяндалып тұрғанын түсіндіреміз. Тілді меңгеру және меңгерту оңай жұмыс емес. Ең алдымен тілді тұтыну қажеттілігіне тіл үйренушінің ынтасы болу шарт. Оқыту әдісінде дәстүрлі әдіспен қатар этно, ойын, тәжірбие, қайталау әдістерін жаңа технологияға үндестіре қолданған жөн. Ықылас пен ынта, тілді үйренем деген талап белгілі бір қажеттілікте ғана туындайды. Үйренуші тілді үйренем деп талпынғанда, үйретуші сол зеректілікті танытса тіл дамиды.

Тіл – қай ұлттың болмасын тарихы мен тағдыры, тәлімі мен тәрбиесінің негізі, қатынас құралы. Тіл болмаса сөз болмайды. Сөз болмаса адамзаттың тірлігінде мән-маңыз болмайтыны белгілі. Демек, тілдің, сөздің орны ерекше. Міне, осы орайда ана тіліміз жайлы терең ойлану әрқайсымыз үшін парыз. Жыл өткен сайын ана тіліміздің мәртебесі өсіп, абыройы арта түсуде.

Тіл – халықтың жаны. Тілі құрыса, халық та жер бетінен жоғалады. Адамзат тарихында көптеген өркениетті елдердің өшіп кетуі алдымен тілді жоғалтудан басталғанын ғылым дәлелдеп отыр. Тіл адамдар арасындағы қатынас құралы, өйткені адамдар қоғамдық өмірде бір-бірімен тіл арқылы сөйлеседі, пікір алмасады, ойын жеткізеді.

1 «Ұлағат» журналы. №3. - А., 2002.

2 «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы №10. 2000ж.

3 «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде» №9. 2002ж.

4 «Қазақстан жоғары мектебі» журналы №2, 2002ж.

5 М.М.Жанпейісова. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. - Алматы, 2002.

6 Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім. – //Қазақстан мектебі, №4. – 2008.

7 Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.:Өркен, 2007.

8 Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.

Аннотация

Абдвахитова Г.Н. - Казахский университет имени аль-Фараби старший преподаватель

Сапаева Г.Е. - Казахский университет имени аль-Фараби магистр филологических наук, преподаватель

Тилеужанова Г.Т. - Казахский университет имени аль-Фараби старший преподаватель

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА ДЛЯ СЛУШАТЕЛЕЙ ИНОСТРАНЦЕВ

Преподавания казахского языка как государственного для слушателей зависит от многих факторов. Особенно для иностранной аудитории рекомендуется использование различных методов обучения. В данной статье выражены несколько методов. Эти методы эффективно помогают слушателю легко понять задание. На факультете довузовского образования широко используются некоторые методы и инновационные технологии.

Ключевые слова: иностранные слушатели, методы, языковые игры, инновации

Annotation

Abdvahitova G.N. - Al-Farabi Kazakh national university Senior teacher

Sapayeva G.E. - Al-Farabi Kazakh national university MA, teacher

Tileuzhanova G.T. - Al-Farabi Kazakh national university Senior teacher

METHODS OF TEACHING LANGUAGE FOR LISTENERS OF FOREIGNERS

The development of Kazakh language is dependent on different factors. The teacher should apply a lot of ways and means to teach in the auditory where studying students of different nations. Especially, they must pay attention to explanation about Kazakh letters, endings of words and stresses. In the class hours used different options of teaching. For example, option of answer-question, brainstorming, the use of image, word and sentence completion, translation method, the method of training, figure-learning method, interview method, the method of the game. All of his prove that they are gives a positive effect on to students' academic performance. Training games are cost-effective, one of the main methods. The student will contribute to a deeper understanding of the event. Students who witnessed the actual events playing a game to work, family life, social relations are developed.

Lectures at the faculty of education up to university teaching experience in the application of innovative technology among students and teachers, as well as the most productive and constructive relations between the students to have their own research, it is necessary to emphasize the creative potential identified. Analyzing the training sessions, learning technologies increase listener's cognitive, social activity in the wake of their academic motivation, believe that it will have a positive effect on the faith in the value of education.

Key words: foreign listeners, methods, language games, innovations.

«ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕЛІКТЕУІШ СӨЗДЕРДІ ҮЙРЕТУДЕ ҰЛТТЫҚ ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ»

Ш.Е.Ауелбекова- С. Демирел университеті Түркология бөлімі, PhD.ассист. проф.

Мақалада, шет тілі дәрістерін оқытқанда ұлттық ойындарды көптеп қолдану арқылы тиімді нәтижелерге қол жеткізе алатындығымыз баяндалады. Сабақтың тартымды да, қызықты өтіп, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыруда ұлттық ойындардың алатын орны ерекше екендігін мысалдармен көрсетіледі. Дәрістерде ұлттық ойын элементтерін тиімді қолдану оқушылардың оқу материалын түсінуіне, сол пәнге қызығуына, ұлттық сезімнің оянуына, сөйлеу тілінің жетілуіне, сөздік қорының дамуына көмектеседі. Түрік тілін шет тілі ретінде үйреткенде, керісінше қазақ тілін шет тілі ретінде үйреткенде еліктеуіш сөздерді үйретудің өзіндік қиындықтары болады. Бұл, ең алдымен әр халықтың өзінше дыбыстау ерекшелігімен байланысты. Әр халықтың сөйлеу тілінде бір немесе ұқсас дыбыстың өзі әртүрлі дыбысталатын жағдайы болады. «Електеуіш сөздер айналамыздағы әртүрлі құбылыстардың дыбыстарына, қимыл-әрекеттеріне еліктеуінен немесе олардың бейнелерімен байланысты туған сөздер.» Әсіресе, жан-жануарлардың шығаратын дыбыстарын әр халық әртүрлі, өз тілдеріндегідей дыбыстады деп ойлайды, айтады. Мақаламызда қазақ және түрік тілдерінде қолданылатын еліктеуіш сөздерді салыстыра отырып үйретудің жолдарын беруге тырыстық.

Тірек сөздер: ұлттық ойындар, еліктеуіш сөздер, дыбыстау, түрік тілі, сөздік қор.

Шет тілі дәрістерін оқытқанда ұлттық ойындарды көптеп қолдану арқылы тиімді нәтижелерге қол жеткіземіз. Оқытушы үнемі білім мен тәрбие мазмұнына ықпал етіп, оны жанартудың басты бағыттарын айқындайды, оқыту процесін тиімді ұйымдастырудың жолдарын қарастырады.

Сабақтың тартымды да, қызықты өтіп, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыруда ұлттық ойындардың алатын орны ерекше.

Ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан халқымыздың ұлттық мұрасының озық мәдениетін, ізгі әдет-ғұрып, салт-санасын жастардың бойына ұстаздық шеберлікпен біртіндеп сіңіру арқылы ғана жүзеге асыруға болады.

Ал оқушыларды жан-жақты қабілетті азамат етіп өсіруде ұлттық ойындардың тәлім-тәрбиелік, білімдік, танымдық ролі орасан зор.

Сабақтарда ұлттық ойын элементтерін тиімді қолдану оқушылардың оқу материалын түсінуіне, сол пәнге қызығуына, ұлттық сезімнің оянуына, сөйлеу тілінің жетілуіне, сөздік қорының дамуына көмектеседі.

Тіл үйрету сабағында орынды қолданылған ұлттық ойын элементтері оқушылардың ынтасын арттырып, білім дағдыларын игеріп, іскерліктерін шыңдауға өз септігін тигізеді. Ойын барысында қолданылатын дидактикалық материалдар оқулық мазмұнымен үндес болып, оқушыларға ыңғайлы, түсінікті болса, ойын жақсы нәтиже береді.

Түрік тілін шет тілі ретінде үйреткенде, керісінше қазақ тілін шет тілі ретінде үйреткенде еліктеуіш сөздерді үйретудің өзіндік қиындықтары болады. Бұл, ең алдымен әр халықтың өзінше дыбыстау ерекшелігімен байланысты. Әр халық тың сөйлеу тілінде бір немесе ұқсас дыбыстың өзі әртүрлі дыбысталатын жағдайы болады. «Електеуіш сөздер айналамыздағы әртүрлі құбылыстардың дыбыстарына, қимыл-әрекеттеріне еліктеуінен немесе олардың бейнелерімен байланысты туған сөздер.» Әсіресе, жан-жануарлардың шығаратын дыбыстарын әр халық әртүрлі, өз тілдеріндегідей дыбыстады деп ойлайды, айтады. Мысалы, қазақша қой «мә» десе, туыстас түркі тілінде «ме» дейді. Хайуанаттардың қалай дыбыстайтынын үйреткенде ұлттық ойындар арқылы қызықты әрі оңай үйретуге болады. Қазақтардағы «Қалай айтуды білемін», «Жануарлар қалай үндейді» ұлттық ойындарын ойнатуға болады.

Жылқы - кісінейді, шұрқырайды, оқырынады, арқырайды.

Түйе - боздайды.

Қаз - қаңқылдайды, шаңқылдайды.

Бұлбұл - сайрайды.

Жылан - ысылдайды, суылдайды.

Аю - ақырады, өкіреді.

Қасқыр - ұлиды, ырылдайды.

Түлкі - ырсылдайды, шәңкілдейді.

Шыбын - ызындайды.

Бөгелек - ызылдайды.

Құндыз - сыңсиды.

Суыр - шулайды т.б

Ойынды қазақшасын айтып, түрікше санамақты сұрауға, керісінше ұйымдастыруға да болады. Мұғалім, жануарлардың дыбыстауын айтса, бұл дыбыстаудың қай жануарға тән екенін оқушы түрікше немесе қазақша айтып үйренеді. Мысалы, жабайы аң-құстарға байланысты мынадай ойын да бар:

- Не бақылдайды? - Бақа.
- Не шықылықтайды? - Сауысқан.
- Не шиқылдайды? - Тышқан.
- Не барқылдайды, қаңқылдайды? - Үйрек.
- Не күркіреді, бұрқанады? - Жолбарыс.
- Не ақырады?-Арыстан.

«Не қалай дыбыстайды?» ойыны арқылы аңдар мен құстардың шығаратын дыбыстарын дұрыс үйретеміз. Не қалай дыбыстайды?- деп сұрақ қойып, оған былай жауап береміз:

Әтеш - шақырады, есек – ақырады; күзен – шақылдайды; бақа – бақылдайды; торғай – шырылдайды; бөдене – бытпылдайды; қаз – қаңқылдайды; бүркіт – шаңқылдайды; қарға – қарқылдайды; сұңқар – сыңқылдайды; қой – маңырайды; қозы – жамырайды; қасқыр – ырылдайды; борсық – қырылдайды; жылқы – кісінейді; сиыр – мөңірейді; тырна – тыраулайды; мысық – мияулайды, жылан – ысылдайды, ит – арсылдайды, торай – қорсылдайды; аққу – сұңқылдайды; тышқан – шиқылдайды; түйе – боздайды; сандуғаш - сайрайды.

Қазақ тілінде малды қалай шақыратынын үйрету үшін де, «мал шақыру» ойынын ойнатамыз.

Қазақтар: биені - құраулап, түйені - көскөстеп, сиырды - аухаулап, ешкіні – шөрелеп шақыра - аламыз, сауамыз, бағамыз, - дейді.

Өлең аяқталған соң бұрынғы тәртіппен жүргізуші балалардан біртіндеп:

- Биені қалай шақырамыз? - деп сұрайды.
- Биені «құрау-құрау» деп шақырамыз.
- Түйені ше?
- Түйені «көс-көс» деп шақырамыз.
- Сиырды ше?
- Сиырды «аухау-аухау» деп
- Ешкіні ше?
- Ешкіні «шөре-шөре» деп шақырамыз.

- Ал енді малды суға кім шақыра алады? - деп сұрайды. Егер балалар білмесе өзі былай деп айтып шығады:

Жылқыны - «Мох-Мох»,қойды - «пұшайт-пұшайт»,ешкіні - «шөре-шөре»,түйені - «соран-соран», сиырды - «шәугім-шәугім», итті - «кә-кә», тауықты - «шеп-шеп»,мысықты - «піш-піш», «кіс-кіс» - деп шақырады.

Бұл ойынды малдың төлі атауын үйреткенде де осындай ойын ойнатамыз. Ол үшін мұғалім:

- Малдың төлдеуін қалай атайды? - деп сұрайды.

Бие – құлындайды; қой – қоздайды; ешкі – лактайды; түйе – боталайды; ит – күшіктейді; тауық – жұмыртқалайды; мысық - балалайды.

Түрік тілін үйрету сабағында оқушылардың түрік тілі мен мәдениетін тануы, меңгеруі, тілдік білімдерін дамытуы мақсат етіп қойылады. Тіл мәдениеті халықтың ғасырлар бойы жинақталған сөз байлықтарынан тұрады. Әр халықтың өз мәдениетін терең біліп, сақтай отырып басқа тілдермен салыстыра отырып үйрену үлкен жетістікке жеткізеді.

KUZU	Қозы
Dede bak minik kuzu.	Ата, қара, кішкене қозы.
Me me diye meliyor.	Мә, мә, деп маңырайды.
Önüne ot koymuşsun.	Алдына шөп қойыпсың.
Oysa meme istiyor.	Ол болса, мама сұрайды.
Cici kuzu meleme .	Сүйкімі қозы маңырама
Nine mama yarıyor.	Әже ботқа жасайды.
Yo yo korkma inekten.	
Tosuna mö mö diyor	

	Шәугім, шәугім, қорықпа сиырдан. Бұзауға мө, мө, дейді.
--	--

Түрік тілінде	Қазақша аудармасы
<p>Köpek Benim cici köpeğim <i>hav...hav...</i> diyerek durur, Kapı önünde oturur kuyruğunu sallıyor, Evimizi kolluyor. Uzun kulakları var, kulübesi biraz dar. Geceleri orda yatar, yabancıyı hemen tutar. Tanıyorsa ses çıkarmaz, Başkasını eve sokmaz, Nerde olsam beni arar, Benim cici köpeğim var. www.dersimiz.com/siir</p>	<p>Күшік Менің сүйкімді күшігім ав...ав... деп тұрады, Есік алдында отырады құйрығын бұлғактатады, Үйімізді қорғайды. Ұзын құлақтары бар, үйшігі біраз тар. Түндері сонда жатады, бөтенді бірден ұстайды. Таныса дауыс шығармайды, Басқаны үйге кіргізбес, Қайда болсам мені іздейді, Менің сүйкімді күшігім бар.</p>

Қазақша «есек аңырады немесе ақырады» дейміз. Түрік тілінде «есек анырады» дейді. Түрік тілінде есек туралы балалар өлеңі мынадай:

Ешек	Есек
<p>Eşek yürür köy yollarında Dört ayağında dört nalın. Acıkınca susayınca, Özleyince dostlarını <i>Hıçkırır</i> ince, <i>Anırır</i> kalın kalın Eski bir semer Taşlı dağ yollarında Odun taşır saman taşır Kasabaya bir günde, kente bir haftada ulaşır. Horaz bizim gülibik horaz Geceleri nöbetçidir Öter tan ağırırken Okur yazarlığı mı var Nasıl bilir sabah olduğunu Saatine mi bakar. Ali Yüce. www.dersimiz.com/siir</p>	<p>Есек жүреді ауыл жолында Төрт аяғында төрт таға. Ашыққанда шөлдегенде Сағынғанда достарын <i>Шыңғырар</i> нәзік, <i>аңырды</i> жуан-жуан. Ескі бір жүгің Тасты тау жолдарында, Отын тасиды саман тасиды, Ауылға бір күнде, Қалаға бір аптада жетеді. Қораз біздің әдемі қораз Түндерде кезекші Шақырады таң ағарғанда Оқу жазу біле ма Қалай біледі таң атқанын Сағатына қарайды ма?</p>

Қазақша «арыстан ақырады» Түрік тілінде арыстан «гүрлейді» дейді.

Aslan	Арыстан
<p>Kaplan Aslan amcasıdır, onun kedi halasının oğlu, sırtlanla komşu kendileri, ölçülü yaklaşır tilkiye şimarmadan şakalaşır, Görüşmez kurtla çakalla arasıra selamlaşır Ne de olsa ormandaşlar,</p>	<p>Қабылан арыстан көкесі, оның мысық тәтесінің баласы, сырттанмен көрші өздері, өлшеммен жақындайды түлкіге есірмей әзілдеседі. Көріспейді қасқырға шибөріге Кейде ғана сәлемдеседі. Не де болса ормандастар,</p>

<p>ormandır onun vatani, Dışarıda sıkılır canı Tüyleri yumuşak huyu sert Çizgi çizgi güzel postu Nakiş nakiş benek benek Gürültü yaparsa maymunlar Öfkeyle yürür üzerlerine Gök gibi gürleyerek. Ali Yüce. www.dersimiz.com/siir</p>	<p>Орман оның отаны. Сыртта іші пысады Қылы жұмсақ мінезі қатты. Сызық сызық сұлу терісі Нақыш-нақыш мең-мең Шу шығарса, маймылдар Ашумен шабады оларға Көк сияқты күркіреді.</p>
--	--

Ат	Ат
<p>Motor bulunmadan önce Canlı bir motordur at Arabaya koşulurdu Tozlu yollar karlı dağlar Her onunla aşıldı Üç çeşit yürüyüşü var Biri tırıs biri rahvan Dağda rüzgar gibi geçer at Dörtnala gider ovada Kanatlanıp uçar at Acıkınca koca karnı Otlar samanla doyurur Konuşamaz bizler gibi Sevincini, acısını Kişneyerek duyurur. Ali Yüce. www.dersimiz.com/siir</p>	<p>Матор табылмай тұрып Жанды матор еді ат Арбаға жегіледі Шаңды жолдар қарлы тауларды Үнемі ол асар Үш түрлі жүрісі бар Біреуі жорға, біреуі жүйрік Тауда желдей есер ат Төрт аяқпен шабар жазықта Қанаттанып ұшар ат Ашыққанда үлкен қарнын Шөппен, саманмен тойдырады Сөйлесе алмайды біз сияқты Қуанышын, қайғысын кісінеп естіртеді.</p>

ARI	Ара
<p>Dağdan gelir hop hop, Ayağında altın top. Vızır vızır vızıldar, Petek petek bal yapar. Arıcık toplar getirir, Kendi yemez yedirir.</p>	<p>Тадан келер хоп –хоп Аяғында алтын доп. Быз-быз бызылдайды, Петек-петек бал жасар Ара жинап әкелер Өзі жемес жегізеді.</p>

KEDİ	Мысық
<p>Üşüdü, dondu soğuktan, Fare tuttu kovuktan. Bizim mırnav kedi, Serilip yatar şimdi. Horul horul uyur, Mırıl mırıl konuşur</p>	<p>Үсіді, тоңды суықтан, Тышқан ұстады тесіктен. Бізім мырылдақ мысық Керіліп жатар қазір Қор-қор ұйықтайды</p>

	Мыр-мыр сөйлейді.
--	-------------------

TAVUK	Тауық
<p>Pazara gidelim, Bir tavuk alalım, Pazara gidip, Bir tavuk alıp ne yapalım? Gıt gıdak diyelim.</p>	<p>Базарға барайық, Бір тауық алайық, Базарға барып, Бір тауық алып не істейік? Қыт-қыт, дейік.</p>

KEÇİLER	Ешкілер
<p>Ayşe Hanımın keçileri, Hop hop hopluyor, Arpa, saman istiyor, Arpa, saman yok, Kilimcide çok. Kilimci kilim dokur, İçinde bülbül okur. İki kardeşim olsa, Biri ay, biri yıldız, Biri oğlan, biri kız, Hop çikolata çikolata, Akşam yedim salata, Seni gidi kerata.</p>	<p>Айша ханымның ешкілері, Оп-оп секіреді, Арпа, saman сұрайды, Арпа, saman жоқ, Кілемшіде көп. Ішінде бұлбұл оқиды. Екі бауырым болса, Бірі ай, бірі жұлдыз, Бірі ұл, бірі қыз Оп шеколад, шеколад, Ақшам жедім салат, Қап, сені балақан.</p>

LEYLEK	Тырна
<p>Leylek leylek lekirdek İki dirhem bir çekirdek. Lak lak eder kuş dilince Göçüp gider güz gelince. Yedi iklim dört bucak Gezip tozar şen şakrak.</p>	<p>Тырна-тырна тырналар Екі дирқам бір шекірге Лақ-лақ етеді құс тілінде Көшіп кетер күз келгенде Жеті құрлық төрт құшак</p>

	Қыдырып жүреді күліп-ойнап.
--	-----------------------------

VAK-VAK	Вак-вак
Vak vak kardeş vak dedi . Kurbağa vırak dedi. Bunu duyan avcılar. Ördeğe tak tak dedi.	Вак-вак бауырым вак, деді Құрбақа бақ-бақ, деді Мұны естіген аңшылар. Үйрекке тақ-тақ, деді.

Түрік тілінде қарға өлеңі: Karga Karga karga "gak" dedi, "Çık şu dala bak" dedi, Karga İki kardeşim olsa Biri ay biri yıldız olsa Bir oğlan biri kız Нор çikolata çikolata Akşam yedim salata Seni gidi kerata.	Қазақша «қарға қарқылдайды». Қарға Қарға-қарға «қарқ» деді, «Шық бұл талға қара», деді. Қарға Екі бауырым болса, Бірі ай, бірі жұлдыз болса, Бірі ұл, бірі қыз Оп, шиколад, шиколад, Акшам жедім салат Қап, сені ме, балақан.
---	---

Қазақша: Қаз қаңқылдайды, үйрек барқылдайды. Түрік тілінде «үйрек» деген балалар өлеңі:

Ördek Çık çikalım Çayıra Yem verelim Ördeğe Ördek yemi yemeden Çiyak miyak Demeden Aldım baktım Kimi çıkardım Vayı vayı miyav	үйрек «барқ, барқ» дейді. Үйрек Шық шық шығайық Жасыл алаңға Жем берейік Үйрекке Барқ, барқ Деместен Алдым қарадым Кімді шығардым Бай-бай мияу.
--	--

Ойын балалар үшін айналадағыны танып-білу тәсілі болып табылады. Оның негізгі ерекшелігі – балалар үн-түнсіз ойнамайды, тіпті, жалғыз болғанның өзінде де сөйлесіп жүреді. Ойын процесінде сөйлесу бар. Сөйлесе жүріп, балалар пікірлесіп, әсер алысады, сөйлеу тілдері дамиды. №

Дидактикалық ойын – балалардың оқу әрекетін жандандырып, оқуға деген ынтасын арттыратын маңызды құрал. Оның нәтижесі – балалардың білімді игеруде, ақыл-ой қызметін дамытуда, өзара қарым-қатынас жасауда жеткен жетістіктерінің көрсеткіші. Әрбір сабақта тиімді әдіс-тәсілдерді пайдалануға, түрлендіріп ұйымдастыру тіл үйретуде маңызды рөл атқарады. Сөздік-қимылды ойындар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, санамақтар, тақпақтар, ертегілер және суретті кітапшалар қолдану балалардың сөйлеу тілін дамытады.

Ойын барысында алған білімдерін көрсете білуге, бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, сөйлеу тілін дамытуға жаттығады. Ойын барысында балаларды анық, асықпай сөйлеуге және айтқан сөзді, сөйлемді дұрыс түсініп қабылдай білуге, байланыстырып сөйлеуге дағдыланады.

1 Ali Yüce. www.dersimiz.com/siir

2 <http://www.tekerlemelerimiz.com/hayvan-tekerlemeleri.html>

3 Б.Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары». - Алматы, 1994.

4 Е.Сағындықов «Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану». - Алматы, 1993.

5 М.Балғымбаевтың «Қазақтың ұлттық спорт ойыны түрлері». - Алматы, 1985.

6 Ә.Бүркімбаев «Спорттық ұлттық ойын түрлері және оның тәрбиелік мәні», 1985.

Резюме

Ш.Е.Ауелбекова- университет им.С.Демирел PhD.ассист. проф.

ПРИМЕНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ ИМИТАЦИИ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

В статье повествуется возможность достижения положительных результатов с помощью применения национальных игр при обучении иностранных предметов. Приведены примеры национальных игр, которые играют особую роль в проведении уроков увлекательно, также в повышении интересов учеников к учебе. Эффективное применение элементов национальных игр на уроках способствует пониманию учебного материала, проявлению интереса данному уроку, пробуждению национального самосознания, совершенствованию разговорной речи, развитию словарного запаса учеников. При обучении турецкого языка как иностранного языка, либо казахского языка как иностранного возникают специфические препятствия обучения звукоподражательных слов. В первую очередь, это связано с особенностями звучания, присущими каждому народу. В разговорной речи каждого народа имеются одинаковые или сходные звуки, которые звучат по-разному. «Под звукоподражательными словами, подразумевают слова, возникшие от подражания звуковых и образно зрительных проявлений различных природных явлений». Особенно, каждый народ думает, что звуки, издаваемые животными, свойственны к их своим родным языкам. В данной статье разработаны методы обучения с помощью сравнения звукоподражательных слов в казахском и турецком языках.

Ключевые слова: национальные игры, звукоподражательные слова, звучание, турецкий язык, словарный запас.

Summary

Sh.E.Auelbekova - S. Demirel University PhD.assist. prof.

APPLICATION OF NATIONAL GAMES IN THE TRAINING AND SIMULATION IN THE KAZAKH LANGUAGE TURETSSKOM

The possibility of achieving positive results through the application of national games when teaching foreign subjects is discussed in this article. The examples of National Games, which play a special role in conducting the lessons fascinatingly, and in increasing the interest of students to learn. Effective use of national games' elements in the classrooms conduces to understanding of educational material, displaying and interest in a lesson, awakening of national consciousness, improving of speaking skills, developing of students' vocabulary. When teaching Turkish as a foreign language or Kazakh as a foreign language there are specific obstacles of learning of onomatopoeic words. Primarily, this is due to the peculiarities of the sound characteristics of each nation. In colloquial speech, every nation has the same or similar sounds that sound differently. "Onomatopoeic words arose from the imitation of sound and visual manifestations of various natural phenomena." Especially, each nation thinks that sounds of animals are peculiar to their native languages. In this article, we tried to develop teaching methods by comparing the onomatopoeic words in Kazakh and Turkish languages.

Keywords: national games, onomatopoeic words, sounding, the Turkish language, vocabulary.

УДК 81'1

ОСОБЕННОСТИ КОГНИТИВНОЙ СЕМАНТИКИ И ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ЕЕ ИЗУЧЕНИЯ

Еламанова Ф. - *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, магистрант*

На современном этапе развития лингвистики активно разрабатываются проблемы семантики, в том числе

когнитивной, исследующей значения языковых единиц как результат познавательной деятельности человека и способ репрезентации знания. Это объясняется приматом антропоцентрической научной парадигмы, в рамках которой развивается когнитивная лингвистика, возникшая на рубеже XX–XXI вв. и представляющая собой новый этап осмысления проблем языка и мышления, языка и действительности. Семантика как одна из областей языковедческой науки обогащается достижениями когнитивной семантики. Изучение лексической семантики с когнитивной позиции заключается в получении ответа на вопрос, как познавательный опыт человека реализуется в значениях языковых выражений. В данной статье сделана попытка обзора работ, посвященных когнитивной семантике частей речи русского языка.

Ключевые слова: когнитивная семантика, значение, полисемия, метафора, методы анализа лексики, когнитивные структуры.

Еще при структурализме проблемы семантики активно разрабатывались в советской лингвистике: вопросы связи значения и понятия, значения и значимости, значения и функции и др. Этим проблемам посвящены труды Л.М.Васильева, В.А.Звегинцева, Н.Г.Комлева, Э.В.Кузнецовой, М.В.Никитина, Л.А.Новикова, А.И.Смирницкого, А.А.Уфимцевой, Д.Н.Шмелева и др. В казахстанской лингвистике проблема соотношения смысла и значения рассматривалась в работе Э.Д.Сулейменовой.

При антропоцентрической научной парадигме интенсивно развивается когнитивная лингвистика, специфика которой наиболее ярко отражается в когнитивной семантике. Об этом можно судить и по тому, как отмечается непоследовательность в употреблении терминов «когнитивная семантика» и «когнитивная лингвистика», часто в работах рассматриваемые как синонимы.

Когнитивная семантика в отличие от зарубежных ученых активно изучается российскими лингвистами, что можно объяснить следующим: 1) получает дальнейшее развитие накопленный в традиционной семантике опыт изучения значения, что отражено в трудах вышеперечисленных ученых; 2) подход к изучению естественного языка как отражению результата освоения мира человеческим сознанием, что позволяет изучать понятийную картину мира.

Объектом исследования в традиционной семантике и когнитивной семантике является значение, но с разных позиций. Как пишет Е. С. Кубрякова, «с современной точки зрения вопрос о значении знака должен быть сформулирован как вопрос о том, какое концептуальное или когнитивное образование подведено под “крышу” знака, какой квант информации выделен телом знака из общего потока сведений о мире» [Кубрякова, 1997, 40–41]

Для когнитивной семантики важна не столько структура значения, а то, как и какая информация о мире представлена в значениях языковых единиц. С точки зрения когнитологов значение – это «концепт, схваченный знаком», соответственно в значении репрезентировано опосредованное языком представление о мире. Исходя из этого положения, Н. Н. Болдырев называет когнитивную семантику теорией концептуализации и категоризации, теорией того, как человек воспринимает и осмысливает окружающий мир и как его опыт познания реализуется в значениях языковых выражений [Болдырев, 2000, 18].

Когнитивная семантика изучает такие проблемы, как: теория прототипов как один из способов категоризации мира в сознании человека; проблема словарного представления значения и создание семантического метаязыка; теория метафоры как познавательного механизма человека и источника сведений об организации человеческого мышления; проблема полисемии; композиционная семантика, то есть семантика языковых единиц, за значениями которых стоят комплексные, полипро-позитивные когнитивные сущности; когнитивный статус частей речи, первую очередь глагола как носителя пропозициональной информации. [Болдырев 2004: 32]

В трудах ученых по когнитивной семантике освещаются те или иные из перечисленных проблем. Так, Е. В. Рахилина считает, что «важнейшей задачей когнитивной семантики оказывается описание типов или способов перехода от одного значения к другому» [Рахилина, 2000, 299–300];

Анализ работ по когнитивной семантике позволяет, что с этой позиции проводится анализ того, как познавательный опыт человека реализуется в значениях языковых выражений и в связи с этим возникает необходимость определения конкретных структур знания, заключенных в различных языковых формах. Как отмечает Н.Н. Болдырев, когнитивная семантика – это определенная теория значения, в которой значительное место отводится человеку как наблюдателю, «концептуализатору» и «категоризатору». Человеку приписывается активная роль в формировании значений языковых единиц. Это означает, что он сам формирует значения, а не получает их в готовом виде, выбирая языковые средства выражения для описания той или иной ситуации [Болдырев 2002, 123]. Сама языковая форма несет лишь семантический потенциал и отсылает к соответствующей концептуаль-

ной структуре. Как отмечает Е.Г. Беляевская, «за каждым смыслом, передаваемым некоторым языковым обозначением, стоит все знание о соответствующей предметной области» при этом, язык «некоторым образом «структурирует» знание о предмете речи, превращая его в нечто способное передаваться языковыми средствами» [Беляевская 2007: 307]. Для этого необходим выбор «из общей системы знаний той информации о сущностях окружающего мира, которая фиксируется в семантике лексических единиц в качестве компонентов лексического значения» [Ивашкевич 2007: 258].

Когнитивная семантика учитывает не только объективные характеристики описываемой ситуации, но и специфику ее восприятия, наличия знаний, выделенности отдельных единиц, а также концентрации внимания на них, что служит основанием разработки в когнитивной лингвистике многоуровневых концепций значения, исходящих из идеи разграничения концептуального и семантического уровней как разных способов репрезентации знаний. Данная проблема разрабатывается в работах Е.Г. Беляевской, Н.Н. Болдырева и их учеников. В связи с этим можно заключить, что концептуальный и семантический уровни основаны на разных типах знаний, а семантический и концептуальный анализы - на разных уровнях абстракции. Соответственно следует различать собственно смысловое содержание и его структурирующее концептуальное содержание [Беляевская 2007, с. 307].

Определение семантики слова с когнитивных позиций опирается на такие новые методы, как: концептуального, фреймового, прототипического анализа, концептуальной интеграции и т.д., ставящие цель выявления и описания концептуального содержания, лежащего в основе значения языковых единиц разного типа, и успешно используются применительно к лексическому материалу [Болдырев 2004: 29].).

Среди перечисленных наиболее универсальным методом является *концептуальный анализ*. Этот метод широко используется зарубежными, российскими и отечественными лингвистами [Lakoff 1990; Langacker 1991; Кубрякова 1991; Болдырев 2002; Ирисханова 2004; Беляевская 2005; Заботкина 2010, Есенова 2009] и др. На его основе осуществляется анализ смыслов, передаваемых единицами различных уровней (в том числе и лексического). Концептуальные характеристики выявляются через все доступные языковые средства: значения языковых единиц, репрезентирующих тот или иной концепт, их словарные толкования, речевые контексты и др. Сопоставление этих языковых средств способствует выявлению основного содержания концепта, принципы организации языкового материала, так как в основе формирования языковых единиц лежат те или иные концепты.

Также пользуется популярностью *метод фреймовой семантики*, впервые предложенный Ч. Филлмором и направленный на изучение взаимодействия языковых значений и структур знания, стоящих за ними. [Fillmore 1992]. По авторитетному мнению Н.Н.Болдырева, данный метод позволяет «моделировать принципы структурирования и отражения определенной части человеческого опыта, знаний в значениях языковых единиц, способы активации общих знаний, обеспечивающих понимание в процессе языковой коммуникации» [Болдырев 2004: 29]. Метод фреймовой семантики очень эффективен при анализе семантики глагольной лексики.

Одним из методов, ориентированных на изучение процессов категоризации и их представления в структуре языковых значений и категорий является *метод прототипов*, разработанный Э. Рош. Как отмечает Н.Н. Болдырев, суть этого метода «заключается в выявлении концептуальных прототипических характеристик тех или иных языковых категорий и в определении их роли в формировании семантики элементов этих категорий, как в системе языка, так и на уровне высказывания и, следовательно, их роли в формировании смысла высказывания» [Болдырев 2004: 32]. Как показывает опыт исследователей, использование данного метода эффективно при анализе процессов лексической категоризации [Болдырев 2004; Гаврилова 2005; Дубовицкая 2006 и др.].

Согласно основному постулату когнитивной семантики, значение любой языковой единицы является отображением когнитивных структур (сознания, мышления и познания мира). Соответственно значения языковых единиц не являются готовыми структурами, а формируются в процессе познания и обусловлены познавательными способностями человека. В семантике языковых единиц отражаются закономерности концептуализации и категоризации мира.

1 Беляевская Е.Г. Концептуальные основания семантики и «внутренняя форма» языковых единиц // Проблемы представления (репрезентации) в языке. Типы и форматы знаний: Сб. науч. тр. - М, 2007. - С. 307-315.

2 Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. - Тамбов, 2000. – 18 с.

3 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. - Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. Изд. 3-е, стер. - 29, 123 с.

4 Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. - №1. - С. 18-36.

5 Ивашкевич И.Н. О некоторых особенностях представления перцептивной информации в семантике английских имен существительных Проблемы представления (репрезентации) в языке. Типы и форматы знаний: Сб. науч. тр. - М., 2007. - С. 256-263.

6 КУБРЯКОВА Е. С. ЧАСТИ РЕЧИ С КОГНИТИВНОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ. - М., 1997. - 40-41 с.

7 Логический анализ языка: Семантика начала и конца / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. - М., 2002. - 3-18 с.

8 Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. - М., 2000. - 299-300 с.

ТҮЙІНДЕМЕ

**Еламанова Ф. - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, магистрант
КОГНИТИВТІК СЕМАНТИКАНЫҢ ЕРЕКШІЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ
НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕРІ**

Лингвистиканың қазіргі даму жолында семантиканың мәселелері, оның ішінде, тіл бірліктерін адамның танымдық қызметі және білім репрезентациялау нәтижесі ретінде зерттейтін когнитивтік семантика қарқын зерттелуде. Бұл жағдайдың себебі - XX–XXI ғасырлардың шекарасында антропоцентрикалық ғылым парадигмасының аясында өріс алған және тіл мен сана, тіл мен әлем бейнесінің байланыс мәселелерін жаңа тұрғыдан зерттейтін когнитивтік лингвистиканың дамуы. Семантика тіл білімінің бір бөлшегі ретінде когнитивтік семантикаға арналған ғылыми жұмыстар арқылы жаңа жетістіктерге жетуде. Лексикалық семантиканы когнитивтік семантика тұрғысынан зерттеу - қалайша тіл бірліктерінің мағынасында адамның танымдық тәжірибесі бейнеленеді - деген сұраққа жауап алуға мүмкіндік береді. Бұл мақалада когнитивтік семантиканың ерекшеліктері және оны зерттеу негізгі тәсілдері

Түйін сөздер: когнитивтік семантика, мағына, полисемия, метафора, лексиканы талдау тәсілдері, когнитивтік құрылымдар

Summary

**Yelamanova F. - Kazakh National Pedagogical University by Abay Undergraduate
FEATURES OF COGNITIVE SEMANTICS AND THE BASIC METHODS OF ITS STUDY**

At the present stage of development of linguistics actively developed problems of semantics, including cognitive, explores the importance of linguistic units as a result of human cognitive activity and the method of representation of knowledge. This is due to the primacy of anthropocentric scientific paradigm within which develops cognitive linguistics, which arose at the turn of the twenty-first century. and represents a new stage in understanding the problems of language and thought, language and reality. Semantics as one of the areas of science enriched linguistic achievements of cognitive semantics. The study of lexical semantics with cognitive position is to provide an answer to the question of how human cognitive experience is realized in the values of linguistic expressions. This article attempts to review papers devoted to cognitive semantics of the parts of speech of the Russian language.

Keywords: cognitive semantics, the meaning, polysemy, metaphor, methods of analysis of vocabulary, cognitive structures.

ӘОЖ 372.881.1.

ІЗДЕНІМДІК ПЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА ҚҰРЫЛҒАН ӨЗДІК ЖҰМЫСТАР

**Ш.Л.Ерғожина – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, педагогика
ғылымдарының кандидаты.**

Шолпан Әбділда – 2 курс магистранты

Студенттің өздік жұмысы (СӨЖ) – студенттің оқу пәндерінен алған білімдерін толықтыру үшін және танымдық қабілетін арттыру мақсатында жүргізіледі. Студенттің өздік жұмысы- оқытушының көмегінсіз, аудиториядан тыс оқу материалын тереңірек зерттеп, өзіндік талдауы, жинақтауы, қорытындылауы, нәтижесін практикада қолдана алуы. Өздік жұмысты жүйелі құрып, нақты тапсырмаларға бағыттау үшін тиімді әдістердің бірі – «Жобалау» әдісін қолданған қолайлы. Жоба бойынша әр студент белгілі тақырып аясында өз бетінше ізденеді. Ол үшін алдымен алынған тақырып бойынша жоба жасалынады. Жобаны берілетін білімнің пәндік-мазмұндық белгілеріне қарай, әрекет түріне қарай, студенттер санына қарай және жобаның жүру мерзіміне қарай бірнеше түрлерге бөлуге болады. Студент пәннің аясынан кеңірек шығу арқылы ғылыми тұрғыда, проблемалық жағдаяттарға өзінше көзқараспен шешім шығару арқылы, білімнің өзіне қажетті деңгейін саралап, екшеп ала алатындай дәрежеге жетуі тиіс. Сондықтан жобалау әдісі студенттерді жан-жақты дамытуда озық әдістердің бірі саналып, әлемнің көптеген елдерінде тәжірибеде қолдау тапты.

Студенттің өздік жұмысын ұйымдастыруда ғалым В.П. Беспальконың ұсынған тапсырмалар жүйесін негізге

алудың өзіндік қолайлылығы бар. Репродуктивтік, вариативтік тапсырмалар жүйесінде шығармашылық әрекетке алғашқы қадамдар жасалады. Бұрын қалыптасқан білім қорын жетілдіре түсу үшін, оны терең дамыту жолында ғалым ұсынған ізденімдік және шығармашылық тапсырмаларды орындау маңызды. Шығармашылық тапсырма студентті белгілі бір шығармашылық жұмысқа бейімдейтіндей, ғылыми көзқарасының қалыптасуына әсер ететіндей, проблемалық жағдай туғызып, оны студенттің өзі шешудің жолын іздеуге мәжбүрлейтіндей деңгейде болуы қадағаланады. Осындай деңгейдегі өзіндік жұмыстар ғана білім алушының ойлау қабілетінің барлық мүмкіндіктерін іске қосады. Өзіндік шешім қабылдай алу шеңберіне дейін жеткізе алады. Студенттің бойына мұндай қасиеттер жинақталған уақытта оның ғылымға келуіне де мүмкіндік туады. Талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыру, дәлелдеу, тұжырымдау біліктерін меңгерген студент өз шығармашылығын дамытады, өзінің алған теориялық білімін оқу және кәсіби жағдайда қолдана аларлықтай біліктілігі жүзеге асады.

Түйін сөздер: жобалау, проблеманы шешу, проблемалық жағдаят, шығармашылық, тұжырымдау.

Студенттің өздік жұмысы (СӨЖ) – студенттің оқу пәндерінен алған білімдерін толықтыру үшін және танымдық қабілетін арттыру мақсатында жүргізіледі. СӨЖ - жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты бойынша оқылатын оқу пәнінің типтік және жұмыс бағдарламасы мен силлабус негізінде ұйымдастырылатын оқудың ерекше түрі.

Әдістеме ғылымында өздік жұмысты арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырып, өзіндік пікірлері мен көзқарастарын ұсынған ғалымдар аз емес. Студенттердің білімін өз бетімен толықтыруда өздік жұмыстардың маңызының ерекше екендігін С.И. Архангельский, С.И. Зиновьев, В.А.Сластенин, Р.А.Низамов, Х.Сүлейменов, Ж.Е.Сәрсекеева, С.Г.Тәжібаева, Р.Шаханова, Т.Ахметова т.б. ғалымдар атап көрсетті. Болашақ маманға жоғарғы оқу орны теориялық білім берумен қоса, өз бетімен ізденісі мен зерттеушілік әрекеттерін дамытып, алған білімді ғылыммен, кәсіби әрекеттермен байланыстыра білу дағдысын қалыптастыруды көздейді. Оқу орнынан алған дағдысы бойынша маман өмір бойы ізденеді, білімін толықтырады, шығармашылықпен жұмыс істеу арқылы нәтижеге қол жеткізеді.

Осындай қабілеттілікке жетелейтін қажетті құрал өздік жұмыс екені ақиқат. Өздік жұмыс білім алушыларды өздігінен ізденуге, мамандығына қажетті ақпаратты өз бетінше табуға үйретеді және соның жолында еңбектенуге, күш-жігердің арқасында нәтижеге жетуге құлшындырады. Бұл турасында әдіскер ғалымдар сөз қозғап, өздік жұмыстың тиімділігі жөнінде дәлелдерін ортаға салып жүр. В.А. Сластенин: «Өздік жұмыс студент өзіне қажетті білімді игеретін, білім, білік дағдыларын меңгеретін жүйелі жұмыс істейтін, дербес ойлай алатын, өзіндік ақыл-ой стилін қалыптастыратын оқыту формасы болып табылады» [1],- десе, Т.Ахметова: «...мамандардың танымдық әрекетін қалыптастырып, оларды дербес шешім қабылдай алуға үйретеді. Қоғамдық өмірге белсенді қатысып, өз бетінше іс-әрекет жасай білу қабілетін дамытуға мүмкіндік жасайды» [2], - деп көрсетеді. Студенттің өздік жұмысы- оқытушының көмегінсіз, аудиториядан тыс оқу материалын тереңірек зерттеп, өзіндік талдауы, жинақтауы, қорытындылауы, нәтижесін практикада қолдана алуы. Осы межеге жету жолында ғылыми әдебиеттерді, зерттеу еңбектерді, мақалалар, сөздіктер, көркем әдебиеттер, ақпараттық басылымдар, интернет жүйелерін т.б. пайдалану арқылы өз бетімен ізденеді. Студенттің орындаған жұмыстары әсіресе, пікір, түйіні кең көлемдегі конспект, тезис түріндегі конспект, баяндама, реферат, мақала, көлемді ғылыми мәтіндерден глоссарий түзу, шағын сөздіктер құрау, кестелер түзу, т.б өз бетімен шешімін тапса, онда ол студенттің шығармашылығы болып саналады. Осындай шығармашылыққа білім алушыны алып келу үшін өздік жұмысты ұйымдастыруда нақтыланған тапсырмалар жүйесі құрылуы қажет.

Өздік жұмыс оқу үрдісінің көп аспектілі құбылысы ретінде төмендегі белгілерімен ерекшеленеді: оқыту әдістерінің бірі; танымдық әрекетті ұйымдастыру формасының бірі; оқыту құралының бірі; оқу әрекетінің бір түрі; білім арудың дербес әрекеті. Өздік жұмыс түрлерін ұйымдастыруда мынандай талаптарды орындау керек:

- өздік жұмыс оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға тиіс;
- өздік жұмыстың түрі, мазмұны әртүрлі болуы керек;
- әрбір орындалған өзіндік жұмыс тексеріліп, бағалануы керек.

Өздік жұмысты ұйымдастырудың шарттары мыналар:

- мұғалімнің нақты тапсырмалар (нұсқаулар) беруі;
- жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеуі;
- мұғалімнің басқаруымен оқушылардың дербестігі; олардың жұмысты өз еркімен және қалауымен істеуі;
- оған әсер ететін мотивтер.

Өздік жұмыстың түрлері сан алуан. Оларды топтастыру - күрделі мәселе. Оның жиі кездесетін бір тобы – сабақ мақсатына қарай қолданылатын жұмыс түрлері:

а) Жаңа білімді меңгеру (материалды жан-жақты талдау, мұғалімнің ауызша баяндауының жоспарын, конспектісін жасау т.б. тәсілдерге үйрену).

ә) Жаңа білімді бекіту (түрлі жаттығулар, түрлі жазбаша, графикалық, практикалық т.б. жұмыстар).

Өздік жұмысты ұйымдастырудың ерекшеліктері:

1. Түрлі құралдар арқылы оқушылар білім, іскерліктерін дамыту жиілігі байқалады.
2. Үлгермеушілерді анықтау және іріктеу.
3. Олармен қосымша жұмыстар өткізу, материалдарды қайталау арқылы меңгеру.
4. Оқушылардың жаңа материалды меңгермеу себебін зерттеу, анықтау.
5. Оқу материалын меңгеру заңдылықтары. Оқушы кез келген оқу үдерісіне дайын болуы.

Өздік жұмысты жүйелі құрып, нақты тапсырмаларға бағыттау үшін тиімді әдістердің бірі – «Жобалау» әдісін қолданған қолайлы. Жобалау әдісі – ХХ ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап әдістеме ғылымында қолданыста бар әдіс. Студенттің танымдық қызығушылығының тұрақты болып, оның үздіксіз даму үрдісінде шығармашылықпен жұмыс істей отырып білім алуын қамтамасыз ете алатын, жаңа заман талабына сай жаңғыртып қолдануға лайықты әдістердің бірі деп санауға болады. Бұл туралы ғалым Е.С. Полат былай дейді: «Жобалау әдісінің негізі “жоба”(проект) сөзінің мазмұнына құрылған идеядан туындаған. Оның мақсаты тәжірибелік немесе теориялық маңызы бар мәселелерді шешуде алынатын нәтижеге бағытталады. Бұл нәтижені көруге, пайымдауға немесе нақты тәжірибелік әрекетке қолдануға болады. Мұндай нәтижеге жету үшін студенттердің өз бетінше ойлануға; жобаны орындау үшін білімнің әртүрлі саласын қамтуға; нәтижеге жету үшін оны шешудің әртүрлі жолдарынан келетін зардаптарды алдын-ала болжауға; бір-біріне көмектесіп, жұмыла жұмыс істеуге үйретеді» [3]. Жоба бойынша әр студент белгілі тақырып аясында өз бетінше ізденеді. Ол үшін алдымен алынған тақырып бойынша жоба жасалынады. Жобаны берілетін білімнің пәндік-мазмұндық белгілеріне қарай, әрекет түріне қарай, студенттер санына қарай және жобаның жүру мерзіміне қарай бірнеше түрлерге бөлуге болады. Атап айтқанда: шағын жобалар, пәнаралық жобалар, ізденушілік жобалар, шығармашылық жоба, ақпараттық жоба, рөлдік ойындар түріндегі жобалар, тәжірибеге арналған жобалар т.б. Топтағы студенттердің санына қарай жеке, топтап, жұптап беруге болады. Жобаның түрін анықтау берілер білімнің мазмұнына байланысты оқытушының таңдауы бойынша ұйымдастырылады. Білім беру үрдісінде аталған жобалардың бәрін бірлікте пайдалану тиімділігі айқындалады. Яғни, бір жоба аясында білім алушылардың ізденушілік, ақпараттық, зерттеушілік, шығармашылық жұмыстармен шындалатыны айқын. Сонымен бірге оларды белсенді танымдық әрекетке жұмылдырып, бірлесіп, ынтымақтасып жұмыс істеуге дағдыландырады. Бірін-бірі тыңдай білуге, сыни тұрғыдан ойлауға, өз пікірлерін еркін айта білуге үйрететін дамытушылық маңызы да басым тұрады. Жобаны жұптық немесе топтық формада ұйымдастыру үшін студенттердің психологиялық жағынан сәйкестігін ескерген жөн. Жоба тақырыбы әр топ үшін бірдей болғанымен, әр мүшесінің тапсырмасы әртүрлі болуы шарт. Әр студент өзінің тапсырмасына жауапкершілікпен қарап, өз бетімен жұмыс істеуге мәжбүр болады. Олардың тиянақтылығы мен өзіндік іскерліктерінің биік деңгейде болуы жобаның нәтижесін көрсетеді. Жұмыс неғұрлым ізденімпаздықпен, шығармашылықпен орындалған жағдайда жобаның сәтті аяқталуына негіз бола алады.

Жобалау әдісі арқылы тапсырмаларды орындау барысында білім алушылар жоба бойынша міндеттерді шешуге алдын ала болжам жасай білуге, өз әрекетін өз бетінше жоспарлауға, алынған мәліметтерді өз бетінше талдай алуға, пікір айтуға, сөздіктермен, анықтағыштармен, интернет жүйелерімен, кітапхана жүйесімен жұмыс істей білуге де үйренеді. Өздік жұмыс түрлі тапсырмалар жүйесінде беріледі. Мәселен, реферат, баяндама, конспект, сөздіктермен жұмыс, курстық жұмыс, коллоквиум, ғылыми мақала, мәлімдеме, жеке сұхбаттасу, бейнетүсірілім, дипломдық жұмыс, т.б. Мұндай тапсырмаларды орындау өзінің пән бойынша жинақтаған теориялық білім, білігін практикада дәлелдей алуына негізделеді. Студент пәннің аясынан кеңірек шығу арқылы ғылыми тұрғыда, проблемалық жағдаяттарға өзінше көзқараспен шешім шығару арқылы, білімнің өзіне қажетті деңгейін саралап, екшеп ала алатындай дәрежеге жетуі тиіс. Сондықтан жобалау әдісі студенттерді жан-жақты дамытуда озық әдістердің бірі саналып, әлемнің көптеген елдерінде тәжірибеде қолдау тапты.

Студенттің өздік жұмысын ұйымдастыруда ғалым В.П. Беспальконың ұсынған тапсырмалар жүйесін негізге алудың өзіндік қолайлылығы бар. Репродуктивтік, вариативтік тапсырмалар жүйесін-

де шығармашылық әрекетке алғашқы қадамдар жасалады. Бұрын қалыптасқан білім қорын жетілдіре түсу үшін, оны терең дамыту жолында ғалым ұсынған ізденімдік және шығармашылық тапсырмаларды орындау маңызды. Студентке оқытушы тарапынан шығармашылық тапсырмаларды ұсыну кезінде оған қойылатын талаптардың орындалуы шарт. Шығармашылық тапсырма студентті белгілі бір шығармашылық жұмысқа бейімдейтіндей, ғылыми көзқарасының қалыптасуына әсер ететіндей, проблемалық жағдай туғызып, оны студенттің өзі шешудің жолын іздеуге мәжбүрлейтіндей деңгейде болуы қадағаланады. Осындай деңгейдегі өзіндік жұмыстар ғана білім алушының ойлау қабілетінің барлық мүмкіндіктерін іске қосады. Өзіндік шешім қабылдай алу шеңберіне дейін жеткізе алады. Студенттің бойына мұндай қасиеттер жинақталған уақытта оның ғылымға келуіне де мүмкіндік туады. Талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыру, дәлелдеу, тұжырымдау біліктерін меңгерген студент өз шығармашылығын дамытады, өзінің алған теориялық білімін оқу және кәсіби жағдайда қолдана аларлықтай біліктілігі жүзеге асады.

1 Слостенин В.А. *Культура умственного труда студентов*. – М., 1994. - 260с.

2 Ахметова Т. *Студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру*. - Петропавл, 2007. - 45 б.

3 Полат Е.С. *Метод проектов не уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе*. 2000. - №2. - С17-26. - №3. - С 22-29.

Резюме

Ш.Л.Ергожина – к.п.н. Казахский государственный женский педагогический университет

Ш.Абдилда – магистрант 2 курса

САМОСТОЯТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ СФОРМИРОВАННЫЕ К СОИСКАТЕЛЬСТВУ И ТВОРЧЕСТВУ

Самостоятельная работа студента (СРС) проводится для дополнения знаний студентов по учебным предметам и повышения познавательной способности.

Самостоятельная работа студента – это собственное анализирование, обобщение, заключение, применение на практике полученных результатов, глубоко исследуя учебного материала вне аудитории и без помощи преподавателя.

Использование метода проектирования является эффективным в системной построении самостоятельной работы и для направления на конкретных заданий. По проекту каждый студент самостоятельно занимается по определенной теме. Для этого сначала изготавливается проект по теме. Проектированию можно подразделить на несколько видов по предметно-содержательным признакам знания, по формы действия, по количеству студентов и по сроку окончания проекта. Студент должен достичь уровня анализирования полученного знания, широко выйдя от окружности предмета с научной стороны, выводя самостоятельное решение к проблемным ситуациям. Поэтому метод проектирования считается одним из ведущим методом на всестороннем развитии студентов и используется на практике во многих стран мира. Система заданий, предложенная ученым В.П.Беспалько, имеет большое значение на организации самостоятельной работы студентов. Были сделаны первые шаги к творческому действию на репродуктивной, вариативной системе заданий. Выполнение соискательных и творческих заданий являются важным для усовершенствования ранее сформированных знаний и его глубокой развитии. Контролируется уровень способностей студента к определенной творческой работе, влияние на формирование научного мировоззрения студента, создание проблемной ситуации и побуждение к поиску ее решения. Только подобные самостоятельные работы могут включить все мыслительные способности обучающихся. Достигает до уровня применения самостоятельного решения. Когда у студента есть такие качества, появляется возможность прихождения к науке. Овладевающий навыками анализа, обобщения, систематизирования, сопоставления, доказывания, заключения студент развивает свое творчество, осуществляется навыки обучения своих теоретических знаний и применения на профессиональных условиях.

Ключевые слова: проектирования, решить проблему, проблемная ситуация, творчество, сформулировать

Summary

Sh.L.Ergozhina - Kazakh State Women's Teacher Training University

Sh.Abdilda - 2 undergraduate course

INDEPENDENT WORKS FOR RESEARCH AND CREATIVE

Independent work of student conducts for addition of knowledge and increases knowable abilities of students. IWS is one of the most special type of study, which is organized on the basis of a model and the work program of the subject studied by State educational standards.

Independent work of the student – ability of choosing a theme, doing a research, making a conclusion, collecting all the information and being able to use these results in the practice without teacher's help. In order to make individual work systematically, it's better to use method of "Projecting". It can be considered as one of the best methods for

developing student's interests and helping to do project works with modern requirements. According to this project every student will choose a theme and make research individually. Firstly, they will make a plan for their themes. Project can be divided into different kinds, according to qualities of knowledge which is given in the project, type of the action, number of the students in the project.

Student should get to the stage when he is able to think and work in scientific ways and able to solve problematic topics with different outlook. That's why this projecting method helps students to develop in many other ways and also used in more experienced countries.

System of tasks of Bepalko is very convenient to organize individual work of the student. Made first steps for creative actions in reproductive and variative system of tasks. Doing a research and creative tasks are important for improving already formed skills and working with them in the future. Creative work helps students to be involved in creative works, influences to form skills, helps to solve problematic tasks. Just these kind of works will involve all the abilities of the brain. Also helps to solve something by himself. Student is ready to come to science when he has all these qualities. Student, who can choose, collect, compare and make conclusion, can develop his creativeness, and be able to use his skills in studying and job.

Keywords: Projecting, to solve problem, problematic situation, creative, to consider.

УДК 81'1

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ ӘДІСТЕРІ

Оспан Ж.А. - *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты*

Мақалада бүгінгі жаһандану заманындағы мұғалімнің рөлі, білімі, білігі, рухани байлығы, құзыреттілігі туралы айтыла отырып, оның бастау көзі Алаш қайраткерлерінің еңбектерінде екендігі зерделенеді. Бүгінгі күні білім берудегі қағидаларды жүзеге асыруда біз қалай жұмыс жасауымыз керек деген сұрақ қоя отырып, ол үшін қазақ баласын оқытып, тәрбиелеп, ұлттық тұлға қалыптастырамын деген әрбір ұстаз Алаш зиялыларының білім беру жолында қалдырған мұраларын мұқият оқып, олардың ұсынып отырған ұстанымдары мен әдіс-тәсілдерін қажетіне қарай күнделікті сабақтарында кеңінен қолданып отыруы міндетті екендігіне көз жеткіземіз.

Мақалада осы мәселелер Алаш зиялыларының еңбектерінен мысал ретінде алына отырып, дәлелденеді. Мұғалімнің ізденісі сабақта қолданылатын әдістерінен байқалады. Ал, педагог-ғалымдар оқыту барысында әдістерді қолдану мұғалімнің сабақ жүргізу барысында алдына қандай оқыту мақсатын қойғанына байланысты екендігінде деп есептейді. Олай болса, оқыту әдістерін жинақтауда, анықтауда, мұғалім мен оқушының арасында қандай іс-әрекеттің орындалатыны, мұғалім оқушының қандай қабілетін жетілдіретіні маңызды рөл атқарады. Сондықтан әрбір педагог-ғалым білім мазмұны мен оқыту мақсатына қарай оқыту әдістерін анықтауда өзіндік көзқарас ұстанған.

Мақалада осы мәселелер Алаш зиялыларының еңбектері арқылы дәлелдене отырып, талданады.

Түйін сөздер: Алаш зиялылары, мұғалім, тәрбие, әдіс, ғылым, дидактика, талдау.

Білім беру үрдісінде тікелей қызмет ететін – мұғалім. Ол үшін мұғалім өмірге еніп жатқан жаңа бағыттармен қатар Алаш зиялыларының бізге қалдырған мол мұраларын өз тәжірибелерінде кеңінен қолдана алуы, жетілдіре білуі, сондай-ақ, өзінің анализі, рефлексиясы арқылы өзін-өзі жетілдіріп отыруға тиіс. Бұл пікірімізді А.Байтұрсыновтың мына бір қағидасымен түйіндесек: «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі хәм сондай болмақшы, яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керекті құралдар қолайлы хәм сайлы болуы. Құралсыз іс істелмейді. Хәм құрал қандай болса, істеген іс те сондай болмақты. Істің толық жақсы болуына, құралдар сайлы хәм жақсы болуы шарт. Үшінші, мектепке керегі – белгіленген программа. Әр іс көңілдегідей болып шығуы үшін оның үлгісі я мерзімді өлшеуі боларға керек. Үлгісіз я мерзімді өлшеусіз істелген іс олпы-солпы, я артық, я кем шықпақшы. Керексіз нәрселерді үйретіп, балалардың өмірін босқа өткізбес үшін, үйретуге тиісті білімді кем үйретпес үшін, балалардың күші жетпейтін өте алысқа сүйреп кетпес үшін, бастауыш мектепте үйрететін нәрселердің кесімі-пішіні болуға тиіс. Сол пішін программа деп аталады», – дейді [4, 438-б.].

Ұлы ағартушының бұл тұжырымын Алаш зиялыларының бірі Ж.Аймауытовтың мына бір пікірімен сабақтастырсак: «Оқыту жігерлі болсын, жігерсіз, жасық жұмыстан пайда да, бала оқытқан-да татымды береке шықпайды. Әсіресе бала оқыту жұмысы ширақ, жігерлі, қызу болғаны дұрыс.

Оқыту баланың ішін пыстырмаса, тез қажытпаса оқушы жұмысты ынтамен істесе, оқытудың ширақ болғандығы. Баланы қажытпау үшін берілетін мағлұматтар, ұқтырмайтын заттар алмасып отыру керек. Мұғалімнің басқасын кешуге болса да, баланы болжырап, еңсесі түсіп оқытқанын кешуге болмайды. Жігерлі болу мұғалімнің сүйегіне біткен сипаты. Туыста жігерсіз, отсыз мұғалім сыртқы түрінде қандай оңтай, қандай әдіс қолданып оқуды түрлендірем дегенмен мәз береке шықпайды. Үйтсе де, оқытудың әдістерін дұрыс қолданса, сабақты едәуір ширатуға болады. Сондықтан мұғалім сөзін де, сыртқы әдістерін де сабақты қыздыру жағына орайластыруы тиіс. Мұғалімнің есінде болатын нәрсе, өтінумен, жалынумен яки күшпен баланың мінезін тәрбиелеу мүмкін емес. Баланың ақылы, сезімі, қайраты мұғалімнің жігерлі ықпалы арқасында ғана жетіледі. Мұғалім балаларына салақ, селқос қараса, олардың жан қуаттарын жетілтіп, тәрбие де бере алмайды» [4-том, 320-б.].

Осы айтылған Алаш қайраткерлерінің білім берудегі қағидаларын жүзеге асыруда біз қалай жұмыс жасауымыз керек деген ойға келеміз. Ол үшін қазақ баласын оқытып, тәрбиелеп, ұлттық тұлға қалыптастырамын деген әрбір ұстаз Алаш зиялыларының білім беру жолында қалдырған мұраларын мұқият оқып, олардың ұсынып отырған ұстанымдары мен әдіс-тәсілдерін қажетіне қарай күнделікті сабақтарында кеңінен қолданып отыруды азаматтық парызымыз деп есептеуіміз қажет.

Педагог-ғалымдар оқыту барысында әдістерді қолдану мұғалімнің сабақ жүргізу барысында алдына қандай оқыту мақсатын қойғанына байланысты екендігінде деп есептейді. Олай болса, оқыту әдістерін жинақтауда, анықтауда, мұғалім мен оқушының арасында қандай іс-әрекеттің орындалатыны, мұғалім оқушының қандай қабілетін жетілдіретіні маңызды рөл атқарады. Сондықтан әрбір педагог-ғалым білім мазмұны мен оқыту мақсатына қарай оқыту әдістерін анықтауда өзіндік көзқарас ұстанған. Атап айтар болсақ:

Мысалы, А.Байтұрсынов жалқылау, жалпылау, талдау, жинақтау, ойын, зерттеу, сұрақ-жауап, салыстыру және т.б. әдістерді анықтап, алғаш оқыту барысында қолдану жолдарын көрсетті [1].

Ж.Аймауытов талдау, жалқылау, жалпылау, сұрақ-жауап, әңгімелесу, түсіндіру, көрнекілік, іздендіру, т.б. әдістерді анықтап, олардың оқушы психологиясына әсерін пайымдаған [2].

Д.Әлімжанов, Ы.Маманов «оқыту әдістері дегеніміз – мұғалім мен оқушылардың өзара әрекетінің негізінде білім, тәрбие және таным процесін жетілдіру», – деп анықтайды да салыстыру, индукция-дедукция, баяндау, әңгімелесу, жаттығу, көрнекілік, т.б. әдістерді тиімді қолдану қазақ тілін сапалы оқытудың алғышарты деп түсінеді [3].

Әдіскер-ғалым Асхат Әбілқабев әдістерді белгілеріне қарай былайша жіктейді:

1. Оқушылардың білім алу кезеңіне қарай (мұғалімнің сөзі (баяндау), әңгіме тілді талдау (тілге бақылау жасау), грамматикалық талдау, жаттығулар (оқу кітаптарымен жұмыс), көрнекі құралдарды пайдалану (схема, кестелер), экскурсия).

2. Оқу үрдісіне оқушылардың қатысу дәрежесі мен сипатына қарай (актив, пассив әдістері, тапсырманы орындау кезеңінде оқушылардың өздігінен жұмыс істеу дәрежесі).

3. Оқушылардың жұмыс сипаты мен орнына қарай (жұмыстың ауызша не жазбаша орындалуы, сынып, үй, бақылау тапсырмалары) [4,25].

Профессор Ә.Исабаев: «Қазақ тілінен білім беру әдістері сан алуан. Осы әдістерді әдістемеді жіктеп көрсетудің мәні зор. Жіктеп көрсетуде, біріншіден оқушыға берілетін білім сапасы артады, екіншіден, оқушымен жүргізілетін жұмыстың дәлдігі нығаяды, үшіншіден, мұғалімнің атқаратын жұмысы жеңілдейді... [5,5].

Әдіс туралы ұғым. Әрбір үйретудің мүддесі: шәкірттерді болмыспен әбден таныстыру, дұрыс, анық ұғым туғызу үшін ұғымсыз деректерді жақсылап түсіндіру. Жаңа болмыс, жаңа ұғымдарды миға сіңіру – соның бәрінен тізбекті бір бүтін ой шығару. Үйрету әдістерді дұрыс қолданғанда ғана соңғы мүдде орынға келеді. Ой мен іс амал жүзінде адамның жүретін түзу жолы, басқаша айтқанда, әдіс деген ой мен істі белгілі жоспармен дұрыс жүргізу өнері.

Төменде Ж.Аймауытовтың әдістеріне арнайы тоқталмақшымыз:

Ғылым мен дидактика әдістері. Дидактика жүзінде бірнеше қабыл етілген әдіс бар. Ол әдістерді айтпастан бұрын әрбір оқытушыға білуге міндет болған жалпы әдіс барлығын ескертеміз. Ол әдіс – ой жүйесі (логика). Бұл әдіс ақылдың жалпы қай орында болса да тұтынуға жүреді, оқу нәрселерінің бәріне бірдей жетеді де, бәрін де қаусырады [6, 4-том. 323-б.]. Мұғалімнің де шәкірттің де ақыл қуаттарын бірдей қозғайды. Ой жүйесі мұғалімді ойлау өнеріне үйретеді, шәкіртті ой дағдысына жаттықтырады. Педагогика оның бер жағында дидактика пәні ой жүйесінің негіздерінен жақсы таныс, оның ережелерін кемел, жетік білетін мұғалімдерге арналады, мұғалім ойлау заңына жетік болса ғана оқыту дұрыс жүріп, шәкірттері білімді, ойшыл адам болып шықпақ.

Бірақ нағыз ой жүйесімен оқыту ғылымның жоғары дәрежесінде ғана болады. Оқытудың алғашқы түрінде өзге оңтай, өзге әдіс керек, ондай әдістер жоғары дәрежелі медреседе де қолданылуға мүмкін.

Осы айтылғандардан аса керекті екі әдістің – ғылым әдісі мен дидактика әдісінің айырмасын ұғу қиын болмас. Ғылым әдісінде көзге ұстайтын пікір – ой жүйесі, яғни ілтифат әсіресе ғылым деректеріне аударылады, ғылымға тиісті мағлұматтар ішкі байланысына, мазмұнына қарай тізіліп сөйленеді. Дидактика әдісінде көзге ұстайтын бай пікір – адамның жан құбылыстары, мұнда ілтифат шәкірттерге аударылады, оқыту шәкірттер тәбиғатының өркендеу заңы бойынша жүргізіледі. Бұл әдіспен оқытқанда даяр түйіп, қорытынды, ережелер, заңдар, жорулар, бір сөзбен, даяр мағлұмат шәкіртке беріледі. Оның бәрі шәкіртке бірте-бірте үйретіледі. Ғылымның мақсаты: нәрсені толық, кеңінен толғап, терең қарастыру, зерттеу, ал дидактиканың мақсаты: шәкірттер келешекте өз бетімен білім табуға берік негіз салу. Білімнің жоғары дәрежесіне жеткенде, яғни университет, академияларда дидактика әдісі ғылым әдісіне ауысады. Дидактика әдісінде көбінесе қолма-қол байқауға, ұғуға болатын білімнің түбегейлі болмыстарына (факт) бірінші орын беріледі [6, 4-том. 324-б.].

Талдау, ұластыру. Әрбір ғылымды зерттеу үшін тұтынатын ойлаудың екі оңтайы бар: талдау (анализ), ұластыру (синтез).

Талдаудың не екенін ұғыну үшін әуелі мынаны байқау керек: әрбір білім нәрсесі –1-ші, басқа нәрселермен байлаулы нәрсе – 2-ші, әр нәрсеге мазмұнына қарай өзі де күрделі нәрсе. Білім нәрселерінің күрделілігі, яғни көлемдікке (орынға) байлаулы (дерек жағынан), яки бірен соң бірі келу салдарынан уақытқа байлаулы. Күрделіліктің бірінші түріне, мысалы –білімнің әрбір зат нәрселері, әрбір көмірлі, көмірсіз заттар, физиканың яки химияның әрбір құбылыстары кіреді. Нәрсенің әсілін, өсіп-өну жолын зерттегенде, уақыт жүзіндегі күрделілік білімнің дерек жағынан да айқасады. Сонымен, күллі ғылымдардағы нәрселерді білу негізгі екі кезеңмен (момент) басталады. 1-ші, білім нәрсесін басқа нәрселердің байланысынан бөліп, жекелеп алумен, 2-ші білім нәрсесін өзі құралған мүшелерге таратып, талдаумен. Талдаудың мағынасы осы. Бір нәрсені өзгелердің қатарынан бөліп алу үшін көп нәрселерді, яки олардың сыр-сипатын айырып, қарастыру, талдау керек, сол нәрсемен ұқсастығы бар, я байланысы бар нәрселердің ішінен екшеп шығарып алып қарастыру керек. Сөйтіп, білім нәрсесін бөліп алып қарастырған шақта ғана, оның мазмұнын ұғынып, жақсы білуге болады. Онымен де тұрмай, әрбір бөліп алған нәрсенің өзін тағы талдап, неден құралғандығын, неден басталғандығын тануға жәт ету керек, жақсы білу сода ғана мүмкін.

Білім табу жұмысы жалғыз талдаумен тамам болмайды. Білім танудың шығатын нүктесі, негізі, қажет заттарды талдау арқылы болатыны рас, бірақ онымен нәрсені толық біліп жетпейді. Нәрсені толық білу үшін ақылдың бұған қарсы қызметі керек, яғни нәрсенің айырмашылығын бөлімдерінен, мүшелерінің өзінің әуелгі жаратынды халына (қалпына) келтіру керек, басқаша айтқанда, нәрсенің бөлімдері арасындағы байланысты бөліп, ол бөлімдерден қалайша бүтін құралатынын ұғу, ол бүтіннің басқа нәрселермен арасындағы байланысын білу. Сонымен нәрсені толық білу, жету үшін ол нәрсенің әуелгі қалпына қалай түскенін, басқа білім нәрселерімен, басқа дүниемен қандай байланысы барлығын ойша айыратын ақыл жұмысы керек. Ақылдың соңғы түрі – жұмысын ұластыру деп айтады. Екіншіден ұластыру мынау екі кезеңмен болады екен: 1-нші, уақталған бөлімдерден бүтіндей құралумен, 2-нші, ол бүтін мен адамның басқа білім нәрселерінің арасындағы қатынасты анықтаумен [6, 4-том. 324-325-б.].

Жалқылау һәм жалпылау жолдары. Ақылдың аталған екі түрлі қызметі – талдау, ұластыру мен жалқылау, жалпылау жолдарының тәсілдерін салыстырып қарасақ, соңғы екеуін талдау мен ұластырудың негізгі әдстері өзгеріп қосылған бір түрі, артық айырмасы жоқ. Ойдың бұл айтылған екі түрлі жолын анық ұғымды етіп көрсету үшін бірнеше мысал келтірейік.

Мысал: 1. Тіл құралын оқытқанда мұғалім әуелі жеке сөздерді алып, жазғызып сөйлетіп жаттықтырады; үлгі бойынша сөз беріп дағдыландырады, сөйтіп, түрлі сөздің ішінде жолығатын жалпы сандардан қорытып ереже шығарады.

Мысылы: 2. Бидаймен таныстыру үшін әуелі жалғыз бидайды (ұрығын) алып қарастырып, одан кейін бидайдың екі бөліп шыққандағы басын, одан сабағын, одан кейін өсіп жетілгендегі тұтас қалпын көрсетіп ұғындырады.

Ақыл қызыметінің осы айтылған жолын бөлімдерден бүтін құрау, жеке мағлұматтардан қорытып, жалпы ұғым, жалпы ереже, жалпы заң шығару, жалқыдан жалпыға көшу, бір сөзбен жалпылау (индукция) деп атайды. Жаратылыс пәнін оқытқанда мұғалім әуелі бірнеше жантықтармен таныстырып, ол жантықтардың мүшелеріне, сын-сипаттарына қарай іріктеп алып, белгілі топқа, түрге жіктесе, физика оқытқанда табиғаттың түрлі құбылыстарын, халдерін балаға бақылатқызып, тәжірибемен көрсетіп, олардан қорытып табиғат заңын шығарса, есеп оқытқанда бірнеше мысалдарды істегеннен кейін, есеп ережесін тапқызса – осының бәрінде мұғалім жалпылау жолын қолданған болады.

Жалпылау жолы бала оқытқанда көбірек қолданылады. Үйткені бір тектес заттардың біркелкі сын-

сипаттарынан жалпы ұғым, жалпы ереже шығару оқыту жүзінде жиі ұшырайды.

Жалпылау жолына қарсы ойлаудың екінші жолы бар. Бұл жолды қолданғанда, жалпы ұғым, жалпы ережеден жеке мағлұмат шығарып, тараулатады. Ойлаудың бұл жолын жалпыдан жалқыға шолу, яғни жалқылау (дидукция) деп атайды. Мысалы алайық сөз басында дауысты дыбыс естілсе, сүйеніш таяқ «/» жазылады (бұл жалпы ереже), олай болса ауыр, ұйық, ине, екеу, ынта деген сөздердің басында да сүйеніш таяқ жазылу керек (бұл жеке мағлұматтар).

Жер жүзіндегі заттардың бәрінде салмақ бар (жалпы ұғым). Ендеше, ауаның да, тозаңның да, микробтардың да салмағы болуға тиіс (жеке ұғым)...

...Жалқылаудың негізі жалпыға, бүтінге тіреледі де, оның мазмұнын таратып, құралған мүшелерін, бөлімдерін табуға тырысады. Оған қайшы жалпылаудың негізі – білімнің уақталған, жеке мүшелері, оларды салыстыру арқылы жалпы ұғым, жалпы қорытынды шығаруға тырысады. Сөйтіп, жалқылаудың тегі ұластырудан шығады. Көздеген мақсұт талдауда, бұған қарсы жалпылаудың тегі талдау, оның мақсұты ұластыруда.

Жалпылау мен жалқылау бірімен-бірі байланысуда, оқыту жүзінде кезек қолданылады. Мысалы дыбыстардан сөз құрау, сөздің дыбыстарын айырту, мысалдардан ереже шығару, ережеден мысал тарту – екісі де оқытуда қажет: бірін ұғымсыз тапқанда, мұғалім екіншісін қоданады, яки нағыз білдіру үшін кезек қолданады. Ол мұғалімнің еркінде.

Жалпылау мен жалқылаудың бірінен-бірін артық, кем деп баға беру дұрыс емес, екеуі де қажет. Үйтсе де алғашқы оқыған балаларға ұғымдырағы жалпылау жолы.

Ойлаудың бұл екі жолы жалғыз бала оқытқанда емес, күндегі өмірде, жай сөзде де қолданылып отырады. Ол екі жолдан қашып құтылуға болмайды [6,4-том. 325-326-27-б.].

Қорыта айтқанда, Ж.Аймауытовтың әдістеріне арнайы тоқталудағы мақсатымыз, бүгінгі білім беру жүйесінде оларды қолдану арқылы ұлттық сападағы жас ұрпаққа берер тағылымның мол екендігіне көз жеткізу. Сондай-ақ, бұл аталған әдістердің қай заманда да құндылығын жоғалтпай, заман көшінен қалмай, өз дәрежесінде қолданыс табатындығына сенімдіміз.

1 Байтұрсынов А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. - 384 б.

2 Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. Психология жан жүйесі мен өнер таңдау. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. - 384 б.

3 Әлімжанов Д. Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы. - Алматы: «Мектеп», 1965.

4 Әбілқабов А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: «Санат», 1995. - 120 б.

5 Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. - Алматы. «Қазақ университеті», 1993. - 160 б.

6 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы, 4-т. – Алматы: «Ғылым», 1998. - 447 б.

Аннотация

Оспан Ж.А. - магистрант Казахского национального педагогического университета имени Абая
МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЖУСУПБЕКА АЙТМАУЫТОВА ПРИ ОБУЧЕНИИ

В статье рассматривается роль, образование, квалификация, духовность, требовательность учителя при современном глобализационном мире, а это берет начало в трудах алашординских деятелей. Сегодня отвечая на вопрос «Как мы должны работать при реализации образовательных принципов во время обучения?», мы должны одновременно воспитывать и обучать казахского дитя, если мы хотим формировать национальную личность, то каждый учитель должен внимательно изучить труды-наследия Алашской интеллигенций, и мы изучая каждый раз удостоверяемся, что мы обязаны использовать на каждом повседневном уроке их принципы и методы обучения.

В этой статье эти вопросы оправдываются, основанные в работах Алашской интеллигенции. Поиск учителя определяется методами, используемые в классе. А ученые-педагоги считают, что используемые методы при проведении урока зависят от поставленной цели обучения. Если это так, то учитель играет важную роль в развитии способности ученика при выявлении методов обучения в последующей деятельности между учителем и учеником. Таким образом каждый ученый-педагог придерживался своеобразного принципа при определении методов обучения, когда содержание и цель урока соответствует.

В статье эти вопросы анализируются и доказываются через труды алашской интеллигенции.

Ключевые слова: Алашординская интеллигенция, учитель, образование, воспитание, метод, наука, дидактический анализ.

Abstract

Ospan Juzimgul Amantaykyzy - master's degree The Kazakh National Pedagogical University named after Abay
METHODS OF TEACHING BY JUSSUPBEK AYTMAWITOV

The article is devoted to the role, education, qualification, spiritual wealth, exactingness of the teacher by the modern globalization of the World, which was said by scientific works of AlashOrda intellectuals. Today answering the question

"How are we supposed to work in the implementation of the educational principles of the training?" we should educate and train at the same time the Kazakh child, if we want to form a national identity, each teacher should carefully study the scientific works-heritage of Alash intellectuals, and we make sure every time that we have to use at our every daily lesson their principles and methods of teaching.

In this article these questions are justified based on the works of Alash intelligentsia. Teacher's Search is noticed by the methods used in the classroom. But some scientists and educators believe that the methods used during the lesson depends on the purpose of education. If it is so, the teacher plays an important role in the development of student abilities by identifying methods of training in the follow-up between teacher and student. Thus each scientist teacher held a kind of principle in determining teaching methods, where the content and purpose of the lesson corresponds. In this article these questions are analyzed and proved through the scientific work of Alash intellectuals.

Keywords: AlashOrda intellectuals, teacher, education, method, science, didactic analysis.

УДК: 37.091.12: 005.963.3

УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ПЕДАГОГА: СТРУКТУРА, УРОВНИ, КРИТЕРИИ

К. Тиленчиева - *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, магистрант*

Характеризуя сущность управленческой культуры педагога, выделяют следующие аспекты ее содержательной трактовки: управленческая культура как ценность, как процесс, как результат. Ценностная характеристика управленческо-педагогической культуры предполагает рассмотрение ее в аспектах: управленческо-педагогическая культура как ценность общественная и как ценность личностная. Управленческо-педагогическая культура является частью общечеловеческой, она интегрирует историко-культурный опыт управления системой образования и регулирует сферу взаимодействия людей. Управленческая культура формируется на основе целого пласта человеческого опыта, неподдающегося рефлексии, формально не выражаемого, существующего в традициях восприятия, практическом мастерстве.

Ключевые слова: регуляторы управленческой деятельности и её ценности.

Личностная ценность управленческой культуры педагога - это индивидуально-мотивированное и стимулированное отношение специалиста к собственному образованию, его уровню и качеству в области педагогического управления. Ценности управления педагогическими системами многообразны (О.А. Абдуллина, К.А. Абульханова-Славская, Е.В. Бондаревская, В.П. Зинченко, В.В. Николина, В.А. Слостенко и др.). Это могут быть: ценности-цели, раскрывающие значение и смысл целей управления педагогическим процессом на разных уровнях иерархии (цели управления системой образования, цели управления педагогическим коллективом, цели управления развитием личности). Личностное принятие таких целей, их признание и оценка делают ценности-цели своеобразными регуляторами управленческой деятельности. Ценности-знания, раскрывающие значение и смысл управленческих знаний в сфере образования: знание методологических основ управления, внутриорганизационного менеджмента, знание особенностей работы со студентами, с педагогическим коллективом, знание критериев эффективности управления педагогическим процессом в вузе и др.

Исследователями отмечается, что сегодня наблюдается смешение подлинного понимания эрудированности и информированности, грани между ними все больше размываются, как и грани между знанием и информацией, которые все же существуют. Ценности-отношения, раскрывающие значимость взаимоотношений между участниками педагогического процесса, отношения к себе, к своей деятельности, межличностных отношений в коллективе, возможности их целенаправленного формирования и управления. Ценности-качества, раскрывающие многообразие индивидуальных, личностных, коммуникативных, поведенческих качеств личности педагога как субъекта управления, отражающихся в специальных способностях: способности прогнозировать свою деятельность, способности соотносить свои цели и действия с целями других, способности к соуправлению и др.

Таким образом, на основе сказанного, можно выделить следующие аспекты управленческой культуры как творческого процесса: наличие личностно-деятельностной основы; управленческая культура формируется на основе механизмов умственной деятельности (гносеологический аспект); творческое проявление управленческой культуры осуществляется на основе закономерностей процесса познания (когнитивный аспект); в структуру управленческой культуры как творческого начала

входит и мотивационная направленность специалиста, ориентацию его на приобретение новых знаний, готовность к реализации изобретательских потенций (эмоционально – психологический аспект).

При всей качественной характеристике, культура - это не только ценность, система или процесс, по своему смыслу еще и результат, фиксирующий факт присвоения и государством, и обществом, и личностью всех тех ценностей, рождающихся в процессе становления управленческой деятельности. Целостность и интегративную сущность сформировавшегося уровня управленческой культуры как результата образования можно познать и понять только на основе четкого представления о структуре и иерархии развития управленческой культуры, ее преемственно связанных этапах формирования.

В связи с этим рассмотрим иерархическую «лестницу» восхождения человека к все более высоким результатам (уровням) развития управленческой культуры: житейский (дилетантский) – самоактуализация (адаптация) - управленческая компетентность - управленческое мастерство - управленческий профессионализм - управленческий менталитет (квинтэссенция культуры).

Житейский - начальный уровень, предполагает наличие минимальных знаний об управлении и доступном для личности виде. Рассматривается как стадия зарождения, формируется еще в школе, в период профессионального самоопределения.

Уровень самоактуализации, адаптации предполагает определенную избирательность по глубине проникновения и понимания тех или иных вопросов педагогического управления в процессе усвоения важнейших объективных характеристик и параметров управленческой природы. Данный уровень формируется на стадии становления, т.е. в период профессионального обучения в вузе. Стадия становления рассматривается как готовность будущего специалиста к дальнейшему обогащению и развитию своего потенциала в данной области, обеспечивает человеку определенные стартовые возможности.

Управленческая компетентность - этот тот уровень, который должен достигнуть выпускник вуза и рассматривается как готовность к профессиональной деятельности. Лишь с получением специального образования, можно говорить о собственно профессиональной культуре, когда специалист имеет необходимый уровень теоретической и практической подготовки. Если попытаться определить место компетентности в системе уровней профессиональной культуры, то она занимает промежуточное положение между исполнительностью и совершенством. Говоря об управленческой компетентности педагога, имеющей синтетическую природу, учитывается ее интегральная профессионально-личностная характеристика, которая определяет готовность и способность выполнять управленческо-педагогические функции в соответствии с принятыми в социуме в конкретно -исторический момент нормами, стандартами, требованиями педагогического управления. Управленческо-педагогическая компетентность предполагает, что педагог в процессе управления педагогической системы, способен рационально использовать всю совокупность цивилизационного опыта в деле педагогического управления, а значит, в достаточной степени владеет способами и формами целесообразной управленческо-педагогической деятельности.

Профессиональная компетентность понимается нами как достаточный уровень развития управленческой культуры и является необходимым условием приобщения специалиста к широко понимаемому профессиональному мастерству.

Управленческо-педагогическое мастерство. Поскольку педагогическая деятельность осуществляется в различных направлениях, а значит, в каждом из них может проявляться и мастерство. Поэтому говорят о педагогическом мастерстве в широком смысле, или о мастерстве воспитания, или о мастерстве обучения, или о мастерстве управления педагогическим процессом. У каждого выдающегося педагога-руководителя в мастерстве имеется и специфика - то, что характерно для высокого уровня его деятельности, и то общее, что присуще любому мастерству педагогического труда. Однако отсутствие специальных разработок, посвященных этому вопросу, является тормозом в овладении мастерством педагогического управления. Определение педагогического мастерства дается в различных источниках. В педагогическом словаре последнего издания дается такое определение: «Мастерство педагогическое - высокий уровень овладения педагогической деятельностью; комплекс специальных знаний, умений и навыков, профессионально важных качеств личности, позволяющих педагогу эффективно управлять учебно-познавательной деятельностью учащихся и осуществлять целенаправленное педагогическое воздействие и взаимодействие». Всеми авторами в структуре педагогического мастерства кроме знаний, умений, навыков и методического искусства

выделяется такой компонент - как личностные качества педагога. Следовательно, можно дать следующее определение: управленческое мастерство педагога дошкольного образования - это высокий уровень овладения профессиональной деятельностью по педагогическому управлению; комплекс специальных знаний, умений и навыков, профессионально важных качеств личности, позволяющих специалисту эффективно управлять педагогическим процессом в вузе и осуществлять целенаправленное управленческо-педагогическое воздействие и взаимодействие.

Отдельные компоненты профессионального мастерства по педагогическому управлению закладываются в процессе обучения, но в основном, они осваиваются в процессе самостоятельной профессиональной деятельности, после окончания вуза. В процессе управленческо-педагогического опыта - как высший уровень управленческого мастерства - формируется профессионализм специалиста.

Управленческий профессионализм педагога - совокупность психофизиологических, психических и личностных изменений, происходящих в человеке в процессе овладения и длительного выполнения деятельности, обеспечивающих качественно новый, более эффективный уровень решения сложных профессиональных задач в особых условиях. Формирование профессионализма идет по трем основным направлениям:

1) изменение всей системы деятельности, ее функций и иерархического строения. В ходе выработки соответствующих трудовых навыков происходит движение личности по ступеням профессионального мастерства, формируется личностный стиль деятельности; 2) изменение личности субъекта, проявляющееся как во внешнем облике (моторике, речи, эмоциональности, формах общения), так и в формировании элементов профессионального сознания (профессионального внимания, перцепции, памяти, мышления, эмоционально-волевой сферы; 3) изменение соответствующих компонентов установки субъекта по отношению к объекту деятельности, что проявляется: в когнитивной сфере в уровне информированности об объекте, степени осознания его значимости; в эмоциональной сфере - в интересе к объекту, в склонности к взаимодействию с ним и удовлетворенности от этого, несмотря на трудности; в практической сфере - в осознании своих реальных возможностей влияния на объект.

В результате, установка субъекта воздействовать на объект, заменяется на потребность во взаимодействии, что позволяет говорить о становлении профессиональной культуры. Профессионализм на уровне творчества - это высший уровень педагогической культуры. Наивысшим состоянием управленческой культуры признается менталитет. Управленческий менталитет. Высшая ценность образования и его иерархически высшая цель - формирование менталитета личности и социума. Менталитет - устойчивая настроенность внутреннего мира людей, сплачивающая их в социальные, профессиональные и исторические общности. Менталитет - квинтэссенция культуры, поскольку выступает как результат культуры и традиций, являясь в то же время, глубинным источником развития культуры. В управленческом менталитете воплощается совокупность установок к определенному типу мышления и действия. Именно менталитет предопределяет конкретные поступки людей, их отношение к жизни общества. Среди определений содержательного плана, менталитет характеризуется как «способ видения мира», наличие определенного умственного инструментария, психологической оснастки, которая дает им возможность по-своему воспринимать и осознавать мир и самих себя.

Таким образом, нами определена структурная цепочка развития управленческой культуры педагога через сквозные стадии ее становления: «житейский» - «адаптация» - «самоактуализация» - «компетентность (собственно культура)» - «мастерство» - «профессионализм» - «менталитет». Именно менталитет занимает иерархически высшую ступень культуры личности, предопределяя содержание всех звеньев этой цепочки, в культуре материализуются ментальные ценности социума, поскольку, во-первых, через культуру, через познание уже состоявшихся культурных ценностей можно судить о наиболее существенных характеристиках менталитета, во-вторых, апеллируя к соответствующим компонентам культуры можно влиять на менталитет.

1 Ворожцова И.Б. Школа культуры общения. - Ижевск, 2006. -150 с.

Түйіндеме

Қ. Тіленшиева - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, магистрант
ОҚЫТУШЫНЫҢ БАСҚАРУ МӘДЕНИЕТІ: ҚҰРЫЛЫМЫ, ДЕНГЕЙІ, ӨЛШЕМДЕРІ

Педагогтың басқару мәдениетіндегі маңызды сипат басқару мәдениетін құндылық пен үдеріс және нәтиже ретіндегі мазмұндық аспектілермен ерекшелейді. Педагогтік басқару мәдениетінің құндылық сипаты оның педагогтік-басқарушылық мәдениет қоғамдық және тұлғалық құндылық сияқты аспектілерін болжайды. Педагогтік басқару мәдениеті жалпы адамзаттық құндылықтың бір бөлігі болып табылады, ол білім беру жүйесін басқарудағы тарихи-мәдени тәжірибе болып табылады және адамдардың өзара қарым-қатынас саласын реттеп отырады. Басқару мәдениеті дәстүрді қабылдауда, практикалық шеберлікте шынайы көрініс табатын адамдық тәжірибенің толық қабатынан, құнды әрекеттерінен қалыптасады.

Түйін сөздер: басқару қызметінің реттегіштері және оның құндылықтары

Annotation

K. Tilenchieva - Kazakh National Pedagogical University named after Abai Undergraduate

THE MANAGEMENT CULTURE OF THE TEACHER: THE STRUCTURE, LEVELS, CRITERIA

Characterizing essence of administrative culture of the teacher, allocate the following aspects of its substantial treatment: administrative culture as value, as process, as result. The valuable characteristic of administrative and pedagogical culture assumes consideration it in aspects: managing - pedagogical culture as social value and as value personal. The administrative and pedagogical culture is part of universal, it integrates historical and cultural experience of management of an education system and regulates the sphere of interaction of people. The management culture is based on the formation of the whole of human experience that is resistant to reflection, not formally expressed, in the tradition of the existing perception, practical skills.

Keywords: regulators of administrative activity and its value.

УДК 81`243

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ

Л.С. Торохтий, И.В. Мацко - *Казахский Национальный университет им. аль-Фараби доцент,
старший преподаватель*

В данной статье рассматривается роль культурных различий иностранных учащихся, их религиозной принадлежности, возрастных особенностей, особенностей темперамента, учет культурных традиций носителей языка, особенностей страны проживания при обучении русскому языку как иностранному. В настоящее время в процессе обучения иностранным языкам, в том числе и русскому языку как иностранному, весьма актуальным является вопрос о межкультурной коммуникации. Процессы и проблемы межкультурной коммуникации в методической литературе рассматривается в контексте межнациональных отношений.

Учет культурных различий учащихся разных национальностей, их религиозной принадлежности, возрастных особенностей, особенностей темперамента, учет культурных традиций носителей языка, особенностей страны проживания - все это, несомненно, будет способствовать эффективному обучению иностранных учащихся. Без учета всех этих особенностей могут возникнуть проблемы в межкультурной коммуникации. Важно на занятиях в интернациональной аудитории использовать коммуникативно-значимый материал с точки зрения адресата, поскольку содержание обучения будет различным, в зависимости от того, к какой именно культуре принадлежит тот или иной учащийся.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, межнациональные отношения, социокультурная компетенция, интернациональные группы, диалог культур, национальные ценности, коммуникативная значимость.

Язык – это не только система знаков, но также исторически сложившаяся форма культуры народа. Культурная речь всегда помогала людям найти взаимопонимание как в производственных видах деятельности, так и в духовном общении.

Чтобы овладеть чужим языком, необходимо осознавать, что носитель чужого языка является и носителем чужой культуры, необходимо научиться общаться с ним в формате его культуры, а именно, овладеть межкультурной коммуникацией. Межкультурная коммуникация – это процесс вербального и невербального общения между носителями разных языков и культур. Главным в общении людей является их стремление понимать друг друга. Каждая культура формируется в соответствии со своими базовыми признаками, одним из которых является язык.

На факультете довузовского образования для иностранных учащихся Казахского Национального университета им. аль-Фараби в течение 30 лет существования факультета обучаются иностранные студенты из многих стран мира. Они изучают русский язык для достижения поставленной перед

собой цели. Но изучение фонетических, лексических, грамматических явлений без обращения к явлениям культуры не дает желаемого результата. Преподавателю, формируя речевую компетенцию учащихся, приходится одновременно формировать и социокультурную компетенцию, закладывая не всегда совпадающую с родной новую картину мира.

Приступая к занятиям, преподавателю необходимо определить, какие сведения о стране будут необходимы иностранным учащимся для правильного понимания написанного, услышанного; какую информацию следует сообщить, удовлетворяя их познавательный интерес; в какой последовательности лучше всего предложить учащимся эти знания в течение всего учебного процесса и на каждом занятии.

В течение девяти месяцев иностранные студенты изучают русский язык на нашем факультете. Деление студентов на языковые группы происходит с учетом выбранной ими специальности, так как многие из них предполагают продолжать обучение в вузах Казахстана, а также по результатам вступительного тестирования. Обучающиеся объединяются в интернациональные группы без учета родного языка иностранных студентов. В этом, безусловно, есть свои преимущества, так как студенты не только изучают русский язык, но и знакомятся с представителями другой культуры. В таких условиях на преподавателя русского языка как иностранного возлагается большая ответственность: создать в процессе обучения все необходимые условия для успешного овладения языком. В студенческой группе объединяются люди, приехавшие из разных стран, разного возраста, образованности, и от того, какие отношения сложатся между ними, будут зависеть их успехи, достижения или ошибки.

Успешному овладению языком способствует не только хорошая память, способности к изучению языков и т.д., но и просто дружба между людьми, совсем непохожими друг на друга.

Богатство любого языка составляет его лексический и фразеологический фонд, создаваемый на протяжении многих веков и отражающий особенности жизни и быта, традиции и мировоззрение народа. Народная мудрость – явление интернациональное, и часто в родном языке студента можно найти пословицу, имеющую почти тот же смысл, что и предложенное преподавателем изречение, а сравнение двух одинаковых по содержанию фраз дает хороший повод для разговора об обычаях двух стран. Пословицы, поговорки, фразеологические обороты легко запоминаются и влияют на поведение и внутренний мир человека. Но при этом необходим строгий отбор пословиц и поговорок для иностранных учащихся, учет их актуальности, частотности употребления, учебно-методической целесообразности. Исходя из этого, на уроках русского языка нужно знакомить иностранных учащихся с пословицами, поговорками, фразеологическими единицами, которые могут рассказать о традициях и обычаях, о быте, характере и эмоциях человека. Понимание между людьми может быть достигнуто только в том случае, когда учащиеся не только овладеют языковыми знаниями, навыками и умениями, но и познают культуру другого народа.

Преподаватели русского языка как иностранного, работающие в интернациональной аудитории, знают, что обучать русскому языку японца или араба – это совсем не одно и то же, что обучать американца или корейца, поскольку представители разных стран обладают собственным пониманием мира. Например, проводя занятия со студентами из Кореи и Вьетнама, следует помнить, что, объясняя, в частности, фразеологизм «собаку съел», необходимо сделать лингвострановедческий комментарий, разъяснить переносное значение данной языковой единицы и подчеркнуть полное отсутствие его связи с процессом поедания этого «друга человека». С учащимися из Европы, Америки и большинства других стран такой комментарий не нужен.

Интегрирование культуры в процессе обучения русскому языку как иностранному требует ее изучения на сопоставительном уровне, когда одна культура соприкасается с другой, и в результате этого проявляется ее специфика. Понятно, что культура может выступать в качестве как средства общения, так и средства разобщения. Разобщение происходит в том случае, когда партнеры по коммуникации не понимают специфических особенностей речевого и неречевого поведения, и культурологическая дистанция между ними слишком велика.

Чтобы обеспечить возможность коммуникации следует отбирать для занятий такой материал, который помогает усвоить черты национального образа жизни. При этом не следует забывать, что иностранные учащиеся могут принимать редкие факты - за обычные, случайные - за распространенные. Процесс обучения необходимо строить с учетом родного языка и культуры учащихся. Знание родной культуры учащихся позволяет преподавателю предвидеть возможные случаи неадекватного поведения учащихся в условиях общения на русском языке, вызванные непониманием отдельных реалий жизни, и принимать меры к предупреждению межкультурной интерференции. Кроме того,

знание родной культуры учащихся оказывает влияние и на характер поведения преподавателя, которое должно быть таким, чтобы не задеть чувства национального достоинства учащихся.

Так, арабскому студенту лучше не говорить, что он не понял какое-то правило. Мужчина никогда не смирится с тем, что его обвинили в чем-то, а тем более - арабский мужчина, которому присуща повышенная самооценка. Студентов из Латинской Америки нужно чаще контролировать. Что касается африканских студентов, то между ними тоже есть различия. Студенты из Мали очень организованные и дисциплинированные в отличие от студентов из Нигерии, но все они очень обидчивы. Китайские студенты очень трудолюбивы, но они не понимают наши шутки, поэтому вызвать у них улыбку очень трудно. Они, как правило, не рассказывают о себе, рассказ о своей семье – это клише, пересказ текста – заучивание наизусть отдельных фраз, любят читать тексты вслух и хором, зато с большим удовольствием рассказывают о своей многовековой культуре. Им очень нравится, когда студенты из других стран проявляют интерес к их стране, традициям и обычаям. Могут с удовольствием выполнять письменные задания, их любимая настольная книга – словарь, каждое слово они предпочитают найти в словаре, узнать точный перевод.

В последние годы китайские студенты обучаются на нашем факультете два года, так как им труднее изучать русский язык, чем студентам из других стран. Дружат китайские студенты обычно со своими земляками, но и с другими находят общий язык, так как весьма тактичны. Известно, что дистанция между преподавателем и студентом из Латинской Америки меньше, чем между преподавателем и корейским студентом. Иногда приходится на уроке останавливать студента без комплексов из Турции, а из других «вытаскивать» фразу и даже реплику.

Таким образом, проблема межкультурной коммуникации в обучении русскому языку как иностранному решается непросто, потому что представители каждого региона имеют свои особенности, без учета которых невозможно правильно организовать учебный процесс. Роль преподавателя при этом является ведущей. Чтобы студенты получили необходимые знания, преподаватель должен быть не только знающим специалистом, но хорошим артистом и тонким дипломатом.

Для иностранных студентов в межкультурной коммуникации, начиная с ее первых шагов, появляется тенденция «диалога двух культур» - родной и изучаемой. Иностранные студенты получают информацию о различных аспектах жизни страны изучаемого языка. Без знания ценностей страны, литературы, традиций и обычаев иностранцу трудно будет воспринять изучаемый язык. Расхождения в родной и изучаемой действительности приводят к ошибкам типа «записаться в университет», «купить в аптеке карандаши», «килограмм яиц» и другие, так как учащиеся переносят факты родной культуры на чужую.

Преподавателю русского языка как иностранного следует осознавать, что у иностранных учащихся уже сложившиеся представления о своем народе и других народах. Поэтому важно научить их видеть различия между культурами, улавливать особенности другой культуры, преодолевать стереотипы. При обучении русскому языку как иностранному необходимо помнить, что процесс обучения будет более успешным, если иностранные учащиеся будут знать культуру страны, язык которой они изучают. Приехав в чужую страну, иностранные учащиеся не только изучают язык, на котором говорят его жители, но и приобщаются к национальным ценностям, учатся понимать основные особенности национального характера, особенности восприятия мира представителями изучаемого языка.

В условиях современного обучения, когда в одной учебной группе учатся представители разных стран, обладающие специфическими особенностями национального характера и мышления, вопрос о межкультурной коммуникации приобретает особое значение. В связи с этим преподавателю необходимо учить уважению к уникальности каждой культуры, терпимости к необычному поведению учащихся из других стран, гибкости в своем ответном поведении. Необходимо выработать общие нормы взаимодействия, учитывая традиции и особенности культуры страны, язык которой они изучают.

1 Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М., 1969.

2 Бельчиков Ю.А. Культура речи и обучение иностранцев русскому языку. «Русский язык за рубежом» - 1988. - №2.

3 Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд. - М., 1990.

4 Гальскова Н.Д. Современные методики обучения иностранным языкам. – М., 2000.

5 Иванова М.А. Психологические аспекты адаптации иностранных студентов к высшей школе. – СПб.,

2000.

6 Мамонтов А.С. *Сопоставительное лингвострановедение в обучении иностранным языкам. Язык и культура в филологическом вузе. Актуальные проблемы изучения и преподавания.* – М., 2006.

7 Сафонова В.В. *Изучение языков межкультурного общения в контексте диалога культур и цивилизаций.* – Воронеж, 1996.

Түйіндеме

Торохтий Л.С., Мацко И.В. - әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті доцент, аға оқытушы

Мәдени әртүрлілік шет тілді тыңдаушыларға мәдениетаралық және жалпыұлттық қарым-қатынас негізінде қарастырылады. Басқа ұлт өкілдері түрлі мінез-құлық нәтижесінде мәдени-әлеуметтік компетенция, қашықтықтан білім беру дайындығы ынтымақтастық үшін оңтайлы бағдарламасын әзірлеу мүмкіндігін жасайды. Қазіргі таңда шет тілді азаматтарға тілді үйрету мақсатында ең басты мәселеде мәдени әртүрлілік пен ұлттық қарым-қатынаста қарастырылады. Мәдени әртүрлілік әдістемелік қарым-қатынаста дамуы мен маңызды мәселелерде әдебиетте халықаралық ұлттық тіл контексте жасалады.

Әртүрлі ұлт өкілдерінің тілді меңгеру бағытында жалпы тілдік мәселе, тілдік мәдени қарым-қатынас, әр елдің өмір сүру дағдысы - мұның бәрі шетелдік тыңдаушылардың оқыту барысында қарастырылады. Мәдени әртүрлілік мәселесінің барысында маңызды мәселе боп қарастырылады. Ең бастысы, шетелдік дәрісханаларда, интернационалдық топтарда тыңдаушылардың тілдік қарым-қатынасты меңгеруде өзіне тән бағыты, оқу үдерісінің жан-жақтылығы мен мәдени әртүрлілік бағытында қарастыру болып табылады.

Түйін сөздер: мәдени әртүрлілік, жалпыұлттық қарым-қатынас, мәдени-әлеуметтік компетенция, интернационалдық топтар, мәдени диалог, ұлттық құндылықтар, коммуникативтік нұсқаулық.

Annotation

L.S. Torokhtiy, I.V. Matsko - Al-Farabi Kazakh National University Associate Professor, senior lecturer

Cultural diversity suggests intercultural mutual enrichment. Reducing of intercultural distance upbringing willingness to adapt to the different behavior of the representatives of other nations will create the possibility of developing an optimal strategy for cooperation in class. Currently in the process of teaching foreign languages, including Russian as a foreign language, an important consideration is the issue of intercultural communication. Processes and problems of intercultural communication in the literature has been reviewed in the context of international relations. Account of cultural differences, students of different nationalities, their religious affiliation, age-appropriate, characteristics of temperament, cultural traditions, native language, peculiarities of the country of residence-all this will no doubt contribute to effective learning for foreign students. Without taking into account all these features may cause problems in intercultural communication. It is important in the international audience to use communicative-significant material from the point of view of the recipient, because the content of the training will be different, depending on what kind of culture is a student.

Keywords: intercultural communications, international relations, international groups, sociocultural competence, intercultural dialogue, national values, communicative relevance.

ӨНЕРТАНУ

УДК 37.032

ДУХОВНОСТЬ КАК ОПРЕДЕЛЕННЫЙ ТИП МИРООТНОШЕНИЙ

Абдухап С.И., А. Амангелды А., Байженов А.А. - *студенты Казахской национальной консерватории имени Курмангазы,*
Научный руководитель - Машимбаева А.Ж.

Духовность – это то, что придает смысл жизни отдельному человеку, это поиски ответа на вопросы: зачем мы живем, каково наше предназначение, что есть добро и зло, истина и заблуждение, красивое и безобразное. Категориальный статус «духовности» еще не признан. Духовность часто подменяется такими родственными понятиями, как дух, душа, сознание, культура и т. д. Этим искажается и их суть, и суть понятия духовность. Становятся эфемерными пути и средства формирования и возрождения практической духовности. Неопределенность статуса, расплывчатость содержания понятия «духовность», налет мистической романтики приводит к тому, что духовность отождествляют с религиозностью со всеми вытекающими последствиями «возрождения духовности» в массовом сознании.

Ключевые слова: сущность духовности, бездуховность, нормы и ценности

В философской литературе складываются определенные подходы к пониманию духовности. Одна часть исследований идет по пути восстановления того, что раньше называли сознательностью, нормой и характером развитости социальных качеств человека, его способностью адаптации к социуму. «Духовность есть проявление качества личности, ориентации его сознания [1]. Духовность автор связывает с «выходом за пределы эгоизма, своекорыстия, мелочных расчетов».

Другие исследователи пошли по пути выяснения сущности духовности и ее культурного смысла. «Духовность есть качественная характеристика самого сознания, ценностное содержание сознания» [2]. Некоторые учёные видят в духовности целостную активность человеческой психики и непротиворечивость мировосприятия. З.Г. Антошкина считает духовностью синтетическое личностное образование, объединяющее как обращение к поискам вечного и бесконечного, так и социальное действие, направленное на гуманное изменение действительности [3].

Духовность человека – это пребывание духа человека в действенном конструирующем состоянии и живое переживание этого состояния. Это возвращение в себе такого состояния духа, которое приобретает устойчивое свойство. Это не оперирование высокими понятиями, но и живой акт, возникающий вместе со значением понятий, понимание того, что реальная духовность находится не только в музеях и не сводится к их посещению, а состоит в возникновении чувства другого бытия – совершенства, возвышения человека над самим собой [4]. Р.Л. Лившиц считает, что духовность человека – это определенный тип мироотношения, определенная смысложизненная позиция в которой человек открыт навстречу миру [5]. Духовность, бездуховность, псевдодуховность характеризуют не тактику, а жизненную стратегию человека, в мире, самоопределение в ценностном поле.

Только у человеческого существа, помимо вегетативных и витальных потребностей, возникают потребности осмыслить свою конкретную жизнь под углом зрения существования факта своей невечности, конечности и во времени вечности, бесконечности мироздания. Человек осмысливает свою жизнь не сразу, с различной глубиной и в разной форме. В сущности духовности принято выделять возвышенное состояния духа над повседневностью, над телесностью и т.п. Духовность не является альтернативой телесности, она противопоставлена не плоти, а хаосу возбужденных инстинктов, делающих человека рабом суррогатам чувственности [6].

Бездуховность также действие духа человека, его пассивной или агрессивной энергии и содержания, исток бездуховности – это отколотовость от общечеловечности, когда все превращается только в средство, функцию (приобретает лишь потребительский смысл), а потому превращается в бессмыслие. Бездуховность – это большое несчастье человека, но она «всегда беззащитна, бесстыжа, груба, агрессивна, безжалостна». Бессовестный человек в сущности «непобедим», ибо он

«свободен» от человека и человеческого. И тогда образуются «пустоты», заполняемые саморазрушением и разрушением чего-либо, чтобы почувствовать себя существующим – это превращение человека в простой объект, в подобие вещи, механизма, животного и т.п.

Таким образом, с позиции обобщающего (сущностно-нормативного) подхода духовностью человека можно назвать свойство человеческого духа не просто отражать мир, а проявлять собственное самостроительство, способность привести человека в состояние персональной свободы и ответственности жизни. Г.П. Меньчиков пишет, что «когда говорят о сущности духовности человека, то этим подчеркивается: во-первых, целостность и гармоничность энергии и содержания духовной реальности, не действие какой-либо выпуклости, односторонности, когда что-нибудь лишнее и чего-нибудь не хватает; во-вторых, вместе со смыслом включается и оценочное содержание духа, его система ценностей, а не только идей; в-третьих, приподнятость духа над повседневностью и выход его на связь с мирозданием; в-четвертых, его гуманистическая, милосердная и ответственная направленность» [7].

Автор считает, что состояние персональной свободы и ответственности в мире есть квинтэссенция духовности человека. Духовность человеческого существа самоценна, ее сущность конкретнее проявляется через ее функции: коммуникативную, экзистенциальную, герменевтическую. Благодаря им реализуется персональная свобода и ответственность человека.

Л. С. Выготский по-своему видит процесс духовного развития человека. Исследователь полагал, что сознание всегда опосредовано культурой, внешние воздействия действуют через внутренние условия, а индивид выступает как воедино связанная совокупность внутренних условий, через которые преломляются внешние воздействия. В соответствии со своей культурно-исторической концепцией развития, Выготский ищет природу интрасубъективности (внутренней субъективности) в интерсубъективности, ибо «исходным субъектом психического развития является не отдельный человек, а группа людей. В их социально-культурной деятельности и под ее решающим влиянием формируется индивидуальный субъект, который на определенной стадии становления приобретает автономные источники своего сознания и переходит в «ранг» развивающихся субъектов» [8].

Фундаментальный закон развития сознания и поведения в том, что всякая высшая психическая функция в развитии человека появляется как бы дважды — вначале как деятельность коллективная, социальная, в дальнейшем как деятельность индивидуальная, как внутренний способ мышления. «Личность становится для себя тем, что она есть в себе, через то, что она предьявляет для других. Это и есть процесс становления личности». Суть гипотезы Выготского в том, что духовное развитие человека происходит за счет особых, специально организуемых, искусственных систем психотехнического действия. Это действие направлено на овладение и изменение психики с помощью применения искусственных знаковых средств. Человеческий способ регуляции поведения и психики всегда включает специально построенное действие (первоначально разделенное между людьми, а затем выполняемое и отдельным человеком) по изобретению и овладению человеком своей психической деятельностью. Все высшие психические процессы опосредованы особыми знаками, возникающими в ходе исторического развития. Отличие этих знаков от орудий заключается в том, что орудие направлено человеком вовне, в то время как знак направлен на самого себя, на организацию собственной психической деятельности. «Каждой определенной ступени в овладении силами природы необходимо соответствует определенная ступень в овладении поведением, в подчинении психических процессов власти человека. Человек вводит искусственные стимулы, сигнифицирует поведение и при помощи знаков создает, воздействуя извне, новые связи в мозгу» [8]. Конструирование поведения и деятельности, вооружающейся все новыми средствами, создает предпосылки для конструирования нашего собственного «Я». Путь «извне внутрь» Выготский называет процессом «вращения» социального в индивидуальную психику. Психическая функция рождается как бы дважды: сначала в совместной деятельности, а затем в индивидуальной. Выдвижение на первый план посредничества, деятельного, диалогического способа формообразования – это не только введение идеальной формы, это введение человека в «духовную мастерскую» человечества [8].

При встрече субъективного мира человека с идеальными формами, уже существующими в мире культуры, происходит развитие человека, которое состоит в «превращении форм»: внешняя форма может трансформироваться во внутреннюю, внутренняя – во внешнюю. Идеальная форма – эта культура, которую индивид застаёт при своем рождении. Между идеальной и реальной формами есть разность потенциалов. Если субъект готов к действию, принимает вызов, то может произойти акт личностного развития, в процессе которого субъект овладевает идеальной формой, присваивает, превосходит ее. Идеальная форма становится его собственной субъективной реальной формой. В свою очередь, реальная форма способна к порождению новых форм, которые входят в «тело»

идеальной формы. Между идеальной формой и личностью должен быть двусторонний обмен, благодаря которому осуществляется развитие культуры.

Одним из древних хранителей идеальных форм является искусство, которое дает человеку испытать то, что за его пределами человек никогда не испытал бы. Для того чтобы та или иная вещь искусства была воспринята как некоторая художественная ценность, воспринимающий должен обладать вполне определенной психической, духовной организацией. Каждая вещь искусства есть в каком-то смысле «орган» нашего духовного развития, который мы присоединяем к себе, и посредством которого мы можем осуществлять свое собственное развитие [8]. Искусство преобразует нашу психику, духовную организацию с помощью особого рода инструментов, вещей искусства. Художественное произведение содержит условия возможности нашей собственной духовной жизни, духовного развития, оно расширяет горизонт нашего сознания, устанавливает для нас «зону ближайшего развития» [8]. В этой встрече с идеальной формой возможен прорыв в сферу духа, возможен духовный рост человека, в этой «точке встреч человек рождается «вторично», рождается уже как духовное существо. Искусство как идеальная форма есть лаборатория, в которой осуществляется поиск внутри наличного эмпирического человека возможного человека, который только в этом поиске и может родиться. В этой лаборатории происходит чудо духовного преображения человека, перехода в новое духовное бытие. Это может совершиться, но может и не совершиться никогда: все зависит от того, что человек делает сам как свободное существо. Чтобы состояться как личность, он должен совершать духовное усилие. Культура – это только внешний источник, она бессильна, когда иссякают внутренние, собственные источники и движущие силы развития и саморазвития индивида. Развивающий эффект искусства возможен лишь при условии духовной работы. В этом смысле искусство существует только для человека, встающего на путь духовной работы, выбирающего себя в качестве духовного свободного и развивающегося существа» [8].

Среда, обстановка, культура, коллектив, обучение, воспитание, наследственность не обеспечивают автоматически самостоятельного развития. Среда лишь провоцирует индивида на поступок. Человек нуждается в идеальной форме, которая помогает производить в человеке личностно (духовные) эффекты.

Итак, духовное – это результат историко-культурного развития, представляющий собой совокупность конкретных норм и ценностей. Это человек, сознательно открывающий или создающий что-то новое в себе, природе, социальной сфере, ориентированность деятельности которого имеет позитивную направленность. Позитивной направленностью обладают процессы, имеющие своей целью развитие человека, окружающих его людей, среды обитания и, следовательно, всего человечества в целом.

1 Бахрушин С. В. Историческая судьба Якутии. Научные труды. - Т. 3. Избранные работы по Сибири XVI-XVIII вв. - М., 1985. - С. 20.

2 Каган М.С., Холостова Т.В. Культура - Философия - Искусство: Диалог. - М., 2011.

3. Антошкина З. Г. Духовность как мера развития личности / Проблемы культуры и искусства: традиции и современность» Казань, 2004.

4 Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. - М.: Прогресс, культура, 2010.

5 Лившиц Р. Л. Духовность и бездуховность личности. - Екатеринбург: Ур.ун-т, 2007.

6 Крымский С. Б. Контуры духовности. - М. 1992. - № 12.

7 Меньчиков Г. П. О сущности сознания человека. - Чебоксары: Чув.ГУ, 1990.

8 Выготский Л. С. Проблемы развития психики. Собр.соч. в 6 т. - М.: Педагогика, 1983. - Т.1.

Түйіндеме

Абдухап С. И., Амангелді А., Баженов, А.А. - Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының студенттері, Ғылыми жетекшісі – **Машимбаева**

РУХАНИЛЫҚ ӘЛЕМ КӨЗ ҚАРАСЫНЫҢ БЕЛГІЛІ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

Руханилық – бұл жеке адамның өміріне мағына беріп, біз не үшін өмір сүреміз, біздің өмірлік мақсатымыз қандай, қайырымдылық пен қатігездік шынайылық пен жалғандық, әдемілік пен әдепсіздік деген не деген сияқты сұрақтардың жауабы. «Руханилықтың» категориялық мәртебесі бүгінгі күнге дейін белгіленбеген. Руханилық рух, жан дүние, таным, мәдениет және т.б.т сияқты жақын ұғымдармен ауыстырылып айтылады. Осы арқылы руханилық ұғымы анықталады. Практикалық руханилықтың өрлеуі мен қалыптау жолдары және құбылмалы жолдары пайда болады. «Руханилық» ұғымы мамұнының әртүрлілігі, мәртебесінің анықталмауы сияқты мистикалық қиял руханилықты барлық көпшілік санадағы «руханилықтың өрлеуі» сияқты ағымдық діни түсініктің тууына себепші болады

Түйін сөздер. Руханилық маңызы, рухсыздық, мөлшері мен құндылығы.

Annotation

Abduahap S.I, Amangeldy A., Bazhenov, A.A. - students of the Kazakh National Conservatory

named after Kurmangazy
Supervisor - **Mashimbaeva A.J.**

SPIRITUALITY AS A CERTAIN TYPE OF RELATE TO THE WORLD

Spirituality it is that gives meaning of life to the certain person, is searches of the answer to questions: why we live, what our mission that there is a good and evil, truth and delusion, beautiful and ugly. The categorial status of "spirituality" isn't recognized yet. Spirituality is often substituted for such related concepts as spirit, soul, consciousness, culture etc. This distorted and their essence, and the essence of the concept of spirituality. Become ephemeral ways and means of formation and revival of practical spirituality. The uncertainty of the status, the vagueness of the concept of "spirituality", the mystical touch of romance leads to equate spirituality with religiosity with all its consequences "spiritual revival" in the mass consciousness.

Keywords: essence of spirituality, inspirituality, norms and values

УДК 37.032

РОЛЬ ИНТЕРПРЕТАЦИИ В УСПЕШНОСТИ МУЗЫКАЛЬНО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ахметжанова Ж.К., Карибаева Ж.Б., Сеифуллина Д.Н. - студенты *Казахской национальной консерватории имени Курмангазы*. **Научный руководитель - Расулбек К. Е.**

Творческая природа музыкально-исполнительской деятельности ярко проявляется в интерпретации музыкальных произведений, в ходе создания художественного образа, замысла, стиля. В этом процессе играет роль целый комплекс личных качеств и способностей музыканта-исполнителя: образное мышление, интеллект, музыкально-слуховые представления, интуиция, владение техническими средствами музыкальной выразительности, исполнительский опыт. Музыкант-исполнитель должен уметь интерпретировать художественные произведения, обладать сформированностью исполнительского мастерства, стремиться к самостоятельности и новизне, постоянно расширять свои знания и навыки, стремиться к поиску нужных средств выражения, совершенствовать технику исполнения.

Ключевые слова: качества и свойства музыкально-исполнительской деятельности.

Творческие способности в деятельности музыкантов-исполнителей, мы рассматриваем в процессе профессиональной деятельности. Музыкант-исполнитель должен владеть следующими способностями и уметь: интерпретировать художественные произведения; быть успешным в своей профессии; обладать сформированностью исполнительского мастерства; проявлять творческую активность; стремиться к самостоятельности и новизне; проявлять оригинальность в решении композиции; стремиться к поиску нужных средств выражения; применять соответствующие техники исполнения; расширять свои знания и навыки.

Творческая активность в музыкально-исполнительской деятельности предполагает наличие определенных качеств и свойств музыканта-исполнителя. Остановимся на них подробнее.

Качества	Свойства
Ассоциативность	Наличие музыкально-слуховых представлений Воображение Эмоциональный интеллект
Эрудиция	Знание музыки Знание стилей Знание теоретических дисциплин
Владение комплексом исполнительских средств	Свободное владение приёмами звукоизвлечения Развитая исполнительская техника Большой диапазон динамических градаций
Владение навыками вербальной и невербальной коммуникации	Умение формулировать и излагать мысль Выразительность Умение слушать
Эстрадно-исполнительские	Артистизм Исполнительская воля. Распределение внимания Игра на память. Импровизация
Наличие мотивации	Желание изучать новые произведения Желание сольного выступления. Желание досконально изучать музыкальное произведение (историю создания, биографию автора). Желание раскрывать образное

содержание музыкального произведения

Анализа научной литературы позволил прийти к выводу, что большая часть известных музыкантов, таких как А.Б. Гольденвейзер, Г.М. Коган, Г.Г. Нейгауз, С.И. Савшинский и др, отмечает необходимость в исполнительской деятельности таких сочетаний как: художественная интуиция, художественное сознание, техника и артистическая воля., Наиболее полно и подробно исполнительские качества рассмотрены С.И. Савшиным и Л.А. Баренбоймом, которые подчеркивают условность их разграничения, теснейшее переплетение друг с другом, а также различие в акцентировке, соотношении и проявлении их у каждого исполнителя. С.И. Савшинский исполнительские качества распределяет на три блока: художественный (проникновенность, содержательность, артистичность, эмоциональность исполнения, богатство, благородство, тонкость его интонаций); технический (высокая степень мастерства, виртуозность); эстетический (тембровое и динамическое разнообразие звучания). Автор дополняет характеристику исполнителя такими качествами, как ответственность за свое творчество, инициатива, интерес и способность к труду, которые «даны от природы в разной степени и обычно нуждаются в воспитании» [1, с. 16].

Исполнитель должен обладать рядом важных качеств: творческой страстностью (творческой способностью ярко, эмоционально, страстно воспринимать художественное произведение); сосредоточенностью; рельефным представлением («видением» или внутренним слышанием); гибким воображением; пылким и сильным желанием воплотить и передать воплощенное другим; творческим эстрадным самочувствием; высоким интеллектуальным уровнем; общей и специальной культурой, связанной со спецификой данного искусства; техническим мастерством. Недостаток в развитии или отсутствии одного из компонентов неизбежно отразится на исполнительском творчестве [2, с. 27].

Анализируя работы крупнейших отечественных и зарубежных педагогов, музыкантов разных специальностей: пианистов, скрипачей, вокалистов, дирижеров, Э.А. Скрипкина, выводит обобщенный перечень качеств, обязательный для исполнительской деятельности, который включает в себя около 30 наименований, среди которых значимыми являются следующие: техническое совершенство; гибкое сочетание интеллектуального и эмоционального начал; обширные и глубокие общие и специальные знания, широкая эрудиция, разносторонняя культура; исполнительская воля, самообладание; инициативное, творческое прочтение текста сочинения и т.д. [3, с. 11].

В результате сочетания всех вышеназванных компонентов возникает вопрос интерпретации музыкального произведения. Интерпретация является общенаучной категорией, так как оно связано с пониманием – базой любого взаимодействия и педагогического процесса тоже. Интерпретацию представляет как диалог субъекта и текста, предполагающий неограниченность смыслов и идей, которые содержатся в тексте: «Каждое произведение искусства осуществляет ре-интерпретацию явлений жизненного мира таким образом, что эти явления приобретают абсолютную уникальность, полностью выпадают из ряда однотипных явлений и становятся «священными» объектами, обладающими внутренним содержанием» [2, с. 152].

В области музыкального искусства под интерпретацией понимают трактовку произведения в процессе исполнения, раскрытие образного и идейного содержания, проявление индивидуального подхода. Созданию целостной интерпретации предшествует работа над музыкальным произведением, которая имеет свои этапы:

1. Ознакомительный, предполагает ознакомление с музыкальным текстом, т.е. первичное изучение нотного текста (ознакомление с эпохой, творчеством автора, стилем; анализ формы, фактуры, структуры, динамики, ритма; гармонический анализ, выявление основных тем, идей, образов).

2. Технический, предполагает изучение текста в соответствии с созданным образным содержанием (анализ и выбор приемов исполнения, преодоление возникших трудностей).

3. Интерпретационный, предполагает создание целого индивидуального образа, собственной интерпретации (определение логики построения музыкального материала и соотношения его частей, выявление кульминаций, составление исполнительского плана в соответствии с проведенным анализом произведения, достижение цельности и убедительности исполнения).

Сам процесс интерпретации, при его глубоком рассмотрении, проходит определенные этапы, вследствие которых можно выделить признаки интерпретации, раскрывающие это понятие: смыслополагание – интерпретация отталкивается от предположения, являющегося на этом этапе двигателем процесса; раскрытие сущности текста, поиск причинно-следственных связей, установленных автором, это помогает осознать идею текста, замысел автора; смыслоизвлечение – расшифровка скрытых смыслов, «раскодирование»; проблематизация – в смысле текста должна существовать проблема, что-то должно быть непонятным; позиционирование, так как процесс интерпретации сугубо личный, в нем явно или скрыто будет проявляться позиция интерпретатора по

поводу смысла текста; перцептивный образ – интерпретация тесно связана с представлением; обобщение – процесс интерпретации обязательно должен заканчиваться обобщением, так как в результате этого выводится главный смысл.

Итак, интерпретация является своеобразным способом формирования образного мышления, способом диагностики полученных знаний. Формирование способностей к интерпретации можно констатировать по развитию комплекса способностей: понимать и устанавливать связи между различными музыкальными текстами, фактами, событиями; выделять заключенный в них смысл, образ; проявлять собственное отношение к ним; обосновывать свою позицию.

1 Савишинский С.И. *Пианист и его работа*. – Л.: Советский композитор, 1961. – 157 с.

2 Баренбойм Л.А. *Музыкальная педагогика и исполнительство*. – Л.: Музыка, 1974. – 336 с.

3 Скрипкина Э.А. *Исполнительские качества учителя-музыканта как проблема исследования // Профессиональная подготовка учителя музыки общеобразовательной школы*. – М.: МГПИ, 1978. – Вып. 1. – С. 3-13.

Түйіндеме

Ахметжанова Ж.К., Кәрібаева Ж.Б., Сейфуллин Д.Н. - Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының студенттері. Ғылыми жетекшісі – **Расұлбек К.Е.**

МУЗЫКАЛЫҚ ОРЫНДАУ ТАБЫСТЫЛЫҒЫНДА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РОЛІ

Музыкалық орындаушылық әрекеттің шығармашылық табиғаты музыкалық шығармалардың түсіндірмелерінде көркем бейне-образды ой мен стильді тудыру барысында анық байқалады. Бұл үдерісте музыкант орындаушының жеке қырлары мен қабілеті бүтіндей алғанда үлкен роль атқарады: образдық ойлау, интеллект, музыкалық есту көрсетілімдері, интуиция-сезім, өзін музыкалық тұрғыдан көрсету үшін техникалық тәсілдерді меңгеру, орындаушылық тәжірибе. Орындаушы музыкант көркем шығарманы түсіндіріп, орындаушылық шеберлікті қалыптастыра алу керек, жеке жұмыс жасай алуға және жаңалыққа ұмтылу қажет, тұрақты түрде өзінің білімі мен дағдысын жетілдіріп отыру қажет, көрсетілімнің жаңа құралдарын іздеуге ұмтылып, орындау техникасын жетілдіріп отыру қажет.

Түйін сөздер: музыкалық орындаушылық әрекеттің сапасы мен ерекшеліктері.

Abstract

Ahmetzhanova J.K., Karibaeva J.B., Seifullina D.N. - students of the Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy. **Supervisor - Rasulbek K.E.**

THE ROLE OF INTERPRETATION IN THE SUCCESS OF MUSICAL PERFORMANCE

The creative nature of musical performance evident in the interpretation of the music, in the creation of an artistic image, design, style. In this process the role plays of a set of personal skills and abilities of performing musician: creative thinking, intelligence, musical and auditory presentation, intuition, knowledge of technical means of musical expression, performing experience. Musician-singer should be able to interpret works of art, have a mastery of formation, to strive for independence and originality, constantly expand their knowledge and skills, strive to find the right means of expression, improving technique.

Key words: quality and properties of the musical performance.

УДК 37.032

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ СРЕДСТВАМИ ИСКУССТВ

Л.Т. Калиакбарова¹, А.А. Юсупова², С.С. Джансентова³, - *Казахская национальная консерватория имени Курмангазы кандидат педагогических наук, профессор¹, старший*

Статья посвящена выявлению роли искусства в духовном развитии творческой личности, формированию творческого мышления. На наш взгляд, наиболее соответствует современным требованиям подготовка творческого специалиста в системе личностно-ориентированного образования. При такой системе образования личность студента находится в центре внимания педагога, а познавательная деятельность – является ведущей. При проектировании образовательного процесса мы исходим из признания двух равноправных источников: обучения и учения. Последнее не есть производное от первого, а является самостоятельным, личностно значимым, действенным источником развития личности.

Ключевые слова: личностно-ориентированное образование, траектория развития творческой личности.

В основе личностно-ориентированного образования лежит признание индивидуальности, самобытности, самоценности каждого человека, наделенного неповторимым субъектным опытом. Система личностно-ориентированного образования отражает гуманистическое направление в философии, психологии и педагогике. Гуманистическая психология и педагогика связывают свои исследования с личностью, ее индивидуальностью.

Существуют творческие профессии, где от человека требуется, как необходимое качество быть творческой личностью, к ним относятся музыканты, актеры, хореографы и т.д., им не достаточно быть хорошими специалистами, необходимо быть творцом, а не ремесленником, даже очень квалифицированным. **Творческая личность не может жить без творчества, видя в нем главную цель и основной смысл своей жизни. Творческими личностями не рождаются, а становятся. Креативная способность, которая во многом носит врожденный характер, выступает как ядро творческой личности, но последняя является продуктом социального, культурного развития, влияния социальной среды и творческого климата.**

Творческая личность характеризуется не просто высоким уровнем креативной способности, но и особой жизненной позицией человека, его отношением к миру, к смыслу осуществляемой деятельности. Особое значение, имеет духовное богатство внутреннего мира личности, её постоянная направленность на творческое действие во внешнем мире. Проблема творческой личности – это не только проблема психологическая, но и проблема гуманитарная и социокультурная. В динамической структуре творческой личности присутствуют общие закономерности, специфика нелинейного развития. К общим закономерностям относятся основные структурные составляющие творческой культуры: эстетический вкус, чувства, знания, суждения, понятия, идеалы. К синергетическому, нелинейному – непредсказуемость, неустойчивость, многовариативность [1]. Они характеризуют степень развития названных линейных составляющих, а также глубинные внутренние процессы, происходящие в личности под влиянием восприятия образцов искусства.

В процессе развития творческой личности, происходит осуществление не только спроектированных, запланированных траекторий развития, но и процесс самоорганизации личности, свободное развитие в этом процессе творческой культуры с позиции синергетической образовательной парадигмы, создающей возможности «глубже и тоньше» раскрыть закономерности развития современного динамического состояния эстетического сознания и художественной культуры [2, с.8].

Исследование развития творческой личности как синергетического процесса, раскрывает суть культурного самоопределения личности в соответствии с происходящими социокультурными и планетарными изменениями человеческого существования, суть понимания самоценности человеческой жизни, её индивидуальности и неповторимости.

Научно-практические подходы позволяют определить творческую личность как интегральное личностное образование, включающее в себя духовно-ценностные культурные ориентации, эстетическую субъектную позицию, диалоговый способ коммуникации – межсубъектный диалог, чувственное восприятие через переживание, образное мышление, находящие своё выражение в творческих характеристиках, которыми обладает субъект: эстетическим вкусом, чувствами, знаниями, суждениями, эстетическим идеалом.

Предназначением искусства, её основной функцией является формирование личности, духовное, нравственное её обогащение, развитие чувств и интеллекта. Искусство – это не просто окружающая человека материальная и духовная среда, в которой он формируется и развивается, она – часть самого человека, важнейшая составляющая его личности. Именно в искусстве соединяется внутренний мир

человека, взгляд внутрь себя и внешние условия жизни, его способность осваивать окружающее пространство.

В понятие личность связано с изменением места отдельного человека в обществе, с обогащением его духовного мира, усложнением социальных функций в меняющемся мире. Каждая наука рассматривает личность в различных аспектах и условиях индивидуальной целостности, автономии и активности. Психолого-педагогические науки содержат представления о личности связанные с определённой степенью индивидуальной автономии, сознанием, самосознанием, единством и целостностью духовной жизни, социальной активностью, приобщённостью к искусству, индивидуальной неповторимостью.

В культурно-художественных исследованиях облик личности вырисовывается как феномен творца, носителя и потребителя материальных и духовных ценностей, значимыми чертами личности оказываются творческие черты, определяющие своеобразие индивидуального участия в культурной жизни. В современных психолого-педагогических исследованиях исходной характеристикой понимания личности выступает её многомерность, что позволяет рассматривать её с позиций истории подходов к развитию научного понимания феномена «личность».

Отсюда следует, что рассматривать данный феномен всесторонне можно только с позиций междисциплинарного научного подхода, обеспечивающего изучение проблемы личности во взаимосвязи философского понимания, социально-гуманитарных и естественных наук. В контексте научных подходов развитие, возвращение творческой личности есть высший смысл и предназначение искусства, поскольку лишь личность способна жить в искусстве, ориентироваться в ней, совершать выбор.

Особое место в жизни эстетически развитой личности занимает общение с искусством, как полно могут художественные впечатления заполнить и обогатить его жизнь, понять, какое значимое потенциальное богатство для духовной жизни личности заключено в её чувственности. Чувства представляют многообразие различных качеств и оттенков, эмоциональность представляет собой специфическую сторону познавательных процессов, а эмоции представляют собой единство эмоционального и интеллектуального, связанные с духовными потребностями человека, с многообразными формами его деятельности. Эстетические чувства как составляющие творческой личности позволяют, чувствуя художественные достоинства произведений искусства, познавать их специфическое значение.

Утверждение современной психолого-педагогической наукой деятельности как основы понимания развития личности, в которой совершается психическое, духовное, физическое преобразование позволяет сделать вывод, что, поставив цель – развитие личности, её эстетической культуры средствами искусства, следует обеспечить это развитие в вузе всеми видами необходимой художественно-эстетической деятельности: теоретическим изучением искусства, познанием его истории и теории, овладением практическими навыками организации коммуникации: художественного восприятия и переживания произведений искусства, практическими умениями использовать мощный образовательный и эстетический развивающий потенциал искусства, практическими умениями художественно-творческой деятельности, исследовательскими умениями.

Развитие творческой личности охватывает следующие аспекты: духовно-нравственный, личностно-деятельностный, профессиональный, функционирующие в тесной взаимосвязи и взаимозависимости. Обращённость творческой личности к высшим человеческим ценностям, искусство, возвышающее человека, создают возможности и основание для развития его духовной сущности. Через чувствование и понимание красоты и убедительности, через переживания формируются лучшие человеческие духовно-нравственные чувства и понимания окружающего мира.

Развитие творческой личности средствами искусства следует рассматривать как развитие личностного содержания и всей целостной структуры личности, которая формируется в её художественно-эстетической деятельности. Творческая личность – это реальная необходимость современного образовательного процесса, одна из важнейших её профессиональных качеств является креативность, без которой вообще сложно человеку чувствовать себя профессионалом в современных условиях.

Сохранение культурной преемственности поколений, изучение и сохранение культурного наследия, способствуют развитию творческой личности, художественно-эстетической компетентности, эмоциональной отзывчивости, превращения богатства мировой художественной культуры во внутренне богатство личности.

1 Каган М.С. *Человеческая деятельность*. - М., 1974.

2 Каган М.С. *Формирование личности как синергетический процесс // Обсерватория культуры*. – М., 2005.- №3. - С. 4-10.

Түйіндеме:

Қалиакбарова Л.Т.¹, Юсупова А.А.², Джансеитова С.С.³ - Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор¹, аға оқытушы², филология ғылымдарының докторы, профессор³

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҮЛҒАНЫ ӨНЕР АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақала жеке шығармашылық, шығармашылық ойлау қалыптастыру рухани даму өнер рөлін анықтау үшін арналған. Біздің ойымызша, студентке бағытталған білім беру түрі заманауи шығармашылық кәсіби маманды дайындау талаптарына сәйкес келеді. Танымдық іс осы жүйе шеңберінде, студенттік білім басын қуәландыратын оқытушы және оқытушылық қызмет бағыты жетекші болып табылады. Білім беру үрдісін жобалауда тең жағдайлы екі дерекке жүгінеміз, олар: оқу мен үйрену. Соңғысы алғашқысының туындысы емес, жеке дара, өзіндік маңызы бар, тұлға дамуының шынайы дерегі болып табылады.

Түйін сөздер.: тұлғаға бағытталған білім беру, шығармашылық тұлға траекториясы.

Abstract

Kaliakbarova L.T.¹, Yusupova A.A.², Dzhanseitova S.S.³ - Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy Ph.D., professor¹, senior teacher², Doctor of Philology, professor³

FORMATION OF A CREATIVE PERSONALITY THROUGH ART

This article is devoted to revealing the role of art in the spiritual development of the creative personality, the formation of creative thinking. In our view, the requirements of the modern creative specialists in the student-centered education system are the best suits to it. Under this system the identity of the student's education is the focus of the teacher, and the teaching activity-cognitive activity is the leading. In the design of the educational process, we proceed from the recognition of two equal sources: teaching and learning. The latter is not a derivative of the first, and is an independent, personally meaningful, effective source of personal development.

Keywords: personality-oriented education, the trajectory of the creative personality.

УДК 37.032

ДУХОВНОСТЬ КАК ПРОДУКТ И ФУНДАМЕНТАЛЬНОЕ ОСНОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ

С.Т. Куракбаева, А.Д. Темиргалиева, А.Е. Кажикаримова - *студенты Казахской национальной консерватории имени Курмангазы. Научный руководитель - Сулеева Г. С.*

Духовное рождается и живет только в человеке, его содержание всегда уникально и неповторимо. Духовность – это то, что придает смысл жизни отдельному человеку, это поиски ответа на вопросы: зачем мы живем, каково наше предназначение, что есть добро и зло, истина и заблуждение, красивое и безобразное. Духовные ценности не могут быть приобретены никаким иным путем, кроме как собственным жизненным опытом и духовным трудом по их овладению. Воспитать человека как личность означает пробудить в нем духовные переживания и открыть ему доступ к духовному опыту, миру ценностей. Духовный опыт личности включает в себя опыт общения, опыт трудовой деятельности, опыт познания, чувственный опыт и многое другое. В современном мире происходящие сдвиги значительно меняют сложившиеся в сознании общества стереотипы, взгляды, нормы поведения. Существенным фактом современной жизни, является процесс трансформации ценностного ядра культуры. Переоценка ценностей, изменение их статуса и степени значимости, разрыв их смысловой соотнесенности друг с другом являются фактором потери ориентации человека и общества в меняющемся мире. Для осуществления осмысленной и целенаправленной деятельности личности необходимо сориентироваться в «аксиологическом поле» культуры.

Ключевые слова: духовная культура, культурные ценности, мировоззрение личности.

Актуальным для современного гуманитарного знания является изучение механизмов динамики ценностных оснований культуры. Приобретение культурно приемлемой системы ценностей, позволит лучше ориентироваться в оценке обстановки и принимать решения, находящие понимание и поддержку со стороны общества. Культурные ценности непосредственно влияет на становление внутреннего мира личности, поэтому необходимо учитывать их воздействие на формирование ценностных ориентиров, особенно в современном обществе.

Духовная культура - часть общей системы культуры, включающая духовную деятельность и ее продукты. Духовная культура включает в себя нравственность, воспитание, просвещение, право,

философию, этику, эстетику, науку, искусство, литературу, мифологию, религию и другие духовные ценности. Духовная культура характеризует внутреннее богатство человека, степень его развитости. Вне духовной жизни, помимо сознательной деятельности людей культура вообще не существует, так как ни один предмет не может быть включен в человеческую практику без осмысления, без посредства каких-либо духовных компонентов: знаний, навыков, специально подготовленного восприятия. Духовная культура формирует личность - ее мировоззрение, взгляды, установки, ценностные ориентации. Благодаря ей могут транслироваться знания, умения, навыки, художественные модели мира, идеи и т.д. от индивида к индивиду, от поколения к поколению. Именно поэтому чрезвычайно важна преемственность в развитии духовной культуры. Духовный мир человека - это социальная деятельность людей, направленная на создание, усвоение, сохранение, распространение культурных ценностей общества. Духовность - это одухотворенность, идеальные, религиозные, нравственные аспекты миропонимания. Мышление и знания, эмоциональная культура личности формируются на основе активной познавательной деятельности в процессе усвоения духовной культуры. Духовная культура включает в себя процесс духовного творчества, ее результатом являются произведения искусства, научные открытия. Накопление культурных ценностей связано с передачей от поколения к поколению духовного опыта, традиций и основных достижений человечества. Оно наиболее отчетливо проявляется в культуре. В рамках определенной исторической эпохи существуют различные культуры: интернациональная и национальная, светская и религиозная, взрослая и молодежная, западная и восточная и т.д.

Уровень развития духовной культуры определяется объемом создаваемых в обществе духовных ценностей, размахом их распространения и глубиной освоения людьми, каждым человеком. Под духовностью мы понимаем идеальную потребность познания человеком сущности своего предназначения, в которой выражается стремление личности преодолеть конечность своего бытия, а также потребность строить взаимоотношения с окружающим миром на основе единства красоты, добра и истины. Духовность есть высшее проявление человеческой сущности, результат глубинного освоения знаний о природе, обществе, человеке, как проявление «человеческого в человеке», возвышающего его над эгоистическими потребностями. Духовность есть совокупность высших нематериальных ценностей светского и религиозного значения, ведущими средствами воспитания духовной культуры у личности выступают предметы и явления материального и духовного мира, а также виды их деятельности, непрерывное обновление их жизни в окружающей среде, способствующие приобщению к духовной культуре. В философском понимании духовность включает три начала – познавательное, нравственное и эстетическое. Трех данным способностям человеческой природы соответствуют сферы духовной деятельности – созидающие научное знание философии, нравственность, искусство. Им, в свою очередь, соответствуют духовные ценности, относимые к разряду высших – истина, добро, красота, нравственность [1]. Все эти стороны образуют то, что называется духовной жизнью, духовным поиском. По своей сути добро, истина, красота, нравственность – экзистенциальные константы в духовных исканиях людей, различные способы обретения одного и того же – высшего смысла жизни, согласия с собой и миром, гармонии. Духовность, окрашенная высокой нравственностью, проявляется в восстановлении и развитии системы высших, надличностных гуманистических ценностей, определяющих цели, идеалы и смыслы общественного и индивидуального бытия, в осознании ценности человеческой личности, ее совести, чести и достоинства, самой человеческой жизни. На уровне осознания духовность постигается тогда, когда человек в процессе воспитания, образования и самовоспитания осуществляет синтез всех знаний о мире и проникает в суть глубинных взаимосвязей всех его проявлений.

Все это вместе взятое позволяет нам сделать обобщение, что духовность есть общечеловеческая ценность; синтетическая категория, тонкое и сложное единство многих качеств человеческой личности, как нечто, поддерживающее ее целостность; интегральное качество, обуславливающее целостность личности, высокий уровень ее развития; обретение смысла, показатель существования определенной иерархии ценностей, целей и смыслов; в ней концентрируются проблемы, относящиеся к высшему уровню духовного освоения мира человеком; нравственность, задающая меру и качество свободы самореализации личности.

Наиболее продуктивными для воспитания духовности личности является подход к человеческой жизни через призму ценностей (Б.С. Братусь, С.Л. Франк, В. Франкл, А. Маслоу и др.). Авторы считают, что объективация ценностей приводит к тому, что они существуют в виде значений независимо от конкретного человека, однако, их присвоение в виде смыслов не просто является возможным, но и становится необходимым условием человеческого существования. Особый интерес вызывает роль национального характера и культуры в становлении духовных ценностей личности.

Духовные ценности являются одним из видов культурных ориентаций, то есть закрепленными в культуре отношениями человека и общества к тому или иному явлению. Духовные ценности не могут быть приобретены никаким иным путем, кроме как собственным жизненным опытом и духовным трудом по их овладению. Воспитать человека как личность означает пробудить в нем духовные переживания и открыть ему доступ к духовному опыту, миру ценностей.

Структура классификации ценностей представлена: традиционными, современными, базовыми, терминальными, инструментальными ценностями. Традиционные ценности культуры определяют, как: «ценности, присущие народу, совместно проживающему и выработавшему общий ряд навыков, обрядов, ритуалов, традиций, способов саморегуляции, образцов поведения [1]; «разновидности ценностей, в которых отселектирован, передан и воспринят от человека к человеку, от поколения к поколению исторический социальный опыт, аккумулирующий в виде образцов, норм, принципов представления о лучшем, авторитетном в культуре» [2].

Традиционные ценности воспроизводятся на протяжении нескольких поколений или в течение длительного периода историко-культурного развития в рамках одного общества. Данный вид ценностей ориентирован на сохранение и воспроизводство сложившихся норм и целей жизни. Традиционные ценности выступают базисом культурной идентичности, основываются на тесной и неразрывной связи между индивидом и социумом, выполняют ряд функций (социализации, нормативную, регулятивную, символическую и др.).

Перспективы развития страны во многом зависят от позиции личности. Модернизационные процессы, быстрое внедрение в жизнь коммуникативного способа мышления особенно остро ставят вопрос культурного самоопределения личности. В этих условиях актуализируется, возрастает сложность воспитательной работы по формированию мировоззренческих позиций, духовной культуры. Формирование ценностных ориентиров духовной культуры личности в вузах предполагает дифференцированный подход. Одной из задач в данном процессе является становление и формирование ценностных ориентиров мировоззренческой культуры личности. Основные черты мировоззренческой культуры современной личности, которые необходимо формировать в будущем специалисте, являются гуманизм, нравственность, патриотизм, где Гуманистическая направленность мировоззренческой культуры - это совокупность взглядов, основанных на признании человека высшей ценностью, а нравственность - это не столько способы регулирования общественного порядка, сколько средства духовного развития личности.

1 Коростелева А.А. *Формирование духовных ценностей. Автореф. канд. пед. наук.* – М., 1992. – 17 с.

2 Николаев Р.М. *Традиционные ценности как концептуальная основа культурной идентичности.* – Екатеринбург, 2011. – 147 с.

3 Рассадина С.А. *Самоопределение субъекта культуры в эпоху глобализации // Глобальное пространство культуры. Материалы международного форума.* - СПб.: Центр изучения культуры филол. ф-та СПбГУ, – М., 2005. С. 184-187.

Түйіндеме

Кұрақбаева С.Т., Темірғалиева А.Д., Қажықәрімова А.Е. - Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының студенттері. Ғылыми жетекшісі – Сүлеева Г.С.

РУХАНИЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ӨНІМІ ЖӘНЕ ІРГЕЛІ НЕГІЗДЕРІ

Руханилық адам баласымен бірге туып, бірге өмір сүреді. Оның мазмұны ерекше және қайталанбайтын қасиет. Руханилық – бұл жеке адамның өміріне мағына беріп, біз не үшін өмір сүреміз, біздің өмірлік мақсатымыз қандай, қайырымдылық пен қатігездік шынайылық пен жалғандық, әдемілік пен әдепсіздік деген не деген сияқты сұрақтардың жауабы. Руханилықты бағалау адамның жеке өмірлік тәжірибесі мен игілігінен басқа ешқандай жолдармен жарыққа шығуы мүмкін емес. Адамды жеке тұлға ретінде тәрбиелеу оның бойында рухани әсерін ояту мен рухани тәжірибеге жол ашу, өмірді бағалауды білдіреді. Тұлғаның рухани тәжірибесі қарым-қатынас тәжірибесі, еңбек қызметінің тәжірибесі, таным тәжірибесі, сезімдік тәжірибе және тағы басқалармен көрініс табады. Қазіргі заманғы әлемде болып жатқан өзгерістер қоғамдық сананың өзгеруіне анағұрлым әсер етуде. Қазіргі заманның айқын дерегі мәдени орта құндылығының өзгеріс үрдісі болып табылады. Құндылықты қайта бағалау, оның мәртебесі мен ерекшелігінің өзгерісі, ұғымдық қатынастардың бір-бірінен бөлінуі ауыспалы әлемдегі адам мен қоғам бағдарының жоғалу көрінісі болып табылады. Тұлғаның ұғымдық және мақсатқа бағытталған қызметтерін жарыққа шығару үшін мәдениеттің «аксиологиялық жолына» бағдар жасау қажет.

Түйін сөздер: рухани мәдениет, мәдени бағалылық, тұлғаның өмірді тануы.

Annotation

Kurakbaeva S.T., Temirgaliev A.D., Kazhikarimova A.E. - students of the Kazakh National Conservatory named

after Kurmangazy. Supervisor - **Suleyeva G.S.**

SPIRITUALITY AS A PRODUCT AND THE FUNDAMENTAL BASIS OF CULTURE

The spiritual is born and lives only in the person of its content is always unique and unrepeatable. Spiritual is what gives meaning to the life of an individual, a search for answers to the questions: why we live, what is our purpose, what is good and evil, truth and error, the beautiful and the ugly. Spiritual values can not be acquired in any other way, except their own life experiences and spiritual difficulty in their mastery. Educated people as a person means to awaken in him spiritual experiences and discover him access to the spiritual experience, the world values. The spiritual experience of the person includes the experience, work experience, learning experience, a sensual experience, and more. In today's world shifts occur significantly change the existing stereotypes in the consciousness of society, attitudes, norms of behavior. The essential fact of modern life, is a process of transformation of the valuable core culture. Soul, change their status and the degree of significance, break their sense of relatedness to each other are a factor in the loss of orientation of the individual and society in a changing world. To implement meaningful and purposeful activity of the person is necessary to sort out the "axiological field" culture.

Keywords: spiritual culture, cultural values and worldview of the person

УДК 37.013

МИФ КАК ПЕРВОНАЧАЛЬНАЯ ФОРМА ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ

С.Т. Куракбаева, А.Д.Темиргалиева, А.Е.Кажикаримова - *Студенты Казахской национальной консерватории имени Курмангазы. Научный руководитель – С.С.Джансеитова*

Предметом нашего исследования является культура, сложившаяся и получившая свое классическое развитие у центральноазиатских кочевников Великой Степи. Смысловую суть понятия «культура» мы рассматриваем с точки зрения сакральной культуры, восходящей к мифологической эпохе. Это исторически первый смысл культуры как культа, почитание, бережное сохранение выработанных традиций. Сакральное – святое, священное как важнейшее мироотношение и миропонимание, согласно которым все сущее обладает ценностной значимостью. Этот смысловой код получил воплощение в наиболее ранних формах культуры: мифе, религии, искусстве. Как исторический феномен человеческого бытия данный тип представляет сакральную культуру.

Ключевые слова: сакральная культура, миф, религия, нравственность, картина мира.

Значение сакральной культуры «непреходяще, ибо в ней заложены идеи, образующие вечный фундамент общечеловеческой культуры» [1]. Культура создавалась усилиями многих поколений в течение длительного исторического времени. На заре человеческой истории миф, религия, нравственность, искусство и другие формы представляли культурное целое. Природа мифа тесно связана с природой самого процесса моделирования мира, являясь её вербальным воплощением. Миф – это возможность прочесть утраченные страницы прошлого, вспомнить былой Дух, Сакральность, Нравственную сущность, Мировосприятие [2]. Специфика мифа выступает наиболее четко в первобытной культуре, где миф представляет собой эквивалент науки, систему, в которой воспринимается и описывается весь мир. «Божественная энергетика» мифа соединяла сверхъестественное, священное и природное, физическое начало. Выступая одним из условий творчества в культуре, миф проявлял себя, прежде всего, как культурное смыслотворчество [3].

Мифы народов мира очень разнообразны, часто схожи и это неудивительно. Говорить о единой мифологической системе палеолита было бы, вероятно, опрометчиво, но то, что разноязычные мифы подчас дополняют и уточняют друг друга, – бесспорно. Попытаемся воссоздать некую общую картину мира первобытного человека.

Миф означает предание, сказание, это может быть сказание о богах, обоженных духах, о героях, первопредках, участвовавших в начале времени в создании самого мира, его элементов как природных, так и культурных. Совокупность сказаний о богах и героях, система фантастических представлений о мире и есть мифология, мифотворчество – это важнейшее явление в культурной истории человечества, представляющие основной способ понимания мира, мироощущение и миропонимание эпохи создания мира. Являясь первоначальной формой духовной культуры человечества, миф представляет природу и общественные формы, как переработанные бессознательно-художественные образы народной фантазии.

В рамках исследования культуры, зачастую возникают вопросы о том, насколько реально связана система мифологических образов данной культуры с общественной организацией, характеристиками

человеческого мировосприятия. В исследовании истоков формирования культуры мы попытались выделить компоненты, которые дадут нам некоторое понимание происхождения самих элементов мифологии как особой формы общественного сознания, способ осмысления окружающего мира, на ранних стадиях развития. Древний человек не выделял себя из окружающего мира, его мышление, сохранившее черты нерасчлененности, было неотделимо от эмоциональной аффективной сферы. Единство человека с природой, с одной стороны, и слитность логического мышления с эмоциональной сферой, с другой, приводило к пониманию мира как живого организма. На природные объекты переносились человеческие свойства, им предписывалась одушевленность, разумность. В древности аспекты мира обобщались в чувственно-наглядных образах, совокупность которых составляли мифологическую картину мира. Мифологическое сознание было основным способом понимания мира. В мифологическом сознании мир виделся живым, одушевленным существом. С помощью мифа прошлое связывалось с настоящим и будущим, обеспечивалась духовная связь поколений, закреплялась система ценностей, поддерживались определенные формы поведения.

Итак, миф – это наследие древнейших знаний, способ постижения окружающей действительности, способ, который не только объяснял существующий порядок вещей, но и задавал человеку определенный характер действий в этом мире. Модель мира в мифологии – это описание взаимосвязи основных пространственных и временных координат, определяющих место человека в мифологизированном космосе. Понимание природы мифа позволяет видеть все детали реалистичными, сюжеты талантливыми с художественной и эстетической точки зрения, ибо миф – это духовная ценность, основа любого типа культуры [4].

Нечеткое разделение пространственных и временных отношений, происхождения и сущности, проявляющиеся в сфере воображения и обобщений, становятся звеньями мифической модели мира. Мифическое время есть начало исторического отчета текущего времени, время предков, сакральное время. Мифический образ, источающий магические духовные силы ритуала инициирует события мифического времени. В мифическом ритуале переплелись зародышевые элементы религии, науки, искусства. Органическая связь мифа с ритуалом, осуществлялась музыкально-хореографическими, словесными средствами и имела скрытую, не осознанную эстетику, напрямую связанную с магией, религией. Интеллектуальное своеобразие мифа выражалось в конкретных эмоциональных, поэтических и музыкальных образах. Благодаря легендам, сказаниям, историческим преданиям, являющимися бриллиантами мифологии, мифологические образы вошли в культуру народа – в музыку, литературу, живопись, став великим наследием великих предков, источником информации духовной культуры.

Рассматривая мифы и связанные с ними ритуалы в диахронном аспекте, мы способствуем реконструкции элементов формирования культуры. Понимание картины мира невозможно без выяснения особенностей космогонической мифологии. Семантику культуры, сохранившую и передающую информацию о духовной культуре этноса, мы рассматриваем в контексте картины мира. В основе картины мира номадической культуры, лежит космогонические и космологические представления, отражающие отношение человека к пространству и времени и их освоение. Мир как Вселенная, Космос представляет собой упорядоченную структуру, сформировавшуюся у «истоков времен», включающая богов, природу, человека и мир культуры. Важные события – рождение, брак, смерть, благодаря ритуальным таинствам достигали блеска мистерии. Осмысляя окружающую реальность, древний человек выстраивал на ее основе свою картину мира. Отраженная в мифологическом сознании структура Мира нашла свое выражение в мифах, отражающие зарождение культуры.

Целостная картина мира любого народа есть отражение культуры, её порождение. Культура – это смыслообразующая константа культурно-исторических явлений, характеризующаяся жизнедеятельностью, развитием, пониманием, интерпретацией бытия, его составляющих элементов. Объектами традиционной культуры становятся реальное (материальное), духовное и физическое. Каждый элемент культуры есть фрагмент целостной картины мира, к ним можно отнести обряд, обрядовые действия, традиции, обычаи. Мы рассматриваем бытие культуры как мировоззренческие универсалии, к которым относим: веру в живую силу природы, почитание культа предков, обожествление окружающего мира, т.е. мифологическую основу картины мира мы рассматриваем как устойчивый компонент культуры.

1 Гуревич П. С. *Культурология. Учебник для вузов.* – М.: Проект, 2003.- 336 с.

2 Кондыбай С. *Мифология предказахов. Пер. с каз. яз. З. Наурызбаевой.* - Алматы: Сага, 2008.-436 с.

3 Карлова О.А. *Миф и мифологическое сознание: Гносеологические и онтологические основания.* - Красноярск, 2011.- 310 с.

Түйіндеме

Құрақбаева С.Т., Темірғалиева А.Д., Қажықәрімова А.Е. - Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының студенттері. Ғылыми жетекші – **Джансейтова С.С.**

МИФ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТҮПНҮСҚА НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Орта Азиядағы Ұлы дала көшпенділерінің арасында жасалып, өзінің классикалық дамуына ие болған мәдениет біздің зерттеу пәніміз болып табылады. «Мәдениет» ұғымының мағыналық түсінігін мифтік дәуірде пайда болған сакральдық мәдениет көзқарасы тұрғысынан қарастырамыз. Мәдениеттің алғашқы тарихи мағынасы табыну, құрмет, жасалған дәстүрді ұқыптылықпен сақтау болған. Сакралдылық – барлық жағынан маңызды құндылыққа сәйкес бейбіт қатынас пен ынтымақтастық. Бұл мағыналық код мәдениеттің миф, дін, өнер сияқты анағұрлым ерте кездегі түрлерінде таралды. Адамдық өмірдің тарихи құбылысы сакральдық мәдениетті көрсетеді.

Түйін сөздер: Сакралдық мәдениет, миф, дін, мораль, дүниетанымы.

Abstract

Kurakbaeva S.T., Temirgalieva A.D., Kazhikarimova A.E. - Students of the Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy. Supervisor - **Dzhanseitova S.S.**

MYTH AS THE ORIGINAL FORM OF SPIRITUAL CULTURE

The subject of our research is the culture that has developed and received its classic development in the Central Asian nomads Great Steppe. Semantic essence of the concept of "culture" we look from the perspective of sacred culture, dating back to the mythological era. This is historically the first meaning of culture as a cult, the worship, the careful preservation of the traditions developed. Sacral - holy, sacred as the most important mirootnoshenie and outlook, according to which all things of value has significance. This sense code was embodied in the earliest forms of culture: myth, religion, art. As a historical phenomenon of this type of human being is sacred culture.

Keywords: sacral culture, myth, religion, morality, worldview.

УДК 7.072

ИСТОКИ СЦЕНИЧЕСКОГО ВОЛНЕНИЯ ЭСТРАДНОГО ПЕВЦА

Б.М.Мухитденова - *Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова*
PhD докторант

Сценическое эстрадное волнение – одна из форм психического состояния личности до и во время концертного выступления. Дефицит научных сведений о природе и сущности сценического волнения как одной из форм психического состояния личности обрекает исполнителей на эмпирические поиски эффективных приёмов психологической подготовки к концертному выступлению. Успешное выступления на сцене артиста является результатом сочетания многих факторов, среди которых необходимо отметить сценическое волнение. Этот аспект зависит от уровня предконцертной психологической подготовки и умения контролировать свое состояние во время выступления. Очень часто психическое состояние певца оказывает решающее влияние на его пение. Поэтому певец должен иметь устойчивую психику, или владеть приемами психологической регуляции своего состояния.

Ключевые слова: психологическая подготовка исполнителя к концертному выступлению.

Способы устранения неконтролируемых, деструктивных форм сценического волнения равно интересуют музыкантов всех исполнительских специальностей. Поэтому данная проблема требует рассмотрения и обсуждения музыкантами всех специальностей. Как показывает практика, волнение имеет место у всех. Но у одних певцов волнение, будучи контролируемым, является стимулом для большего вдохновения, у других – выйдя за рамки контроля – вызывает полную депрессию, скованность всего тела, в том числе и голосового аппарата, результатом чего является низкая позиция звучания, потеря опоры дыхания, вялое сценическое и эмоциональное выражение. У третьих волнение вызывает непомерную возбудимость и суетливость, которые также мешают нормальной работе всех компонентов певческой координации, что выражается в повышении интонации, чрезмерном напряжении, излишней жестикюляции и мимике. Вопросы волнения непосредственно связаны с индивидуальной структурой его нервной системы, типом нервной деятельности. По данным психологии природные свойства нервной системы – и в том числе волнение – поддаются изменению и развитию путем специальной психофизической тренировки. Разработка психофизической тренировки относится к актуальным дидактическим задачам. Цель ее – сделать стрессовое

состояние певца на сцене его обычным, рабочим.

Теоретической основой исследования служат идеи Л.М. Фридмана, А.Н. Леонтьева, Л.С.Выготского о психологических механизмах развития и обучения личности. Ценные советы по психологической подготовке исполнителя к концертному выступлению содержатся в книгах, статьях, воспоминаниях, методических разработках выдающихся музыкантов и педагогов – Л.А. Баренбойма, Д.Д. Благого, Г.М. Когана, Г.Г. Нейгауза, С.И. Савшинского, С.Е. Фейнберга и др. Но эти рекомендации не систематизированы и не объединены в самостоятельный раздел методики.

Наша статья посвящена формированию высокого уровня психологической устойчивости, способного регулировать эмоциональное состояние организма. Эмоции – это психические процессы, в которых человек переживает свое отношение к явлениям внешней окружающей среды и внутреннему миру (организма и психики) человека. Тончайшие оттенки эмоций, возникающие в ответ на мысли, представления, воображения, ощущения также находят свое выражение на мышцах тела, внутренних органах, сосудах, обмене веществ, концентрации уровня гормонов и т.д. Эти реакции зависят от типа личности, характера и темперамента человека. Эмоции сводятся к трем измерениям: удовольствие – неудовольствие; возбуждение – успокоение; напряжение – разряжение [1]. Импульсы головного мозга, идущие к гортани с большой частотой (особенно на высоких нотах) требуют большой затраты нервной энергии и полной сосредоточенности. При положительных эмоциях результативность возрастает во много раз. Положительные эмоциональные реакции, связанные с певческой деятельностью, можно классифицировать на следующие: группа эмоциональных переживаний, связанных со значительными изменениями, наступающими в жизнедеятельности организма в процессе певческой деятельности; группа эмоций связанная с высоким уровнем совершенства в овладении профессиональными навыками; группа эстетических эмоций (развитие чувство прекрасного, красоты поведения на сцене, внушение, что каждое выступление – это праздник, вызывающие у слушателей эстетическое наслаждение; группа эмоций, связанных с нравственными чувствами – с глубоким сознанием общественного значения ответственности.

В музыкальном исполнительстве успеха могут добиться люди с любым типом нервной деятельности, в том числе и меланхолики. Если музыкант, обладающий меланхолическим типом темперамента, постоянно нацелен на преодоление негативных свойств своей психики, то со временем его нервная система приспосабливается к условиям творческой работы. У исполнителей - флегматиков относительно небогатая шкала динамических оттенков, им часто недостаёт артистизма в исполнении, иногда они незаметно для себя замедляют темп. Чувствуют себя скованно, когда обращаются к непривычному композиторскому языку. Не проявляют инициативу в организации своих выступлений. Работают методично, спокойно, охотно опираются на ранее приобретённые исполнительские навыки. Менее других подвержены негативным формам эстрадного волнения.

Исполнители-холерики, изучая произведения, им приходится прилагать усилия для достижения органического единства эмоционального и рационального начал. В исполнительской интерпретации ярко проявляется волевое начало. Пение холериков, как правило, отличается высоким артистизмом, они стремятся петь ярко и выразительно. Часто испытывают трудности при ритмической организации музыкального материала: имеют склонность к ускорению темпа, сокращению пауз, недосчитыванию крупных длительностей. Тяжело переживают неудачи.

Исполнители-сангвиники, в некоторых случаях эмоциональное начало превалирует над рациональным, приходится обуздывать неуправляемые эмоции. Работают неровно – перед ответственным выступлением много и увлечённо занимаются, после выступления с трудом преодолевают своё нерабочее состояние. Сангвиники охотно ищут применение своим творческим силам, проявляют инициативу в организации своих выступлений, но им быстро приедается музыкальное сочинение, даже то, которое сами выбрали. Гибко адаптируются к непривычным условиям работы, переносят относительно легко неудачи.

Исполнители-меланхолики, как правило, очень тщательно прорабатывают детали исполнения, много внимания уделяют подробностям интерпретации. Часто недостаёт масштабности исполнения, артистической раскрепощённости, творческой смелости. Медленно адаптируются к непривычным условиям работы. Особенно тяжело страдают от негативных форм сценического волнения, неудачи переживают чрезвычайно болезненно.

Универсальных «рецептов» для преодоления негативных форм сценического волнения не существует. Выбирая те или иные приемы психологической подготовки, необходимо учитывать индивидуальные особенности психики. Полезна предварительная «обкатка» программы на людях, в

присутствии посторонних. Метод привыкания к условиям публичного выступления, выработки необходимых условий и навыков по-прежнему остается в числе наиболее актуальных и действенных.

Формы преодоления предконцертного волнения: эмоциональная встряска (много и оживлённо разговаривают на отвлечённые темы; аутосуггестия в тишине. Концентрация внимания на предстоящем выступлении; размышления, не связанные с предстоящим концертом; перемещения в пространстве.

Невозможно объяснить возникновение того или иного сценического состояния исполнителя, принимая в расчёт лишь особенности нервной системы или одни лишь интеллектуально-творческие качества. Необходимо учитывать все стороны динамической структуры личности. Разработкой динамической структуры личности занимались многие психологи. Наибольшее распространение получила концепция К.К. Платонова, согласно которой все особенности личности укладываются в четыре подструктуры, обобщённо названные автором: направленность, опыт, психические процессы, биопсихические свойства [2]. Опираясь на концепцию К.К. Платонова, мы выделим стороны личности, влияющие на особенности того или иного сценического состояния музыканта. Структура таких сторон личности выглядит следующим образом: психологическая установка на музыкально-исполнительскую деятельность, потребность в такой деятельности; творческий опыт исполнителя, его профессиональные знания; особенности психических процессов (в том числе исполнительское внимание, воля, слуховые представления, оптимальный для творчества уровень эмоционального возбуждения, гибкость психологической адаптации и др.); типологические свойства высшей нервной деятельности, темперамент. Все стороны личности, перечисленные в этой структуре, взаимосвязаны и взаимозависимы. Некоторые из них могут быть отнесены одновременно к различным подгруппам. Сценическое состояние исполнителя формируется под воздействием всех четырёх подструктур.

Некоторые музыканты рассматривают сценическое состояние исполнителя как следствие особенностей его нервной системы и рекомендуют исполнителям, страдающим от форм эстрадного волнения, аутосуггестивные упражнения, заимствованные из спортивной психологии. Спортивные психологи установили, что предстартовые реакции спортсмена проявляются в трёх основных формах: состояние «боевая готовность», состояние «предстартовая лихорадка» и состояние «предстартовая апатия». Сценическое волнение исполнителя проходит, как правило, на фоне физиологических процессов, сходных с одной из этих форм. Чувство творческого подъёма во время удачного концертного выступления сопровождается изменениями в организме, характерными для спортсмена в состоянии «боевая готовность». В этом состоянии возрастает быстрота реакций, обостряется мысль и внимание, повышается уровень помехоустойчивости и адаптивных возможностей. Ощущение тревоги и беспокойства, испытываемое некоторыми музыкантами во время выхода на сценическую площадку, сопровождается изменениями в организме, характерными для «предстартовой лихорадки». Тормозные процессы в коре головного мозга не могут сдерживать возбуждение, поведение становится суетливым, внимание рассредоточивается, уровень помехоустойчивости и адаптивных возможностей снижается, эмоциональное напряжение быстро возрастает и не всегда адекватно ситуации. Иногда исполнитель жалуется, что у него пропало всякое желание к творчеству, что всё ему стало безразлично и хочется лишь одного - чтобы его оставили в покое. Такая форма сценического волнения имеет схожие черты с состоянием «предстартовая апатия». При этом тормозные процессы в коре головного мозга превалируют над возбуждением, ощущается вялость, нежелание действовать, реакции замедляются, уровень помехоустойчивости и адаптивных возможностей снижается, эмоциональное возбуждение не велико. Из всего этого следует, что предстартовое волнение спортсмена и сценическое волнение артиста имеют немало схожих черт.

Нет двух артистов, которые испытывают одинаковое психологическое состояние в момент выхода на концертную площадку. Один исполнитель испытывает боязнь ошибиться, забыть текст, другой сковывается эмоциогенной обстановкой концертного зала, отдельные исполнители испытывают дискомфорт вследствие большого числа зрителей, другие мучаются, чувствуя свою недостаточную подготовку, кто-то начинает понимать несоответствие своих способностей и притязаний. Часть музыкантов испытывают состояние творческого подъёма и с радостью, с нетерпением ждут общения с публикой.

1 Вундт К.В. Теория эмоций. - М.: Просвещение, 1978. - 153 с.

2 Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий / К.К. Платонов. - М.: Высшая школа, 1984. - 166 с.

Мұхитденова Б.М. - Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы PhD докторанты
ЭСТРАДА ӘНШІСІНІҢ САХНАЛЫҚ ТОЛҚУ СЕБЕБІ

Сахналық эстрадалық толқу – сахнада өнер көрсету барысында немесе одан бұрын тұлғаның психикалық күйі. Тұлғаның психикалық күйлерінің бірі ретіндегі сахналық толқу болмысы және табиғаты жайлы ғылыми ақпарат тапшылығы орындаушыларды сахнаға шығуға психологиялық дайындықтың тиімді тәсілдерін іздеуге мәжбүр етеді. Әртістің сахнада сәтті өнер көрсетуі көптеген факторлардың қиысуынан туады, бұлардың арасында сахналық толқуды да атап өткен жөн. Бұл аспект концерт-алды психологиялық дайындық деңгейіне және орындау барысында өз күйін бақылау шеберлігіне тәуелді. Әншінің психикалық күйі оның ән айтуына негізінде шешуші әсер етеді. Сол себепті әншінің психикасы тұрақты болуы керек, немесе өз күйін психологиялық реттей алуы қажет.

Түйін сөздер: сахнада өнер көрсетуге орындаушының психологиялық дайындығы.

Abstract

Muhitdenova B.M. - Kazakh National Academy of Arts named after T.Zhurgenov PhD students
THE ORIGINS OF THEATRICAL EXCITEMENT CROONER

Performance anxiety is one of the forms of the mental state of the person prior to and during live performance. The scarcity of scientific information about the nature and essence of the stage fright as one of the forms of mental status of personality foredooms the performers to an empirical search for effective methods of psychological preparation to a concert performance. Successful performance of an artist on the stage is the result of a combination of many factors, including performance anxiety. This aspect depends on the level of pre-stage psychological preparation and ability to control the state during the performance. Mental state of the singer often significantly influences on his/her singing. Therefore the singer must have a stable psyche, or have techniques of psychological self-regulation of his/her own state.

Key words: psychological preparation of a performer to a stage performance.

УДК 37.032

**КРЕАТИВНОСТЬ КАК ИНТЕГРАЛЬНОЕ КАЧЕСТВО В КОМПЛЕКСЕ СОСТАВЛЯЮЩИХ
ЕГО КОМПОНЕНТОВ**

Д.Р. Нурахмет, А.Б. Курак - *студенты Казахской национальной консерватории имени Курмангазы.*
Научный руководитель - Абсагтарова Г.Б.

Статья посвящена теоретическим основам развития креативности у студентов консерватории. Креативность исследуется как категория психолого-педагогического знания, анализируются методы ее развития в педагогической науке и практике, характеризуются особенности исполнительской деятельности как разновидности музыкального творчества, конкретизируется содержание понятия «креативность» применительно к профессиональной деятельности музыканта, обосновывается ее структура. Современное общество ставит перед системой образования разносторонние задачи, связанные не только с обеспечением качества профессиональной подготовки специалистов, но и с предоставлением возможностей для раскрытия творческого потенциала личности. Особенно важно это для системы музыкального образования, которая готовит специалистов для сферы искусства и культуры, людей творческих профессий, призванных нестандартно мыслить и неординарно решать творческие задачи.

Ключевые слова: критерии развития креативности, техника исполнения музыки, составляющие

компоненты креативности.

Эффективность профессиональной деятельности музыканта и художественная значимость ее результатов определяются многими факторами, в их числе: музыкальная одаренность, художественный вкус, богатый слуховой опыт, широкая музыкальная эрудиция, развитые музыкальные способности, владение средствами музыкального языка и техникой исполнительства, а также личностные качества, важнейшим среди которых является креативность.

Креативность трактуется как общая способность к творчеству (Дж. Гилфорд), способность человека порождать необычные идеи, находить оригинальные решения, отклоняться от традиционных схем мышления (Е.П.Ильин, М.А.Холодная); как качество личности, способствующее творческой активности и самореализации человека (Л.Б.Ермолаева-Томина, А.Маслоу, Р.Стернберг). Данное качество характеризует сущность музыкального творчества, что позволяет нам отнести его в разряд профессионально важных качеств личности музыканта. Креативность как научная категория широко разработана в трудах ученых (Т.Амабайл, Ф.Баррон, Дж.Гилфорд, А.Маслоу, Дж.Рензулли, Р.Стернберг, К.Тейлор, Э.Торренс, Д.Харрингтон и др.) и исследователей (Д.Б.Богоявленская, Н.Ф.Вишнякова, В.Н.Дружинин, Л.Б.Ермолаева-Томина, Е.П.Ильин и др.). Ученые рассматривают креативность с позиции механизмов работы сознания и мышления (Дж. Гилфорд, А.М.Матюшкин, Я.А.Пономарев, К.Тейлор, Э.Торренс, Е.Е.Туник), реализации функций воображения, мышления и памяти, участвующих в творческом процессе (Л.Л.Бочкарев, В.И. Петрушин и др.); изучают проявления креативности через продукты творчества (Ф.Баррон, И.М.Кыштымова, Р.М.Шамаева и др.). Однако, несмотря на большое количество научных трудов по проблемам креативности, написанных в основном в русле общей психологии, применительно к музыкальной деятельности данная категория исследована недостаточно. В музыковедческих исследованиях, раскрывающих особенности творческого процесса исполнителя (М.П.Блинова, А.И.Климовицкий, А.И.Муха), подчеркивается важность и значимость для исполнительской деятельности умений нестандартно мыслить, находить нетрадиционные способы решения творческих задач, неординарные подходы к воплощению художественных образов, однако это не связывается с развитием креативности.

Проблемы развития креативности тщательно разработаны в диссертационных исследованиях, касающихся обучения музыке (Д.С.Кульпина, Э.П.Костина, Д.А.Потапов, Е.А.Травина). В музыкально-педагогической литературе данная проблематика рассматривается, как правило, во взаимосвязи с вопросами одаренности и развития творческих способностей студентов в процессе музыкального обучения и воспитания (Н.А.Ветлугина, Е.Д. Критская, Н.Г.Тагильцева, К.В.Тарасова, Б.М.Теплов, В.О.Усачева, Г.М.Цыпин, Л.В.Школяр, Е.И.Юдина).

Анализ научных исследований и реальной педагогической практики работы музыкальных вузов показывает, что в современной системе профессиональной подготовки музыкантов ввиду высокой технологической сложности этой профессии приоритет отдается освоению средств музыкального языка и техники исполнения музыки, развитие креативности как профессионально важного качества личности не входит в число первоочередных задач обучения. Проблема развития креативности у студентов консерватории до настоящего времени не становилась предметом специального исследования, и методика развития данного качества на сегодняшний день не разработана. Все вышесказанное свидетельствует о том, что объективно существуют противоречия: социально-педагогического характера – между потребностью современных учреждений искусства и культуры в креативных специалистах, способных нестандартно мыслить и неординарно решать творческие задачи, и сложившейся практикой профессиональной подготовки музыкантов в вузах культуры и искусства; научно-педагогического характера – между разработанностью теоретических основ развития креативности в общей психологии, педагогике общего музыкального образования, и недостатком подобных научных исследований в профессиональной педагогике высшего музыкального образования; научно-методического характера – между значимостью развития креативности как профессионально важного качества личности музыканта и отсутствием методического обеспечения этого процесса в музыкальных вузах.

Развитие креативности у студентов консерватории будет более успешным, если: конкретизировать содержание и определить составляющие компоненты этого феномена для целенаправленного и комплексного их развития; установить взаимосвязь между развитием креативности и становлением индивидуального исполнительского стиля, предполагающую постепенный переход от использования известных и традиционных средств музыкального языка к поиску собственных оригинальных средств музыкальной выразительности; построить обучение на основе последовательного развития мотивации к творческим экспериментам и поискам, интеллектуально-поисковых умений, личностных

качеств, активизирующих художественную фантазию и воображение.

Анализ научной литературы позволил нам:

- определить особенности творческой деятельности как разновидности музыкального творчества;
- уточнить содержание понятия «креативность» применительно к профессиональной деятельности музыканта и обосновать ее структуру; разработать критерии развития креативности у музыкантов консерватории;
- определить последовательность, обосновать методы и средства развития креативности у музыкантов консерватории.

Понятие «креативность» применительно к профессиональной деятельности музыканта – это профессионально важное личностное качество, интегрирующее интеллектуально-творческую активность, склонность к экспериментированию, стремление к новизне, позволяющее находить нетрадиционные пути решения творческих задач, осуществлять нестандартные комбинации различных музыкальных элементов, генерировать оригинальные художественные идеи, создавать неординарные авторские концепции и реализовывать их в музыкальных произведениях [1].

Структура креативности включает три взаимосвязанных компонента: мотивационный (направленность личности на освоение ценностей музыкального искусства и самореализацию в творчестве, стремление к новому знанию, мотивация на успех); интеллектуальный (дивергентность и ассоциативность мышления, гибкость и беглость мыслительных операций); личностный (синестезийная чувствительность, эмоциональная реактивность, способность к фантазированию, склонность к импровизации). Особенности исполнительства определяются специфическим типом мышления, интегрирующим субъективное и объективное, рациональное и эмоциональное начало; взаимосвязью мышления с воображением, что позволяет синтезировать разнообразные художественные и жизненные впечатления, создавать новые образы и воплощать их в оригинальных творческих продуктах с помощью индивидуальных авторских средств музыкального языка.

Взаимосвязь развития креативности и становления индивидуального исполнительского стиля основывается на единстве личностных и профессиональных компонентов мастерства музыканта, на общих подходах к реализации в практике исполнения музыки накопленных знаний и опыта: от прямого использования и воспроизводства освоенных образцов, через трансформацию и преобразование в соответствии с индивидуально-личностными возможностями и художественными потребностями – к рождению новых оригинальных идей и формированию собственного стиля деятельности. Построение процесса обучения музыкантов в консерватории на основе интеграции личностно-деятельностного и акмеологического подходов, позволил, с одной стороны, отразить в результатах творческой деятельности студентов их индивидуальный внутренний мир, систему ценностей, мировоззрение, художественные предпочтения и приоритеты, а с другой – осуществить комплексное развитие личностных и профессиональных качеств, обеспечить постоянное самообразование и самосовершенствование, обуславливающее достижение вершин профессионального мастерства и самореализацию в профессии.

1 Сизова Е.Р. Факторы конкурентоспособности специалиста-музыканта в современном социуме. – Челябинск: ЧИМ, 2003. – С. 7-10.

Түйіндеме

Д.Р. Нұрахмет, А.В. Құрак - Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының студенттері

Ғылыми жетекшісі - **Әбсаттарова Г.Б.**

КРЕАТИВТІК ӨЗ КОМПОНЕТТЕРІНІҢ КЕШЕНІНДЕ ИНТЕГРАЛДЫҚ САПАСЫ РЕТІНДЕ

Мақала консерватория студенттерінің шығармашылығын дамыту негіздерінің теориясына арналған. Шығармашылық психология-педагогикалық категория ретінде қарастырылып, оның педагогикалық ғылым мен практикадағы даму әдісі талданады, соған орай шығармашылық қызмет ерекшелігі музыкалық шығармашылықтағы жан-жақтылық ретінде сипатталады, кәсіби музыкант қызметіне «шығармашылық» ұғымының жақындығы көрсетіліп, мазмұны нақтыланады, құрылымы негізделеді. Қазіргі заманғы қоғам білім беру жүйесінің алдына кәсіби мамандарды дайындау сапасын қамтамасыз етуді ғана емес, тұлғаның шығармашылық әлеуетін ашуға да мүмкіндіктер тудырумен байланысты жан-жақты міндеттер қою үстінде. Мұндай музыкалық білім беру жүйесі, әсіресе өнер мен мәдениет саласының мамандарын, яғни, шығармашылық міндеттерді өзінше ойлау арқылы шешетін шығармашылық мамандарды дайындайтын адамдар үшін маңызды.

Түйін сөздер: шығармашылық даму критерийлері, музыканы орындау техникасы, шығармашылық құраушы компоненттер

Abstract

D.R. Nurakhmet, A.V. Kurak - students of the Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy
Supervisor - **Absattarov GB**

CREATIVITY AS AN INTEGRAL QUALITY IN THE COMPLEX OF ITS COMPONENTS

Article is devoted to theoretical bases of development of creativity in students of conservatory. Creativity is investigated as category of psychology and pedagogical knowledge, methods of its development in pedagogical science and practice are analyzed, features of performing activity as kinds of musical creativity are characterized, the content of the concept "creativity" in relation to professional activity of the musician is concretized, its structure locates. Modern society puts the education system versatile tasks associated not only with the quality assurance of professional training, but also with the provision of opportunities for creativity of the individual. This is especially important for a system of musical education, which prepares specialists for the sphere of art and culture, creative professionals, designed to think outside the box and outside the box to solve creative problems.

Keywords: the criteria of development of creativity, music performing technics, making components of creativity

УДК 37.032

МУЗЫКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО ЭСТРАДЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЕ

Б.М. Мухитденова - *Казахская национальная академия искусств имени Т.Жургенова*
PhD докторант

Важной составной частью действительности является музыкальная жизнь республики. Образуюсь из многочисленных элементов: исполнение музыки, ее звучание, восприятие, музыковедческая деятельность, столкновение и борьба мнений, национальных воззрений, педагогика, просвещение, организация, пропаганда, музыкальная жизнь Казахстана предстает в качестве общественно-функционального фактора, дополняющего музыкальную культуру. При этом отечественная музыкальная культура, в свою очередь, «мобилизует», во многом актуализирует и обогащает музыкальную жизнь. Современное эстрадное искусство Казахстана – явление самобытное и внутренне цельное, его истоки многообразны, пути формирования сложны. В зависимости от исторически сложившихся объективных условий и конкретной обстановки развитие различных течений отечественной эстрады протекает разными темпами. Необходимость исследования этих процессов очевидна. Прежде всего потому, что с ними связано становление новой музыкальной культуры республики. На сегодня требуют освещения такие вопросы как: традиционное и новое в музыкальном искусстве; соотношение национального и интернационального в процессе эволюции культуры; роль социально-структурных изменений в этом процессе.

Ключевые слова: Музыкальное эстрадное искусство, массовая культура, музыкальная индустрия, шоу - бизнес, эстрадная песня.

Вхождение Казахстана в мировое сообщество, способствующее приобретению колоссального творческого опыта, стало важной и новаторской тенденцией. Немаловажную роль играет расположение Казахстана в Центральной Азии, как своеобразный «перекресток культур». Его многонациональные музыкальные корни и традиции, предопределили широкие возможности для зарождения и развития шоу-бизнеса. Наша страна привлекает внимание современных исполнителей многих стран мира, приобщая к масштабным преобразовательным процессам, происходящих в современном культурном пространстве. Опыт строительства музыкальной культуры Казахстана дает возможность убедиться в том, что завоевания в этой сфере – это один из конкретных и убедительных примеров эволюции национального искусства в условиях Независимости на основе органичного сочетания своих собственных традиций с достижениями, накопленными другими народами.

Музыкальное эстрадное искусство, как общественно-культурное явление и ведущий жанр шоу-производства, охватывая весомую часть информационного пространства, занимает особую нишу в отечественной художественной культуре. Значительное место в музыкальной индустрии принадлежит жанру эстрадной песни - одной из крупных составляющих общественной массовой культуры. Этому способствует интенсивное развитие средств массовой информации и телекоммуникационных технологий, обеспечивающие коммуникации между исполнителем, композитором, потребителем. Современная модель отечественной эстрады динамична и находится в процессе становления. Как вид массовости и как этнокультурное проявление самоидентификации, она служит показателем «досуговой цивилизации», о которой так много говорится в публицистических материалах, являющихся непосредственными откликами на отдельные эстрадные выступления.

Изменения, прошедшие в нашей стране за более чем два десятка лет, естественно, отразились и на жизни эстрады. Исчезли художественные советы в творческих и прокатных организациях, о чем порой, при разгуле пошлости и непрофессионализма, приходится жалеть. Дело даже не столько в том, что монопольно владевшая всеми концертными площадками государственная эстрада в

значительной мере потеснена различными фирмами, компаниями, агентствами системы шоу-бизнеса.

Государственная концертная организация, несмотря ни на какие коммерческие веянья времени и рыночные новации, нужна. Ибо далеко не все важные и ответственные мероприятия можно поручить коммерческим структурам, которых в области эстрады развелось несметное количество. Причем это количество совсем не всегда переходит в надлежащее качество, ибо те, кто занимаются шоу-бизнесом, в первую очередь преследуют совершенно иные цели.

Демократизация общественной и культурной жизни в области эстрады, дали толчок к появлению самых разнообразных мероприятий, немислимые, казалось бы, ранее, в «период застоя»: клубы, и не только ночные, студенческие, молодежные, но и клубы сексуальных меньшинств, и в них проводятся те или иные концертные мероприятия, мало похожие на те, которые предлагались публике на концертной эстраде всего 15-25 лет назад. И, все же, кроме этой неизбежной «пены перестройки культуры», есть и другие изменения, которые следует считать полезными и положительными.

Кроме ранее существовавших традиционных, классических форм эстрадных мероприятий, таких как сборный или дивертисментный концерт, театрализованная тематическая программа, театр мини-атюры, «спец. мероприятий», в последние годы появились разного рода эстрадные программы совершенно новой, свободной формы, посвященные многочисленным новым праздникам, юбилеям, презентациям. Появилась и окрепла «корпоративная культура» со своими правилами и требованиями к сценаристам, писателям-юмористам, эстрадным драматургам, режиссерам-постановщикам, актерам и артистам.

В целях определения музыкальных координат в эстрадной музыке мы опирались на работы российских исследователей: А.Сохор, И.Земцовский, Э.Алексеев, М.Арановский, Б.Асафьев; на труды отечественных музыковедов: А.Байгаскина, С.Елеманова, У.Жумакова, Р.Несипбай, М.Ахметовой, А.Айтуаровой, Г.Абдрахман.

Интерес исследователей к эстраднему искусству, к истории становления, вопросам теории, к определению роли и места этого вида искусства в отечественной художественной культуре, способствовал появлению ряда работ: К.Д.Амировой [1], А.Айтуаровой [2], О.Ощепковой [3], А.Токсановой [4], посвященных основным закономерностям функционирования жанров популярной музыки в жизни республики. Исследования А.Омаровой посвящены творчеству Ш.Калдаякова, чье искусство явилось вершиной развития казахстанской эстрадно-массовой песни.

Для Казахстана особенно актуальна тема, касающаяся традиций. Однако требуют уточнения философские, смысловые аспекты понятия «традиция» и «традиционная культура». Нам представляется радикальным философский подход, который позволит отвлечься от конкретных образцов и произведений традиционной культуры, и понять, что содержанием традиции может стать любой функциональный элемент культуры: знания, нормы морали, ценности, приемы художественного творчества, политические идеи. В этом случае традиция выступает как очень широкое (родовое) понятие, а понятия обычая, обряда, ритуала – как более частные, видовые по отношению к нему.

Если не акцентировать внимание на оценке отдельных явлений, а рассматривать их в совокупности, как общий вектор развития, то можно сделать принципиальный вывод, что между традиционной и массовой культурой нет антагонизма. То, что они активно и глубоко взаимодействуют – очевидный факт. По мере распространения новых технологий и способов коммуникации сфера этого взаимодействия постоянно расширяется. Такое понимание традиционной и массовой культуры позволило по-новому взглянуть на массовую музыкальную культуру Казахстана и, в том, на отечественную эстраду.

Универсальные признаки эстрады в полной мере выражены и в этническом эстрадном искусстве. Эстрадность и эстрадничество, как свойства современной массовой культуры, занимают особое место и в Казахстане. Эстрадность, перенимаемая, преимущественно, с российского и западного образцов, не совсем ложится на ментальность отечественного исполнителя и слушателя, в большинстве своем выходца из аула. В современном эстрадном искусстве Казахстана, как и в общественной жизни, происходят качественные изменения. Создание больших шоу-программ, в которых превалирует зрелищная сторона, использование современной аудиовизуальной техники, отказ от интимной манеры исполнения, в корне изменяют сложившееся представление об эстраде как искусстве ярких актерских индивидуальностей и искусстве прямого контакта, непосредственного общения актера со зрителями. Сегодня достаточно сложно прогнозировать судьбу этого популярного искусства, так как эстрада более подвержена хаотичным процессам.

Эстрада, трансформировавшаяся в составную часть шоу-бизнеса, представляет собой могучий экономический комплекс, создающий вокруг себя мощные финансовые потоки. В этих условиях, безудержное копирование западного образца, в особенности американского, не лучшим образом

отражается на отечественной культуре и искусстве.

У Казахстана есть свой положительный опыт. Нельзя отрицать все то, что и сейчас могло бы успешно служить нашему народу, обществу и государству. Эти суждения основаны на объективном анализе системы функционирования эстрадного искусства, существовавшей в нашей стране до 1991 года, где можно выделить главные положительные явления: наличие воли государства в области развития культуры и искусства, наличие строго регламентированных законов в области эстрадной практики.

Наблюдается огромный интерес к программам и репертуару ретро. В этом плане показательны многочисленные «Ән кеші», «Ән керуен», «Ән шашу», «Алма-Ата – моя первая любовь», «Сағындырған әдер-ай», идущие на различных ТВ каналах, в которых в основном, звучат песни прошлых лет. Публика, устав от пения «под плюс», начинает предпочитать живое исполнение. Радует появление на отечественной эстраде профессиональных молодых исполнителей, обладающих этническим чутьем. Синтез отечественной специфики и западных технологий в данной области дает положительные результаты. Шоу-бизнес в Казахстане находится на стадии формирования и его развитие уже не носит спонтанный характер.

В связи с коммерциализацией массовой музыкальной культуры все большую роль играют менеджеры, продюсеры становящиеся главными действующими лицами шоу-бизнеса. Появляются новые понятия «музыкальный менеджмент», «менеджер шоу-бизнеса», «продюсирование». Появились профессиональные специалисты как артменеджер, артмаркетолог, персональный продюсер, визажист, стилист, имиджмейкер.

Популярным направлением в отечественной эстраде, является казахский фольклор, развивается другое направление: казахская поп, реп музыка, ориентированная преимущественно на молодежь. На сегодняшний день казахская эстрада являются самым ярким отражением современной жизни.

Эстрадное искусство Казахстана представляет собой исторически обусловленный, развивающийся процесс, состоящий из множества фактов, событий, проявлений, простирающихся от сферы индивидуального до сферы общественного. Это «система норм, эталонов ценностей, традиций, языков, средств и форм осознания, типов восприятия и т.п., через которые они реализуются во всей полноте их данности человеку и обществу» [5].

Выступая как объект массового потребления, эстрадная музыка сомнительного качества охотно подхватывается подростками, которые не всегда способны отличить подлинное искусство от подделки. Сила и широта эстрадной музыки, приобретая космические масштабы, становится мощным методом воздействия на молодежь. Особой популярностью пользуются шлягеры. В немецком языке Schlager – «ходкий, хорошо продающийся товар», песня танцевального характера, в основе которой лежит текст любовного содержания, глагол schlagen имеет значения «бить, колотить, вколачивать», что выражает сущностную черту обсуждаемого понятия. Подавляющее большинство исполняемых текстов часто не имеют ничего общего с поэзией: они банальны, шокируют убожеством своего содержания, совершенно беспомощны в поэтическом отношении. Множество подобных текстов отличают деланность, претензии на интимность и задушевность нередко выливаются в откровенную пошлость и тривиальность.

Применение все более изощренных в технических возможностях музыкальных инструментов, все более сложной и совершенной техники превращает выступления хорошо оснащенных ансамблей в «видеоряд», сопровождаемый потоком звуков, обрушивающихся на аудиторию благодаря сверхмощной аппаратуре. Техника в своей экспансии по отношению к потребительской музыке, а в настоящее время можно говорить и о гораздо более значительной части музыкальной области, подвергшейся ее влиянию, пошла еще дальше: сейчас сама звукозапись выступает как одна из форм создания новых произведений. Появился новый тип композитора, который в одном лице объединяет процессы творчества, исполнения и реализации продукции. Можно говорить о композиторе-менеджере, который теперь все подчиняет реализации товара.

Главным механизмом, диктующим «правила игры» в шоу-бизнесе, является рынок, объект искусства выступает как товар, воспринимающий субъект – потребитель. Восприятие искусства превращается в товарно-денежный обмен, регулятором и стимулятором которого служит реклама. Шоу-бизнес (show business) – коммерческая деятельность в сфере развлекательных зрелищ, в узком смысле называют исполнение музыкальных номеров, рассчитанных на массовую аудиторию.

Итак, шоу-бизнес – это индустрия музыкальных и информационных программ, производство и тиражирование фильмов, фонограмм и аудиовизуальной продукции, коммерческая организация эстрадных групповых и индивидуальных выступлений актеров, певцов, торговля авторскими и смежными правами, создание музыкальных и видеоклипов, рекламных фильмов, буклетов, афиш,

перспектов и т.п. Особый смысл для шоу имеет тщательно продуманное и непременно экстравагантное оформление сцены. Шоу-бизнес основан на эксплуатации популярности выдающихся исполнителей и артистов («звезд»), на имеджмейкерстве (создании имиджа) как разновидности предпринимательской деятельности. Имидж звезды современного шоу-бизнеса включает набор черт, которые обеспечивают ее «индивидуальность»: продуманная манера, точнее, манерность исполнения, и «вычисленное», «видеоклиповое» поведение на сцене, и в высшей степени яркие, броские, экстравагантные, нередко шокирующие костюмы, отличающиеся удивительной изощренностью и сложностью, стоящие огромных денег, наряды, до специально и продуманно изодранных и замызганных тельняшек, маек или просто обнаженного тела. Над созданием имиджа поп-звезды работает отряд специалистов в области моды, косметики, пластики... и т.п.

Главным лицом становится не артист, а продюсер (от англ. produce - продавать), который не только финансирует проекты, но и диктует артистам имидж и репертуар, подбирает техническое обеспечение, ведет переговоры со СМИ и т.д. Продюсер должен не только быть специалистом по инвестициям и рекламе, но и профессионально разбираться в массовой культуре, «чувствовать зрителя».

Разнообразные световые, цветовые, шумовые, «сферические» и прочие эффекты призваны ошеломить, подавить, оглушить, вызвать у слушателей состояние «кайфа». Не оправданные ни музыкой, ни текстом исполняемого шлягера телодвижения и перемещения по сцене солиста, «подтанцовки», мельтешение разодетых и полураздетых тел также имеют своей целью способствовать возникновению именно состояния «кайфа». Современное музыкальное шоу – это оглушающее и ослепляющее театрализованное представление, где собственно музыке, вокалу, профессиональному исполнительству остается все меньше места.

В республике формируется система музыкального поп-рок-бизнеса с частными студиями звукозаписи, продюсерскими центрами, музыкальными радиостанциями, музыкальными каналами телевидения. В Интернете появляется все больше информации о рок-культуре в целом, о зарубежной и отечественной рок-музыке. Большую популярность приобретают музыкальные Интернет-клубы.

Производство «звезд» происходит следующими путями: бывает, что талантливые артисты сами повышают свое мастерство, зарабатывая деньги клубными концертами, на свои деньги записывают успешный альбом и лишь затем подписывают контракт с какой-либо известной фирмой. Другой вариант – это поиск продюсерами потенциально хитовых исполнителей (в частных клубах, в записях, поступающих «самостоятельно» в звукозаписывающие компании). Основным вариантом является конкурс исполнителей под конкретный продюсерский проект, когда не исполнитель ищет подходящего продюсера, а, наоборот, продюсер выбирает подходящего претендента на роль «звезды».

На телевидении регулярно проводится огромное количество разнообразных проектов, нацеленных на создание новых «звезд». В сутки ребята получают профессиональной «чистой информации» по 15 - 16 часов. В реальной жизни этого достичь было бы совершенно невозможно, создан такой график, чтобы человек постоянно насыщался и развивался. Появление телефабрик «Х-Фактор», «Казакстан дауысы», «Жанды» – это не случайность в шоу-процессе, а самая что ни на есть закономерность – это генеральная линия развития нынешней мировой эстрады по выявлению звезд национального масштаба. Подобные шоу программы были признаны самым прибыльными телевизионными проектами. Создатели программ зарабатывали на СМС-голосованиях. По окончании очередного телевыпуска в продаже оказывались компакт-диски с записью участников, расхвалившиеся немислимыми тиражами. После шоу участники ездят в турне по стране.

Появилась необходимость в создании отечественной профессиональной школы в стилистике эстрадно-джазовой, массовой поп-музыки. Рок-культура приносит новые формы социального функционирования, осваивает новые зоны реального и виртуального социокультурного пространства. Рок-фестивали проводятся регулярно в крупных городах и провинциальных райцентрах; на огромных стадионах, в концертных залах, на открытом воздухе, на городских площадях. На фестивали съезжаются поклонники рока со всей страны, из ближнего и дальнего зарубежья. Сегодня социальная функция рок-культуры постепенно уходит на второй план. Использование предрасположенности молодых людей к активному образу жизни, эксплуатация их энергии, навязывание громкой музыки, в том числе и рока, в виде массовых мероприятий, на огромных площадках. Будущее рока в развитии его музыкальной составляющей. Истинные почитатели ценят в рок-музыке, прежде всего, профессионализм, виртуозность исполнения, сложность музыкальных конструкций, оригинальность музыкального языка.

Казахстанская эстрада входит в число наиболее социально адаптированных, отзывчивых и мобильных видов искусства, отражающих происходящие в обществе духовно-нравственные

трансформации. Будучи разной, она ориентирована на зрителя, способного оценить и традиции, и экспериментальные новшества, на массового потребителя, на различные возрастные и социальные группы населения. Лучшие произведения эстрады как объекты эстетического наслаждения не теряют с годами своей художественной значимости, представляя собой высокие образцы искусства, питающие ростки будущего.

1 Амирова Д. Аркинская песенная традиция: жанрово-стилевая система // традиционная музыка Азии. – А., 1996.

2 Айтуарова А. Народные традиции в массовой музыке Казахстана. Автореф.канд.иск. – Ташкент., 2002.

3 Ощепкова О. Некоторые культурологические вопросы формирования массовой музыкальной культуры. – А., 2002.

4 Токсанова А. Эстрада Казахстана: к проблеме интерпретации фольклора. – А., 2015.

5 А. Сохор. Социология и музыкальная культура. – М., 1975, – с.59

Түйіндеме

Б.М. Мұхитденова - Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер Академиясы PhD докторант
КӨРКЕМ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЭСТРАДА МУЗЫКАЛЫҚ ӨНЕРІ

Республиканың музыкалық өмірі шынайылықтың маңызды бөлігі болып табылады. Музыканы орындау, оның дыбысталуы, қабылдануы, музыкатанушылық қызмет, көзқарастар қақтығысы мен пікірлер қайшылығы, ұлттық көзқарас, педагогика, ағарту ісі, ұйымдастыру сияқты түрлі бөліктерден тұратын Қазақстанның музыкалық өмірін насихаттау музыкалық мәдениетті толықтыратын қоғамдық қызмет факторы ретінде көрінеді. Оның үстіне отандық музыкалық мәдениет өз кезегінде «алға басуда», көп жағдайда музыкалық өмір өзектілікке айналып, даму үстінде. Қазақстанның қазіргі заманғы эстрадалық өнері – өзіндік бағыттағы және ішкі дүниесі толық, шығу арнасы әртүрлі, күрделі қалыптасу кезеңнен өткен өнер түрі. Күрделі тарихи объективті жағдайлары мен нақты кезеңіне байланысты отандық эстраданың түрлі даму ағымдары әртүрлі қарқынмен жалғасын тапты. Бұл үрдіске зерттеу жүргізу қажеттілігі айқын. Бәрінен бұрын, бірге республикамыздың жаңа музыкалық мәдениетінің қалыптасуы эстрадалық өнермен байланысты болды. Бүгінгі күні дәстүрлі және жаңа музыкалық өнер, мәдениет ауысу кезіндегі ұлттық және ұлтаралық қарым-қатынас, бұл үрдістегі әлеуметтік-құрылымдық өзгерістер рөлі сияқты мәселелер жаңартуды қажет етеді.

Түйін сөздер: эстрадалық музыкалық өнер, музыкалық индустриядағы көпшілік мәдениет, шоу-бизнес, эстрадалық өн.

Abstract

В.М. Muhitdenova - Kazakh National Academy of Arts named after T.Zhurgenov PhD students
MUSICAL VARIETY ART IN THE ARTISTIC CULTURE

An important part of the reality is musical life of Republic. By forming of the many elements: performance of music, its sound, perception, musicological activity, collision and conflict of opinions, national attitudes, pedagogy, education, organization, promotion. Music life in Kazakhstan is presented as a social function factor, supplementing the music culture. In this case the domestic musical culture, in turn, "mobilizes" largely updates and enriches the music life. Modern pop art in Kazakhstan is the phenomenon of identity and internally coherent, its origins are diverse, ways of forming complex. Depending on the historical and objective conditions for the development of the specific situation of the domestic variety of different currents flowing at different rates. The need for the study of these processes is obvious. First of all, it has been associated with formation of a new musical culture of the country. Today require lighting issues such as: the traditional and the new in music; the ratio of national and international in the evolution of culture; social role of structural changes in the process.

Keywords: Musical variety art, popular culture, music industry, show business, pop song.

УДК 37.032

АНАЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОГО ИСКУССТВА НА КОБЫЗЕ-ПРИМА

Ш.З. Рауандина - Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, доцент

Важным аспектом изучения традиционной инструментальной музыки является аспект собственно инструментоведческий, органологический. Без точного и систематизированного знания морфологии инструмента трудно не только изучить музыкально-стилистические особенности традиции, но и понять специфику инструмента как орудия духовной и материальной культуры народа. *Данная статья посвящена истории создания и усовершенствования казахского музыкального инструмента «кобыз-прима» и вкладу известных исполнителей в развитие кобызовой исполнительской культуры.* Кобыз-прима, рожденный в недрах оркестра

народных инструментов, претерпел долгий путь своего совершенствования, обусловленный необходимостью повышения уровня оркестрового и сольного исполнительства. Новый инструмент дал возможность исполнителю расширить репертуар, точно воспроизводить звуковую высоту.

Ключевые слова: исполнительская культура, оркестр, кобыз-прима, музыкальный инструмент.

История создания казахского музыкального инструмента «кобыз-прима» связана с организацией оркестра народных инструментов при Казахском Центральном Исполнительном комитете (1934 год), где основателем художественным руководителем и первым дирижером коллектива стал будущий академик, народный артист Казахской ССР А. Жубанов. Рождение оркестра явилось историческим событием в культуре казахского народа, так как переход от вековых традиций сольного исполнительства к многоголосному оркестровому звучанию, исполнение произведений в нотной записи и выход на большую сцену повлекли за собой усовершенствование казахских народных музыкальных инструментов.

Введение в оркестр усовершенствованных видов инструментов, включая и кобыз, проводилось по модели известного русского оркестра народных инструментов имени В.В. Андреева, реконструкцией и изготовлением которого занимались музыкальные мастера Э. Романенко и К. Касымов под руководством А. Жубанова. При этом усовершенствование оркестровых кобызов разрабатывалось на основе традиционного двухструнного «кыл-кобыза». В результате первого этапа реконструкции инструментов в оркестре появились кобызовые подвиды: «кобыз-прима», «альт-кобыз», «бас-кобыз», «контрабас-кобыз». В частности в конструкции «кобыз-примы» сохранились, как у «кыл-кобыза», корпус (долбленный ковшеобразный) и изогнутая удлиненная шейка. В отличие от своего прародителя он стал трехструнным: две струны (соль малой октавы и ре первой октавы) – жильные, а третья – металлическая (ля первой октавы). Жильные струны придавали тембру инструмента мягкость и певучесть человеческого голоса, а появление металлической струны, с одной стороны, расширило его диапазон, позволило исполнять сложные произведения в составе оркестра, с другой, усовершенствованный «кобыз-прима» потерял самостоятельность и мог солировать только в сопровождении оркестра и фортепиано. В то же время, данный недостаток компенсировался жильными струнами, которые придавали звуку кобызы необыкновенно мягкое звучание, новый тембровый колорит, благодаря чему он стал пользоваться неизменным успехом у слушателей народной музыки.

Первыми исполнителями на трехструнном «кобыз-приме» были талантливые музыканты, народные артисты Казахской ССР Гульнафиз Баязитова и Фатима Балгаева. Исполнительское творчество Гульнафиз Баязитовой малоизученно, сохранив лишь до нашего времени отдельные музыкальные записи: Таттимбет «Былқылдақ», Б. Жусубалиев «Романс», К. Кумисбеков «Қалқама». С. Мухамеджанов «Нәзікгүл», Б. Байбулатов «Жазды күні», К. Кужамьяров «Махаббат» и др. Прослушивание данных записей оставляет большое впечатление от высокого исполнительского мастерства, поражающего цельностью, полетностью, красотой своеобразного звучания – «баязитовского вибрато». Г. Баязитова внесла достойный вклад в развитие кобызовой исполнительской культуры. Рожденный в недрах оркестра усовершенствованный кобыз и предназначенный для него, благодаря ее таланту зазвучал сольно в сопровождении оркестра и фортепиано.

В «золотом» фонде казахского радио хранятся записи исполнения произведений на кобызе Фатимы Балгаевой: А. Жубанов «Көктем», «Вальс», «Романс», «Жез киік»; Л. Хамиди «Романс», Таттимбет «Былқылдақ», Х. Тастанов «Алтай аясында», М. Койшибаев «Өмір гүлі», Б. Ерзакович «Песня о Толегене Тохтарове», свидетельствующие о профессиональном мастерстве, благодаря певучей и задушевной интонации в сочетании с богатыми и выразительными оттенками звучания инструмента. Фатиме Жумагуловне судьба дала счастливую возможность быть первооткрывателем в освоении и популяризации исполнительского искусства на кобызе-приме. И каждый этап она осваивала с успехом. Она одна из первых солистов-инструменталистов, выступавших на концертной эстраде за рубежом, первый лауреат Международного конкурса, впервые солировала на кобызе в сопровождении симфонического оркестра на сцене Большого театра (Москва), автор первых методических сборников, учебных пособий, транскрипций, первая кобызистка удостоенная ученого звания профессор. Яркий представитель кобызового профессионального исполнительства, талантливый педагог, посвятившая свою жизнь воспитанию квалифицированных исполнительских и педагогических кадров в Казахстане. Ее Высокий авторитет замечательного педагога всегда органично сочетался с выдающейся концертной деятельностью. Ф. Ж. Балгаевой выпала ответственная и почетная миссия строительства фундамента казахской национальной кобызовой школы. Педагогическое мастерство, значительные по своей численности подготовленные кадры, а также труд, вложенный в написание учебного и концертного репертуара для кобызы, закономерно определяют ее как основательницу и

главу кобызового искусства в Казахстане.

В 1950-х – 1958-х годах по инициативе главного дирижера и художественного руководителя первого национального оркестра имени Курмангазы Ш.Кажғалиева музыкальным мастером К.Касымовым и мастерами русского оркестра К.Дубовым и С.Федотовым, при участии А.Лачинова, разработан комплект музыкальных инструментов, модернизация которых решила ряд исполнительских задач. В частности А.Жубанов в своей статье «Гордость национального искусства» в газете «Қазақ әдебиеті» (10.12.1965г.) отмечает, что «звучание оркестра стало колоритным, богатым по тембру и динамике.» Щипковая группа инструментов (на основе «домбры»)¹ был усовершенствована по образцу русского народного оркестра имени Н.П.Осипова, а смычковая группа (на основе «кыл-кобыза») – квинтета симфонического оркестра.

Таким образом, в результате второго этапа реконструкции было осуществлено рождение оркестрового четырехструнного инструмента, принявшего ковшеобразную форму, наличие кожи на верхней деке, флажолетно-ногтевой способ игры. Отличие его от прародителя заключалось в наличии металлических четырех струн, настроенных по квинтам и укороченной шейке инструмента. Два главных отличительных фактора придали ему новое звучание, так необходимое для оркестрового исполнительства. Причем, добавление четвертой струны значительно расширило диапазон и строй (соль малой октавы, ре и ля первой октавы, ми второй октавы), а укороченная шейка инструмента способствовала повышению технических возможностей исполнения сложных оркестровых партий. В новой модификации кобызовая аппликатура стала соответствовать скрипичной аппликатуре (1позиция – 1,2,3,4 пальцы), в то время в сравнении как с предыдущей аппlikатурой трехструнного «кобыз-примы» она соответствовала аппликатуре виолончели (1 позиция – 1,2,4; 1,3,4 пальцы) где расстояние между пальцами левой руки было широкое, что затрудняло исполнение технически сложных произведений оркестра. Но самые значительные изменения произошли в тембре, который кардинально отличался от тембра предшественника, чему способствовали: добавление четвертой струны, изменение длины шейки инструмента.

У четырехструнного «кобыз-примы» были свои известные исполнители, среди которых – заслуженная артистка Казахской ССР М.Каленбаева, солистка национального оркестра имени Курмангазы, в исполнении которой прекрасно звучали многие оригинальные сочинения для «кобыз-примы». Б.Гизатов пишет в своей книге «Казахский оркестр имени Курмангазы» о днях культуры Казахстана во Франции: «В сопровождении оркестра солистка М.Каленбаева сыграла на кобызе кюй «Алтынай» из оперы «Кыз-Жибек» Е. Брусиловского. Французских зрителей покорило мелодическое звучание неведомого здесь инструмента» Меруерт Каленбаева являясь концертмейстером и солисткой (1972-1979) заслуженного коллектива республики, Казахского академического оркестра народных инструментов имени Курмангазы выступала на концертных сценах во многих странах Азии и Европы: Япония, Италия, Швеция, Финляндия, Португалия, Куба, Польша, Чехия и др. За 40 с лишним лет педагогической деятельности Заслуженная артистка РК, профессор М. Каленбаева воспитала плеяду талантливых кобызистов. Ею подготовлены десятки отличных транскрипции, обработок для кобыза-примы. Особо хочется отметить сборники: «Кюи для кобыза и фортепиано», «Төремұрат», которые составляют основной репертуар кобызиста. Профессор Каленбаева М.К. является инициатором введения в образовательную программу кобызиста новой дисциплины «Күйші шеберлігі», основанный на материале казахской инструментальной музыки направленной на приобретение теоретических и практических навыков освоения домбровой музыки, развитие и совершенствование ансамблевой игры (кобыза и домбры). Творческое отношение к своей профессии, ведущего профессора кафедры кобыза и баяна, Заслуженной артистки РК, М.К. Каленбаевой всегда становятся ориентиром для нового поколения музыкантов – кобызистов и ее коллег.

Тем не менее, реконструкция «кобыз-примы» продолжают, и со стороны заслуженного учителя РК Д. Тезекбаева и музыкального мастера А.Першина предпринимаются попытки усовершенствовать его форму. С рождением трех, а затем и четырехструнного «кобыз-примы» в Алма-Атинской консерватории, специальных музыкальных школах, училищах открываются специальные классы, где остро встает проблема учебного репертуара кобызиста, из-за его малочисленности, и пополнения его за счет скрипичной, виолончельной музыкальной литературы, ибо в современном репертуаре музыканта - только две крупные формы: «Концерт для кобыза С. Шабельского, Л.Шаргародского»,

«Концерт для кобызы с оркестром С.Мухамеджанова». Кроме того, исполнение сложных классических произведений не всегда соответствовала авторскому тексту, объясняясь несоответствием традиционной формой корпуса инструмента и скрипичным строем; кожа на верхней деке не выдерживает натяжения 4 струн; подставка, расположенная не по оси инструмента, влияет на его интонацию. Произошла своеобразная «музыкальная» эклектика (смешение), достигнутая доставшимся в наследство традиционным корпусом инструмента и чужеродным скрипичным строем. Став автором кобызы новой формы Д. Тезекбаев добился того что у инструмента отсутствовала кожа на верхней деке, форма его приблизилась к форме скрипки. В целом, инструмент получил неофициальное название «кобыз скрипичной формы».

Что же явилось положительным в реконструкции «кобыз-примы»? Новый инструмент давал возможность исполнителю расширить репертуар, точно воспроизводить звуковую высоту, где немаловажную роль играла удобная посадка музыканта. Флажолетно-ногтевой способ извлечения звука – остался единственным параметром, оставшегося от прародителя «кыл-кобыза» не удалось избежать и такого отрицательного момента, как потеря мягкого тембра «қоңыр дауыс», присущего народному инструменту.

Яркой исполнительницей на данном инструменте явилась ученица заслуженного учителя Казахской ССР Д.Тезекбаева народная артистка РК, лауреат Международного конкурса имени У.Гаджибекова, профессор Г.А., Молдакаримова, исполнительское искусство, которой отмечено виртуозной игрой и эмоциональной насыщенностью. В частности в сопровождении многих оркестров, в том числе Колумбийского симфонического оркестра штата Индианаполис (США) она исполнила концерт С. Мухамеджанова, завоевав симпатии зарубежных слушателей.

Исполнительское творчество Г.А. Молдакаримовой знаменует собой расцвет кобызы как сольного инструмента и является закономерным звеном в процессе развития лучших традиций кобызового искусства. Богатый исполнительский опыт позволил ей разработать собственную методику обучения, эффективность которой проявилась в подготовке лауреатов республиканских и международных конкурсов. Ею созданы: «Школа игры на кобызе», сборники казахских пьес, методические разработки для кобызы и др.

Итак, «кобыз-прима» - казахский музыкальный инструмент, рожденный в недрах оркестра народных инструментов, который претерпел долгий путь своего усовершенствования, обусловленного необходимостью повышения уровня оркестрового и сольного исполнительства.

1 Б. Гизатов. Казахский оркестр имени Курмангазы. - Алматы: Ғылым, 1994. – 205 с.

2 Ш.Рауандина. Возникновение и усовершенствование инструмента кобыз-прима // Исполнительское творчество: история и проблемы развития на современном этапе. Материалы международной научно-практической конференции. - Алматы: ТОО Компьютерный центр, 2002. - С. 52-54

3 Ш. Рауандина. Основатель профессиональной кобызовой школы – профессор, народная артистка Казахской ССР Балгаева Ф.Ж.// Музыкальное образование - культура- искусство Казахстана 21 века: Сборник статей. – Алматы: Типография КНК им. Курмангазы, 2012. - С. 82-86

Түйіндеме

Рауандина Ш.З. - Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, доцент

ПРИМА-ҚОБЫЗДА ОРЫНДАУ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫНА ТАЛДАУ АСПЕКТІЛЕРІ

Жеке аспаптау мен органология дәстүрлі орындаушылық музыканың маңызды бөлігі болып табылады. Аспап құрылымын нақты және жүйелі түрде меңгермеу дәстүрдің музыкалық-стилистикалық ерекшелігін түсінбеуге ғана емес, аспаптың халық мәдениетіндегі рухани және материалдық құрал қызметін атқаратын өзгешелігін де түсіну мүмкін емес. Аталған мақалада қазақ халқының музыкалық аспабы «қобыз-приманың» пайда болу тарихы мен жетілдірілуіне және қобыз орындаушылық мәдениетінің дамуына үлес қосқан танымал орындаушылар туралы сипатталған. Қобыз прима аспабы халық аспаптар оркестрінің аралығында пайда болып, оркестрлік және жеке орындаушылық деңгейді жоғарылату қажеттігіне байланысты өзінің жетілдірілуінде ұзақ жолдан өтті. Жаңа аспап орындаушыларға репертуарларының кеңейтуге, дыбыстық биіктігін анық шығаруға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: орындау мәдениеті, оркестр, кобыз-прима, музыкалық аспап.

Abstract

Rauandina Sh.Z. - Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, assistant professor
**ANALYTICAL ASPECTS OF THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF PERFORMING ARTS
KOBYZ PRIMA**

An important aspect of the study of the traditional instrumental music is an aspect of itself instrument theoretical, organological. Without accurate and systematic knowledge of the morphology of the tool is difficult not only to study music and stylistic features of the tradition, but also to understand the specifics of the instrument as an instrument of spiritual and material culture of the people. The author of article narrates about history of creation and improvement of the Kazakh musical instrument "kobyz-prima" and a contribution of known performers to development of kobyz performing culture.

Keywords: performing culture, orchestra, kobyz Prima, musical instrument

ҚАЛАМҒЕР ҚҰПИЯСЫНАН СЫР

АҚЫН, САЗҒЕР, ДРАМАТУРГ, РЕСПУБЛИКАЛЫҚ «ЖАЛЫН» БӘЙГЕСІНІҢ ЖҮЛДЕГЕРІ И.САПАРБАЙМЕН СҰХБАТ

Сұрақ: Кезінде ұлы Абай Пушкиннің «Евгений Онегин» романындағы Онегин мен Татьянаның бір-біріне жазған хаттарынан қатты әсер алып сырлы сезімге толы ғашықтық, сүйіспеншілік, махаббат жырларына өзінің жан сезімін ортақ еткен. Қазіргі ақындардың арасында «Махаббат» тақырыбын жырлауда сіздің алдыңызға түсетін ақын жоқ. Соның дәлелі «Махаббат шайыры» атануыңыз. Жалпы сіздің лирикалық жанрда өлең жазуыңызға не түрткі болды?

Жауап: Ол, біріншіден, ақын табиғатына байланысты. өзі өмір сүріп отырған ортаның таным - түсінік, мінез – құлық, қарым – қатынас ерекшелігін көзден өткізу, таразылау, сергек сезіну т.б. қасиеттер оңаша түюге, бағалау, топшылауға әсер етеді. Әрине өлең сөзбен, Екіншіден, табиғаттың төрт мезгілі құбылмалы, өзгермелі, күнделікті өмір, тұрмыс, тіршілік көріністері, қоғам мен адам арасындағы сан алуан жіпсіз байланыстар, үшіншіден, жеке, не жалпы адам баласын бойындағы Алла дарытқан ой, ақыл, сезім, түйсік, таным сияқты сипаттардың әрқилылығы, оның көз алдында сәт сайын сан құбылып көрініс тауып жатуы ақын назарынан қалыс қалмайды. Өйткені, ол да осы әрекет берекетке ортақ. Өз өлеңінің өзгелердің де жүрегіне жақын, тағдырына мақұл болып көрінуі осыдан, егер махаббат хикаялары бәрі дерлік менің өз басымнан өтті, не өтіп жатыр десем, астамшылық болар еді. Рас, ғашық машықтық жағдаяттар жеке басымда да жетіп артылады. Ол үшін мені әр саққа жүгіртудің қажеті шамалы. Шындығына жүгінсек, ақындық таным, тағдыр дегеніңіз басқалардан ерекшелу, өзгешелеу. Бұл да бір Алланың құдіреті болар ма, кім білсін... Көңілі ашық, көкірегі ояу көпшілік алдымен осыны анық – қанық сезіне алса, кәні... Сонда ғана ақын әлемінің қыр – сыры көз алдыңызда ашыла түседі. Ол үшін ақынмен орайы келгенше сырлас - мұңдас, дос – жора болыңыз. Ол – біреуге қазына, біреуге жұмбақ, біреуге арзан, біреуге қымбат. Ең дұрысы – шығармашылығына қанық болыңыз. Сыртекi топшылау кім – кімге де ерсi қылық. Махаббат жайында жазбаған ақын кемде – кем, бірақ қай ақынның қандай деңгейі – дәрежедегі жазу қабілетін көзіқарақты, көкірегі ояу, таза бейілді оқырман ғана сезіне алса керек.

Сұрақ: Ең алғаш жүрек қауызыңызды жарып шыққан өлеңіңіз есіңізде ме? Сондағы көңіл – күй не өлеңді тудырған сәттер қай кез еді?

Жауап: Сөз жоқ, ол менің Шымкент қаласында оқыған студент кездерім болатын. Албырт жастық, кіршіксіз таза сезім, сүю-күюдің шала ұйқылы шалт қимыл, шалыс басқан қилы-қилы сәттері... Алғаш жыр жинағым – «Аққу арманда» мұның бәрі бар. Ол жылдар Сезімнің Ақылға бой алдырмайтын әрі асау, әрі барынша нәзік тұстары еді ғой. Ал қазір Ақылдың алға шыққан, ал Сезімнің ес тоқтатқан, екеуінің бірігіп еншілес күй кешкен кезі. Қай – қайсысы да өміршең, қай – қайсысы да мағыналы һәм мазмұнды. Сондықтан да Махаббат – мен үшін өлмес - өзгермес, азбас – тозбас мәңгі тақырып болып қала бермек.... Достоевский айтады: «Дүниені ұстап тұрған Мұң» деп. Ал мәңгілік музам – Махаббат...

Сұрақ: Ішкі жан дүниеніңді толқытқан, жүрегіңізге жақын, ерекше, бөлекше шығармашылық ләззат сыйлаған өлеңіңіз бар ма? Оның жазылу себебі қандай?

Жауап: Жүрек қалауымен, жан сезімінің толқу, тебіренісінен туған соң бірінен бірін бөле жару қиын шығар. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін...» деп Абай тегін айтты деймісің. Біріншіден, ол бір Алланың маған сыйлаған ғайып та ғажайып нығметі, екіншіден, менің ішімнен шыққан «шұбар жылан». Бәрі де өзіммен, өміріммен сабақтас, сырлас, сыбайлас. Бір перзентім жақсы, бір перзентім жаман деп қалай айта аламын? Айналып келгенде, менің рухани дүнием тұтаса келе мына менің өзімді құрамай ма? Тұжырып айтсам, тағдырым да солар, табиғатым да солар!.. Ел – жұрттың етене танып, жылы шырай білдіріп жататыны да солардың арқасы емес пе? Ендеше, қайсыбіріне жеке – жеке тоқталып жатайын. Мүмкін емес қой....

Сұрақ: Сіз ақын ғана емес, драматург, сазгер, аудармашысыз. Айтыңызшы, әнге жазылатын өлеңдер мен поэзияның арасында айырмашылық бар ма?

Жауап: Бар болғанда қандай?! Ән мәтіні поэзия тілінде әдіптелгенімен, жазылу үлгісі мен үрдісі, тіпті, машық – мақамы біраз тер төгуді керек етеді. Оған кез келген ақынның бара бермейтіні, тіпті, бара алмайтыны осы қадыр – қасиетінен. Ол үшін, ең алдымен, музыка әлемімен етене жақын өмір кешуіңіз лазым. Ән бе, күй ме, симфониялық күрделі шығарма ма, бәрібір оның ортақ ныспысы - Муза. Сол музаның өлең сөздің де тұба бойында мен мұңдалап жүр. Ол – ырғақ, мақам, иірім, толқын, тебіреніс, саз, наз.... Осылайша кете береді. Бұларсыз Өлең жан – дүниеніңізге өгей, жат, жатырқау. Яғни, «құрғақ қасық ауыз жыртады». Қансыз, сөлсіз, жансыз дүние өлең болып жатыр ма?! Жазу мәнерім, стилім, лирикалық мақам – сазбен мұңдас, үндес, сырлас болған соң ба, қай әнге қай тұрғыда мәтін жазуды оны тыңдау барысында сезіне қоям. Көңіліме ұнаған әнге мәтін жазуға әуестігім жоқ. Өйткені, машықтану, әуестену сияқты жайдақы, жалаң сезімдер кісіні ұятқа қалдырады. Оның бер жағында, Алла шарапатының арқасында ән шығаратын болған соң ән мен мәтіннің бір қауыздың ішінен табылғанын қалаймын. Олай болмайды екен, «мен не деймін, домбырам не дейдінін» кері келеді. Кез келген әнге және ән мәтініне өте қатал қағида, талаппен қарайтынымның түп – төркіні осында жатыр.

Сұрақ: Ең күрделі жанр есептелетін Драматургияға қалай келдіңіз?

Жауап: Шығармашылық адамында тойыну, тоқмейілсу деген болмайды. Рухани азықты айтам. Қанша күрделі, күрмеулі жанр болғанымен драматургияңыз да әдебиет ауылының маңғаз да сырбаз бір марғасқасы. Кез келген «құдайы қонаққа» есігін айқара аша бермейтін мырза, манаптың дәл өзі. Оған бару, барып қана қоймай, бас сұғу үшін осы күнге дейінгі жиған-тергенінді қоржынның қос басына салып алуың керек. Бардың екен, есіктен ендің екен, ең құрығанда, «қонақкәдең» болсын. «Әләуләйім» мен «әриайдайымың» да бұл жерде есепке жүрмейді, санатқа кірмейді. Алтын мен жездің екшелетін жері де осы ара. Қысқасы, азабы мен ләззаты ауыс-түйіс өзбарай бір әлем. Кірдім. Елуден асқан соң ғана. Аздап ләззатын сезіндім, бірақ азабы адымыңды басқан сайын алдыңнан шығады да тұрады. Сені желкелеп, жетектеп келген біреу-міреу емес, екі аяғың, одан қалса еншілес, көршілес етене жақын жазмышың, не тағдырың. Пенде өз тағдырынан өзі қашан қашып құтылған? Неде болса, аяғына дейін шыдаймын дағы...

Сұрақ: Өлең жазғанда қалыптасқан жазу дағдыңыз бар ма?

Жауап: Дағды, машық дегендеріңіз, жоғарыда айттым-ау деймін, шынайы шығармашылық адамының мінезіне жат. Өлең жазылмайды, келеді. Ғайыптан, ғарыштан. Құрани шәріпте «Арш» деген аталым бар. Көз жетпейтін рухани әлем, шеңберсіз, шексіз кеңістік. Ән деп ныспылаған, Өлең деп айдарлаған дүниенің сол шексіз, шетсіз Әлемнің бізге деген ғажайып сыйы, игі де ізгі шарапаты. Алла Тағала кімді қалайды – соған түседі, шындығы – дариды, бұйырады. Халқымыздың: «Ақынның аузына Алла сөз салады» дегені осы шындықтың бір ұштығы. Әлгі Аршпен рухани байланысы бар,

жүрегі таза, жаны ізгі ақын шабыты, егер оны «шабыт» деп алатын болсақ, өзгені былай қойғанда, шайырдың өзіне де тылсымы терең бұл дүние. Жұрт қатарлы әрі өмір сүріп, әрі өлең «жазып» жүргенім үшін де Алла Тағала рахымына мың мәрте ризамын, әрі қарыздармын...

Сұрақ: Ән немесе, өлеңдеріңіздегі лирикалық қаһармандар өмірде бар ма?

Жауап: Ойдан, қиялдан құйған жиынтық образдар болады. Мәселен, үш-төрт жылдан бері М.Әуезов атындағы мемлекеттік академиялық драма театрында жүріп жатқан «Қыз мұңы» спектакліндегі Ғазиз осындай сом тұлға. «Бізге де бір рухани көсем керек-ау...» деп осыдан оншақты жыл бұрын газет арқылы үлкен проблемалық мәселе көтергем. Бірақ мұның дұрыс екен, қолдайық, қуаттайық деген ешкім болмады. Сол идея, сол соқталы мәселе әлі күнге дейін жерге түспей аспанда асылулы тұр. Бізге дәл қазір жас ұрпағымыз, қала берді бәріміз үлгі ұстанатын рухани қаһарман, Лермонтовша айтсақ - «Біздің заманымыздың геройы» керек-ақ. Рухани деградия айтып келмейді, ішіңізде індеп, бір күні бір-ақ бой көрсетеді. Біз қазір осы індеттің алдындамыз. Күресерге дәрмен бар ма, жоқ па? Оны да білмейміз. Өлгі Герой сол үшін керек! Ашылы-тұщылы тақырып болса да аталмыш дүниені бүгінгі күннің сұранысы ғой деген тұспалмен дүниеге келтіргем. Шүкір, қазір қойылып жатыр, бірақ аты өзгеріп кетті. «Қыз мұңы» болып. Пьесаның азан шақырып қойылған аты «Мәжнүн» болатын. Желтоқсан оқиғасының жиынтық геройы. Бұл қиянат па, қиянат!

Кімнен қорқып, кімнен үркеміз әлі күнге дейін? Өзімізден! Өзіміздің көлеңкемізден! Әйтпегенде, драманың аты өзгеруші ме еді?! Амал жоқ, өкінішті... Ал «Сыған серенадасында» басқаша – онда, құдайға шүкір, Шәмшінің өзі бар. Өндерім мен өлеңдерімде, өріп жүр демесем де, өзін айтқан лирикалық кейіпкерлер жеткілікті. Бәрін тізбелеп жату қажет бола қоймас. Ең жақсысы – мұны көзі қарақты көрермен, тыңдарманның өзіне қалдырайық...

Сұрақ: Өзіңіз ауызға алған Шәмші ағамыз ұйықтап жатқан кезінде кенет ояна кетіп күйсандыққа отыра қалып әлгі алмағайып әуенді нотаға түсіруге асығады екен?..

Жауап: Ол кісі нағыз композитор ғой, нотаны он саусағында ойнататын. Ал мен ... сауатсызбын. Ән-әуеннің қай кезде, қай тұстан келерін шамалай алмаймын. Саз дегеніңіз құс қанатындағы ұшпалы-қонбалы бір аса нәзік, кіппияз дүние емес пе? Келгеніне, қонғанына, сақталғанына шүкір демеске хал бар ма?..

Сұрақ: Өлең жазғанда уақыт немесе кеңістік талғайсыз ба?

Жауап: Ең алдымен бап керек. Сонан соң көңіл-күй. Денсаулыққа да көп-көп байланысты. Сезімталдық, сергектік, әсершілдік, нәзіктік...өз басымда жетерлік. Нәзіктік көбіне қыз балаға тән деп жатамыз. Ал ақын бойында ер адамның да, ерке бикештің де болмысы егіз-қатар қалыптасқан. Менің басқа әріптестерімнен бір артықшылығым осы шығар, шамасы...

«...Кім аясын ақынды,
Қыздан нәзік жаралған?»

деген өлең жолдарым да бар.

Екі жақтан да «таяқ жеген» кездерімде...

Сұрақ: Жақында орыстың ұлы ақыны Сергей Есенинді аударған қомақты кітабыңыздың тұсау-кесері өтті. Табиғи жақындық болмаса, кез келген ұлттың ақынын тәржімалау оңай болмаса керек.

Жауап: Дұрыс айтасың. Оның үстіне отызында қыршын кеткен, сөйте тұрып артына қыруар дүние қалдырған шаһбаз шайырды төл нұсқадан төмендетпей тәржімалау тәуекелдің ісі ғой деп ойлаймын. Өзің қызыққан, өзің құмартқан, өз жүрегіңе өзің жүк артқан дүние, құдайға шүкір, менен өтіп оқырманға жетті. Сүйсініп оқыған шығарма шынайылығымен құнды, әсерлі. Аударма да сол сияқты: Есенинмен сырластым, мұндастым, іштей бәсекеге түскенімді де жасыра алмаймын. Алғашқы бөлімдегі өлеңдерді /60-қа жуық/ аурухана төсегінде жатқан кезімде аудардым. Қайсібіреулерге біртүрлі көрінетін шығар, шындығы сол. «Ауру қалса да әдет қалмайды» демей ме қазақ. Әуелгіде Есенинді оқу үшін ала барғам. Қысқасы, мұның өзі арнайы әңгімеге лайық нәрсе...

Сұрақ: Қазіргі қазақ ақындарынан кімді қалап, кімді ұнатасыз?

Жауап: Көбіне өзімнен кейінгілерге үңілемін. Неге десеңіз, оларда әлемдік поэзияның түрлі-түсті нақышы, гүлрайхан ісі аңқып тұрады. Тыныштықбек әзірге тыныш тапқан тәрізді көрінеді. Қайтсін енді, интеллектуалды оқырманы аз, бірен-саран ғана. Әсіресе, мына кітап оқылмайтын әсіре қызыл заманда. Кім білсін, ол күні ертеңнің, немесе болашақтың ақыны болар, бәлкім... Ван Гогтар поэзияда да табылады дегенім ғой... Ғалым Жайлыбайдың кең тынысты, терең ойлы табиғаты бірден-бірге

құлашын кеңге жайып келеді. Оған осы жуырда ғана өткізілген халықаралық жабық мүшәйра қорытындысында көз жеткіздік. Мүшәйра демекші, «Ақжол» демократиялық партиясы тарапынан өткізілген осы аламан бәйгеде әр тараптан әралуан ақындар қадау-қадау бой көрсетті. Қазақта поэзия бар, бар болғанда қандай!? Әттең, бағалау жоқ. Жарнамасы да жарытпайды. Насихатталуы одан да сорақы. Осындайда: «Жарайсыңдар, кешегі Тәуелсіз Тарлан Меценаттары!!! Қайдасыңдар, бүгінгі күннің Атымтай жомарттары???» деп айғай салғың келеді. Есітетін естияр құлық пен құлақ болса...

Сұрақ: Әлемдік деңгейдегі қаламгер тәлімі турасында не айтар едіңіз?

Жауап: «Өзіміздікі қаңсық, өзгенікі таңсық» қарабайыр, қарадүрсін қағида қазақы қауымды әбден мендеп алған. Бұл «ауру» күн санап, жыл санап асқынып барады. Өздерін жоғарғы элитаның өкіліміз деп санайтындар төлтума санаткерлігімізді тіпті мойындағысы келмейді. Бұларды кезінде Чехов та, Гоголь де «шегіртке шенеуніктер» деп өлтіре шенеген, мінеген. Сахнадағы сарғалдақ «әншілер», кинодағы әсіре американдықтар күні кешегі кеңестік психологияның сарқыншақтары. Бұл әдепсіз әдеттен әзірге театрларымыз ғана дін аман. Көре білетін көз болса, елей білетін ел болса, кеше ғана өмірден өткен Әбіш Кекілбаев ағамыз «қай қазақтан кем еді?!» Турасын айтып туғанына жақпай «қиыр қонып, шет жайлап» жүрген марғасқа Мағауин ше?! Халықтың қалтасын қағып қапшығын камптитып шетел асып шермендемізді молайтып жатқан жүгенсіз жүгермектерді ауызға алып нем бар? Міне, кереғарлық деген қайда жатыр?! Әл-Фарабидің «Қайырымды қаланың тұрғындары», Абайдың «кемел адам» сипаты қашан, қайдан қайтып оралмақшы? Әр қазақтың басын қатыруға тиісті сұрақтар ғой бұл?.. Әлемдік дәрежедегі озық 50 елдің қатарына қосылмақ ниетіміз дұрыс-ақ, бірақ болашағы жарқын елде жан-жақты өсу, даму деген болмаушы ма еді?!

Сұрақ: Қазір не жазып жүрсіз? Кітаптарыңызды қалай шығарасыз? Демеуші, жебеуші дегендеріңіз бар ма?

Жауап: Дәл осы сұраққа баяғыдағы бір жазушымыз «бас жазып жүрмін» деп жауап берген екен. Өзіл-шыны аралас дүние ғой. Дегенмен, мұнда да бір шындық бар. Кітабы бәленбай мың тиражбен шыққан ағамыздың тиесілі қаламақысын алып, шөнтегіне салып тұрғандағы шала бай шағы шығар бұл. Қызығасың. Иә, ностальгия... Қаламгер... Қаламақы... Қайырылмасқа кеткен қайран күндер... Жуырда ғана лирикалық мақамдағы өлең-жырларымды көзмоншағын мөлдіретіп тұрып «Өзімді саған сыйладым» деген атпен «Нұрлы әлем» баспасынан шығардым. Бар болғаны 1000 дана. Оған да шүкір. Бірақ, баспа онсыз да қысыр қалтамды қара бақыр қалдырмай қақтап сауып алды. Ақынға да ақша керек екенін бұл қоғам қайдан біліпті?...

Сұхбатты жүргізген: 6M021400-әдебиеттану мамандығының 2 курс магистранты Сапарова А. Жоба жетекшісі: ф.ғ.к. ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы Ибраева А.Д.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ «АЛАШ» ЖӘНЕ М.ҚАШҒАРИ АТЫНДАҒЫ СЫЙЛЫҚТАРДЫҢ ИЕГЕРІ, ЖАЗУШЫ НҰРҒАЛИ ОРАЗ АҒАМЕН СҰХБАТ

1. Нұрғали аға, шығарма жазарда тақырыпты қалай таңдайсыз? (Жалпы, тақырыпқа келу жолыңыз жайлы айтып өтсеңіз)

Мынау жарық дүниеге келген әрбір адамның бойында өзіне тән бір қабілет болады емес пе. Айталық, біреу іс тігуге, енді біреу сурет салуға, тағы біреу есеп шығаруға бейім дегендей... т.т. Сол сияқты ақындық та, жазушылық та Жаратушы иеміздің өзі беретін қабілет. Ендеше мұндай қабілетке ие адамдар жас күнінен сезімтал, әсершіл болады. Сондықтан да, оның сана-сезіміне, ақыл-ойына әсер еткен жәйттер, оқиғалар көңілінің бір түкпірінде қатталып, сақтала береді. Уақыт өте келе шығармашылыққа бет бұрған шақта, міне, осының бәрі де бір-бір тақырыпқа айналады.

2. Ал тақырыпқа, яғни шығармаға қажетті материалды қалай жинайсыз?

Кәдімгі күнделікті тіршілікте кездесетін кейбір жәйттердің көңілге ой салатын, толғандыратын сәттері болады. Жан дүниеніңізді қозғаған сезім, ақыл-ой, парасат арқылы оны зерделеп, себебіне, тереңіне үңілгіңіз келеді. Оған өмірлік тәжірибе де қосылады. Әне, сөйтіп, бір күні оны қағазға түсіруге талпынасыз... Көркем прозадағы менің шығармашылығым міне, осылай қалыптасты. Журналистикада болмаса, әдебиетте арнайы бір тақырыпты зерттеп, материал жинаған кезім болған емес.

3. Жиналған материалды сұрыптаудың сіздегі тәсілімен бөліссеңіз?

Егер өмірдегі көрген-білген, сезінген жәйттерді «материал» деп есептейтін болсақ, онда қаламгер

үшін көңіл сүзгісінен артық сүзгі жоқ деп ойлаймын.

4. Аға, бір шығарма жазарда алдын-ала жоспар құрасыз ба, әлде жоспарсыз жазыла берме? (Жоспар құрсаңыз, оны қаншалықты ұстанасыз, ауытқу болмай ма?)

Бәлкім, үлкен жанрға баруға тәуекел еткенде, айталық, роман жазуға отырған кезде жоспар құру қажет шығар. Бірақ, өз басым, әзірге ондай тәуекелге бел буа қойғаным жоқ. Ал енді, әңгіме, новелла, шағын хикаят секілді жанрларға қалам тербеткен кезде алдын-ала жоспар құру қажеттілігі туындамаған секілді. Бәлкім, мен көңіл-күйдің ауанына қарай жазатын қаламгерлердің санатына жататын шығармын. Мұны, сірә, лирикалық, поэтикалық проза деген жөн болар.

5. Кей қаламгерлердің өзіндік жазу машығы, басқаша айтқанда, бір әдеті болады екен. Мысалы, кейбірі жазу кезінде көк шәй демдеп ішсе, енді бірі шылым шегіп отырып жазады. Сізде де сондай бір жазу талабы бар ма?

Өзім туып-өскен өңірге барып, көкжиегі алыстан теңіз секілді бұлдырап көрінетін адырлы далаға, тарам-тарам қасқа жолдарға қарап, жусан иісін құшырлана жұтып тұрған кезде көңілімді бір керемет шабыт кернегендей болады. Кейін қалаға оралып, қолыма қалам алғанда сол бір ғажап сәттерді көз алдыма елестетіп отырамын.

Бұрын кезекті еңбек демалысын алып барғанда ауылдағы төбенің басында немесе өзен жағасында отырып жазғанды ұнататынмын. Қазір, өкінішке қарай, ауылда ешкім қалмады. Бәріміз қалаға көшіп кеттік. Ал... темекіні тастағанымға он бес жыл болды. Меніңше, оның пайдасынан гөрі зияны көбірек сияқты.

6. Аға, шығармаларыңыздағы көркем шындық пен өмір шындығының ара-қатынасы қандай? (Яғни, өмір шындығын қаншалықты және не үшін бұрмалайсыз?)

Кез келген көркем шындық өмір шындығына негізделеді. Әйтпесе, оның құны болмайды. Тіпті, фантастикалық, фантазмагориялық, мистикалық шығармалар да өмір шындығынан алыстап, ауа жайылып кете алмайды. Керісінше, өмір шындығына, ғылыми шындыққа жақын, айталық, Г.Уэльстің «Көзге көрінбейтін адамы» секілді фантастикалық шығармалар өміршең болады.

7. Өз шығармаларыңыздағы кейіпкерлердің дені көркем бейне ме, әлде прототиптері бар ма?

Көбісінің прототипі бар. Бірақ, көркем бейне көңіл сүзгісінен өтіп барып жасалады емес пе. Сондықтан да, олар менің әңгімелерімді оқыса, өздерін танымай қалуы мүмкін. Себебі, жазушының қиялы, ойы кейіпкерді құлпыртып, қызықты етіп көрсетуге ұмтылады. Кейде тіпті, бір кейіпкердің бірнеше прототипі болуы да ғажап емес.

8. Аға, туындыларыңыздың қолжазба нұсқалары бар ма? Жалпы, қаламмен жазған ұнай ма, әлде компьютермен терген бе?

Өзім іріктеп, кішкентай сандыққа салып қойған бірнеше қолжазбам бар. Олар негізінен, қалың дәптерге жазылған әңгімелер. Шынымды айтсам, не үшін сақтап жүргенімді өзім де білмеймін. Бірақ, кей кездері қолыма алып қарасам, «япыр-ай, мен де біраз еңбектенген екенмін-ау» дегендей бір ой келеді. Аз да болса көңілің қанағаттанғандай болады. Бұлай деп отырған себебім, әдебиеттегі біздің толқынның шығармашылық жолы өте ауыр болды. Себебі, ресми тілде, «өтпелі» деп аталған аумалы-төкпелі кезең тым ұзаққа созылып кетті.

Жалпы, қолмен жазғанды ұнатамын. Көбіне аллеяда, саябақта отырған кезде ойларымды блокнотқа түртіп қоямын. Ауыл жаққа жол түсіп жатса, тіпті жақсы. Онда ештеңеге алаңдамаймын.

9. Мазмұнды сұхбатыңыз үшін көп рахмет, Нұрғали аға! Шығармашылығыңызға табыс тілейміз! Жазар таусылмасын!

*Сұхбаттасқан: Кенжебаева С. Әдебиеттану 2 курс магистранты.
Жоба жетекшісі: ф.ғ.к. ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы Ибраева А.Д.*